Қазақстан Республикасы
ҰЛТТЫҚ
МУЗЕЙІ

МӘДЕНИ МҰРА

ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

научный журнал

CULTURAL HERITAGE

science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№1 (112)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ Берік – саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы – алқа төрағасының орынбасары,Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы – ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН Бүркітбай Гелманұлы – ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА Жанат Хамидовна – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен – PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине – PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил – PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан – PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван – PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара – PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ Владимир Николаевич – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ Өткірбай Мылтықбайұлы – PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ Руслан Сабырұлы – PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ Қуаныш Алдабергенұлы – PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ Берік – кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА Акмарал Госмановна – заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожахметович – академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ Зайнолла Самашевич – доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯГАН Буркитбай Гелманулы – Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНГАРУЛЫ Акан – кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич – кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА Жанат Хамидовна – доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен – PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине – PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил – PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан – PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван – PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдуакап – PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ Владимир Николаевич – кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ Уткирбай Мылтыкбайулы – PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ Руслан Сабырулы – PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ Куаныш Алдабергенович – PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

Молдахмет А.А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С. Қазақ хандығы дәуіріндегі Созақ: археологиялық зерттелу тарихынан
Молдахмет А., Елеуов М., Талеев *Д., Есен С.* Созак в период Казахского ханства: из истории археологических исследований
Moldakhmet A., Eleuov M., Taleev D., Esen S. Sozak in the Kazakh khanate period: from the history of archaeological research..... 8

Аккошкарова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К. Орталық Қазақстандағы Қу 1-4, 6-7 тас дәуірі тұрақтарының материалдарын зерттеу
Аккошкарова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К. Изучение материалов стоянок каменного века Куу 1-4, 6-7 в Центральном Казахстане
Akkoshkarova Zh.T., Rakhimzhanova S.Zh., Tusheva E.K. Study of materials from the stone age sites of Kuu 1-4, 6-7 in Central Kazakhstan..... 22

Абильмаликов К.К., Байдалы Р.Ж., Шакшаков К.Г. Археологические исследования на стоянке Талдысай-II в 2025 году
Әбілмәліков Қ.Қ., Байдалы Р.Ж., Шакшаков Қ.Г. 2025 жылғы Талдысай-II тұрағындағы археологиялық зерттеулер
Abilmalikov K.K., Baidaly R.Zh., Shakshakov K.G. Archaeological research at Taldysay-II site in 2025..... 34

Қожа М.Б., Сиздиков Б.С., Әлімбекұлы Ә. Особенности мечети Отрара конца XIV – начала XV в.
Қожа М.Б., Сиздиков Б.С., Әлімбекұлы Ә. XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басындағы Отырар мешітінің ерекшеліктері
Khozha M.B., Sizdikov B.S., Alimbekuly A. Features of the Otrar mosque of the late 14th – early 15th cc..... 45

Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В. Булавка из Краматорского могильника (Подонцовье). Результаты трасологического анализа
Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В. Краматорск қорымынан табылған түйреуіш (Донец маңы). Трасологиялық талдау нәтижелері
Usachuk A.N., Shishlina N.I., Stepanov I. A., Leonova N.V. A hammer-headed pin from the Kramatorsk burial ground (Podontsovye). The results of the trace-wear analysis..... 58

Karazhigitova A.Ye., Janeyeva A.K. History of studies and main results of research on medieval burial sites in Northeast Saryarka
Қаражігітова Ә.Е., Джанеева А.Қ. Солтүстік-Шығыс Сарыарқадағы ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін зерттеу тарихы мен негізгі нәтижелері
Каражигитова А.Е., Джанеева А.К. История изучения и основные результаты исследований погребальных памятников средневековья Северо-Восточной Сарыарки..... 69

Sultanova A.K. Stone sculptures in the Museum collection: issues of museification and exhibition
Султанова А.К. Музей коллекциясындағы тас мүсіндер: музейлендіру және экспозициялау мәселелері
Султанова А.К. Каменные изваяния в музейной коллекции: вопросы музеефикации и экспонирования..... 82

Брынза Т.В. В.Ф. Зайберт и его роль в изучении истории и археологии Северного Казахстана (по материалам газеты «Акмолинская правда»)
Брынза Т.В. В. Ф. Зайберт және оның Солтүстік Қазақстан тарихы мен археологиясын зерттеудегі рөлі («Акмолинская правда» газеті материалдары бойынша)
Brynza T.V. V.F. Zaibert and his role in the study of the history and archaeology of Northern Kazakhstan (based on materials from the newspaper "Akmolinskaya Pravda")..... 92

Этнология / Ethnology / Этнология

Балтабай Д.Ә. Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін бірқатар этнонимдердің шығу тегі
Балтабай Д.А. Происхождение ряда этнонимов в шежире Абулгази Бахадур хана
Baltabay D.A. The origin of selected ethnonyms in the genealogy of Abulgazi Bahadur Khan..... 101

Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жүнісбаев Ұ.Д., Тұрсынов А.Х. Қожа Ахмет Ясауи қабірінің жапқышы туралы зерттеулер
Тастанбеков М.М., Байболов Б.К., Жунисбаев У.Д., Турсынов А.Х. Исследования покрывала гробницы Ходжи Ахмеда Ясави
Tastanbekov M.M., Baibolov B.K., Zhunisbayev U.D., Tursinov A.H. Research on the Pall of the Tomb of Khoja Ahmed Yasawi..... 113

Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е. Традиционные игры с астрагалами тюрко-монгольского ареала: язык, норма и культурная память
Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е. Түркі-моңғол ареалындағы асыққа байланысты дәстүрлі ойындар: тіл, норма және мәдени жады
Baigazh A., Nurbayeva A.M., Rustemova A. Ye. Traditional games with astragal in the turkic-mongolian region: language, norms and cultural memory..... 125

Тарих / History / История

Бисенова Г.А., Өтепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. Гималай асқан көш тарихы: Үндістан ұлттық архив құжаттары негізінде
Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. История миграции казахов через Гималаи: на основе документов Национального архива Индии
Bissenova G.A., Otepova G.E., Boldykov Zh.B. Migration history of Kazakhs through the Himalayas: based on documents from the National Archives of India..... 140

Мырзаханов Ә.Е., Мұсағалиева А.С. Шәкәрім Құдайбердіұлының ақталуы: жаңа деректерді талдау
Мырзаханов А.Е., Мусагалиева А.С. Реабилитация Шакарима Кудайбердиева: анализ новых данных
Myrzakhanov A.E., Musagalieva A.S. Shakarim Kudaiberdiyev's rehabilitation: analysis of new data..... 155

Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. Стражи туркменского общества XIX в. (до 1881 г.): ясавулы, ферраджи и караульные дозорные
Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. XIX ғ. (1881 жылға дейін) түрікмен қоғамының сақшылары: жасауылдар, ферраджлар және қарауыл күзетшілері
Atdaev S.J., Atdaeva O.G. Guards of the Turkmen society of the 19th century (before 1881): yasavuls, ferrajs, and sentry guards..... 168

Абсаликов А.А. Генеалогия казахских ханов в «Ахсан ат -Таварих» Хасанбека Румлу (сравнительный анализ пяти рукописных списков и одного печатного издания)
Абсаликов А.А. Хасанбек Румлудың «Ахсан ат-Тауарих» еңбегіндегі қазақ хандарының генеалогиясы (бес қолжазба көшірмесі мен бір баспа басылымының салыстырмалы талдауы)
Absalikov A.A. The genealogy of Kazakh khans in Hasanbeg Rumlu's "Ahsan at-Tawarikh" (a comparative analysis of five manuscript copies and one printed edition)..... 180

Matytova S.N. The historical evolution of philanthropy in Kazakh society in the 19th – early 20th centuries
Мамытова С.Н. XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы меценаттықтың тарихи эволюциясы
Мамытова С.Н. Историческая эволюция меценатства в казахском обществе XIX – начала XX вв..... 191

Akshanova A.M., Otepova G.E., Shabambayeva A.G. Historiographical discourse on the study of the korenizatsiia (indigenization) policy
Ақшанова А.М., Өтепова Г.Е., Шабамбаева А.Г. Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының тарихнамалық дискурсы
Акшанова А.М., Отепова Г.Е., Шабамбаева А.Г. Историографический дискурс политики коренизации в Казахстане..... 199

Музей ісі / Museology / Музейное дело

Ибраева А.Г., Пазылова Г.А. Ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста ұсыну: халықаралық және әлемдік көрмелер тәжірибесі
Ибраева А.Г., Пазылова Г.А. Представление национального историко-культурного наследия в глобальном дискурсе: опыт международных и всемирных выставок
Ibrayeva A.G., Pazylova G.A. Presenting national historical and cultural heritage in global discourse: the experience of international and world expositions..... 212

Orazkulova K., Karibayeva G. Museums, painting, and ideology in Soviet Kazakhstan
Оразкулова К. С., Карибаева Г.А. Кеңестік Қазақстандағы музейлер, кескіндеме және идеология
Оразкулова К.С., Карибаева Г.А. Музеи, живопись и идеология в советском Казахстане..... 233

Археология/ Archaeology/ Археология

https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01

ҒТАМР 03.41.91

Молдахмет А.[1], Елеуов М.[2], Талеев Д.[3], *Есен С.[1]
[1]Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: syrym.e@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ СОЗАҚ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа. Мақалада Қазақ хандығының саяси-экономикалық тарихында елеулі орын алған ортағасырлық Созақ қаласының археологиялық зерттелу тарихы мен негізгі нәтижелері жан-жақты қарастырылады. Негізгі назар Созақ қаласының орнында әр жылдары жүргізілген археологиялық зерттеулерге, әсіресе 2010-2012 жылдар аралығындағы қазба жұмыстарының қорытындыларына аударылған. Зерттеу барысында қаланың топографиясы, құрылымдық бөліктері, мерзімделуі және қорғаныс жүйелері ғылыми тұрғыда талданады. Сонымен қатар Созақтың Қаратаудың теріскей беткейінде орналасқан екі ортағасырлық қала орнынан – Тарсатөбе мен кейінгі Созақтан тұратындығы археологиялық деректер негізінде дәлелденеді.

XX ғасырдың ортасынан бастап Ә.Х. Марғұлан, А.Н. Бернштам, Л.Б. Ерзакович, А.Н. Подушкин бастаған ғалымдар жүргізген зерттеулердің нәтижелері жүйеленіп, олардың мерзімдемелік тұжырымдары салыстырмалы түрде қарастырылады. Археологиялық және стратиграфиялық деректер Созақ аумағында б.з.д. III ғасырдан XIX ғасырға дейін үздіксіз тіршілік болғанын көрсетеді, бұл қаланың шамамен 2000 жылдық тарихы бар екенін айғақтайды.

Сондай-ақ мақалада жазба деректер мен археологиялық мәліметтерді салыстыра отырып, Созақтың XV–XVI ғасырлардағы Қазақ хандығының тірек қалаларының бірі болғаны, маңызды сауда, әскери-стратегиялық және әкімшілік орталық қызметін атқарғаны баяндалады. Қаланың Ұлы дала мен отырықшы өркениет тоғысқан аймақта орналасуы оның экономикалық маңызын арттырған.

Кілт сөздер: Қаратау, Созақ, Тарсатөбе, орта ғасыр, топография, мерзімдеу, қорғаныс құрылыстары.

Дәйексөз үшін: Молдахмет А.А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С. Қазақ хандығы дәуіріндегі Созақ: археологиялық зерттелу тарихынан // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 8-21 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01

Кіріспе

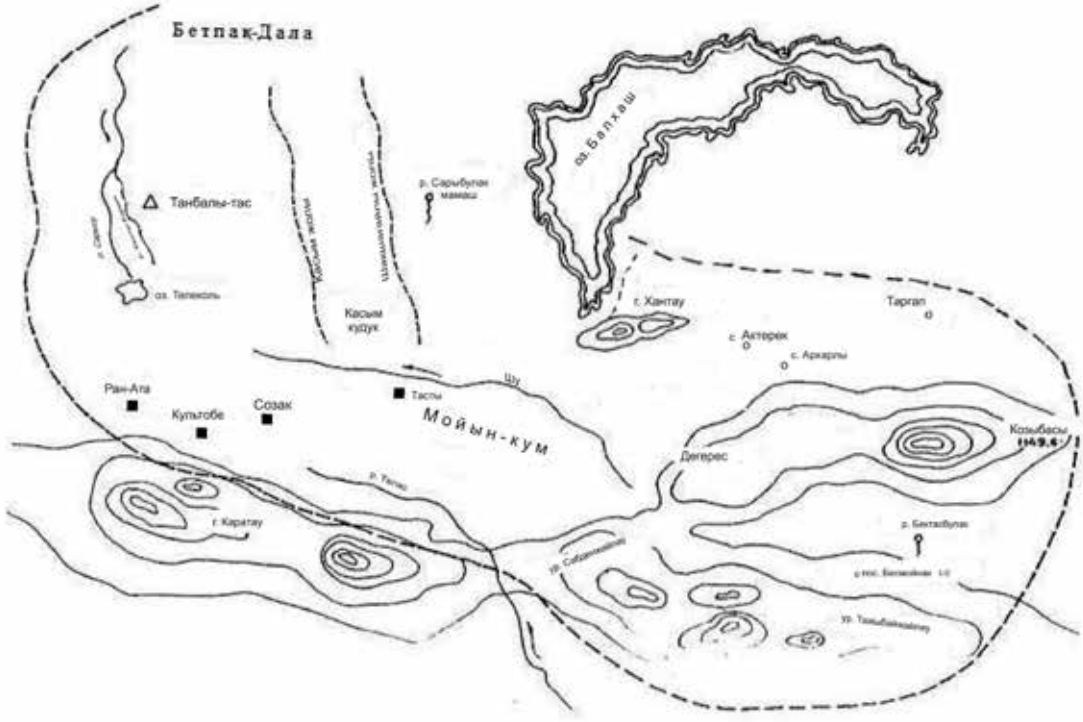
Қазақстан аумағында қалалық орталықтардың қалыптасуы қола дәуірінің соңғы кезеңінен басталғаны археологиялық зерттеулер арқылы анықталған. Сол дәуірде Шығыс Еуразияда дамыған андрондық мәдениет Қазақстан жерінде шоғырланған, оның ірі қоныстары – Арқайым, Сынтасты және Кент – қалалардың алғашқы үлгісі ретінде танылған (Зданович, 2007: 40-55; Ворфоломеев, 2011: 85-96). Кейінгі ерте темір дәуірінде бұл қалалар өз дамуын жалғастырып, Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізінің солтүстік-шығыс жағалауында орналасқан Шірік-Рабат, Бәбіш мола, Баланды сияқты қоныстар қалалық сипатқа ие болды. Елуге жуық бекіністі қоныстан тұратын Жетіасар мәдениеті ескерткіштері сақ және қаңлы дәуіріндегі отырықшы-қалалық өмірдің айғағы болып саналады. Бұл қалашықтардың көне атаулары сақталмағанымен, олардың орындары бүгінде

төбе түрінде анық байқалады.

Қазақстанның оңтүстік аумағында да дәл осы кезеңге жататын қалалар болған. Қытай әулеттік жылнамаларында Ханьшу мен Цянь Ханьшу қаңлы иелігіндегі Битян, Юени, Фуму, Сусе, Ги, Юеган сияқты қалалардың аттарын атайды (Бичурин, 1997: 35). Алайда олардың нақты орналасқан жері ғылымда әлі де талас тудырып отыр. Себебі көптеген көне қалалар бірнеше дәуір бойы өмір сүріп, атауын өзгерткен немесе саяси-экономикалық себептермен жойылып кеткен. Қазіргі таңда мұндай қалалардың орындары қалың мәдени қабаты бар археологиялық төбелер ретінде сақталған. Олардың іргетасының қашан қаланғанын анықтау терең әрі ұзақ мерзімді қазба жұмыстарын қажет етеді.

Қазақ хандығының құрылуына және мемлекет ретінде қалыптасуына негіз болған Сығанақ, Сарайшық, Отырар, Түркістан, Сауран, Созақ, Сайрам сияқты қалалардың тарихы екі мың жылдан астам уақытқа созылады (Извлечение из письменных источников, 2007: 44). Көптеген қалалар жазба деректерде VI–VII немесе IX–X ғасырлардан белгілі болғанымен, олардың нақты тіршілігі осы уақыттан басталғанын дәл айту қиын. Археологиялық деректер қалалардың ұзақ тарихында орнын бірнеше рет ауыстырғанын көрсетеді. Мысалы, Түркістан, Сауран, Сүткент және Аркук қалалары екі-үш рет орнын өзгертсе де, әр дәуірдегі орындары бір-біріне жақын орналасқан, бұл олардың стратегиялық маңызын айқындайды. Осы тұрғыдан қарағанда, Қазақ хандығы дәуіріндегі қалалық орталықтардың бірі – ортағасырлық Созақ қалашығы. Қалашық Түркістан облысы, Созақ ауданы, Созақ ауылынан оңтүстікке қарай орналасқан. Қалашықтың географиялық координаттары: солтүстік ені 44°09'31", шығыс ұзындығы 68°28'11", теңіз деңгейінен биіктігі шамамен 325 метр. Қазір қалашықтың сақталған аумағы шамамен 9 гектарды құрайды. Цитадель қалашықтың батыс бөлігінде орналасқан, едәуір биік. Шығыс және солтүстік бөліктері басқа аймақтарға қарағанда еңселі болып келген, XX ғасырдың 1950-жылдарына дейін қалашықта тұрғындар өмір сүрген.

Қазақстан археологиялық мектебінің негізін қалаған белгілі археолог К.А. Ақышевтың зерттеулері бойынша (сурет 1), Созақ орналасқан аймақ XV ғасырда Қазақ хандығының орталық иелігі болып есептелген (Акишев, 2013: 136–137).

Сур. 1. XV–XVI ғасырлардағы Қазақ мемлекетінің этникалық картасы мен ескерткіштері (К.А. Ақышев бойынша).
Fig. 1. Ethnic map and monuments of the Kazakh state in the 15th–16th cc. (after K. A. Akishev).

Жазба деректердегі Созақ. Созақ қаласының атауы жазба деректерде алғаш рет XIII ғасырдың ортасында кездеседі. Ол армян патшасы Гетумның монғолдардың ұлы ханы Мөңкеге ресми сапарымен байланыстырылады (Гандакеци, 1976: 222). Елшілік қайтар жолында Қарақорымнан Хутухчин, Пергант, Сухул-хан, Уросо-хан, Кайкант, Хузақ, сондай-ақ Харчух тауы арқылы Сгнах пен Совран, Харчух, Асон, Отрар, Зернух арқылы Дизакқа жеткені туралы жазба деректерде баяндалған (Извлечение, 2005: 13). Ортағасырлық археология саласының көрнекті маманы К.М. Байпаков бұл қалалардың бірқатарының басқа деректерде Сугулкент, Кумкент, Сузах, Карачук, Ясы, Сауран, Отырар, Зернук деп аталғанына күмән жоқ екенін көрсетеді (Байпаков, 2014: 103).

Қаратаудың солтүстік беткейінде шығыстан батысқа қарай орналасқан қалалардың XI–XIII ғасырлардағы ерекше өркендеуі сауда қатынасының осы бағыттағы қарқынды дамуымен тығыз байланысты болды. Түрлі жазба деректерді талдау дипломатиялық елшіліктердің де осы сауда жолдары арқылы өткенін көрсетеді. Мысалы, алғаш Плано Карпини (1246–1247 ж.) және кейін Гильом де Рубрук (1253–1255 ж.) монғолдардың ұлы ханына сапарында осы бағытпен жүрген. Әсіресе Рубруктың жүрісі теріскей арқылы өткен болуы мүмкін деп саналады.

Созақ қаласы осы өңірдегі маңызды орталықтардың бірі болды. Қала Қаратаудың солтүстік беткейіндегі жолақта орналасып, көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрген малшылар мен ірі өзен-көлдердің жағасында егіншілікпен және саудамен айналысатын отырықшы мәдениет арасындағы түйісу аймағы ретінде қызмет етті. Ел аузында сақталған аңыздар мен әңгімелерге қарағанда, далалық малшылар өз малын сатуға, сондай-ақ азық-түлік, киім-кешек және тұрмыстық заттар алу үшін Созақ базарына жиі келетін болған. Керісінше, Қаратаудың арғы бетіндегі ірі оазистерде тұратын егіншілер, қолөнершілер мен зергерлер өз өнімдерін мал өнімдеріне айырбастау мақсатында Созақтағы жәрмеңкеге ат басын тірейтін. Көбінесе айырбас кезінде нақты ақша немесе теңге қажет болмаған. Сауда қатынастары көбіне еркін айырбас принципіне негізделген, яғни сатушы мен сатып алушы тауардың құнын өзара келісіп анықтаған. Қаланың монғол шапқыншылығы алдындағы және одан кейінгі жағдайы туралы жазба деректер сақталмаған. Тіпті, Шыңғыс хан әскерлерінің бұл өңірді қалай бағындырғаны да ешбір жазба көздерде баяндалмаған. Бір ғана дерек ретінде жоғарыда аталған армян патшасы Гетумның елшілігі туралы К. Гандаецидің жазбалары кездеседі. Созақ қаласының сауда-экономикалық орталық ретінде шынайы өркендеуі Қазақ хандығының құрылу кезеңімен тұспа-тұс келеді. Қала Қаратаудың күнгей беткейі мен Сыр бойындағы ірі қалалық орталықтарға апаратын негізгі жолдардың (Суындық асуы, Ақсүмбедегі асу және т.б.) бойында орналасқан. Бұл жағдай Созақты сауда мен экономикалық қатынастардың маңызды торабына айналдырған.

XV ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасыр аралығындағы жазба деректерде Созақ қаласы Дештіқыпшақ даласынан оңтүстік бағыттағы Яссы, Отырар, Сауран, Сайрам қалаларына, батыста Арал маңындағы аймақтардан шығыста Шу-Талас өңіріндегі қалаларға апаратын Қаратаудың теріскейіндегі жолдың түйіскен тұсында орналасқан маңызды нүкте ретінде көрсетіледі. XV ғасырда жаңа қалыптасқан Қазақ хандығының тірек қаласы Созақ болғандығы сөзсіз.

Сырдария мен Түркістанның ірі қалалары XV–XVI ғасырларда Өзбек хандығы мен Қазақ хандығының қоластына ауысып отырғанын жазба деректер айқын көрсетеді. XV ғасырдың екінші жартысында Түркістан мен Сырдария қалалары үшін жүргізілген соғыстар отыз жылдан астам уақытқа созылып, қалалар екі жаққа кезекпен өткен. Мысалы, 1470 жылы қыс кезінде Керей сұлтан Түркістанға шабуыл жасайды, ал Жәнібектің үлкен баласы Махмұд сұлтан Созақты, інісі Еренжі Сауранды жаулап алады. Осылайша, Қаратаудың теріскейіндегі Созақ пен күнгейдегі Сауран қалалары Қазақ хандығы құрамына өтеді.

Алайда, екі жылдан соң Мұхаммед Шайбани Ноғай Ордасының әмірі Мұса мырзаның көмегіне сүйеніп, Аркук бекінісі мен Сығанақ қаласын өзіне қаратты. Қазақ әскерлері Бұрындық пен Махмұд сұлтан басқарған күштер Қаратаудағы Созақ пен Сығанақ арасындағы Суындық асуында Мұхаммед Шайбани әскерін талқандап, Сығанақ қаласын қайта басып алып, Шайбаниды Маңғыстауға қашуға мәжбүр етті. Бұл оқиғалар туралы

авторы белгісіз «Таварих-и гузида – Нусрат-наме» және Камал ад-Дин Бинайдың «Шайбани-наме» еңбектерінде баяндалған (Материалы по истории, 1969: 21; 105–106). Осындай ұқсас жағдай келесі ғасырдың соңына дейін жалғасты. Әсіресе Абдаллах хан мен Баба-сұлтан арасындағы соғыстарда Созақ қаласының стратегиялық рөлі ерекше болғаны Хафиз Таныш еңбектерінде айтылады (Материалы по истории, 1969: 287). Аталған деректер Созақ қаласының сол кездегі саяси және экономикалық маңыздылығын көрсетеді.

XVI ғасырдың соңында Тәуекел хан билік еткен кезеңде Сырдария мен Түркістан қалалары толығымен Қазақ хандығының қарамағына өтті. Осыдан кейінгі қалалардың тарихы хандықтың даму кезеңімен тығыз байланыста өрбіді. Созақ қаласы да мемлекеттік орталық қала ретінде өз тіршілігін жалғастырды. Жоңғар шапқыншылықтары кезінде Созақ қазақ әскерлерінің күш жинайтын маңызды бекініс қаласына айналды. Қала жаудың күшіне қарсы тұру соғысында жауынгерлерді азық-түлік және қару-жарақпен қамтамасыз ететін стратегиялық орын болды. Созақтың үздіксіз дамуы туралы ақпарат орыс жазба деректерінде де кездеседі. Абылмамбет хан билік еткен кезеңде (1743–1745 жж.) Созақ Отырар, Түркістан, Сауран, Өгізтау қалаларымен бірге Қазақ хандығының негізгі орталық қалаларының бірі болып есептелгені орыс деректерінде айтылған (История Казахстана, 2007: 386).

XIX ғасырда Қазақстан оңтүстік өңірі Қоқан хандығының ықпалында болған кезде де Созақ әскери бекініс қаласы ретінде маңызды рөлін сақтады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында қолданылған материалдар базасы бірнеше кезең мен дереккөздерге сүйенеді. Ортағасырлық кезеңді сипаттаған жазба деректер ретінде Н.Я. Бичуриннің «Средняя Азия и Восточный Туркестан» және А.Х. Маргуланның «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана» еңбектері пайдаланылды.

Кеңестік дәуірдегі зерттеушілер Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Л.Б. Ерзакович, Г.Б. Зданович пен И.М. Батанина сияқты авторлардың жазбалары негіз болды. Олар ортағасырлық Созақ қалашығының қорғаныс құрылымдары жайлы нақты деректер берді.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде жүргізілген жүйелі археологиялық зерттеулерден К.А. Акишев, К.М. Байпаков, С. Тәбірізұлы, сонымен қатар «Археологическая карта Казахстана» және «Свод памятников истории и культуры Казахстана» жинақтары кеңінен қолданылды. Бұл деректер қаланың стратиграфиялық құрылысын, тарихи мерзімін және мәдени контекстін нақты бағалауға мүмкіндік берді. Осы авторлар мен жинақтар материалдық мәдениет, құрылыс қабаттары, тұрмыстық заттар және тарихи кезеңдерді талдауда сенімді ғылыми базаны қамтамасыз етті.

Зерттеу әдістері бойынша тарихи-топографиялық, хронологиялық, мерзімдеу, археологиялық, этнографиялық әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылды. Қазба жұмыстары стратиграфиялық әдіс бойынша жүргізіліп, әр қабаттың ерекшеліктері, қабырғалардың қалыңдығы мен кірпіш өлшемдері, едендер мен интерьер элементтері жазба түрде тіркелді. Табылған материалдық заттар қаланың тарихи кезеңдерін, құрылыс технологиясын және қорғаныс жүйесінің ерекшеліктерін анықтауға негіз болды. Қазба барысында алынған деректер Созақ қаласының X–XVIII ғасырлар аралығындағы кезеңдерін мерзімдеп, оның тарихи рөлін айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мақалада деректік талдау, тарихи-салыстырмалы, этимологиялық және тарихи-географиялық әдістер кешенді түрде қолданылып, ауызша аңыз-әңгімелер ғылыми және жазба деректермен өзара салыстыра қарастырылды.

Талдау

Созақ қалашығының тарихи-топографиясы. Соңғы он жыл ішінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары Созақ қаласы аумағында табылған жаңа деректерді ғылыми тұрғыдан қайта қарауға мүмкіндік беріп, зерттеулер нәтижесінде табылған қыш бұйымдар, құрылыс қалдықтары мен тұрмыстық заттар бұл өңірдегі қоныстану тарихының біз ойлағаннан әлдеқайда терең екенін көрсетті. Қазақ хандығының қалыптасу және даму кезеңінде, жалпы Қазақ тарихында маңызды рөл атқарған Созақ қаласы қазіргі Созақ ауылының Қаратаудың теріскей беткейіндегі жерінде орналасқан. Мұнда екі

ортағасырлық қала орны сақталған: біріншісі – ауылдың солтүстік-шығыс шетінде орналасқан Тарсатөбе, екіншісі – ауылдың орталығында орын тепкен кейінгі Созақ қаласының орны, жергілікті тұрғындар оны «Өркешігі» деп атайды. Тарсатөбе көлемі үлкен, екі деңгейден тұратын, пішіні тік төртбұрыш болып келген тарихи нысан. Биіктігі шамамен 12 метрге жетеді. Төменгі бөлігінің ені 65 метр, ал ұзындығы 170 метрді құрайды. Бұл алаң айнала қорған іргетастарымен бекітілген, яғни қорғаныс мақсатында салынғаны байқалады.

Археологиялық зерттеулер кезінде қарапайым тұрмыстық қыш бұйымдардың көп мөлшері табылған. Олардың ішіндегі ең көне үлгілері – тұтқалары қой мүсіні түрінде бейнеленіп жасалған ыдыстар. Сондай-ақ VI–VIII ғасырларға жататын қыш заттар арасында оғыз тайпаларына тән мәдени ерекшеліктер анықталған.

Қоныстың мекендеген халық негізінен мал шаруашылығымен айналысып, аң аулаған және егін еккен. Тұрғын үйлер мен қоғамдық маңызы бар ғимараттарды тұрғызуда күйдірілген кірпіш пайдаланылғаны белгілі болды. Қазба барысында табылған деректерге сүйенсек, Тарсатөбеде б.з.б. III ғасырдан бастап б.з. IX ғасырға дейін тіршілік болған.

1946 жылы Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (Ә.Х. Марғұлан) жүргізген зерттеулер қаланың екі бөлікке бөлінгенін анықтады: Тарсатөбе және кейінгі Созақ. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, Тарсатөбенің өмір сүру кезеңі VII–XII ғасырларға, ал кейінгі Созақ XIII–XVIII ғасырлар аралығына жатқызылған (Маргулан, 1950: 50–53).

1947–1948 жылдары Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (А.Н. Бернштам) Тарсатөбеде екі стратиграфиялық барлау шұңқырын салған. Қазба барысында табылған заттар мен стратиграфиялық зерттеулер нәтижесі бойынша қалашық б.д.д. III–б.д. IX ғасырлар аралығымен мерзімделген (Археологическая карта Казахстана, 1960: 227). Содан кейін Тарсатөбеде археологиялық қазба жүргізілмеген, бірақ мамандардың тұжырымына қарағанда, бұл жерде орналасқан мекен 1000 жылдан астам уақыт бойы өмір сүрген.

Қалашықтың мерзімделуі мен ел ішінде сақталған аңыз-әңгімелер арасында айқын байланыс байқалады. Мысалы, жергілікті тарихшы Сәді Насруллаұлының айтуынша, «Тарсатөбеде Ислам діні тараған дейін отқа табынушы шаман дініндегі тарсалар өмір сүрген. Қаратаудың жотасынан Созақтың шетіне дейін созылып жатқан, таспен өрілген қабірлер осы тарсалар мен Мықтардың қабірлері болып табылады» (Тәбірізұлы, 2007: 11).

Ғылыми әдебиеттер мен тарихи зерттеулерде «тарса / tarsā / tarsak» деген термин тек кездейсоқ сөз емес, нақты Орталық Азиядағы Шығыс Сирия (яғни несториандық) христиан қауымдарын сипаттауда қолданылғаны туралы деректер бар. Бұл атаудың шығу тарихы мен мағынасы бірнеше тілдік және тарихи контексттерде қарастырылған. Осы орайда «Тарсатөбе» сөзінің шығу төркініне үңілсек, мұндағы сөздің түбірі «тарса», ал «төбе» жалғау сөз, яғни халқымыз ертеден бастап биік төбеге, елді мекенге, жер бедерінің көрінісіне қарай «төбе» жалғауын қосып отырған. Мысалы: Күлтөбе, Сортөбе, Үтіртөбе т.б. Тарихи-терминологиялық сөздіктерде «тарса» сөзінің этимологиясына байланысты нақты түсіндірме кездеспейді (Древнетюркский словарь, 1969; Курышжанов, 1970; Оңдаасынов, 1974; Қашқари, 1997; Жанұзақов, 2008). Ресей аумағындағы «тарса» атты шағын өзен бар. Ол Мордовия Республикасының Инсар және Кадошкин аудандары арқылы ағып өтеді. Өзен Исса өзенінің сол жағалауына, оның сағасынан шамамен 44 км жоғары тұста келіп құяды. Тек «Үлкен Библия сөздігінде» ғана «Тарса» сөзіне: «грек тіліндегі «tarsus» сөзі «жалпақ себет» деген мағынаны білдіреді. Тарс – Савлдың (кейінгі елші Павел апостол) туған қаласы әрі Кіші Азиядағы Римнің Киликия провинциясының астанасы болған. .....Тарс Кидн өзенінің бойында, Жерорта теңізі жағалауынан шамамен 19 км жоғарырақ орналасқан. Қала тұрған жазық Тавр тауларынан ағып келетін өзен сулары алып келген құнарлы шөгінділердің арқасында аса өнімді болған. Өзен арқылы шағын кемелер жүзе алғанымен, құрлықтағы сауда жолдарының маңызы әлдеқайда зор еді. Римдіктер Кіші Азияға келген соң, аймақта дамыған жол жүйесін салды», - деп лайықты түсіндірме берілген (Большой Библейский словарь, 2005: 1230-1231).

Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының зерттеулері бойынша

кейінгі Созақ қаласы XIV–XVI ғасырларда өмір сүрген деп қорытынды жасалды. Экспедиция қаланың жазба деректерін талдап, үш бөліктен тұратын төбенің ортаңғы бөлігінің едәуір ерте-де қалыптасқанын анықтап, оны шаһристанның орны деп бағалады (Агеева, 1958: 111).

1964–1965 жылдары Қаратаудың теріскей бетіндегі ортағасырлық қалалардың стратиграфиясы мен материалдық мәдениетін зерттеген белгілі археолог Л.Б. Ерзакович кейінгі Созақ орнында стратиграфиялық барлау шұңқырын салды. Қазба нәтижесі бойынша қалашық X–XIX ғасырлар аралығын қамтитын бес құрылыс қабатынан тұрады деп анықталды (Ерзакович, 1971: 175).

1982–1983 жылдары Шымкент педагогикалық институтының археологиялық тобы (басшысы А.Н. Падушкин) ескерткіште бақылау қазбаларын жүргізіп, қалашықтың X–XVIII ғасырлар аралығында өмір сүргенін растады. Бұл бақылаулардың нәтижелері «Свод памятников истории и культуры Казахстана» атты алғашқы Оңтүстік Қазақстан облысын қамтитын жинақта 542-ші реттік санымен жарияланды (Свод памятников, 1994: 248–249). Алайда бұл отряд Созақта жаңа қазба жүргізбеді, тек бұрынғы зерттеулердің мәліметтерін тексеріп шықты. Соғыстан кейінгі жылдары жүргізілген бақылаулар сол кездегі техникалық жабдықтардың шектеулі болуына байланысты сапалық кемшіліктерге ұшырады. Соңғы зерттеулер қазіргі төбеге сәйкес бұрынғы жобалардың толық дәл еместігін көрсетті. Қала орнындағы жобалар да алдыңғы болжамдардан ерекшеленді.

2007–2009 жылдары Тұран археологиялық экспедициясы (жетекшісі профессор М. Елеуов) Қаратау жотасының солтүстік беткейінде орналасқан Созақ ауданы аумағында кешенді археологиялық барлау жұмыстарын жүзеге асырды (Елеуов, 2010: 188-189).

2007 жылғы далалық маусым барысында зерттеулер ортағасырлық Бабата қаласы мен Құмкент қаласы маңында шоғырландырылды. Соның нәтижесінде Көкбұлақ және Ақтөбе елді мекендері анықталып, ғылыми айналымға енгізілді (Қазақстан Республикасы, 2008: 97-98). Бұл жұмыстар аталған өңірдегі қоныстану жүйесінің құрылымын нақтылауға мүмкіндік берді.

2008 жылы экспедиция өз жұмысын одан әрі жалғастырды. Құрамында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты ғалымдары (Созақ тобының жетекшісі – Ж. Құрманқұлов) және А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының қызметкерлері бар ғылыми ұжым «Абди Компани» акционерлік қоғамының (президенті – Ә. Бимендиев) қаржылық қолдауымен зерттеу ауқымын кеңейтті. Барлау жұмыстары шығыстан батысқа қарай тау шатқалдары мен тауаралық жазықтарды, сондай-ақ тау етегіндегі алқаптарды қамтыды. Нәтижесінде Күлтөбе, Балатұрлан, Көктөбе, Қарлығаштөбелік төрткүл, Қарабұлақ төрткүлі, Тұздыбұлақ, Ырымкөз және Төбеттөбе сынды сегіз ортағасырлық елді мекен орны анықталды. Сонымен қатар бұрын белгілі болған отызға жуық ортағасырлық қала мен қоныс қайта қаралып, олардың жоспарлары лазерлік теодолит арқылы түсірілді (Елеуов, 2009: 447-453). Бұл тәсіл ескерткіштердің топографиялық құрылымын дәл әрі заманауи әдіспен құжаттауға жол ашты. Сол жылғы далалық маусымда ортағасырлық Ақтөбе елді мекенінде 15×20 метр көлемінде қазба жүргізіліп, екі құрылыс кезеңіне жататын сәулеттік қалдықтар ашылды (Елеуов, 2008: 49-57). Аталған деректер Созақ өңіріндегі ортағасырлық қалалық мәдениеттің эволюциясын, құрылыс дәстүрлері мен қоныстану үдерістерін тереңірек пайымдауға негіз болды.

2009 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы шеңберінде жүргізілген зерттеу кезінде қаланың қорғаныс қабырғасымен қоршалған орталық бөлігінің жобасы жасалып, оның жалпы көлемі нақты анықталды. Жүргізілген топографиялық зерттеулер қалашықтың қазіргі сақталған бөлігінің цитадель мен шаһристаннан тұратынын, ал цитадельдің төбенің батыс шетінде едәуір биік болғанын көрсетті. Цитадель үлкен қорғаныс қабырғасымен қоршалған, ал қаланың айналасындағы қабырғалардың іздері мен қала қақпаларының орындары әлі де көрінеді. Қаланың қарапайым тұрғындарының тұрған бөлігі рабад, қаланың қамалының сыртында, қазіргі үйлердің астында қалған.

Алынған нәтижелер

2012 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер

2012 жылы жүргізілген археологиялық

зерттеу жұмыстары Созақ қалашығының мерзімделу мәселесін нақтылауға, оның қорғаныс жүйесінің фортификациялық құрылымын анықтауға және Қазақ хандығы кезеңіндегі тарихи маңызын айқындауға бағытталды. Сонымен қатар қазба барысында қосымша деректік материалдар жинақтау да басты мақсаттардың бірі болды. Осы міндеттерді жүзеге асыру мақсатында қаланың солтүстік-шығыс бөлігінде, қорғаныс қабырғасының қақпаға жалғасатын тұсында Қазба 1 салынды. Алғашқы кезеңде қазба алаңы екі бөлікке бөлініп қарастырылды. Қазба 1 қақпадан қала ішіне бағытталған көшенің шығыс жағынан орналасты. Оның жалпы көлемі шамамен 9,5×13 метрді құрап, қазу тереңдігі 1–2 метр аралығында болды. Қазбаның шығыс шетінен 6,5 метр қашықтықта стратиграфиялық қима жүргізілді. Бастапқыда 6×7 метр көлемінде белгіленген бұл қима зерттеу барысында 7×11,5 метрге дейін кеңейтілді. Қиманың максималды тереңдігі 2,7 метрге жетті. Зерттеу жұмыстарының сипатына сәйкес, екі қазбаның солтүстік-шығыс бөліктері ені 2–3 метр болатын стратиграфиялық тазарту траншеясы арқылы өзара біріктірілді. Нәтижесінде Қазы қақпадан басталатын қорғаныс қабырғасының 23 метрге жуық бөлігі ашылып, оның құрылымдық ерекшеліктерін кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік туды.

Қазба 2 алғашқы қазбаның оңтүстік-шығыс бағытынан 6,5 метр қашықтықта, қорғаныс қабырғасының үстіңгі бөлігінде стратиграфиялық қима ретінде орналастырылды. Алғашқы өлшемі 5×7 метр болған бұл зерттеу алаңы кейінгі қазу жұмыстары барысында нақты жағдайға байланысты кеңейтіліп отырды. Қазба барысында жер бетінен шамамен 15–20 см тереңдікте жеке тұрғын үйге тиесілі орташа көлемдегі бөлменің едені анықталды. Құрылыстың қабырғалары негізінен бұзылған күйде сақталғанымен, шығыс жақ шетінде қам кесектен қаланған қабырғаның белгілі бір бөлігі ғана жақсырақ жеткен. Осы жағдайды ескере отырып, нысанды толық зерттеу мақсатында қазба алаңы шығыс бағытта 7 метрге дейін ұлғайтылды. Сақталған қабырғаның қалыңдығы 65–70 см шамасында. Құрылыс материалы ретінде пайдаланылған шикі кірпіштердің өлшемдері 36×18×10 см және 36×20×10 см болып келеді. Бөлменің еденінен күйдірілген кірпішпен төселген жабынның бір бөлігі анықталды. Еденге қолданылған кірпіштердің басым бөлігі ортағасырлық дәстүрлі форматқа сай – 24×24×5 см көлемінде. Бұл материалдар маңайдағы көне құрылыстардан қайта пайдаланылған болуы ықтимал. Сонымен қатар қабат арасынан 26×13×6 см өлшеміндегі, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына тән кірпіштер де ұшырасты. Бөлме ішінен нақты мерзімдеуге мүмкіндік беретін археологиялық заттай деректер табылған жоқ. Сондықтан қабаттың уақытын анықтауда жергілікті тұрғындардың ауызша мәліметтері назарға алынды. Ауыл ақсақалдарының айтуынша, қазба жүргізілген аумақта XX ғасырдың 1952 жылына дейін Жақсылық есімді дәулетті азаматтың үйі орналасқан. Осы деректерге сүйене отырып, ашылған құрылым сол тұрғын үйдің бір бөлмесіне тиесілі болуы ықтимал деген тұжырым жасалды.

Екінші құрылыс қабаты алғашқы қабаттың астынан шамамен 10–15 см тереңдікте анықталды. Бұл деңгейден екі бөлменің жартылай сақталған бөліктері аршылды. Құрылымның оңтүстік қабырғасының тек төменгі қатарлары ғана жеткен, олар күйдірілген кірпіштен қаланған. Қабырғаның жоғарғы бөлігі жойылғанымен, сақталған төменгі бөлігінің орналасуына қарағанда, ол іргетас қызметін атқарған болуы ықтимал. Қолданылған кірпіштердің өлшемі ортағасырлық дәстүрге тән 24×24×5 см көлемінде. Қалау тәсіліне назар аударсақ, қабырғаның шеттеріне бүтін кірпіштер, ал ортасына сынған бөліктер пайдаланылған. Бұл материалдардың бұрынғы құрылыстардан бұзылып алынып, қайта қолданылғанын көрсетеді. Қабырғаның жалпы қалыңдығы шамамен 75 см. Қазба барысында алынған кірпіштерді сындырмай жинап қойған едік, алайда кейін жергілікті тұрғындар оларды қазіргі құрылыс жұмыстарына пайдалану үшін алып кеткен. Осылайша, кем дегенде бірнеше ғасыр бұрын күйдірілген сапалы кірпіштердің XXI ғасырда да құрылыс материалы ретінде қайта қолданылғанын байқауға болады. Солтүстік шеттегі бөлме құлатылған қабырға қалдықтарының қыш сынықтарымен толтырылған. Еден деңгейіне жақын тұста аздап ойыс байқалды, бұл бөлменің кейінгі кезеңде бұзылғанын немесе шөгу процесіне ұшырағанын аңғартады. Ал

оңтүстік-шығыс бөліктегі негізгі бөлменің едені ақ түсті алебастр сылағымен өңделген. Сылақ қабатының қалыңдығы шамамен 0,5 см. Бұл құрылыс қабатының мерзімін нақтылауға еденнен табылған нумизматикалық деректер мүмкіндік берді. Бөлменің бір бұрышынан 1924 және 1929 жылдары соғылған кеңестік кезеңге жататын екі дана бес тиын табылды. Сонымен қатар оңтүстік қабырғаның ішкі жағынан тәтті тағамдар сақтауға арналған қою көгілдір түсті шыны ыдыстардың сынықтары кездесті. Олардың сыртқы беті бедерлі, пішіні бокал тәріздес. Осы археологиялық және заттай деректерге сүйене отырып, аталған құрылыс қабаты XX ғасырдың алғашқы жартысына жататыны анықталды.

Үшінші құрылыс қабатын зерттеу барысында стратиграфиялық қиманың көлемі 7×7 метрге дейін ұлғайтылды. Осы деңгейден қабырғалары қам кесектен тұрғызылған екі бөлме анықталды. Бөлмелердің еден деңгейі қазіргі жер бетінен шамамен 1,5 метр тереңдікте орналасқан. Құрылымдық белгілеріне қарай бұл жайлар тұрғын немес, шаруашылық мақсатта пайдаланылған деген болжам жасалады. Себебі олардың ішінен жылыту жүйесіне тән элементтер тандыр, ошақ, ташнау немесе сыпа секілді тұрмыстық нысандар табылған жоқ. Бұл жағдай бөлмелердің қойма немесе өндірістік қызмет атқарғанын көрсетеді. Оңтүстік шетте орналасқан бірінші бөлменің өлшемі 4,4×2,9 метр. Қабырғаларының қалыңдығы шамамен 65 см, ал сақталған биіктігі 50–60 см аралығында. Қабырға беттерінің ішкі және сыртқы жағынан сылақ іздері байқалады, бұл олардың белгілі бір дәрежеде өңделгенін көрсетеді. Бөлмеге кіретін есік оңтүстік қабырғаның орта тұсында орналасқан, ені шамамен 1,1 метр. Аталған есіктің батыс жағынан бөлме ішін кесіп өтетін астық сақтауға арналған қамбаның қалдығы аршылды. Қамба құрылымы екі бөлікке бөлінген: шағын бөлігінің көлемі 1×1,3 м, ал үлкен бөлігінің өлшемі 1,3×1,7 м. Оның қабырғалары жарты кірпіш қалау тәсілімен тұрғызылған, сақталған биіктігі шамамен 50 см. Жалпы алғанда, анықталған құрылымдар үшінші құрылыс қабатының шаруашылық бағыттағы нысандардан тұрғанын және азық-түлік сақтауға бейімделген кеңістіктер болғанын айғақтайды. Қамба орналасқан бөлменің қапталындағы екінші бөлмеден қандай да бір ішкі құрылыс элементтері анықталған жоқ. Бұл кеңістіктің жалпы өлшемі 4,3×2,7 метрді құрайды. Қабырғаларының қалыңдығы мен құрылыс техникасы бірінші бөлмемен сәйкес келеді. Құрылыста 36×18×10 см және 30×20×10 см көлеміндегі қам кесектер пайдаланылған. Аталған қабаттың мерзімін айқындауда табылған заттай деректер маңызды рөл атқарды. Бөлмелердің бірінің еден деңгейінен 1891 жылы соғылған бір тиын табылды. Нумизматикалық материал бұл құрылыс кезеңін XIX ғасырдың соңына жатқызуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар археологиялық материалдар қатарынан түбінде «Кузнецовтың фабрикасы» деген таңбасы бар фарфор ыдыстардың сынықтары анықталды. Олар жұқа, ақ түсті үш табақтың бөліктері. Бұдан бөлек, шыныдан жасалған пілтелі майшамның қалдықтары кездесті. Майшамның пілте бекітілетін жоғарғы бөлігі темірден жасалғанымен, коррозияға ұшырап, қатты бүлінген. Ал май құятын және ұстауға арналған бөліктері толықтай жұқа шыныдан жасалған. Шыны ыдыстың сыртқы беті көк түспен боялған, алайда бояу қабаты ылғал әсерінен еріп, сақталмаған. Аталған деректер үшінші құрылыс қабатының XIX ғасырдың соңына тән екендігін, сондай-ақ бұл кезеңде тұрмыстық бұйымдардың фабрикалық өндіріс өнімдерімен толыққанын көрсетеді.

Төртінші құрылыс қабаты алдыңғы деңгейден шамамен 35 см төменде анықталды. Бұл стратиграфиялық қабаттан қам кесектен тұрғызылған екі бөлменің қалдықтары аршылды. Оңтүстік-шығыс бөлікте орналасқан бөлменің көлемі 3,8×3,5 метрді құрайды. Оның солтүстік-шығыс қабырғалары салыстырмалы түрде жақсы сақталған, ал басқа тұстарында қабырғалардың тек ізі ғана байқалады. Сақталған бөлігінің биіктігі 25–30 см шамасында. Оңтүстік-батыс қабырғаның қазба шекарасына тірелетін тұсында тағы екі бөлменің жобалық іздері аңғарылады, алайда олар қазба алаңынан тыс орналасқандықтан толық зерттелмеді. Аталған қабатты аршу барысында сырлы керамика сынықтарының едәуір саны табылды. Үлкен бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышына жақын маңнан бұзылған ташнаудың орны анықталды. Осы жерден ташнау құрамында пайдаланылған ернеуі сынған, бірақ денесі бүтін құмыра және оның сыртына орнатылған қос тұтқалы құты табылды. Екі керамикалық бұйым да археологиялық тұрғыдан бүтін сақталған, реставрация жасауға мүмкіндік

бар. Заттардың технологиялық ерекшеліктері, пішіні мен сәндік сипаттамалары оларды XVIII ғасыр керамикасына жатқызуға негіз береді. Бұл деректер төртінші құрылыс қабатының мерзімін анықтауда маңызды көрсеткіш болып табылады.

Бесінші құрылыс қабатының еден деңгейі қазбаның қазіргі бетінен шамамен 2,5 метр тереңдікте анықталды. Бұл стратиграфиялық деңгейде бөлмелердің толық жоспарлық өлшемдерін белгілеу мүмкін болмады, себебі құрылымдардың бір бөлігі ғана ашылды. Қазба алаңының оңтүстік-батыс бұрышынан ұзындығы 2,5 метр, қалыңдығы 65 см және сақталған биіктігі 40 см болатын қабырғаның бір бөлігі аршылды. Осы қабырғаға қарама-қарсы, солтүстік бұрышта өлшемі 1×0,8×0,2 метр болатын төртбұрышты сыпа анықталды. Сыпаның жиегі қырынан қаланған қам кесектермен шектелген, бұл оның арнайы тұрмыстық мақсатта салынғанын көрсетеді. Сыпадан шығыс бағытта шамамен 1 метр қашықтықта ернеуінің диаметрі 50 см болатын жер тандыр жақсы сақталған күйде табылды. Тандырдың бір шетіне жалпақ тастар қойылған. Оның аузы шығыс жаққа бағытталған, ені 70 см, тереңдігі 40–45 см болатын қуыс арқылы еден деңгейіне ашылған. Аталған қуыс толықтай күйген керамика сынықтарымен толтырылған. Мұнда сырлы және сырланбаған ыдыстардың қалдықтары көптеп кездесті. Ыдыстардың басым бөлігі бастапқыда бүтін болғаны байқалады, алайда күшті өрттің әсері мен кейінгі топырақ қабаттарының қысымы салдарынан сынған. Қуыс ішіндегі сынықтар тазартылған соң, оның түбінде еден бетіне тас төселгені анықталды. Тандыр аузына қарсы орналасқан шағын көлемдегі ташнау да аршылды. Құрылымдық белгілер мен табылған керамикалық материалдардың технологиялық және стильдік ерекшеліктеріне сүйене отырып, бұл қабаттан шыққан ыдыстар XVI–XVII ғасырларға жатқызылды. Жалпы алғанда, бесінші құрылыс қабаты тұрғын үй кешенінің айқын белгілерін көрсетеді және оның от жағу, тамақ дайындау, тұрмыстық қажеттіліктерді өтеу мақсатында пайдаланылғанын айғақтайды.

Қорытындылай келе, 2012 жылғы археологиялық зерттеулер уақыт пен қаржы шектеулеріне байланысты толық аяқталмаса да, қаланың мерзімін нақтылауға және тарихи даму кезеңдерін айқындауға мүмкіндік беретін маңызды деректер мен қыш бұйымдар, тұрмыстық заттар, теңгелер сияқты құнды археологиялық материалдар жинақталды; қазіргі таңда олар зертханалық талдаудан өтіп, мәдени-хронологиялық жіктемені нақтылауға негіз болды.

Қорытынды

Қазақстан аумағында қалалық орталықтар қола дәуірінен бастап дамып, Сырдария мен Арал өңіріндегі ежелгі қоныстардан бастап ортағасырлық Созақ қалашығына дейін үздіксіз өркендеген. Археологиялық және жазба деректер Созақтың стратегиялық және мәдени маңызын, сондай-ақ оның бірнеше ғасыр бойы отырықшылық, сауда және қорғаныс қызметін атқарғанын дәлелдейді. Қалашықтың қазіргі географиялық орны мен сақталған қалдықтары оның Қазақ хандығы дәуіріндегі тарихи рөлін айқын көрсетеді.

Жазба деректер Созақ қаласының XIII ғасырдан бастап саяси және экономикалық маңызды орталық ретінде қалыптасқанын және оның сауда жолдары мен дипломатиялық байланыстарда рөл атқарғанын көрсетеді. Қала Қазақ хандығының құрылу кезеңінде стратегиялық және сауда тұрғысынан негізгі қалалардың бірі болып, XVI–XVII ғасырларда да мемлекеттік және әскери маңызын сақтаған. Сонымен қатар, Созақтың тарихы оның жан-жақты дамыған қалалық өмірі мен әскери бекініс ретіндегі рөлін әр кезеңде көрсететін деректермен дәлелденген.

Мақалада қолданылған жазба деректер, археологиялық қазба материалдары мен ауызша мәліметтерді тарихи-топографиялық, стратиграфиялық, хронологиялық және салыстырмалы әдістер арқылы талдау Созақ қаласының материалдық мәдениетін, құрылыс технологиясын және X–XVIII ғасырлар аралығындағы тарихи рөлін нақты бағалауға мүмкіндік берді.

Жүргізілген археологиялық және топографиялық зерттеулер Созақ қалашығының көпқабатты стратиграфиялық құрылымын және оның ежелгі дәуірден орта ғасырға дейін үздіксіз дамыған ірі орталық болғанын дәлелдеді. Тарсатөбе мен кейінгі Созақ орындарының деректері қаланың саяси, экономикалық және мәдени маңызы әр кезеңде сақталғанын көрсетеді. Соңғы жылдардағы

заманауи барлау мен қазба жұмыстары ескерткіштің тарихи-топографиялық құрылымын нақтылап, оның цитадель, шаһристан және рабад бөліктерінен тұратын классикалық ортағасырлық қала жүйесіне сәйкес келгенін айқындады.

2012 жылғы археологиялық зерттеулер нәтижесінде Созақ қалашығының стратиграфиялық құрылымы айқындалып, оның XVI–XVII ғасырлардан XX ғасырға дейінгі бірнеше құрылыс кезеңдері анықталды. Қазба барысында табылған керамика, нумизматикалық деректер және тұрмыстық бұйымдар қаланың тарихи даму эволюциясын кезең-кезеңімен қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Зерттеу толық аяқталмағанымен, жиналған материалдар қалашықтың мәдени-хронологиялық жүйесін нақтылауға берік ғылыми негіз қалады.

Мақала AP32322397 «Ортағасырлық Есейтөбе қалашығын археологиялық және пәнаралық тұрғыда кешенді зерттеу» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиет

1. Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. V: Археология. Алма-Ата. С. 3–215.

2. Акишев К.А., 2013. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (Этюды исследования). Алматы. 192 с.

3. Археологическая карта Казахстана. 1960. Алма-Ата. 449 с.

4. Байпаков К.М., 2014. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга III: Урбанизация Казахского ханства во второй половине XV-XVIII в. Алматы. 534 с.

5. Большой Библейский словарь. 2005. Санкт-Петербург. С. 1522.

6. Бичурин Н.Я. (ИАКИНФ)., 1997. Средняя Азия и Восточный Туркестан. Алматы. 352 с.

7. Білім және ғылым министрлігінің 2006-2008 жылдарға арналған іргелі зерттеулер гранты бойынша орындалған «Қаратаудың археологиялық ескерткіштері» ғылыми жобаның 2007 жылғы (аралық) есебі. 2008. Түркістан / Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Археология ғылыми-зерттеу орталығының архиві. 10-кітап. 97-98 бб.

8. Варфоломеев В.В., 2011. Кент – город бронзового века // Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991-2011): Сборник научных статей. Алматы. С. 85-96.

9. Гандакеци К., 1976. История Армении. Москва. 356 с.

10. Древнетюркский словарь. 1969. Л. 676 с.

11. Ерзакович Л.Б., 1971. Древние города Казахстана. Алма-Ата. 211 с.

12. Елеуов М., 2009. Тұран археологиялық экспедициясының 2007-2008 жылдарда Созақ ауданында жүргізген археологиялық зерттеулері // III халықаралық Түркология конгресі. Бүгінгі түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліппе). Түркістан. 447-453 бб.

13. Елеуов М., 2008. Қарақұр ескерткіштері. Алматы: АБДИ Компани АҚ. 49-57 бб.

14. Елеуов М., 2010. Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің 1960 жылдан кейінгі ашылу тарихы // Вестник КазНУ. Серия историческая, № 2 (57). 179-191 бб.

15. Жанұзақов Т.Ж., 2008. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс. 968 б.

16. Зданович Г.Б., Батанина И.М., 2007. Аркаим – страна городов. Пространства и образ. Челябинск. С. 40-55.

17. Извлечение из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыганак. 2005. Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави. 96 с.

18. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. 2007. Алматы. Т.VI. 516 с.

19. Курышжанов А.К., 1970. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «тюркско-арабского словаря». Алма-Ата. 220 с.

20. Қашқари М., 1997. Түрік тілінің сөздігі: Диуани лұғат-ат-түрік. Алматы: Хант. Т. 3. 595 б.

21. Маргулан А.Х., 1950. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата. 122 с.

22. Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII века (извлечения из персидских и тюркских сочинений). 1969. Алма-Ата. 652 с.

23. Оңдасынов Н.Д., 1974. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы. «Қазақстан». 384 б.

24. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. 1994. Алматы. № 542. С. 248-249.

25. Тәбірізұлы С., 2007. Созақ өңірі. Алматы. 432 б.

References

1. Ageeva E.I., Patsevich G.I., 1958. Iz istorii osedlykh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR. T. V: Arkheologiya. Alma-Ata. P. 3–215. [in Russian]

2. Akishev K.A., 2013. Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Etyudy issledovaniya) [Ancient and medieval states on the territory of Kazakhstan (Research studies)]. Almaty. 192 p. [in Russian]

3. Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan]. 1960. Alma-Ata. 449 p. [in Russian]

4. Baypakov K.M., 2014. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan]. Kniga III: Urbanizatsiya Kazakhskogo khanstva vo vtoroy polovine XV–XVIII vv. Almaty. 534 p. [in Russian]

5. Bolshoy Bibleyskiy slovar [The Great Bible Dictionary]. 2005. Saint Petersburg. 1522 p. [in Russian]

6. Bichurin N. Ya. (Iakinf), 1997. Srednyaya Aziya i Vostochnyy Turkestan [Central Asia and East Turkestan]. Almaty. 352 p. [in Russian].

7. Bilim zhane gylym ministrliginin 2006–2008 zhyldarga arnalgan irgeli zertteuler granty boiynsha oryndalgan "Qarataudyn arkheologiyalyk eskertkishteri" gylymi zhobasynyn 2007 zhylgy (aralyk) esebi [2007 interim report of the scientific project "Archaeological monuments of Karatau"]. 2008. Turkistan / Kh. A. Yasavi atyndagy KhKTU Arkheologiya gylymi-zertteu ortalygynyn arkhivi. Book 10. P. 97–98. [in Kazakh]

8. Varfolomeev V.V., 2011. Kent – gorod bronzovogo veka [Kent – a city of the Bronze Age] // Svideteli tysyacheletiy: arkheologicheskaya nauka Kazakhstana za 20 let (1991–2011): sbornik nauchnykh statey. Almaty. P. 85–96. [in Russian]

9. Gandaketsi K., 1976. Istoriya Armenii [History of Armenia]. Moscow. 356 p. [in Russian]

10. Drevnetyurkskiy slovar [Old Turkic dictionary]. 1969. Leningrad. 676 p. [in Russian]

11. Erzakovich L.B., 1971. Drevnie goroda Kazakhstana [Ancient cities of Kazakhstan]. Alma-Ata. 211 p. [in Russian]

12. Eleuov M., 2009. Turan arkheologiyalyk ekspeditsiyasynyn 2007–2008 zhyldary Sozaq audanynda zhurgizgen arkheologiyalyk zertteuleri [Archaeological research conducted by the Turan archaeological expedition in the Suzak district in 2007–2008] // III Khalykaralyk Turkologiya kongresi. Bugingi turkologiyanyn ozekti maseleleri men keleshegi (ortak til, tarikh zhane alippe). Turkistan. P. 447–453. [in Kazakh]

13. Eleuov M., 2008. Qaraqur eskertkishteri [Monuments of Karakur]. Almaty: ABDI Kompani AQ. P. 49–57. [in Kazakh]

14. Eleuov M., 2010. Syrdariyanyn orta agysy men Qarataudyn ortagasyrlyk qalalary men eldi mekenderinin 1960 zhyldan keyingi ashylu tarikhy [The history of the discovery of medieval cities and settlements of the middle reaches of the Syrdarya and Karatau after 1960] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. № 2 (57). P. 179–191. [in Kazakh]

15. Zhanuzaqov T. Zh., 2008. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press. 968 p. [in Kazakh]

16. Zdanovich G.B., Batanina I.M., 2007. Arkaim – strana gorodov [Arkaim – the country of cities]. Prostranstva i obraz. Chelyabinsk. P. 40–55. [in Russian]

17. Izvlechenie iz pismennykh istochnikov o srednevekovykh gorodakh Sauran i Syganak [Extract from written sources about the medieval cities of Sauran and Syganak]. 2005. Turkestan: Mezhdunarodnyy kazakhsko-turetskiy universitet im. Kh. A. Yasavi. 96 p. [in Russian]

18. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vv. [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries]. 2007. Almaty. Vol. VI. 516 p. [in Russian].

19. Kuryshzhanov A.K., 1970. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamyatnika XIII v. – "Tyurksko-arabskogo slovarya" [Research on the vocabulary of the Old Kipchak written monument of the 13th century – the "Turkic-Arabic dictionary"]. Alma-Ata. 220 p. [in Russian]

20. Qashqari M., 1997. Turik tilinin sozdigi: Diwani lugat-at-turik [Dictionary of the Turkic language: Diwani lugat-at-turik]. Almaty: Khant. Vol. 3. 595 p. [in Kazakh]

21. Margulan A.Kh., 1950. Iz istorii gorodov i stroitelnogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata. 122 p. [in Russian]

22. Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV–XVIII veka (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th–18th centuries]. 1969. Alma-Ata. 652 p. [in Russian]

23. Ondasynov N.D., 1974. Parsysha-qazaqsha tusindirme sozdik [Persian–Kazakh explanatory dictionary]. Almaty: Qazaqstan. 384 p. [in Kazakh]

24. Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast [Collection of historical and cultural monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan region]. 1994. Almaty. No. 542. P. 248–249. [in Russian]

25. Tabirizuly S., 2007. Sozaq oniri [Suzak region]. Almaty. 432 p. [in Kazakh]

Молдахмет А.[1], Елеуов М.[2], Талеев Д.[3], *Есен С.[1]
[1]Международный университет Астаны, Астана, Казахстан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан
*e-mail: syrym.e@mail.ru

СОЗАК В ПЕРИОД КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В статье анализируется история археологического изучения и основные результаты исследований средневекового города Созак, сыгравшего значительную роль в политико-экономической истории Казахского ханства. Особое внимание уделено археологическим работам, проводившимся на территории городища в разные годы, прежде всего итогам раскопок 2010–2012 гг., которые позволили существенно уточнить представления о планировке, структуре и этапах развития памятника. В исследовании рассматриваются вопросы топографии города, его планировочной структуры, функционального зонирования, хронологии культурных слоёв и системы оборонительных сооружений.

На основании археологических материалов показано, что средневековый Созак представлял собой сложный археологический комплекс, включавший два городских центра – ранний Тарсатобе и более поздний Созак, располагавшиеся на северных склонах Каратау. В статье обобщаются результаты исследований, проведённых с середины XX века

А.Х. Маргуланом, А.Н. Бернштамом, Л.Б. Ерзаковичем и А.Н. Подушкиным, а также проводится сравнительный анализ их хронологических интерпретаций. Археологические и стратиграфические данные свидетельствуют о непрерывности жизни на территории Созака с III в. до н.э. по XIX в. н.э., что подтверждает почти двухтысячелетнюю историю города.

Сопоставление письменных источников и археологических данных позволяет заключить, что в XV–XVI вв. Созак являлся одним из опорных городов Казахского ханства, выполняя важные торгово-экономические, военно-стратегические и административные функции.

Ключевые слова: Каратау, Созак, Тарсатобе, Средневековье, топография, хронология, оборонительные сооружения.

Для цитирования: Молдахмет А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С. Созак в период Казахского ханства: из истории археологических исследований // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 8-21 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01

Moldakhmet A.[1], Eleuov M.[2], Taleev D.[3], *Esen S.[1]

[1]Astana International University, Astana, Kazakhstan
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3]A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: syrym.e@mail.ru

SOZAK IN THE KAZAKH KHANATE PERIOD: FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Abstract. The article explores the history of archaeological research and the main results of studies of the medieval city of Sozak, which played a significant role in the political and economic history of the Kazakh Khanate. Special attention is given to archaeological investigations carried out at the site in different periods, particularly the excavations of 2010–2012, which helped clarify the city's structure, layout, and stages of development. The research examines the topography of the settlement, its planning system, functional zones, chronology, and defensive structures.

Archaeological evidence demonstrates that medieval Sozak was a complex urban formation consisting of two main centers – early Tarsatobe and the later city of Sozak—both located on the northern slopes of the Karatau Range. The article summarizes the results of studies conducted since the mid-twentieth century by A.Kh. Margulan, A.N. Bernshtam, L.B. Erzakovich, and A.N. Podushkin, and compares their chronological interpretations. Stratigraphic and material data indicate continuous occupation of the site from the third century BC to the nineteenth century AD. A comparison of written sources and archaeological evidence shows that in the fifteenth–sixteenth centuries Sozak functioned as a key trade, military, and administrative center of the Kazakh Khanate due to its strategic location.

Keywords: Karatau, Sozak, Tarsatobe, Medieval period, topography, chronology, defensive structures.

For citation: Moldakhmet A., Eleuov M., Taleev D., Esen S. Sozak in the Kazakh khanate period: from the history of archaeological research // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp.8-21 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.01

Авторлар туралы мәлімет:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-9817-6412

Елеуов Мадияр, тарих ғылымдарының докторы, профессор, антропология және археология

институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-6459-8019

Талеев Дөкей Әбдікерімұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-1694-3762

Сырым Есен Ғаділбекұлы, PhD, аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-2773-3920

Сведения об авторах:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, старший преподаватель, Международный университет Астаны, Астана, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-9817-6412

Елеуов Мадияр, доктор исторических наук, профессор, Институт антропологии и археологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-6459-8019

Талеев Докей Абдикеримович, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-1694-3762

Сырым Есен Гадильбекович, PhD, старший преподаватель, Международный университет Астаны, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0002-2773-3920

Information about authors:

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD, Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-9817-6412

Madiyar Yeleuov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Anthropology and Archaeology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-6459-8019

Taleev Dokey Abdikerimovich, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-1694-3762

Syrym Yessen Gadilbekuly, PhD, senior lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-2773-3920

ҒТАМР 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.02

***Аккошкарова Ж.Т.[1], Рахимжанова С.Ж.[1], Тушева Е. К.[2]**
[1]Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан
[2]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті жанындағы Археологиялық зерттеулер институты, Павлодар, Қазақстан
*e-mail: jan-adil@mail.ru

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУ 1-4, 6-7 ТАС ДӘУІРІ ТҰРАҚТАРЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада алғаш рет 1942 жылы К.М. Поликарпович ашқан Орталық Қазақстандағы Қу 1-4, 6-7 тас дәуірі тұрақтарынан жиналған материалдар жарияланады. Тұрақтар Ұлытау облысының Жаңаарқа ауданында, Қу (Балқантау) тауынан шығысқа қарай 10 км және Қаратөбе тауынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 км жерде орналасқан. Жұмыстың мақсаты – зерттеліп жатқан тұрақтардың тас индустриясын типологиялық талдау және олардың хронологиясын анықтау. Тас құралдарын сипаттау үшін классификациялаудың типологиялық және технологиялық әдісі қолданылды. Барлығы 207 тас артефакт талдаудан өтті. Жинақтамада ретуштелген жаңқалар мен олардан жасалған құралдар (қырғыштар) басым, дегенмен де тілікте жасалған бұйымдар да аз емес. Тіліктер сығу техникасымен жарықшақтанды, жаңқалар да көбінесе сығу техникасымен (дебитаж) және сирегірек жұмсақ соққышпен тігінен соғу арқылы алынған. Қатты соққышпен жарықшақтау арқылы алынған ірі жалпақ жаңқалар өте сирек кездеседі. Жинақтама құрамы бойынша шикізаттық ұқсастықтарды Тоқтауыл тұрағы мен Солтүстік Сарыарқаның қабатталған Шідерті 3 тұрағынан табуға болады. Жинақтаманың типологиялық құрамын талдау кезінде дамыған кейінгі неолит дәуіріне (б.з.д. V–IV мыңжылдық) жататын қабаттарымен ұқсастықтар анықталды, атап айтқанда, сұр және қызғылт шақпақтастардан жасалған артефактілер атбасар мәдениеті ескерткіштерінің ареалына жақын, ал жолақты сары шақпақтастар ерте неолиттік және мезолиттік қабаттарда кездеседі.

Кілт сөздер: тұрақ, тас ғасыры, неолит, артефактілер, Орталық Қазақстан.

Дәйексөз үшін: Аккошкарова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К. Орталық Қазақстандағы Қу 1-4, 6-7 тас дәуірі тұрақтарының материалдарын зерттеу // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 22-33 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.02

Кіріспе

Қазақстанның неолит ескерткіштерінің зерттелуінің бірнеше онжылдық тарихы бар, дегенмен де оның тарихын қайта жаңғырту бойынша көптеген аспектілер әлі күнге дейін пікір-талас туғызуда және өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл республикамыздың жекелеген аудандарының нашар зерттелуіне байланысты, оны Қазақстанның солтүстік, батыс және шығыс өңірлеріндегі зерттеушілердің кейбір жетістіктерін салыстыру арқылы байқауға болады.

XX ғасырдың басында өлкетанушылар ғана зерттеп жүрген саланы археологиямен сабақтас пәндердің академиялық ғылым өкілдері де толтыра бастады: 30-шы жж. геологиялық-барлау және жаратылыстану ғылымдары кешенді экспедициялары:

П.С. Рыков жетекшілігіндегі Материалдық мәдениет тарихы мемлекеттік академиясы экспедициясы (ММТМА), В.А. Селевин жетекшілігіндегі Орта Азиялық мемлекеттік университеттің жаратылыстану-тарихи Бетпақдала экспедициясы (ОАМУБЭ) Орталық Қазақстан территориясында зерттеу жұмыстарын жүргізді. 1936 ж. «Атбасарцветмет» трестінің басты геологі Қ.И. Сәтпаев Жезқазғанда тас дәуірі құралдарын тапты (Клапчук, 1965: 212).

Жезқазған және Ұлытау аудандарында тас дәуірі құралдарының жекелеген олжаларын

Е.П. Еремин (Археологическая карта..., 1960:151), Ю.А. Орлов және А.Н. Формозов (Археологическая карта..., 1960:195), А.Ж. Машанов және А.А. Слудский (Археологическая карта..., 1960:195), ал Балқаш маңында – М.Н. Дублицкая (Археологическая карта...., 1960:196) тапты. Қарқаралы қала маңайында көтерме материалды жинауда өлкетанушылар Е.Е. Ясенецкая мен Л.Ф. Семенов үлкен көмек көрсетті (Археологическая карта..., 1960:170). Жинақтама Қарағанды музейінің «Қарқаралы» жинақтамасында сақтаулы (Маргулан, 1998: 33).

1941 жылдан 1945 жылға дейін республика аумағында археологиялық жұмыстар Ұлы Отан соғысына байланысты уақытша тоқтатылды.

Ұлы Отан соғысынан кейін 1946 ж. Қазақ КСР Ғылым академиясы құрылуымен зерттеу жұмыстары жанданды. Осы уақыттан бастап республика аумағындағы барлық археологиялық жұмыстар ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының (ТАЭИ) археология бөлімінің жетекшілігімен жүргізіледі. Кейін ҚазКСР ҒА ТАЭИ-ты КСРО ҒА Материалды мәдениет тарихы институтымен (ММТИ) бірлесе бірқатар аймақтық археологиялық экспедициялар ұйымдастырды.

XX ғ. 10-40 жж. аймақтың тас ғасыры жайлы ақпарат жинақтаудың бірінші кезеңі нәтижесінде кейбір ескерткіштердің жекелеген бұйымдарының ат үсті талдауы жасалып қарапайым база құрылды. Мерзімдік басылымдарда, геолог, өлкетанушы, музей қызметкерлерінің есептерінде және басқа да басылымдарда бар ескерткіштер тізімі мен жинақтамалар жайлы шашыраңқы ақпаратты 40-50 жылдары аймақтың археологиялық ескерткіштерін алғашқы зерттеушілер жинап, талдады.

Кейін, жоғарыда айтылғандай, голоцендік ескерткіштердің алғашқы зерттеулері мен қазбалары жүргізіле бастайды, сондай-ақ алынған материалдар бойынша жарияланымдар жарық көре бастайды. Орталық Қазақстанда мезо-энеолиттік ескерткіштерді зерттеу М.Н. Клапчуктың жұмыстарымен басталады, ол 50-60 жж. алғашқы барлау жасап, көптеген голоцендік археологиялық ескерткіштерде көтерме материалдар жинақтады. Бұл жұмыстардың барысында ол қуатты мәдени қабаты бар қабатталған тұрақтарды анықтады: М.Н. Клапчук Қарағанды 15 және Зеленая Балка 4 тұрақтарын ішінара қазып, зерттеді (Клапчук, 1969: 108). Бірақ бұл ескерткіштерде стратиграфия болса да, материалдың араласуына, қазба алаңының шағын болуына байланысты, сонымен қатар, сол кезде жиналған материалдың хронологиясы, кезеңделуі мен мәдени тиістілігі жайлы білімдердің деңгейіне байланысты зерттеуші зерттелген кешендері жайлы толыққанды көрініс ала алмады. Ол жайлы кейін бірқатар авторлар атап өтеді (Волошин, 1987: 12; Чиндин, 1992; Зайберт, 1992: 6). Сол уақытта Сарыарқаның оңтүстік бөлігінде және Балхаш өңірінде А.Г. Медоев өз зерттеулерін жүргізді, ол мәдени қабаты бұзылған тұрақтардан жинап алған жинақтамалар бойынша микролит мәдениетін бөліп шығарды (Медоев, 1970: 200), кейін Сарыарқаның солтүстік-шығыс беткейінде Ертіс өңірінің сол жағалауында қарасор мәдениеті мен микролит мәдениетінің ескерткіштерін ашты (Медоев, 1982). Бірақ бұл кешендердің бір бөлігі көтерме материал, яғни аралас болғандықтан және біздің зерттеу аймағымыздың тысына шыққандықтан берілген тақырып бойынша дерек ретінде қолданылмайды, сондықтан олар тарихнамалық сипатта пайдаланылады.

М.Н. Клапчук бастаған зерттеулерді Орталық Қазақстанда 1960-1970 жж. В.С. Волошин жалғастырды. Целиноград облыстық музейінен экспедиция жұмысын ұйымдастырып жүйелі түрде барлау жұмыстарын жүргізді, нәтижесінде Солтүстік және Солтүстік-Шығыс Қазақстанда ондаған жаңа ескерткіштер ашты (Волошин, 1975, 1976, 1977, 1980, 1981, 1982). Сөйтіп, аймақта голоцендік кешендерді зерттеу бойынша зерттеу жұмыстарының белсенділігінің шыңы 1960-шы жж. соңы – 1970-ші жж. түседі.

1980-ші жж. екінші жартысында Орталық Қазақстанда голоцен ескерткіштерін зерттеуді А.Ю. Чиндин бастайды. Ол негізінен М.Н. Клапчук жинаған көтерме материалдар, жинақтамалар мен кейбір қазылған тұрақтардың материалдарын зерттейді (Чиндин, 1989, 1992). Ол жинақтамалардың трасологиялық зерттеуіне көңіл аударады (Чиндин, 1992).

2001-2017 жж. аралығында Орталық Қазақстанда Тоқтауыл тұрағында

Ж.К. Құрманқұлов пен О.А. Артюхованың жетекшілігімен Ә.Х. Марғұлан атындағы

Археология институтының Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы зерттеу жүргізеді. Бұл ескерткіштегі зерттеу нәтижесінде бірқатар радиокөміртектік мерзім алынып, ежелгі тұрғындардың шаруашылық-экономикалық қызметін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік алынды (Артюхова, Бирмуханова, 2005; Артюхова, Мамиров, 2016, 2019, 2020).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Тас бұйымдарын суреттеу үшін классификацияның типологиялық әдісі қолданылды. Тас құралдары жинақтамасының еңбек құралдарының классификация принциптері мен типология кестелері Ю.Ф. Кирюшин, Т.И. Нохрина мен В.Т. Петрин, В.Ф. Зайберт пен В.И. Заитовтың еңбектерінде тас құралдарын сипаттау үшін ұсынылған және қолданылған жалпыға ортақ түсініктер пайдаланылды (Кирюшин және басқалар, 1993; Зайберт және басқалар, 2012; Заитов, 2007). Ең бірінші жарықшақ типі анықталады (жаңқа, тілік, сынық), кейін тас шикізаты, оның түсі, бұйымның пішіні мен өлшемдері, ретушь пен ұсақ жарықшақтардың орны, жиілігі, түрі сипатталады.

Бұл мақалада Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы

К.М. Поликарповичтің 1942 ж. Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданында (қазір Ұлытау облысының құрамында) жинап алған Қу 1-4, 6-7 тұрақтарының көтерме материалдары талданады.К.М.Поликарпович–беларускеңестік археологиясының негізін қалаушылардың бірі және Жоғары Днепр территориясындағы тас дәуірін ғылыми зерттеуші. Ұлы Отан соғысы жылдары К.М. Поликарпович Қазақстанға көшірілді, бұл жерде ол Орталық Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін зерттеді.

Қу 1 тұрағы Қу тауынан шығысқа қарай 10 км және Қаратөбе тауынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 км жерде шағын батпақты су қоймасының шығыс жағалауының солтүстік бөлігінде орналасқан.

Қу 2 тұрағы Қарасай (Көктас) өзенінің бассейнінде, Қу тауының оңтүстік-шығыс етегінде (биікт. 786 м). Өзеннің оң тармағы, оң жағалауы, тау етегіне жақын. Тұрақ алаңы 150 ш.м.

Қу 3 тұрағы Қарасай (Көктас) өзенінің бассейнінде, Қу тауының оңтүстік-шығыс етегінде (биікт. 786 м), Атасу геологиялық барлау партиясының лагерінен батысқа қарай орналасқан. Олжалар жағалау бойымен 500 м ағыспен төмен қарай табылған.

Қу 4 тұрағы (координаттары: планшет L -42-22 - 47°20'-47°40' солтүстік ендік, 70°30'-71°00' шығыс бойлық) Қу тауынан солтүстік-шығысқа қарай 10 км жерде, Ташкент трактісі бойы мен қабірлердің жанында орналасқан.

Қу 6 тұрағы Қу тауының оңтүстік-шығысындағы Серке-Қырылған шатқалындағы Қарасай (Көктас) өзені бассейнінің оң тармағының екінші жайылмалы террасасында орналасқан. Ескерткіштің ауданы 300 ш.м.

Қу 7 тұрағы шағын батпақты су қоймасының шығыс жартысында, Қу тауынан шығысқа қарай 10 км жерде және Қаратөбе тауынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 км жерде орналасқан.

Барлығы 207 тас артефакт типологиялық талдауға ұшырады.

Талдау

Қу 1 тұрағының материалдары

Жинақтамада барлығы тастан жасалған 29 бұйым бар.

Сынық (1 экз.) сұр шақпақтастан дайындалған. Өлшемдері: 3,8*0,9*1,1 см.

Ретушсіз жаңқалар (8 экз.) сұр, қоңыр және ақ түсті шақпақтастан алынған. Олардың ішінде 6 данасы тілікшелі жаңқалар. Өлшемдері: 1,1-2,4*1-3,5*0,2-0,9 см.

Ретушсіз жаңқалар және олардың бөліктері (8 экз.) қызыл құмтастан алынған. Өлшемдері: 0,6-1,4*0,9-2,2*0,3-0,5 см.

Қабыршақтар (2 экз.) қызғылт және сұр шақпақтастан дайындалған. Өлшемдері: 0,8-1,5*0,9-1,2*0,2 см.

Ретушті жаңқалар (5 экз.) ақшыл сұр және сұр шақпақтастан алынған. Салынған ретуші қысқа, қабыршақты, жүйелі (3 экз.), жүйесіз (2 экз.), тік (4 экз.), жартылай тік (1 экз.). Өлшемдері: 1,5-2,4*1,1-2*0,3-0,6 см.

Бифасиалды құрал сынығы (1 экз.) қызыл-қоңыр шақпақтастан алынған. Субпараллелді жайылмалы жарықшақтармен өңделген. Өлшемдері: 1,9*3,1*0,9 см.

Жаңқада жасалған қырғыш (1 экз.) сұр шақпақтастан дайындалған. Жұмыс шеті пішін қалыптастырушы жарықшақтармен жасалып, шеті микроретушпен өңделген. Өлшемдері: 2,1*1,3*0,4 см.

Тілік фрагменттері (3 экз.) мөлдір ақ кварцтан жасалған. Тілікшенің ретушсіз

дисталды бөлігі, ретушсіз медиалды бөлігі, ретушті проксималды-медиалды бөлігімен берілген. Ретушь шеттері бойынша жасалған қарсы жатқан қысқа тік жүйелі қабыршақты ретушь, тісті шетті қалыптастырады. Өлшемдері: 1,1-1,8*0,8-1*0,2-0,3 см.

Қу 2 тұрағының материалдары.

Барлығы жинақтамада тастан жасалған 83 артефакт бар.

Сыныктар (14 экз.) Өлшемдері: 0,9-2,2 см.

Ретуші бар сыныктар (4 экз.) қоңыр (2 экз.), сұр (1 экз.), және мөлдір ақ (1 экз.) шақпақтастан алынған. Ретушь дорсал жақтан салынған – қысқа, қабыршақты (1 экз.), жартылай тік (2 экз.) және тік (1 экз.), жүйелі. Өлшемдері: 0,9-2,8*0,9-1,1*0,2-1,2 см.

Ретушсіз жаңқалар және олардың бөліктері (35 экз.) шақпақтастан, құмтастан және халцедоннан алынған. Өлшемдері: 1,3-2,3*1,6-3,3*0,2-0,6 см.

Ретушті жаңқалар (3 экз.) халцедоннан (2 экз.), қоңыр шақпақтастан (1 экз.) жасалған. Қысқа қабыршақты, жүйесіз (2 экз.), тік, жартылай тік ретушпен екі шеті бойынша дорсал жақтан (1 экз.), дорсал және вентрал жақтарынан (1 экз.) өңделген, үшінші экземплярда ретушь ірі фасеткалармен жасалған – қысқа қабыршақты жүйелі жартылай тік қарсы жатқан ретушь. Өлшемдері: 1,6-2,3*1,4-2,3*0,3-0,7 см.

Қабыршақтар (12 экз.). Өлшемдері: 0,5-1,9*0,6-1,3*0,1-0,3 см.

Ретуші бар қабырғалы тілік (1 экз.) қоңыр шақпақтастан алынған. Патиналанған (зең). Қысқа, қабыршақты, жүйелі, жартылай тік ретушь дорсал жақтан салынған (Сур.1: 13). Өлшемдері: 3,9*1,5*0,8 см.

Ретуші бар тілікшелі жаңқалар (2 экз.) сұр және қоңыр шақпақтастан жасалған. Тіліктердің проксималды бөліктері. Біреуінде дорсал жағынан қысқа, жүйесіз микроретушь, екіншісінде дорсал жағынан бір шеті бойынша қысқа, қабыршақты, жүйелі, жартылай тік ретушь бар. Өлшемдері: 1,4-1,8*0,8-1,1*0,3-0,4 см.

Ретушсіз тіліктер мен олардың бөліктері (11 экз.) сұр, қоңыр шақпақтастан (8 экз.), кварциттен (3 экз.) алынған. Біреуі бүтін, алтауы медиалды, төртеуі проксималды бөліктер. Өлшемдері: 0,8-2,8*0,8-1,3*0,2-0,4 см.

Шетті қырғыш (1 экз.) қоңыр халцедоннан жасалған. Патиналанған. Қысқа, қабыршақты, жүйелі, тік ретушь салынған. Жүзі дөңгеленіп жасалған, дивергентті (Сур.1: 5). Өлшемдері: 1,1*2,3*0,5 см.

Қу 3 тұрағының материалдары.

Тастан жасалған жинақтама саны 24 экземпляр.

Ретушсіз жаңқалар (19 экз.) қара құмтастан алынған. Жұмсақ соққышпен тіке соғу арқылы жарықшақтанған. Өлшемдері: 1,3-4,8*1,2-5*0,3-1,3 см.

Жаңқаның проксималды бөлігі (1 экз.) жасыл-сұр құмтастан алынған. Дорсалды жағы бүкіл беті бойынша жарықшақтар арқылы жалпақтатылған, шеттері мен дисталды ұшы тегістелген. Жұмсақ соққының тік соғуы арқылы жарықшақтанған. Соққы дөңесі жалпақ, талоны екіжақты, «ернеу» (карниз) бар. Талон ұзындығы 3,1 см. Соққы алаңқайының бұрышы - 105°. Өлшемдері: 4,1*7*1,1 см.

Ретушсіз тілік бөліктері (2 экз.) қызғылт шақпақтастан және халцедоннан алынған. Дисталды және проксималды бөліктермен ұсынылған. Өлшемдері: 1,6-2,9*1,6-1,8*0,4-0,5 см.

Үш (1 экз.) қоңыр шақпақтастан жасалған. Дисталды соңы көлбеу, субпараллелді ретушпен және микроретушпен өңделген. Шеттері микроретушпен өңделген (Сур.1: 2). Өлшемдері: 1,3*1,6*0,6 см.

Ойықты бұйым (1 экз.) қоңыр шақпақтастан жасалған. Жұмсақ соққышпен тік соғу арқылы жарықшақтанған. Соққы дөңесі шағын, кетігі бар. Жарықшақтар арқылы түзелген вентрал жағында бір шетінен ойық бар. Екінші шеті және проксималды соңы ұсақ тік жарықшақтармен ретуштелген (сур.1: 11). Дисталды соңы жүйесіз микроретушпен өңделген. Өлшемдері: 1,4*2,3*0,4 см.

Қу 4 тұрағының материалдары.

Тас бұйымдарының жинақтамасы 9 экземплярдан тұрады.

Ретушсіз жаңқа бөліктері (2 экз.) қоңыр шақпақтастан және халцедоннан алынған. Өлшемдері: 1,4-1,8*1,1-2,6*0,5-0,7 см.

Жаңқа бөліктері (2 экз.) қара құмтастан алынған. Жұмсақ соққышпен тігінен соғу арқылы жарықшақтанған. Соққы дөңесі жалпақ, талоны тегіс, «ернеуі» бар. Өлшемдері: 2,6-2,8*1,4-2,4*0,5 см.

Ірі жаңқа (1 экз.) қара түсті құмтастан алынған. Дисталды соңы сынған. Дорсал жағынан бір шетінен ірі шеттік жарықшақтар тіркелді. Вентрал жағынан шеттерінен жүйесіз қабыршақты ретушь бар. Жұмсақ соққышпен

Сур.1. Қу 2-4, 7 тұрақтарының тас құралдары: 5 (Қу 2) – қырғыш, 13 (Қу 2) – ретуштелген тілік – тескіш; 2 (Қу 3) - ұш, 11 (Қу 3) – ойықты ретуштелген жаңқа; 1 (Қу 4) – тісті құрал, 3 (Қу 4) – ретуштелген тісті-ойықты тілік, 4 (Қу 4) - қырғыш, 7 (Қу 4) - қыстырма; 6 (Қу 7) – қырғыш, 12 (Қу 7) – ойықты құрал; 8, 9, 10 (Қу 7) – ретуштелген тіліктер.
Fig.1. Stone tools of the Kuu 2-4, 7 sites: 5 (Kuu 2) – scraper, 13 (Kuu 2) – retouched borer blade; 2 (Kuu 3) – point, 11 (Kuu 3) – indented retouched flake; 1 (Kuu 4) – denticulate tool, 3 (Kuu 4) – retouched denticulated-notched blade, 4 (Kuu 4) – scraper, 7 (Kuu 4) - insert; 6 (Kuu 7) - scraper, 12 (Kuu 7) – notched implement; 8, 9, 10 (Kuu 7) – retouched blades.

тік соққы арқылы жарықшақтанған. Талон ретуштелген. Талонның ұзындығы - 3,1 см. Соққы дөңесі жалпақ, «ернеуі» бар. Өлшемдері: 5,7*7*1 см.

Ретуші бар жаңқа (1 экз.) қоңыр шақпақтастан алынған. Дисталды шеті жүйелі микроретушпен өңделген (Сур.1: 1). Өлшемдері: 1,3*2,1*0,5 см.

Ретуші бар жаңқа (1 экз.) тікбұрышты пішінді, шақпақтастан жасалған. Бір шетінен екі жағынан да жалпақтаушы жарықшақтармен өңделген. Шетінде соққылану және жылтырату тіркелген. Екінші шеті дорсал жағынан қысқа қабыршақты тік жүйелі ретушпен өңделген. Дисталды бөлігінің көлденең сынығы да жүйесіз ретушпен өңделген (Сур.1: 7). Өлшемдері: 1,9*1,6*0,5 см.

Ретуші бар жаңқа бөлігі (1 экз.) қара түсті шақпақтастан алынған. Дорсал жағынан бір шеті бойынша қысқа қабыршақты жүйелі тік ретушь салынған. Ретуштелген шеттің пішіні сәл ойыс. Өлшемдері: 1,8*1,7*0,5 см.

Ұшбұрышқа жақын пішінді жаңқа (1 экз.) қара түсті құмтастан жасалған. Дисталды бөлігі сынған. Талон фасеткаланған, дорсалды жағынан қажалған. Соққы дөңесі жалпақ, «ернеуі» бар. Дорсал жағынан бір шеті бойынша қысқа қабыршақты тік жүйелі ретушпен өңделіп, аратісті шетті түзейді. Екінші шеті ұқсас, алма-кезек. Өлшемдері: 4,2*4,6*0,8 см.

Ретуші бар тілік бөліктері (4 экз.) қызғылт-сұр шақпақтастан жасалған. Сығу әдісі арқылы жарықшақтанған. Бір проксималды бөлік вентрал жағынан бір шеті бойынша қысқа қабыршақты жартылай тік ретушпен ретуштеліп, тісті шетті құрайды. Соққы дөңесі жалпақ. Талон жарықшақтанған. Өлшемі: 1,3*1,4*0,2 см. Екінші тіліктің проксималды бөлігі дорсал жағынан бір шеті бойынша қысқа қабыршақты жүйелі жартылай тік, екінші шетінен жүйесіз ретушпен өңделген. Талон тегіс, соққы дөңесі жалпақ. Өлшемі: 1,1*0,9*0,2 см. Тіліктің медиалды бөлігі дорсал жағынан екі шеті бойынша қабыршақты тік ретушпен өңделген (Сур.1: 3). Өлшемі: 2*1,4*0,4 см. Тіліктің дисталды бөлігі шеттері бойынша қарсы жатқан микроретушпен өңделген. Өлшемі: 2,3*1,3*0,4 см.

Жаңқада жасалған қырғыш (1 экз.) қызғылт-сұр шақпақтастан алынған. Жұмыс шеті сәл дөңес. Субпараллелді жүйелі жартылай тік ретушпен ретуштелген, жұмыс шетінде микросоққылар бар (Сур.1: 4). Өлшемдері: 2*2,3*0,6 см.

Қырғыш (1 экз.) жолақтары бар қоңыр түсті шақпақтастан алынған тілікшелі жаңқада жасалған. Жұмыс шеті көлбеу, түзу. Барлық периметрі бойынша қысқа және ұзын қабыршақты жартылай тік және тік ретушпен өңделген. Өлшемдері: 1,7*1,2*0,5 см.

Қу 6 тұрағының материалдары.

Жинақтамада тастан жасалған барлығы 29 бұйым бар.

Жарықшақ (1 экз.) халцедоннан алынған. Өлшемдері: 3,1*1,2*7,5 см.

Жарықшақ (1 экз.) қара түсті шақпақтастан алынған. Өлшемдері: 1,8*2*1,2 см.

Ретушсіз жаңқалар және олардың бөліктері (17 экз.) қоңыр және қара түсті шақпақтас пен халцедоннан алынған. Біреуі қыртысты, алтауы патинамен. Өлшемдері: 1,1-2,8*0,8-2,8*0,2-0,8 см.

Ретуші бар тіліктер (4 экз.) қоңыр және ақшылт-қызғылт түсті шақпақтас, құмтас пен халцедоннан алынған. Олардың біреуі (проксималдық-медиалдық бөлігі) бір шеті бойынша ұсақ қабыршақты ретушпен және дисталды шетінде бұрышынан терең қабыршақты жартылай тік ретушпен өңделген, екінші шетінен қысқа жартылай тік қабыршақты ретушь ойықты құрайды. Екінші тіліктің дисталды бөлігі дорсал жағынан бір шеті бойынша қысқа қабыршақты жүйелі ұсақ, вентрал жағынан жүйесіз ретушпен өңделген, ал екінші шетінде сақталған бөлігінде қысқа қабыршақты жүйелі тік ретуші бар. Тіліктің проксималды-медиалды бөлігінің шеттері ұсақ қабыршақты жартылай тік жүйесіз қарсы жатқан микроретушпен өңделген. Талон қажалған, ойыс, соққы дөңесі айқын, тілік қырынан қарағанда иілген. Төртінші – дисталды бөлігі, дисталды шеті қысқа қабыршақты жүйелі жартылай тік ретушпен өңделген. Өлшемдері: 1,6-3,5*1,3-2,1*0,3-05 см.

Ретушсіз тілік бөліктері (6 экз.) сұр, қоңыр түсті шақпақтастан және халцедоннан жасалған. Олардың екеуі патиналанған. Тіліктер дисталды (4 экз.), медиалды (1 экз.), проксималды (2 экз.) бөліктермен ұсынылған. Өлшемдері: 0,8-2,2*1-1,6*0,1-0,3 см.

Қу 7 тұрағының материалдары.

Тастан жинақтама 33 экземплярдан тұрады.

Ретуші бар жаңқа (3 экз.) қоңыр, сұр және қызғылт шақпақтастан алынған. Бір экземплярда қысқа қабыршақты жүйелі тік

ретушь дисталды шетіне салынған. Екінші және үшінші жаңқа бір шеттері бойынша алма-кезек қысқа тік ретушпен өңделіп, тісті және ойықты шетті құрайды. Талон тегіс және нүктелі, соққы дөңесі жалпақ, «ернеуі» бар (Сур.1: 6,12). Өлшемдері: 1,7-3,5*1,9-3*0,5-1 см.

Ретуші бар тілік бөліктері (5 экз.) қоңыр, сұр, қызыл және қызғылт шақпақтастан жасалған. Тіліктер медиалды (4 экз.), проксималды (2 экз.) бөліктермен ұсынылған. Олардың үшеуі қарсы жатқан микроретушпен өңделген. Басқа екі бөлік дорсал жақтан және вентрал жақтан бір-бір шеттерінен тік/жартылай тік микроретушьпен өңделген. Екеуінде де ретуштелген ойықтары бар: біреуі дорсал жақтан, екіншісі вентрал жақтан (Сур.1: 8-10). Өлшемдері: 0,9-2*0,8-1,8*0,2-0,4 см.

Ретушсіз тілік бөліктері (5 экз.) қара және қызыл түсті құмтастан, қоңыр және қызғылт шақпақтастан алынған. Дисталды (2 экз.) және проксималды (3 экз.) бөліктерден тұрады. Өлшемдері: 0,9-2*1,1-2,4*0,2-0,7 см.

Ретушсіз жаңқалар (10 экз.) қызыл құмтастан, халцедоннан, қызғылт, сұр, қоңыр шақпақтастан алынған. Өлшемдері:0,8-2,1*0,8-2,7*0,2-0,7 см.

Сынықтар мен жарықшақтар (10 экз.) қызыл және ақшыл құмтастан, сұр шақпақтастан алынған. Өлшемдері: 1,2-2,5*0,6-1,4*0,1-0,8 см.

Алынған нәтижелер

Осылайша, Қу 1-4, 6-7 тұрақтарының материалдары бойынша Көктас өзенінің бойында өмір сүрген тайпалар еңбек құралдарын жасау үшін шикізаттың әртүрлі түрлерін пайдаланған: түрлі-түсті шақпақтастар, қоңыр және сары яшмоидтар, ақ және сарғылт, мөлдір халцедондар, және сирегірек сұр кварцит пен құмтастар. Жинақтамада ретуштелген жаңқалар мен олардан жасалған құралдар (қырғыштар) басым, дегенмен де тілікте жасалған бұйымдар да аз емес. Бұйымдар әдетте дорсалды жағында өңделген, вентралды жағында ретушь сирек кездеседі. Басым ретушь түрі – қысқа қабыршақты жартылай тік жүйелі. Тіліктер сыну техникасымен жарықшақтанды, жаңқалар да көбінесе сыну техникасымен (дебитаж) және сирегірек жұмсақ соққышпен тігінен соғу арқылы алынған. Қатты соққышпен жарықшақтау арқылы алынған ірі жалпақ жаңқалар өте сирек кездеседі. Жинақтама құрамы бойынша шикізаттық ұқсастықтарды қабатталған Тоқтауыл тұрағы мен Солтүстік Сарыарқаның Шідерті 3 тұрағынан табуға болады (Артюхова, Бирмуханова, 2005; Артюхова, Мамиров, 2016, 2019, 2020; Мерц, 2006).

Қорытынды

Қу 1-4, 6-7 тұрақтары материалдарының типологиялық құрамын талдау кезінде дамыған кейінгі неолит дәуіріне (б.з.д. V–IV мыңжылдық) жататын қабаттармен ұқсастықтар анықталды, атап айтқанда, сұр және қызғылт шақпақтастарда жасалған артефактілер атбасар мәдениеті ескерткіштерінің ареалына жақын, ал жолақты сары шақпақтастар ерте неолиттік және мезолиттік қабаттарда кездеседі. Халцедоннан жасалған микролиттік бұйымдар ерекше қызығушылық тудырады. Берілген материалдар бойынша нақты хронологиялық бірізділікті анықтау қиын, бірақ К.М. Поликарпович пен В.С. Танцыревтың басқа да пункттерден жинақтарын талдау жинақтама құрамының типологиялық және шикізаттық аспектілерде ұқсас екендігін көрсетеді.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің қолдауымен BR24992951 «Сарыарқаның археологиялық мұрасы (тас дәуірінен орта ғасырға дейін)» тақырыбы бойынша мақсатты қаржыландыру шеңберінде орындалды.

Әдебиет

1. Артюхова О.А., Бирмуханова А.У., 2005. Работы на стоянке Токтаул в 2005 г. // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2005 г. Алматы. 2005. С. 243–245

2. Артюхова О.А., Мамиров Т.Б., 2016. Стоянка Токтаул как уникальный памятник каменного века Центрального Казахстана // Евразия в Кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. Вып. 5. Иркутск: Изд-во ИГУ. С. 165–171.

3. Артюхова О.А., Мамиров Т.Б., 2019. Исследование стоянок Улкен Жезды и Токтаул в 2018 г. // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической

конференции. Нур-Султан. С. 61–73.

4. Артюхова О.А., Мамиров Т.Б., 2020. Исследования стоянки Токтаул в 2019 г. // Маргулановские чтения-2020: Материалы Международной научно-практической конференции «Великая степь в свете археологических и междисциплинарных исследований». Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК. Том 2. С. 37–46.

5. Археологическая карта Казахстана. 1960. Реестр. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. 450 с.

6. Волошин В.С., 1975. Работы в Центральном Казахстане. // Археологические открытия 1974 г. Москва: Наука. С. 482-483.

7. Волошин В.С., 1976. Работы в Центральном Казахстане. // Археологические открытия 1975 г. Москва: Наука. С. 516.

8. Волошин. В.С., 1977. Работы по каменному веку в Целиноградской области. АО 1976 года. Москва. С. 508-509.

9. Волошин В.С., 1980. Работы по палеолиту в Целиноградской области. АО 1979 года. Москва. С. 428-429.

10. Волошин В.С., 1981. Работы в Целиноградской области. АО 1980 года. Москва. С. 432-433.

11. Волошин В.С., 1982. Раскопки стоянки Вишнёвка 1. АО 1981 года. Москва. С. 433.

12. Волошин В.С., 1987. Вопросы хронологии и периодизации палеолита Центрального Казахстана // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. Караганда. С. 8-10.

13. Заитов В.И., 2007. Каменная индустрия заключительных этапов каменного века Северного Казахстана. Петропавловск: ООО «Рифей». 256 с.

14. Зайберт В.Ф., 1992. Атбасарская культура. Екатеринбург: УрО РАН. 220 с.

15. Зайберт В.Ф., Плешаков А.А., Тюлебаев А.Ж., 2012. Атбасарская культура. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. 352 с.

16. Кирюшин Ю.Ф., Нохрина Т.И., Петрин В.Т., 1993. Методика обработки коллекций каменного инвентаря неолитического времени. Учебное пособие. Барнаул: издательство Алтайского университета. 65 с.

17. Клапчук М.Н., 1965. Археологические находки в Карагандинской области в 1962 году // Советская археология. № 3. С. 212-217.

18. Клапчук М.Н., 1969. Неолитические стоянки Караганда 15 и Зеленая Балка 4 // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. № 36. С. 108-118.

19. Маргулан А.Х., 1998. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Том 1. Алматы: Атамура. 400 с.

20. Медоев А.Г., 1970. Ареалы палеолитических культур Сары-Арка // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата. С. 200–216.

21. Медоев А.Г., 1982. Геохронология палеолита Казахстана. Алма-Ата: Наука. 64 с.

22. Мерц В.К., 2006. Исследования многослойной стоянки Шидерты III / В.К. Мерц // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 г. Алматы. С. 265-271.

23. Чиндин А.Ю., 1989. Относительная хронология кремневого инвентаря поселения Акимбек // Вопросы археологии Центрального и Северного Казахстана. Караганда. С. 12-19.

24. Чиндин А.Ю., 1992. Новые данные по мезолиту Центрального Казахстана. Маргулановские чтения. Петропавловск: Жана Арка. С. 32–35.

25. Чиндин А.Ю., 1992а. Каменные индустрии племен Центрального Казахстана эпохи мезолита - энеолита (на основе типологии, трасологии, эксперимента). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры РАН. 21 с.

Reference

1. Artyukhova O.A., Birmukhanova A.U., 2005. Raboty na stoyanke Toktaul v 2005 g. [Works at the Toktaul site in 2005]. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh po gosudarstvennoy programme

«Kulturnoe nasledie» v 2005 g. Almaty. Pp. 243–245. [in Russian]

2. Artyukhova O.A., Mamirov T.B., 2016. Stoyanka Toktaul kak unikalnyy pamyatnik kamennogo veka Centralnogo Kazakhstana [Toktaul site as a unique monument of the Stone Age in Central Kazakhstan]. Evraziya v Kaynozoye. Stratigrafiya, paleoekologiya, kultury. Issue 5. Irkutsk: IGU Publ. Pp. 165–171. [in Russian]

3. Artyukhova O.A., Mamirov T.B., 2019. Issledovanie stoyanok Ulken Zhezdy i Toktaul v 2018 g. [Study of the Ulken Zhezdy and Toktaul sites in 2018]. Margulanovskie chteniya–2019: Proceedings of the International archaeological scientific-practical conference. Nur-Sultan. Pp. 61–73. [in Russian]

4. Artyukhova O.A., Mamirov T.B., 2020. Issledovaniya stoyanki Toktaul v 2019 g. [Research of the Toktaul site in 2019]. In: Margulanovskie chteniya–2020: Proceedings of the International scientific-practical conference "The Great Steppe in the light of archaeological and interdisciplinary research". Almaty: Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan. Vol. 2. Pp. 37–46. [in Russian]

5. Arkheologicheskaya karta Kazakhstana. [Archaeological map of Kazakhstan]. 1960.Alma-Ata: AS KazSSR Publ. 450 p. [in Russian]

6. Voloshin V.S., 1975. Raboty v Centralnom Kazakhstane [Works in Central Kazakhstan]. Arkheologicheskie otkrytiya 1974 g. Moscow: Nauka. Pp. 482–483. [in Russian]

7. Voloshin V.S., 1976. Raboty v Centralnom Kazakhstane [Works in Central Kazakhstan]. In: Arkheologicheskie otkrytiya 1975 g. Moscow: Nauka. 516. p. [in Russian]

8. Voloshin V.S., 1977. Raboty po kamennomu veku v Celinogradskoy oblasti [Stone Age research in Tselinograd region]. Arkheologicheskie otkrytiya 1976 g. Moscow. Pp. 508–509. [in Russian]

9. Voloshin V.S., 1980. Raboty po paleolitu v Celinogradskoy oblasti [Paleolithic research in Tselinograd region]. // Arkheologicheskie otkrytiya 1979 g. Moscow. Pp. 428–429. [in Russian]

10. Voloshin V.S., 1981. Raboty v Celinogradskoy oblasti [Works in Tselinograd region]. In: Arkheologicheskie otkrytiya 1980 g. Moscow. Pp. 432–433. [in Russian]

11. Voloshin V.S., 1982. Raskopki stoyanki Vishnevka 1 [Excavations of the Vishnevka 1 site] // Arkheologicheskie otkrytiya 1981 g. Moscow. 433. p. [in Russian]

12. Voloshin V.S., 1987. Voprosy khronologii i periodizacii paleolita Centralnogo Kazakhstana [Issues of chronology and periodization of the Paleolithic of Central Kazakhstan] // Voprosy periodizacii arkheologicheskikh pamyatnikov Centralnogo i Severnogo Kazakhstana. Karaganda. Pp. 8–10. [in Russian]

13. Zaitov V.I., 2007. Kamennaya industriya zaklyuchitelnykh etapov kamennogo veka Severnogo Kazakhstana [Stone industry of the final stages of the Stone Age in Northern Kazakhstan]. Petropavlovsk: Rifey. 256 p. [in Russian].

14. Zaibert V.F., 1992. Atbasarskaya kultura [Atbasar culture]. Ekaterinburg: UrO RAN. 220 p. [in Russian]

15. Zaibert V.F., Pleshakov A.A., Tyulebaev A.Zh., 2012. Atbasarskaya kultura [Atbasar culture]. Astana: Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan. 352 p. [in Russian].

16. Kiryushin Yu.F., Nokhrina T.I., Petrin V.T., 1993. Metodika obrabotki kollekciy kamennogo inventarya neoliticheskogo vremeni [Methodology for processing collections of Neolithic stone inventory]. Barnaul: Altai University Publ. 65 p. [in Russian].

17. Klapchuk M.N., 1965. Arkheologicheskie nakhodki v Karagandinskoy oblasti v 1962 godu [Archaeological finds in the Karaganda region in 1962]. // Sovetskaya arkheologiya. No. 3. Pp. 212–217. [in Russian]

18. Klapchuk M.N., 1969. Neoliticheskie stoyanki Karaganda 15 i Zelenaya Balka 4 [Neolithic sites Karaganda 15 and Zelenaya Balka 4]. Byulleten komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda. No. 36. Pp. 108–118. [in Russian].

19. Margulan A.Kh., 1998. Begazy-dandybaevskaya kultura Centralnogo Kazakhstana [Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Vol. 1. Almaty: Atamura. 400 p. [in Russian].

20. Medoev A.G., 1970. Arealy paleoliticheskikh kultur Sary-Arka [Areas of Paleolithic cultures of Sary-Arka] // Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana. Alma-Ata. Pp. 200–216. [in Russian]

21. Medoev A.G., 1982. Geokhronologiya paleolita Kazakhstana [Geochronology of the Paleolithic of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 64 p. [in Russian]

22. Merc V.K., 2006. Issledovaniya mnogosloynoy stoyanki Shiderty III [Research of the multilayered

Shiderty III site] // Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh po gosudarstvennoy programme «Kulturnoe nasledie» v 2005 g. Almaty. Pp. 265–271. [in Russian].

23. Chindin A.Yu., 1989. Otnositelnaya khronologiya kremnevogo inventarya poseleniya Akimbek [Relative chronology of flint inventory of the Akimbek settlement]. // Voprosy arkheologii Centralnogo i Severnogo Kazakhstana. Karaganda. Pp. 12–19. [in Russian]

24. Chindin A.Yu., 1992. Novye dannye po mezolitu Centralnogo Kazakhstana [New data on the Mesolithic of Central Kazakhstan]. // Margulanovskie chteniya. Petropavlovsk: Zhana Arka. Pp. 32–35. [in Russian]

25. Chindin A.Yu., 1992a. Kamennye industrii plemen Centralnogo Kazakhstana epokhi mezolita–eneolita [Stone industries of tribes of Central Kazakhstan of the Mesolithic–Eneolithic period]. Saint Petersburg: Institute of History of Material Culture RAS. 21 p. [in Russian]

***Аккошкарова Ж.Т. [1], Рахимжанова С.Ж.[1], Тушева Е.К.[2]**
[1]Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан
[2]Институт археологических исследований при Павлодарском педагогическом университете имени Алкея Маргулана, Павлодар, Казахстан
* e-mail: jan-adil@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ СТОЯНОК КАМЕННОГО ВЕКА КУУ 1-4, 6-7 В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье впервые публикуются материалы сборов со стоянок каменного века Куу 1-4, 6-7 в Центральном Казахстане, обнаруженные К.М. Поликарповичем в 1942 году. Стоянки расположены в Жанааркинском районе Улутауской области, в 10 км к востоку от горы Куу и в 5 км к юго-востоку от горы Кара-тобе. Цель работы – типологический анализ каменной индустрии изучаемых стоянок и определение их хронологии. Для описания каменного инвентаря использовался типологический и технологический метод классификации. Анализу было подвергнуто 207 каменных артефакта. Таким образом, в коллекции превалируют отщепы с ретушью и орудия на них (скребки), при этом значительную долю составляют изделия на пластинах. Пластины расщеплены отжимной техникой, отщепы также в основном получены посредством отжима (дебитаж) и реже с помощью мягкого отбойника прямым ударом. Очень редко отмечены крупные плоские отщепы полученные в следствие обработки твердым отбойником. Состав коллекции находит сырьевые аналогии в материалах стратифицированных стоянок Токтаул и Шидерты 3 в Северной Сарыарке. При типологическом анализе коллекции выявлены аналогии со слоями, относящимися к эпохе развитого-позднего неолита (V - IV тыс. н.э.), так, артефакты, выполненные на серых и розовых кремнях близки кругу памятников атбасарского ареала, прожилковатые желтые кремни – встречаются в ранненеолитических и мезолитических слоях.

Ключевые слова: стоянка, каменный век, неолит, артефакты, Центральный Казахстан.

Для цитирования: Аккошкарова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К. Изучение материалов стоянок каменного века Куу 1-4, 6-7 в Центральном Казахстане // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 22-33 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.02

***Akkoshkarova Zh.T.[1], Rakhimzhanova S.Zh.[1], Tusheva E.K.[2]**
[1]A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
[2]Institute of Archaeological Research at the Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.
* e-mail: jan-adil@mail.ru

STUDY OF MATERIALS FROM THE STONE AGE SITES OF KUU 1-4, 6-7 IN CENTRAL KAZAKHSTAN

Abstract. The article presents for the first time the materials from the Stone Age sites of Kuu 1-4, 6-7 in Central Kazakhstan, discovered by K.M. Polikarpovich in 1942. The sites are located in the Zhanaarka district of the Ulytau region, 10 km east of Mount Kuu and 5 km southeast of Mount Kara-tobe. The purpose is to conduct a typological analysis of the stone industry at the sites under study and determine their chronology. 207 stone artifacts were analyzed. The collection is dominated by retouched flakes and tools made on them (scrapers), while a significant portion consists of blade artifacts. The blades are split using pressing technology. The blades were detached using pressure flaking techniques, while the flakes were predominantly produced by pressure debitage and percussion using a soft hammer.The composition of the collection finds analogies in the materials from the Toktoul and Shiderty 3 sites in Northern Saryarka. Typological analysis of the assemblage reveals parallels with layers dating to the developed and late Neolithic (5th–4th millennia BCE). Artifacts made of grey and pink flint are close to the circle of sites within the Atbasar archaeological culture area, while veined yellow flint occurs in Early Neolithic and Mesolithic layers.

Keywords: site, Stone Age, neolithic, artifacc, Central Kazakhstan.

For citation: Akkoshkarova Zh.T., Rakhimzhanova S.Zh., Tusheva E.K. Study of materials from the stone age sites of Kuu 1-4, 6-7 in Central Kazakhstan // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 22-33 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.02

Авторлар туралы мәлімет:
Аққошқарова Жанна Төлепбергенқызы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-8113-6705
Рахимжанова Сәуле Жангелдіқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
ORCID:0000-0003-1429-1470
Тушева Елена Константиновна, тарих магистрі, эксперименттік археология зертханасының меңгерушісі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті жанындағы Археологиялық зерттеулер институты, Павлодар, Қазақстан.
ORCID:0000-0003-1866-2574

Сведения об авторах:
Аккошкарова Жанна Толепбергеновна, докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-8113-6705
Рахимжанова Сауле Жангельдыевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.
ORCID:0000-0003-1429-1470
Тушева Елена Константиновна, магистр истории, заведующая лабораторией

экспериментальной археологии, Институт археологических исследований при Павлодарском педагогическом университете имени Алкея Маргулана, Павлодар, Казахстан.
ORCID:0000-0003-1866-2574

Information about the authors:

Akkoshkarova Zhanna Tolepbergenovna, Doctoral student at L.N. Gumilyov ENU, Researcher of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-8113-6705

Saule Rakhimzhanova, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan.
ORCID:0000-0003-1429-1470

Tusheva Elena Konstantinovna, Master of History, Head of Research Laboratory of Experimental Archaeology, Institute of Archaeological Research at Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.
ORCID:0000-0003-1866-2574

ГРНТИ 03.41.91. https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.03

***Абильмаликов К.К.[1], Байдалы Р.Ж.[2], Шакшаков К.Г.[3]**
[1]ООШ села Бирсуат, Бирсуат, Казахстан
[2]Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынұлы, Костанай, Казахстан
[3]Кокшетауский университет им. Ш.Валиханова, Кокшетау, Казахстан
e-mail: abilmalikov_kuanysh@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СТОЯНКЕ ТАЛДЫСАЙ-II В 2025 ГОДУ

Аннотация. В статье рассматривается археологическое исследование стоянки Талдысай-II в 2025 г. археологами сотрудниками Центра исследований, реставрации и охраны историко-культурного наследия Костанайской области с привлечением археологов университетов Кокшетау и Кызылорды.

Неолитическая стоянка Талдысай-II, обнаруженная между геоглифами *Линия Сандыктау* и Уштогайский квадрат в 2023 г. археологами Е.В. Подзюбан и Д.Б. Деем, относилась согласно типологии каменного инвентаря и керамики к Маханджарской культуре охотников и собирателей. Археологические исследования показали, что стоянка относилась к временным поселениям летнего типа, где маханджарцы не строили стационарные жилищные конструкции, а пользовались жилищами шалашного типа. Также на стоянке большое количество материала из каменного инвентаря больше относились к отходному производству, что говорит о стоянке, как о месте, где больше занимались изготовлением орудий труда. Авторы в статье отмечают, что в ходе раскопок были извлечены из культурного слоя интересные находки – наконечники стрел, выполненные на пластине. Такие наконечники использовались для охоты на мелких птиц и животных, чаще всего возле реки. Находки с Талдысай-II были схожи с наконечниками неолитической Атбасарской культурой. Также одной из гипотез стала идея о причастности маханджарцев к строительству Торгайских геоглифов. В заключении авторы отмечают, что вокруг Торгайских геоглифов могут находиться стоянки неолитического времени.

Ключевые слова: стоянка, Маханджарская культура, Талдысай-II, неолит, наконечник на пластине.

Для цитирования: Абильмаликов К.К., Байдалы Р.Ж., Шакшаков К.Г. Археологические исследования на стоянке Талдысай-II в 2025 году // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 34-44 (рус.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.03

Введение

С 1 по 14 июля 2025 г. Костанайская археологическая экспедиция вела раскопки на стоянке Талдысай-II, которая была обнаружена в 2023 году в ходе археологической разведки под руководством Е.В. Подзюбан, Д.Б. Дея, организованной Центром исследований, реставрации и охраны историко-культурного наследия Костанайской области (Подзюбан, Дей, 2023), (Рис.1).

Ранее в 2011 г. в этой местности исследователи Д.Б. Дей и С. Козин находили археологический подъемный материал, изучая геоглифы – Уштогайский квадрат и Линия Сандыктау. До 2011 г. археологические экспедиции не фиксировали на данной местности наличие каких либо археологических памятников. Были изучены отчеты Тургайской археологической экспедиции, которые не фиксировали жилищных впадин или находок каменной индустрии (Археологические открытия 1979 года, Археологические открытия 1980 года).

В ходе проведения более тщательных разведывательных работ в 2023 г. на левом берегу реки Талдыкарасу (приток реки Сарыозен), в 5,6 км юго-восточнее с. Уштогай (Амангельдинский район, Костанайская область), в 1,2 км севернее стоянки Уштогай-I, согласно археологическому отчету был обнаружен на поверхности

археологический материал, который распространялся на протяжении 1,1 км. Культурный слой на этом месте был разрушен преимущественно из-за выпаса скота. Площадь распространения находок значительная и составляет 55613 м.

В ходе разведывательной работы на стоянке Талдысай-II археолог Е.В. Подзюбан в 2023 г. пришла к выводу, что стоянка хронологически относится к неолитическому времени, но также на исследуемой территории присутствовали и фрагменты керамики, которые могли относиться к периоду бронзы и раннего железного века (Подзюбан, Дей, 2023: 38). Стоянка согласно отчету 2023 г. могла относиться хронологически ко времени существования Хвалынской культуры (IV тыс. лет до н.э.), определив состояние стоянки как неудовлетворительное.

Целью археологических исследований 2023-2025 гг. Е.В. Подзюбан, Д.Б. Дей и К.К. Абильмаликова стал поиск стационарных поселений строителей Торгайских геоглифов, поэтому в течение 3 лет между геоглифами проводилась археологическая разведка, затем раскопки на новом памятнике Уштогай-I в 2024 г. и Талдысай-II в 2025 г.

Материалы и методы исследования

В 2025 г. археологами были проведены исследования на участке А стоянки Талдысай-II с географическими координатами раскопа: 50°48'16.47" С, 65°14'55.14" В. Общая площадь раскопа составила 32 кв.м., место исследований было разбито на два квадрата по 4*4 м., с буквенно-цифровым обозначением каждого квадрата А, В-I. (Археологические исследования в Костанайской области в 2025 г.: 18)

На первоначальном этапе был проведен поверхностный сбор археологического материала, на всей площади участка А. Было найдено 213 археологических находок, в основном, это элементы отходного производства – отщепы, технические сколы, обломки, также небольшое количество пластин и скребков (Рис. 2).

Археологический подъемный материал был выполнен из яшмокварцита от светлого до коричневого окраса. Во время первого этапа исследований (поверхностного сбора) была обнаружена интересная находка – наконечник стрелы, выполненный из проксимальной пластины, что говорит о наличии охоты, как аспекта хозяйственно-культурного типа.

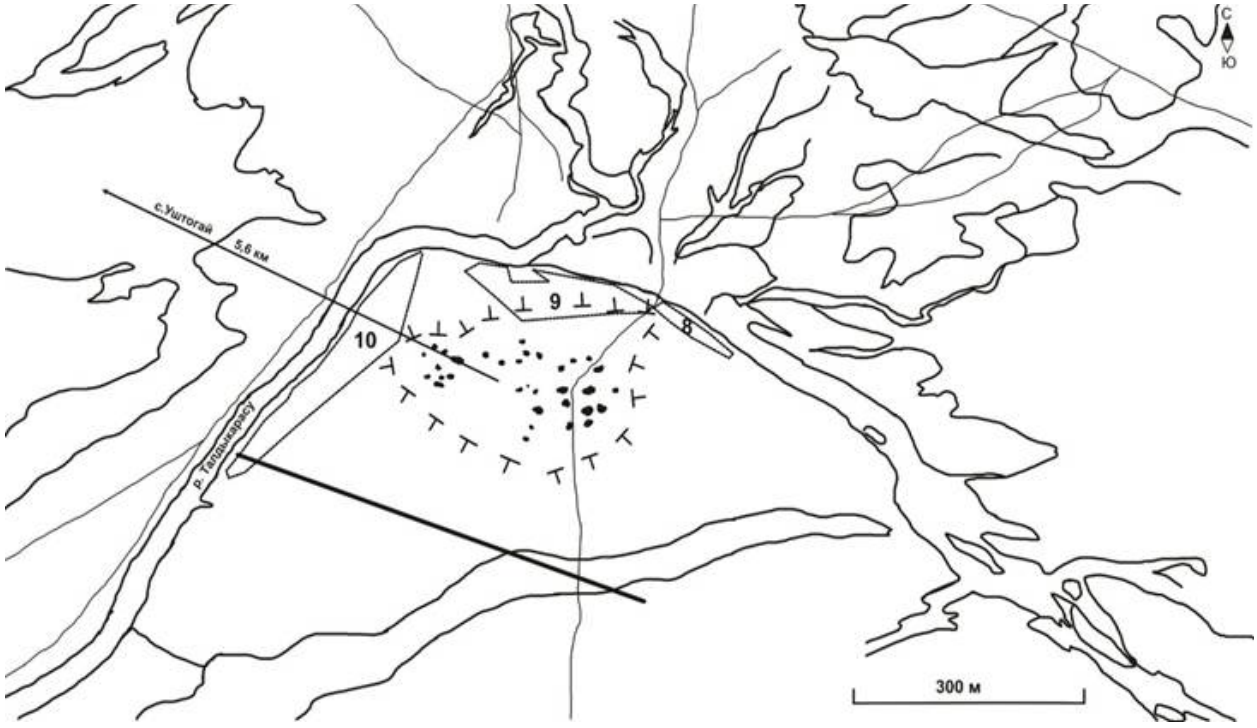

Рис.1. Ситуационный план. Стоянка Талдысай-II и поселение Талдысай-I по левому берегу реки Талдыкарасу (из отчета 2023 г.)
Fig.1. Situation plan. Taldysai-II site and Taldysai-I settlement on the left bank of the Taldykarasu River (from the 2023 report)

Археологический материал фиксировался с помощью GPS-навигатора с небольшой возможной погрешностью. Также производилась фотофиксация обнаруженных находок. После первичного визуального осмотра и фиксации, также разбивки раскопа, был проведен повторный поверхностный осмотр. На квадрате А-I на нулевом уровне были обнаружены два фрагмента керамики, технические сколы, пластины (медиальные и проксимальные), одно орудие на пластине и отщепы. В квадрате В-I значительное количество представляли отщепы.

Место раскопа было выбрано рядом с большим количеством археологических находок, обнаруженных на поверхности. Изученные ранее опубликованные археологические материалы содержат сведения о том, что природно-климатические условия региона не позволяют хорошо сохранять культурный слой. Многослойные поселения и стоянки, к которым можно отнести и стоянку Талдысай-II, часто имеют нарушенный культурный слой, без четкой стратиграфии. Особую роль играла также антропогенная хозяйственная деятельность. Рядом со стоянкой Талдысай-II проводились сельскохозяйственные работы, территория была поделена на прямоугольные участки с вырытой арычной системой.

Стоянка Талдысай-II располагается на берегу реки Талдыкарасу, и в весенний период территорию стоянки постоянно заливает талыми весенними водами, поэтому часть археологического материала, относящаяся к другим хронологическим рамкам, может быть привнесена вследствие разлива реки.

Е.В. Подзюбан в публикации «Новый памятник каменного века на юге Тургайской ложбины» отмечает, что археологический материал на стоянках каменного века в Торгайском регионе вследствие природно-климатических условий часто располагается на поверхности стоянок и поселений, слабо прослеживается культурный слой и следы жилищных конструкций (Подзюбан, 2025).

На северо-востоке в 5,6 км от стоянки Талдысай-II расположен геоглиф Уштогайский квадрат, к западу от стоянки в 6,8 км находится геоглиф Линия Сандыктау. Поэтому археологические исследования на стоянке Талдысай-II инициированы в рамках проекта

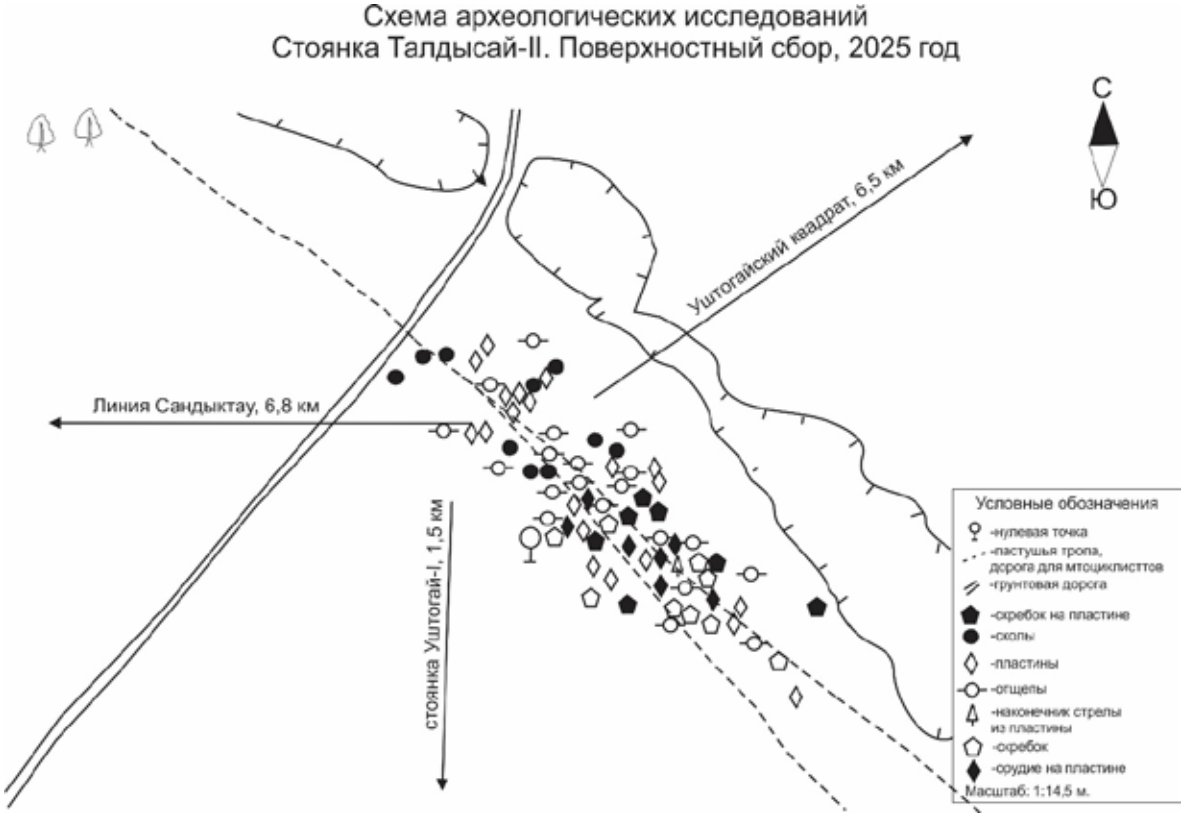

Рис.2. Стоянка Талдысай-II. Поверхностный сбор археологического материала. 2025 г.
Fig.2. Taldysai-II site. Surface collection of archaeological material. 2025.

по изучению геоглифов Торгайского прогиба Центром исследований, реставрации и охраны историко-культурного наследия Костанайской области (Археологические исследования в Костанайской области в 2024 г.).

Участок А стоянки Талдысай-II имеет сравнительно ровную поверхность, без следов жилищных впадин. Стоит отметить, что южнее стоянки находится поселение Талдысай-I, имеющее четкие следы жилищных впадин, которое хронологически может относиться к одному историческому времени со стоянкой Талдысай-II. В неолито-энеолитический периоды территория стоянки часто могла подвергаться обильному затоплению. По берегам реки была также высокая тугайная растительность, что позволяло только временное сезонное проживание. С аридизацией природные условия изменились. Климат стал более сухим и жарким, территория стала менее пригодной для проживания.

Почвенный слой характеризуется сероватым черноземом с серовато-темным суглинком. В летнее время почва превращается в сухую поверхность со слабой растительностью. Река Талдыкарасу летом сильно пересыхает, остаются только небольшие и неглубокие саи с высокой кустарной растительностью.

Анализ

Анализ планиграфической ситуации поверхности раскопа и стратиграфии культурного слоя стоянки Талдысай- II показывает, что стоянка содержит значительный подъемный материал, но костровые зоны, обнаруженные на месте раскопа, могут относиться также и к этнографическому периоду, потому что данная территория в XVI-XIX вв. располагала к развитию кочевого скотоводства (Рис.3). Такой вывод был сделан на основе обнаруженного на раскопе расщепленного остеологического материала, относящегося к

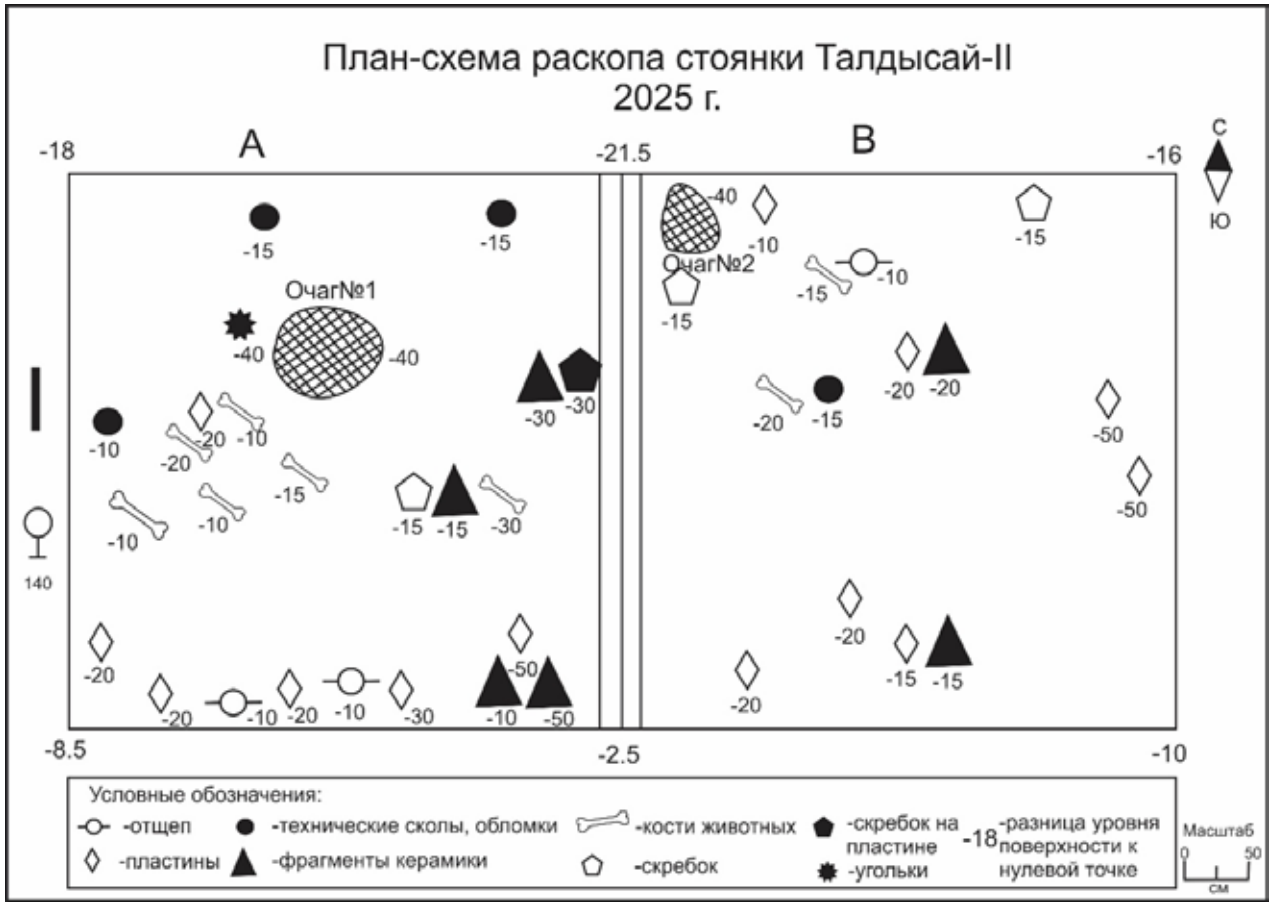

Рис.3. План-схема раскопа Талдысай-II. 2025 г.
Fig. 3. Layout of the Taldysai-II excavation site. 2025.

костям животных этнографического периода. В целом стоянка в неолито-энеолитическое время могла использоваться в качестве временного места обитания для строителей Уштогайского квадрата и линии Сандыктау, либо для охоты на сайгаков или рыболовства. В этнографический период на этом месте могли располагаться временные стоянки казахских пастухов вместе с их скотом. Также разновременной характер подъемного материала – от неолита до эпохи бронзы и раннего железного века – позволяет предположить, что находки могли носить наносной характер и остались на данной территории в результате разлива реки и весеннего половодья, так как весь подъемный материал был обнаружен очень близко к водной границе, несмотря на то, что берег стоянки Талдысай-II не является высоким и крутым.

Полученные результаты

Каменный инвентарь стоянки Талдысай-II представлен орудиями, выполненными на пластинчатой основе. Поэтому стоянка хронологически была определена как памятник Маханджарской культуры. Но ранее проведенные археологические исследования во главе с Е.В. Подзюбан в 2023 г. определяют стоянку как неолитический памятник Хвалынской культуры (Подзюбан, Дей, 2023: 68). Стоянка согласно археологическому отчету 2023 г. имеет несколько разных культурных слоев – от неолита до эпохи бронзы. Поэтому в культурном слое были обнаружены несколько интересных археологических орудий. Это – наконечники стрелы, выполненные на бифасиальной и пластинчатой основах, что не является характерным для одной археологической культуры.

Весь извлеченный каменный инвентарь составляет 164 пластин, 57 скребков, 15 ножей, 3 наконечника стрел, 2 терочника, 127 отщепов, 190 технических сколов, 9 пластинчатых отщепов, 21 комбинированное орудие и др. (Таблица 1).

Наконечники стрел (3). Наконечник стрелы (инвентарный номер коллекции Т-II/25-202) (Рис. 4) выполнен из светлого яшмокварцита. Е.В. Подзюбан отмечала, что на стоянке Талдысай-II большинство орудий, найденных во время археологической разведки, выполнены из кварцитопесчаника. Но при тщательном рассмотрении оказалось, что орудия были выполнены из яшмокварцита кремниевых

№	Наименование орудия		Количество, шт
1	Пластины	Проксимальная	50
		Медиальная	105
		Дистальная	9
2	Скребки	на отщепе	38
		на пластине	19
3	Нож		15
4	Наконечники стрелы на пластине		2
5	Наконечник стрелы на бифасиальной основе		1
6	Комбинированные орудия		17
7	Нуклевидный обломок		9
8	Технические сколы		190
9	Отщепы без ретуши		104
10	Отщепы с ретушью		23
11	Пластинчатый отщеп		9
12	Бифасиальный обломок		3
13	Режущие орудия		1
14	Терочник		2
15	Фрагменты керамики (стенка)		42
16	Фрагменты керамики (венчик)		1

Таблица 1. Статистические данные по археологическому материалу со стоянки Талдысай-II.
Table 1. Statistical data on archaeological material from the Taldysai II site.

пород. Также наконечник стрелы представлен проксимальным фрагментом, у которого часть острия срезана, боковые грани обработаны мелкой отжимной ретушью. Наконечник имел листовидную вытянутую форму, с примерными размерами орудия до 5 см. Обломок наконечника стрелы в длину – 2,7 см, в ширину – 1,8 см, в толщину – 0,6 см.

Уникальный наконечник стрелы (инвентарный номер коллекции Т-II/25-26), выполненный из проксимальной пластины, в длину составляет 4,7 см, в ширину – 1 см, толщину – 0,3 см. Наконечник стрелы выполнен из светлого яшмокварцита, имеет листовидную вытянутую выгнутую форму с острым завершением в верхней части орудия. На дорсальной стороне фиксируется небольшой ударный бугорок, который показывает, что пластина была снята с призматического нуклеуса. На вентральной стороне наконечника виден гребешок. По краям орудия с дорсальной стороны фиксируется мелкая крутая ретушь, которая наносилась с помощью отжима. Основание наконечника стрелы скошенное, верхнее острие орудия чуть приподнято.

Рис. 4. Наконечник стрелы, выполненный на основе проксимальной пластины. Стоянка Талдысай-II. 2025 г.
Fig. 4. An arrowhead made from a proximal plate. Taldysai-II site. 2025.

Второй уникальный наконечник стрелы (инвентарный номер коллекции Т-II/25-399) выполнен также на пластинчатой основе, из светлого яшмокварцита (Рис.5). Наконечник также имеет листовидную форму с острым навершием и ровно скошенным основанием. Длина наконечника – 1,7 см, ширина – 0,7 см, толщина – 0,1 см; мелкая и средняя отжимная ретушь фиксируется только с дорсальной стороны у острого навершия наконечника. С одного края наконечника наблюдается мелкая ретушь, с другого края средняя ретушь. На вентральной стороне наконечника фиксируется невысокий гребешок, у основания которого фиксируется мелкая забитость. Наконечник стрелы мог использоваться для охоты на мелких животных, чаще всего птиц.

Рис.5. Наконечник стрелы, выполненный на основе проксимальной пластины.
Стоянка Талдысай-II. 2025 г.
Fig. 5. An arrowhead made from a proximal plate.
Taldysai-II site. 2025.

Пластины (164). Пластины являются самой многочисленной группой и делятся на три подгруппы: проксимальные, медиальные, дистальные.

Проксимальные пластины (50) использовались в качестве основы для наконечников стрел и скребков. В верхней части проксимальных пластин на дорсальной стороне присутствуют ударные бугорки при вторичном скалывании с нуклеуса. Проксимальные пластины выполнялись из яшмокварцита с цветовой гаммой от светлого до темно-коричневого окраса. Форма проксимальных пластин имеет вытянутую форму с сужающимся навершием в верхней части орудия. На вентральной стороне имеются 1 или 2 гребешка, в верхней части орудия на дорсальной стороне имеются выпуклости (ударные бугорки). По краям орудий не всегда наблюдается мелкая краевая ретушь. Чаще всего ретушь фиксируется в верхней части пластины, в средней и нижней части края – просто заостренные при скалывании. Размеры пластин варьируются от 1,1 см до 5 см в длину, от 1,1 см до 1,5 см в ширину, до 0,5 см в толщину.

Медиальные пластины (105) использовались в качестве ножевых вкладышей либо в качестве самостоятельных орудий – ножей из пластин.

По краям медиальных пластин не всегда встречалась мелкая краевая ретушь. Пластины могли использоваться при наличии острых краев без ретуши. Медиальные пластины выполнены из светлого до темно-коричневого яшмокварцита, яшмы, и имеют прямоугольную ровную форму. Некоторые пластины могут быть слегка выгнуты. Иногда основание пластины или рабочий край пластины скошен в результате хозяйственной деятельности. На вентральной стороне фиксируется один или два гребешка, при наличии двух гребешков площадка между ними ровная. По краям медиальных пластин на вентральной стороне фиксируется мелкая краевая ретушь. На медиальной пластине (инвентарный номер коллекции Т-II/25-468) мелкая краевая ретушь наблюдается с дорсальной стороны. Размеры пластин варьируются от 1 до 3,5 см в длину, до 2,3 см в ширину, 0,9 см в толщину.

Дистальные пластины (9) не всегда подвергались ретушированию и с помощью изогнутой формы могли использоваться в качестве скобелей или скребков. Пластины выполнены из светлого, темно-серого и темно-коричневого яшмокварцита. Одна проксимальная пластина выполнена из темносерой яшмы. Пластины имеют выгнутую неровную по краям форму, без следов системной ретуши по краям.

Скребки (57). Скребки в значительном количестве (38) выполнены на отщеповой основе, 19 скребков выполнены на пластинчатой основе. Большая часть скребков изготовлена из светлого яшмокварцита. Скребки на пластине в большей части выполнены из коричневого яшмокварцита. Скребки на отщепе имеют полуовальную либо вытянутую форму, с не слишком высокой спинкой и плоским брюшком.

Скребки на отщепе относятся к полукруговым или концевым скребкам, также встречаются однолезвийные скребки. На дорсальной стороне фиксируются ударные бугорки и небольшие выемки с забитостями. Ретушь на рабочем лезвии – мелкая, краевая, дивергентная, некрутая. Некрутая ретушь позволяет предположить, что такие скребки могли также использоваться в качестве ножей для резки мяса и шкур. Размеры скребков варьируются от 0,9 см до 3,1 см в длину, от 1,1 см до 2 см в ширину, до 1,5 см в толщину.

Скребки на пластине выполнялись из проксимальных пластин, на основе яшмокварцита от светлого до красно-коричневого окраса. Форма скребков вытянутая, полуовальная в верхней части орудия. Размеры орудий небольшие из-за скошенного основания. Основание скребков на пластине скошено ровно. Рабочее лезвие расположено в верхней части орудия, ретушь дивергентая, мелкая, системная, по краям скребков также фиксируется мелкая краевая ретушь. Рабочие края могли использоваться в качестве ножей. Встречаются скребки, которые не имеют ретуши по краям. Такие скребки сильно вытянутые, края не ровные. На вентральной стороне, на не высокой спинке фиксируются один или два гребешка. Такие скребки выполнялись при вторичном скалывании с нуклеуса, затем верхняя часть обрабатывалась ретушированием, основание раскалывалось на две части. Скалываемая пластина превращалась в медиальную и использовалась как ножевой вкладыш. На верхнем рабочем лезвии ретушь представлена невысокой, некрутой, дивергентной. Только на скребке (инвентарный номер коллекции Т-II/25-338) спинка высокая, и следовательно ретушь высокая, крутая. Скребки использовались для работы со шкурами, обработкой мелкой древесины. Размеры скребков варьируются от 1 до 4,9 см в длину, до 2,8 см в ширину, до 1,4 см в толщину.

Керамика. Фрагменты керамики на стоянке Талдысай-II представлены стенками сосудов, из 43 фрагментов только 1 представлен венчиком. 3 фрагмента керамики относятся к периоду средневековья или бронзы, имеют красноватый оттенок обжига, который получается при прямом воздействии огня. Остальная керамика имеет высокий темный уровень обжига при температуре 450-700 градусов. Сильный уровень обжига наблюдается во внутреннем тесте керамики, когда по краю обжиг недостаточно высокий. Из 43 фрагментов следы сильного обжига имеют только 15 фрагментов, остальные фрагменты – со следами средней степени обжига (Археологические исследования в Костанайской области в 2025 г.: 112).

На поверхности фиксируются следы лощения и выравнивания с помощью ткани, кости, зубчатого штампа. Тесто керамики очень плотное с примесями органики, возможно растительности или волосяных тканей. Также фиксируются мелкие минерализованные

частицы песка. Керамика лепилась ленточным методом, толщина стенок достигает 0,5-1 см: самая толстая стенка фиксируется в устье сосуда, или придонной части. На внешней поверхности 7 фрагментов присутствует орнаментация в ямочном стиле. Орнаментация в виде ямок наносилась с помощью небольшой палочки или кости. Диаметр орнамента варьируется от 1 до 2 мм. На фрагменте (инвентарный номер коллекции Т-II/25-26) керамики ямочный орнамент представлен в шахматном порядке, ямочки расположены не в линию, как традиционно выполнялась такая орнаментация. На других фрагментах ямочный стиль наносился с помощью зубчатого штампа с острыми зубчиками.

Единственный венчик (инвентарный номер коллекции Т-II/25-371) в коллекции керамики не имеет орнаментации. Сам венчик вогнут внутрь сосуда. Для керамики Маханджарской культуры такой стиль оформления венчиков не характерен. Тесто очень плотное, в толщину составляет 0,5 мм. На внутренней поверхности венчик не выровнен и не залощен, видны неровности. Обжиг керамики с внутренней части составляет слабый уровень, внешняя поверхность керамики имеет сильный уровень обжига. Обжиг производился с помощью раскаленных углей от костра.

Заключение

В результате археологических исследований на стоянке неолитического периода Талдысай-II было изучено 32 кв.м. площади на участке А, который был определен в ходе археологической разведки в 2023 г. совместно с Е.В. Подзюбан, Д.Б. Деем.

В ходе археологических раскопочных работ в 2025 г. было извлечено 640 археологических находок, включая фрагменты керамики. Обнаруженный остеологический материал был представлен в виде расщепленных костей мелких животных, но в коллекционную опись костные останки не были включены из-за плохого состояния. Среди каменных орудий были обнаружены два уникальных артефакта – наконечники стрел, изготовленные на основе проксимальных пластин. Такие артефакты показывают, что население стоянки Талдысай-II занимались охотой на берегу реки Талдыкарасу. Отсутствие предметов для рыболовства приводит к выводу, что рыболовство в летнее время не являлось основной хозяйственной деятельностью. Планиграфический и стратиграфический анализ показал отсутствие жилищных конструкций. На основании раскопок культурного слоя можно выделить 2 варианта: 1) раскоп был разбит на межжилищном пространстве, 2) либо жилищные конструкции имели легкие строительные материалы (камыш, тальник), которые строились в летнее время (шалаш).

Наличие рядом реки и невысокая местность говорят о частой затопляемости территории стоянки. Стоянка функционировала только в летнее время, поэтому жилищные конструкции представляли собой шалашный тип, материал для которых брали с берегов реки, где росли тугайные заросли. Засушливый климат приводил к потрескиванию почвы, в результате которого в почву, через трещины, попадали орудия разного периода – от энеолита до эпохи средневековья. Заключением археологической группы стал вывод, что следует продолжить более комплексное изучение стоянки Талдысай-II и полностью исследовать культурный слой на всех участках стоянки.

Литература

1. Археологические открытия 1979 года. 1980. Москва: Наука. 436 с.

2. Археологические открытия 1980 года. 1981. Москва: Наука. 436 с.

3. Археологические исследования в Костанайской области в 2024 г. 2024.// Центр исследований, охраны и реставрации объектов историко-культурного наследия Костанайской области. Костанай. 584 с.

4. Археологические исследования в Костанайской области в 2025 г. 2025.// Центр исследований, охраны и реставрации объектов историко-культурного наследия Костанайской области. Костанай. 481 с.

5. Подзюбан Е.В., 2025. Новый памятник каменного века на юге Тургайской ложбины // Археология евразийских степей. №1. С.121-143.

6. Подзюбан Е.В., Дей Д.Б.,2023. Новые открытия близ Уштогайского квадрата // Краткие сообщения института археологии. РАН. №271. С.58-68

7. Подзюбан Е.В., Дей Д.Б., 2023. О перспективах исследования геоглифов Тургайского прогиба // Материалы международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2023». Том 2. С.288-298

References

1. Arkheologicheskie otkrytiya 1979 goda [Archaeological discoveries of 1979]. 1980. Moscow: Nauka. 436 p. [in Russian]

2. Arkheologicheskie otkrytiya 1980 goda [Archaeological discoveries of 1980]. 1981. Moscow: Nauka. 436 p. [in Russian]

3. Arkheologicheskie issledovaniya v Kostanaiskoj oblasti v 2024 g. [Archaeological research in Kostanay region in 2024]. 2024.Centr issledovanij, okhrany i restavracii obektov istoriko-kulturnogo naslediya Kostanaiskoj oblasti. Kostanaj. 584 p. [in Russian]

4. Arkheologicheskie issledovaniya v Kostanaiskoi oblasti v 2025 g. [Archaeological research in Kostanay region in 2025]. 2025. Centr issledovanij, okhrany i restavracii obektov istoriko-kulturnogo naslediya Kostanaiskoj oblasti. Kostanaj. 481 p. [in Russian]

5. Podzyuban E.V., 2025. Novyj pamyatnik kamennogo veka na yuge Turgaiskoj lozhbiny [A new Stone Age monument in the south of Turgai hollow]// Arkheologiya evraziiskikh stepej. №1. P.121-143. [in Russian]

6. Podzyuban E.V., Dei D.B., 2023. Novye otkrytiya bliz Ushtogaiskogo kvadrata [New discoveries near Ushtogay square] // Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii. RAN. № 271. P.58-68[in Russian]

7. Podzyuban E.V., Dei D.B., 2023. O perspektivakh issledovaniya geoglifov Turgaiskogo progiba [On the prospects of studying the geoglyphs of the Turgai trough]// Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Margulanovskie chteniya-2023». Vol. 2. P.288-298 [in Russian]

***Әбілмәліков Қ.Қ.[1], Байдалы Р.Ж. [2], Шакшаков Қ.Г.[3]**
[1]Бірсуат ауылы ЖКМ, Бірсуат, Қазақстан
[2]А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
[3]Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
*e-mail: abilmalikov_kuanysh@mail.ru

2025 ЖЫЛҒЫ ТАЛДЫСАЙ-II ТҰРАҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Мақалада 2025 жылы Талдысай-II тұрағында Қостанай облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, қалпына келтіру және қорғау орталығының археолог қызметкерлерінің Көкшетау және Қызылорда университеттерінің археологтарын тарта отырып жүргізген археологиялық зерттеулері қарастырылады.

2023 жылы Е.В. Подзюбан және әуесқой археолог Д.Б. Дей тарапынан Сандықтау сызығы мен Үштоғай шаршысы геоглифтері аралығында анықталған неолиттік Талдысай-II тұрағы тас құралдары мен керамикасының типологиясына сәйкес аңшылар мен жинаушылардың Маханжар мәдениетіне жатқызылды. Археологиялық зерттеулер тұрақтың жазғы маусымдық уақытша қоныс болғанын көрсетіп отыр. Мұнда маханжарлықтар тұрақты тұрғын үй құрылыстарын салмаған, кепе тәрізді баспаналарды пайдаланған. Сонымен қатар тұрақтан табылған тас құралдарына қатысты материалдардың басым бөлігі өндірістік қалдықтарға жатқызылғаны анықталып, аталған орынның негізінен еңбек құралдарын дайындау орталығы болғанын көрсетті. Авторлар қазба жұмыстары барысында мәдени қабаттан пластинадан жасалған жебе ұштары сияқты қызықты олжалардың табылғанын атап өтеді. Олардың пікірінше, мұндай жебе ұштары көбінесе өзен маңында ұсақ құстар мен жануарларды аулауға пайдаланылған.

Талдысай-II тұрағынан табылған бұйымдар неолит дәуіріндегі Атбасар мәдениетінің жебе ұштарына ұқсас болды. Сондай-ақ зерттеу аясында маханжарлықтардың Торғай геоглифтерін тұрғызуға қатысы болуы мүмкін деген гипотеза ұсынылды. Қорытындылай келе, авторлар Торғай геоглифтерінің айналасында неолит дәуірінің тұрақтары болуы мүмкін екенін атап өтеді.

Кілт сөздер: тұрақ, Маханжар мәдениеті, Талдысай-II, неолит, пластинадан жасалған жебе ұшы.

Дәйексөз үшін: Әбілмәліков Қ.К., Байдалы Р.Ж., Шакшаков К.Г. 2025 жылғы Талдысай-II тұрағындағы археологиялық зерттеулер // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 34-44 (орыс.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.03

*** Abilmalikov K.K.[1], Baidaly R.Zh. [2], Shakshakov K.G.[3]**

[1]O.S. of Birsuat, Birsuat, Kazakhstan

[2]Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

[3]Sh.Valikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

e-mail: abilmalikov_kuanysh@mail.ru

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT TALDYSAY-II SITE IN 2025

Abstract. The article discusses the archaeological research of the Taldysai-II site conducted in 2025 by archaeologists from the Center for Research, Restoration, and Protection of Historical and Cultural Heritage of the Kostanay Region, with archaeologists from Kokshetau and Kyzylorda universities.The Neolithic site of Taldysai-II, discovered between the geoglyphs of the Sandyktau Line and the Ushtogai Square in 2023 by archaeologists E.V. Podzyuban and D.B. Day, has been attributed to the Mahanjara culture of hunters and gatherers based on the typology of stone tools and pottery. Archaeological research has shown that the site was a temporary summer settlement, where the Mahanjara people did not build permanent dwellings but used hut-like shelters. The abundance of stone tools at the site was used for tool production. The authors note that interesting finds like arrowheads made on blades were recovered. These arrowheads were used for hunting small birds and animals, often near rivers. The materials from Taldysai-II are similar to those of the Neolithic Atbasar culture. One of the hypotheses suggests that the Mahanjara people may have been involved in the construction of the Torgai geoglyphs. In conclusion, the authors note that other Neolithic sites may exist around the Torgai geoglyphs.

Keywords: site, Makhanjar, Taldysai-II, Neolithic, tip on a plate.

For citation: Abilmalikov K.K., Baidaly R.Zh., Shakshakov K.G. Archaeological research at Taldysay-II site in 2025// Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 34-44 (in Rus.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.03

Информация об авторах:

Абильмаликов Куаныш Кабдулович, магистр истории, ООШ с.Бирсуат, с.Бирсуат, Республика Казахстан.

ORCID:0000-0001-6863-9888

Байдалы Рауан Жомартович, PhD, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынұлы, Костанай, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0003-7122-7552

Шакшаков Куаныш Гибадатович, докторант, Кокшетауский университет имени Ш.Валиханова, Кокшетау, Казахстан.
ORCID:0009-0004-8681-2196

Авторлар туралы мәлімет:
Әбілмәліков Қуаныш Қабдұлұлы, тарих магистрі, Бірсуат ауылы ЖКМ, Бірсуат, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0001-6863-9888
Байдалы Рауан Жомартұлы, PhD, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0009-0003-7122-7552
Шакшаков Қуаныш Гибадатұлы, PhD докторанты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау Университеті, Көкшетау, Қазақстан Республикасы.
ORCID:0009-0004-8681-2196

Information about authors:
Abilmalikov Kuanysh Kabdulovich, Master of History, O.S. of Birsuat, Birsuat, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0001-6863-9888
Baidaly Rauan Zhomartovich, PhD, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0009-0003-7122-7552
Shakshakov Kuanysh Gibadatovich, PhD student, Sh.Valikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.
ORCID:0009-0004-8681-2196

МРНТИ 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.04

Қожа М.Б.,[1] *Сиздиков Б.С.[1], Әлімбекұлы Ә.[2,3]
[1] Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави Туркестан, Казахстан
[2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,Астана, Казахстан
[3] Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан
*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ МЕЧЕТИ ОТРАРА КОНЦА XIV – НАЧАЛА XV В.

Аннотация. В статье анализируются материалы, полученные экспедиции фАН КазССР в ходе раскопок мечети на территории шахристана городища Отрартобе в 1981-1987 гг. Для исследования были привлечены неопубликованные данные из Архива Института археологии им. А.Х. Маргулана, образцы архитектурного декора здания, находящиеся в фондах Отрарского государственного археологического заповедника-музея.

Впервые дается описание архитектурного декора мечети, чертежи и фото фрагментов облицовок из раскопок мечети. В ходе исследования фондов музея и материалов архива были выявлены фрагменты майолик с позолотой, фото фрагмента майликовой плитки с арабографической надписью из раскопа мечети. Эти данные позволяют считать Отрарскую мечеть одним из из элитарных построек своего времени.

Новизна статьи заключается в том, что впервые публикуется и анализируется изображение павлина на майоликовой плитке из отрарской мечети, будучи уникальным фактом для средневековой исламской архитектуры Казахстана и Средней Азии. Судя по отсутствию среди декора кашинных облицовок для строительства были привлечены местные мастера. Высказано мнение, что мечеть была возведена кипчакским правителем города Отрара, военачальником Темир-Бердибеком.

Произведенные измерение показали, что михраб отрарский мечети имеет азимута киблы равное 206°±2. Особенности отрарской мечети – отклонение михраба от общепринятого направления киблы и наличия зооморфного изображения в отрарской мечети, что атипично для мусульманских зданий, стало причиной прекращению использования мечети как культового сооружения и перестройке здания под жилые помещения в начале XVI в.

Ключевые слова: Средняя Азия, средневековая археология, архитектура, Ислам, Отрар, Казахстан, мечеть, изразцы.

Для цитирования: Қожа М.Б., Сиздиков Б.С., Әлімбекұлы Ә. Особенности мечети Отрара конца XIV – начала XV в. // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 45-57 (рус.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.04

Введение

Археологическое изучение ислама в Казахстане критически актуально для понимания формирования культурной идентичности, городской цивилизации и религиозных процессов региона. Раскопки древних городищ, мечетей и мавзолеев (VIII-XV вв.) раскрывают механизмы исламизации, влияние ислама на урбанизацию и сосуществование с тенгрианством. Выявление и исследование мечетей позволяет дополнить письменные источники, подтверждая или опровергая сведения о темпах и методах распространения религии, особенно в оседлых центрах Южного Казахстана и Жетысу.

Широко известный на Востоке средневековый город Отрар располагался при впадении реки Арысь в Сырдарью, что

находиться вблизи с. Талапты в Отрарском районе Туркестанской области Республики Казахстан. Отрар был крупным политическим, экономическим и культурным центром исторической области Туркестан, важным звеном Великого Шелкового пути.

С 1969 г. изучением исторической топографии и стратиграфии древнего Отрара занималась Отрарская археологическая экспедиция, а с 1971 г. широкомасштабные раскопки на городище Отрартобе проводила Южно-Казахстанской археологической экспедиция Академии Наук КазССР, возглавляемая известным ученым К.А. Акишевым. По результатам археологического исследования памятников Отрара изданы монографии (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972; Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1981; Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987) и другая литература. История изучения археологических объектов Отрарского оазиса рассмотрена в ряде обобщающих работ (Савельева, Костина, 1986; Қожа, 2019; Қожа, 2025).

В 1981 г. в ходе раскопок в южной части раскопа IV шахристана городища Отрартобе были вскрыты слои по уровню XVI–XVIII вв. и выявлены гребни колонн из жженого кирпича. В ходе дальнейших полевых работ были вскрыты остатки монументальной мечети конца XIV–начала XV в. – соборной мечети Отрара. По мнению исследователей об этом свидетельствуют ее размеры, характерные строительные материалы (жженый кирпич, изразцы, майолики), присутствие минаретов и мощного портала (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987:103–112).

Однако, в связи с трагической смертью археолога Л.Б. Ерзаковича материалы раскопок самой ранней из вскрытых мечетей Отрара не были полностью опубликованы. Описание раскопанного архитектурного памятника без приведенных двух таблиц, посвященных нумизматическим находкам, занимает вместе с планом и фото общего вида мечети всего 5 страниц в монографическом исследований по археологии Отрара XIII-XV вв. (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987: 103–108).

Отсутствие полноценной публикации со всеми выявленными артефактами привело к различным, порой противоречащим друг другу трактовкам. В литературе высказаны различные предположения о причастности Тимура к строительству постройки и времени прекращения функционирования мечети, о «фантастических» изображениях в декоре сооружения. Целью работы является анализ высказанных в историографии различных точек зрений, предположений, и, путем введения в научный оборот неопубликованных материалов раскопок отрарской мечети конца XIV–начала XV в., расширение представления не только о выдающемся архитектурном сооружений городища, но рассмотрение истории мусульманских воззрений в Отраре в XV–XVI вв.

Материалы и методы исследования

Основным источником являются результаты археологических раскопок Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедицией Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР под руководством К.А.Акишева. Это, прежде всего, публикация многолетних раскопок на шахристане городища Отрартобе, выполненные К.А. Акишевым, К.М. Байпаковым, Л.Б. Ерзаковичем в виде отдельной монографий «Отрар в XIII-XV веках» (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987). Использованы данные, взятые из отчетов об археологических раскопках отрарской мечети конца XIV–начала XV в., хранящиеся в Архиве Института археологии им. А.Х. Маргулана в Алматы, образцы архитектурного декора мечети, находящиеся в фондах Отрарского государственного археологического заповедника-музея (Туркестанская область, Отрарский район, с. Шаульдер), визуальный осмотр раскопанного архитектурного сооружения, расположенного в центральной части городища Отрартобе. Также проработаны отдельные публикации специалистов (Байпаков, Алдабергенов, 2005; Байпаков, Воякин, 2007; Зиливинская, 2011; Смагулов, 2013), где рассматривались различные аспекты, связанные с интепретацией результатов исследования неординарного археологического объекта, или высказаны предположения о причинах возведения постройки и времени прекращения функционирования мечети. Анализируется архитектурный декор отрарской мечети, производится сравнение с облицовкой близких по хронологии памятников зодчества Средней Азии.

В публикации использованы планы,

снятые Т. Стивенс, Л. Дубровской и другими специалистами под руководством профессора Аахенского центра документации и консервации в Германии, доктора М. Янсена в ходе реализации программы ЮНЕСКО, Японии и Казахстана «Сохранение и реставрация древнего городища Отрар», участником которого был один из авторов данной статьи.

В качестве ме¬тодологической основы использовались традиционные общенаучные принципы историзма и объективности, а также применялись проблемно-хронологический и сравнительно-историче¬ский методы исследования.

Анализ

В 1981 г. были проведены разведочные работы в южной части раскопа IV шахристана, вскрывшие слои по уровню XVI-XVIII вв. и выявили гребни колонн из жженого кирпича. Первая информация в научной литературе о раскопках мечети в Отраре относится к 1986 г. В небольшом отчете было высказано предварительное мнение о времени постройки сооружения. Дата постройки отнесена к рубежу XV–XVI в. Отмечен архитектурный декор от которого, по мнению исследователя, «сохранились цветные глазурованные кирпичи, полихромные майолики с орнаментальными и зооморфными сюжетами в росписях» (Ерзакович, 1986: 442). Позднее описание монументального сооружения с указанием особенностей строительных остатков, анализом стратиграфии культурных слоев и данных нумизматических находок, с кратким упоминанием архитектурного декора и общим планом был опубликован в монографии по Отрару (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987: 103–112).

Согласно данным первооткрывателей сооружения общие размеры мечети равны 60х22 м, длинной осью вытянут по линии восток-запад (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987: 103–112). Вход в мечеть находился в середине северо-восточного фасада. Центральный вход был оформлен выступающим за линию фасада порталом с минаретами, на углах минареты имели цилиндрические основания диаметром 2 м. От порталов сохранились остатки пилонов размерами 2,7 х 1,35 м. Во внутренней стороне западного пилона сохранились первые четыре ступеньки винтовой лестницы шириной 1 м, ведущие, видимо, на крышу постройки или к внутренней лестнице минарета. Пролет между опорами портала – около 6 м (Рис. 1).

Здание состоит из расположенных по оси главного входа трех помещений и боковых, судя по остаткам колонн, арочно-купольных

Рис. 1. План мечети конца XIV - начала XV в. 2004 г.
Fig. 1. Plan of the mosque of the late 14th - early 15th centuries. 2004.

галерей, открытых, на наш взгляд, наружу на главном фасаде десятью арочными проходами. В середине юго-западной стены главного квадратного помещения (8,2 х 8,2 м) мечети есть михрабная ниша ступенчато-прямоугольного очертания. На заднем фасаде она отмечена прямоугольным выступом. В расположенном к западу от михрабного зала соседнем помещении имеется дверной проем, который открывался в сторону жилых построек у крепостной стены.

Кирпичные колонны, на которые опирались купола галереи, – квадратные в плане (1,35 х 1,35 м), с вынутыми по углам четвертями, спускающимися до цоколя. Стены и столбы мечети сложены из квадратного жженого кирпича на ганчевом растворе. Всего выявлено остатки 20 опор. Здание не имеет фундамента. Основанием стен и колонн служит слой глиняных заливок на глубину 1,1 м, в который в качестве изолятора от почвенных солей добавлены угольки.

Первооткрыватели сооружения К.А. Акишев, Л.Б. Ерзакович на основе стратиграфии участка пришли к выводу, что здание соборной мечети была построена в конце XIV–начале XV в., что слой мечети относится к горизонту IV, датируемому XIV-XV вв. (Акишев, Байпаков, Ерзаковича, 1987:106).

Результаты

О внимании и интересе к раскопанному памятнику свидетельствуют высказанные в литературе различные предположения о причинах разрушения отрарской мечети конца XIV–начала XV в. Например, авторы текста альбома «Отрарский оазис» считали, что постройка отрарской мечети конца XIV–начала XV в. «связана, по мнению исследователей, с именем Тимура» и «мечеть, как удалось установить, была разрушена уже в начале XV в. после смерти Тимура, остатки ее конструкций включены в состав жилого квартала, и затем над ней возводились постройки более позднего времени. Разрушение мечети, видимо, произошло по причине незаконченностти ее строительства» (Байпаков, Алдабергенов, 2005: 23). В иллюстративной части альбома без указания места находок и принадлежности приведены образцы облицовок конца XIV–начала XV в. (Байпаков, Алдабергенов, 2005: 224-227).

В другой обобщающей работе высказано схожее предположение о незавершенности постройки: «возникает вопрос о причинах разрушения мечети буквально сразу же в период после смерти Тимура. По всей видимости, причиной стало незавершение строительства мечети – она так и осталась стройкой и в ней никогда не проводились молебны. Поэтому горожане Отрара незавершенное здание включили в массив городских кварталов» (Байпаков, Воякин, 2007: 211).

Рис. 2. Майоликовая плитка из раскопок мечети конца XIV – начала XV в.

Fig. 2. Majolica tiles from the excavations of a mosque from the late 14th – early 15th centuries.

Однако, эти ничем не подкрепленные аргументами предположения входят в противоречия с материалами археологического исследования и наблюдениями специалистов, непосредственно проводивших раскопки на месте отрарской мечети конца XIV–начала XV в. Первооткрыватели мечети пишут о наличии первоначального слоя ганчевой штукатурки на стенах, о находках разнообразной керамической облицовки и об их местонахождении на месте зала и стены с михрабной нишей, о находках фрагментов керамических решеток на окнах – панджара (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987:108). Таким образом, предположения о незаконченности постройки не подтверждаются археологическим материалом.

Авторы статьи поддерживают мнение Е.А.Смагулова о непричастности Тимура к строительству отрарской мечети конца XIV–начала XV в.: «Как бы само собой разумеющимся считалось, что ее строительство было начато при Тимуре и вообще не было завершено...

Нам представляется маловероятным это предположение, связывающее посройку и разрушение отрарской жума мечети с именем Тимура, аналогично ханаке Ходжа Ахмеда Ясави в Туркестане. Биография эмира достаточно хорошо представлена в письменных источниках, но факт его причастия к данному строительству в Отраре нигде не зафиксирован, а это маловероятно, если бы такое имело место на самом деле» (Смагулов, 2013: 109-126).

Как свидетельствуют исторические источники, правителем Отрара в начале XV в. был Бердибек. В сочинении «Зафар-нама» указано: «Отправившись от берегов Сейхуна, Тимур остановился в среду 12 раджаба (14 января 1405 г. по таблицам Вюстенфельда) в Отрарском дворце Берди-бека» (Зимин, 1914: 43). Бердибек, именем которого Шараф ад-дин Иезди обозначил дворец, в котором остановился Тимур в Отраре, был сыном предводителя кипчаков Сари Бугу. Бердибек был известным военачальником у Тимура и выполнял важные поручения (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008). Скорее всего, отрарская мечеть была построена по указанию Бердибека. Судя по использованию в декоре здания мечети керамических майолик, а не кашинных, как в ханаке Ходжа Ахмеда Ясави, строителями были местные мастера.

Описание отрарской мечети конца XIV–начала XV в. со ссылкой на первооткрывателей объекта дано в ценной монографии, посвященной подробному обзору и систематизации архитектурного наследия золотоордынской эпохи (Зиливинская, 2011). В тексте допущена неточность относительно расположения дверного проема ведущего на улицу: «В южной стене сделан михраб ступенчато-прямоугольных очертаний, рядом с которым с восточной стороны находился еще один дверной проем, ведущий на улицу» (Зиливинская, 2011: 29). Проход располагается не в михрабном зале, а в соседней галерее и к западу от михраба (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987:106-107).

В архитектурном убранстве мечети важную роль играли керамические облицовки: цветные глазурованные кирпичи, полихромные майолики в виде квадратных и прямоугольных плиток с орнаментальными и зооморфными сюжетами. Окна были украшены керамическими решетками – панджара.

Необходимо остановиться на сообщениях о находкеобразцовмайоликис«орнаментальными и фантастическими зооморфными сюжетами в росписях» (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987:108), «изображениями фантастических животных» (Зиливинская, 2011: 30).

К разряду плиток из района раскопок мечети с зооморфным сюжетом следует отнести переданные в начале 1990-х гг. Л.Б. Ерзаковичем в Отрарский государственный археологический заповедник-музей фрагменты майоликовой плитки, где центральным изображением является стилизованная фигура павлина, представленная в профиль (Рис. 2). Согласно надписи тушью на артефакте шифр «0-84. IV. Мечеть» означает, что керамическая плитка была найдена при раскопках мечети в 1984 г.

Туловище и голова птицы выделены насыщенным синим цветом (кобальт), контур и прорисовка деталей – темно-коричневым. Хвост павлина раскрыт веерообразно,

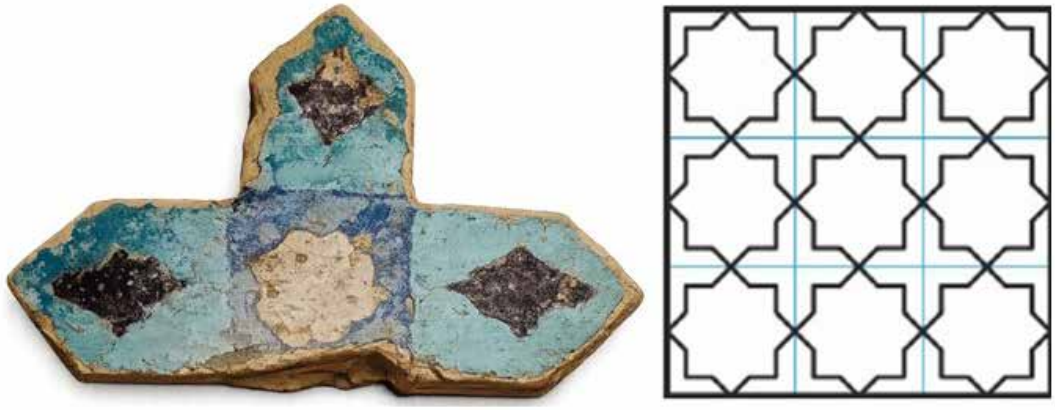

Рис. 3. Фрагмент крестообразной майолики из архитектурного декора мечети.
Fig. 3. A fragment of cross-shaped majolica from the architectural decoration of the mosque.

заполнен радиальными линиями и точечными элементами, характерными для декоративной манеры исполнения. Вокруг центрального изображения располагаются отдельные орнаментальные сегменты: растительные мотивы, листовидные и каплевидные формы, а также круги и заполненные синим цветом диски.

Рис. 4. Фрагмент кирпичной мозаики из архитектурного декора мечети.
Fig. 4. A fragment of a brick mosaic from the architectural decoration of the mosque.

Исследователь вместе с майоликовой плиткой, где изображена стилизованная фигура павлина, передал ряд фрагментов облицовки мечети. Одним из них является фрагмент крестообразной плитки размерами 23х23 см, толщиной 2,8 см и имеющий орнамент в центре – 8-лепестковый цветок в виде тюльпана. Обычно они применялись вместе с 8-звездчатыми плитками (Рис. 3).

При раскопках мечети был выявлен и фрагмент мозаичного панно, которое набиралось из керамических деталей. Темно-синие глазурованные керамические вставки шириной 23 мм уложены на ганчевом растворе на светлом фоне из обожженного, специально подтесанного кирпича (Рис. 4).

Фрагмент шестиугольной плитки, покрытая зеленой непрозрачной поливой (Рис. 5) могла быть частью орнаментации, покрывавшей поверхности стен мечети. Судя по фотографии (Рис. 6) в облицовке мечети использовались и майоликовые плитки с надписями (Ерзакович, 1986, д. № 867, Оп. 2).

Необходимо отметить использование в

Рис. 5. Шестиугольный изразец из архитектурного декора мечети.
Fig. 5. Hexagonal tile from the architectural decoration of the mosque.

архитектурном декоре мечети изразцов и с позолотой. Среди переданных Отрарскому государственному археологическому музею-заповеднику из хранилища археологической базы ЮККАЭ в с. Шаульдер артефактов авторами были обнаружены фрагменты изразцов с позолотой (Рис.7), имеющие археологический шифр как находки О-85-IV и О-86-IV, т.е. указанный архитектурный декор происходит с района раскапываемой мечети. Фрагменты с позолотой имеют как геометрические, так и растительные узоры. В большинстве случаев надглазурная роспись золотом на плитках обведена красными полосками.

Рис. 6. Фрагмент майоликовой плитки с арабографичным текстом.
Fig. 6. Fragment of a majolica tile with Arabic script text.

В публикациях по археологии Отрара не удалось найти упоминание о находке изразцов с позолотой. Майолики с позолотой встречены в архитектурных памятниках Средней Азии XIV в. (Денике, 1939; Пугаченкова, Ремпель,

1965), в золотоордынских городах Поволжья (Федоров-Давыдов, 1976: 126), при раскопках малого мавзолея городища Жайык (Байпақов, Смағұлов, Ахатов, 2005), в ханаке Ходжа Ахмеда Ясави (Маньковская, 1962).

Нам неизвестны изображения птиц в мечетях. Ислам осуждал изображение одушевленных предметов. Лишь изредка изобразительная тематика появляется в элитарных культовых сооружениях Средней Азии XIV–XV вв. Таковы росписи золотом на плитках панели мавзолея Ширин-бика-ака (1385 г.), где представлены летящие цапли на фоне цветов и листвы. Так же в этом сооружении сохранилась пейзажная живопись, где изображены кустарники и деревья с раскидистыми ветвями, на которых сидят сороки (Пугаченкова, Ремпель, 1965: 284).

Геральдическими фигурами был украшен портал дворца Ак-Сарай в Шахрисябзе, где над входом красовались львы и солнце, а портал в мечети в Анау имел изображения драконов. Изображения птиц сохранились на фасадах бухарских медресе XVII в. Надир-Диван-беги и Абдалазисхана (Ремпель, 1973: 84-85).

Судя по находкам, в михрабном зале отрарской мечети конца XIV–начала XV в. плитка с изображением павлина (Рис. 2) была в окружении расписной майолики с множеством цветов, растительных узоров. Скорее всего, птица среди буйной растительности символизирует «сад» – божественный рай. Указывая на пейзажы в трех самаркандских мавзолеях – Ширин-бика-ака, Биби-ханым и Туман-ака, искусствоведы Г.А. Пугаченкова и Л.И. Ремпель отмечали, что «это романтический сад нирваны, блаженного ухода в небытие, воображаемый парадиз -фирдаус. Недаром в поэзии Востока понятие места упокоения порой заменяется словом «сад». Очевидно, пейзажные мотивы самаркандских мавзолеев являются такого рода художественной метафорой садов небытия» (Пугаченкова, Ремпель, 1965: 284). На наш взгляд, павлин в отрарской мечети можно воспринимать как райскую птицу, символизирующую красоту и вечную жизнь.

Интересно, что ориентировки михрабов отрарской мечети конца XIV–начала XV в., что располагается на южной окраине шахристана и возведенной в начале XVI в. новой мечети Отрара, значительно различаются (Рис. 8). Обмеры показывают Азимут Киблы отрарской мечети конца XIV–начала XV в. равен 206°±2. Азимут Киблы отрарской мечети XVI в. равен 206°±2. Согласно современным данным азимут Киблы для Южного Казахстана (Шымкент, Туркестан, Тараз) составляет примерно 220°-230°.

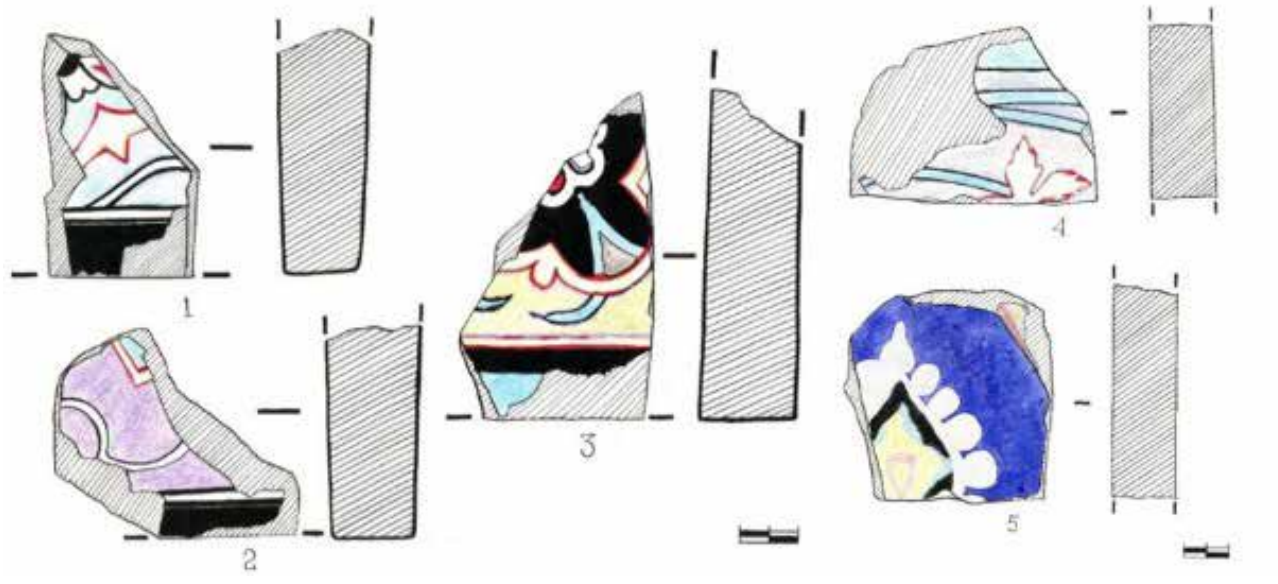

Рис. 7. Фрагменты изразцов с позолотой. 2, 3 – из участка раскопок отрарской мечети конца XIV - начала XV в., 4 - из участка раскопок северного здания архитектурного комплекса, 5 - имеет шифр О-78, 1-45.
Fig. 7. Fragments of gilded tiles. 2, 3 – from the excavation site of the Otrar mosque of the late 14th – early 15th centuries, 4 – from the excavation site of the northern building of the architectural complex, 5 – has the code O-78, 1-45.

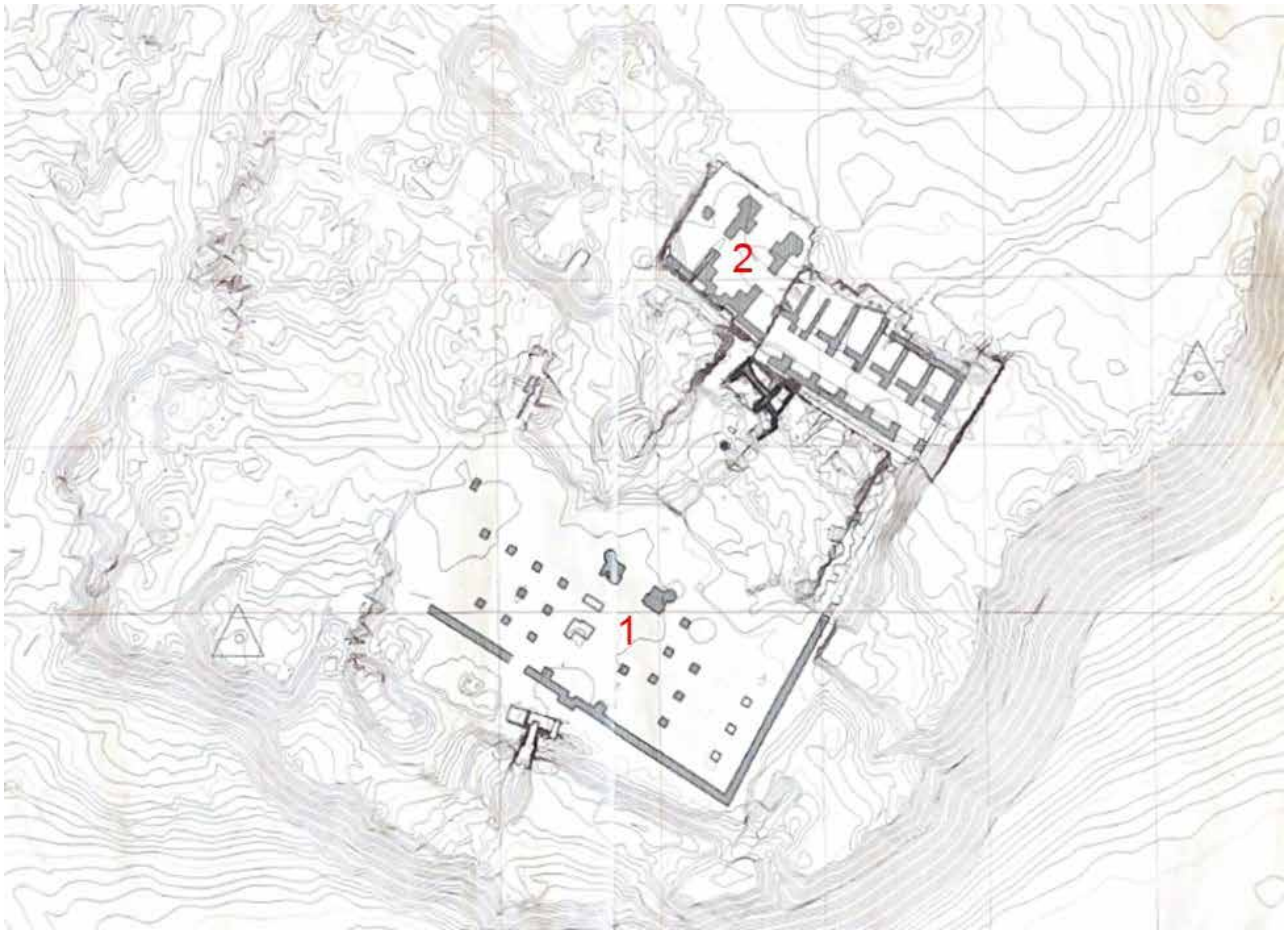

Рис. 8. Архитектурные сооружения в юго-восточной части шахристана городища Отрар. 2004 г.: 1 - мечеть конца XIV - начала XV в., 2 - мечеть начала XVI в.

Fig. 8. Architectural structures in the southeastern part of the shakhristan of the Otrar settlement. 2004: 1 - mosque of the late 14th - early 15th centuries, 2 - mosque of the early 16th century.

Заключение

Отрарская мечеть конца XIV–начала XV в. представляет одну из элитарных построек своего времени. Изучение керамической облицовки из фондов Отрарского государственного археологического заповедника-музея, куда были переданы находки из раскопок мечети, Архива Института археологии имени А.Х. Маргулана, показало использование в декоре мечети майолик с позолотой, изразцов с арабографической надписью, что не было отмечено в более ранних публикациях.

Необычным в декоре отрарской мечети конца XIV–начала XV в. является наличие изображения павлина на майоликовой плитке, так как изобразительные сюжеты очень редки в мусульманских культовых сооружениях. Поиски других «фантастических изображений» среди образцов архитектурной керамики отрарской мечети результатов не дали. Судя по отсутствию среди декора кашинных облицовок для строительства были привлечены местные мастера. Никаких данных о причастности Тимура к постройке отрарской мечети не имеется. Скорее всего, мечеть была возведена правителем города Отрара – известным военноначальником Тимура – Бердибеком. Высказанная в литературе предположение о незаконченности постройки опровергаются археологическим материалом, выявленным и изложенным первооткрывателями мечети.

К началу XVI в. отрарская мечеть, возведенная в конце XIV–начале XV в., перестает функционировать как культовое сооружение, и на полах указанной мечети устраиваются новые стены для образования жилых помещений. К этому времени в другой части Отрара строится новая мечеть – монументальное сооружение

XVI в. (Байпаков, Грищенко, Кожа, Нурпеисов, 2000: 215–229; Кожа, Жетибаев 2018: 49-54). Примечательна синхронность по времени окончания функционирования одной мечети и возведение новой.

Из этих данных видно, что наиболее верно ориентирован михраб отрарской мечети XVI в. и наиболее отдален от верного направления киблы михраб отрарской мечети конца XIV–начала XV в. Возможно большое отклонение михраба от верного направления киблы и наличия зооморфных изображений отрарской мечети конца XIV–начала XV в., что не свойственно для традиционных мечетей привело к перестройке отрарской мечети тимуридского времени под жилые помещения.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Исследование проникновения и распространения ислама в Казахстане на основе археологических и письменных источников» (BR28713129).

Литература

1. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б., 1972. Древний Отрар. Алма-Ата: Наука КазССР. 214 с.

2. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б., 1987. Отрар в XIII-XV вв. Алма-Ата: Наука КазССР. 256 с.

3. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б., 1981. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата: Наука КазССР. 343 с.

4. Байпаков К.М., 2012. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. I. Алматы: 390 с.

5. Байпаков К.М., Алдабергенов Н., 2005. Отрарский оазис. Памятники археологии, искусства, и художественных ремесел. Алматы: Баур. 256 с.

6. Байпаков К.М., Воякин Д.А., 2007. Городище Отрар // Отырарский район. Свод памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области. Отрарский район. Алматы: Баур. 178-217.

7. Байпаков К.М., Грищенко А.Н., Кожа М., Нурпеисов М., 2000. Работы Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции в долинах Сырдарьи и Арыси // Известия Министерства образования и науки Республики Казахстан, Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. № 1. 215-229.

8. Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ғ.А., 2005. Ортағасырлық Жайық қалажұрты. Алматы: Кредо. 221 б.

9. Денике Б.П., 1939. Архитектурный орнамент Средней Азии. Москва: Издательство Всесоюзной Академи Архитектуры. 228 с.

10. Ерзакович Л.Б., 1986. Акт о передаче на условиях постоянного хранения в Отрарский музей-заповедник в пос. Шаульдер бронзовых изделий XII – начале XIII в. из раскопа III на шахристане Отрара (раскоп 1986 г.) // Архив института А.Х.Маргулана. д. № 867, Оп. 2.

11. Ерзакович Л.Б., 1986. Работы на Отраре // Археологические открытия 1984 года. Москва: Наука. 442 с.

12. Зиливинская Э.Д., 2011. Очерки культового и гражданского зодчества Золотой Орды. Астрахань: Астраханский университет. 253 с.

13.Зимин Л.А., 1914. Подробности смерти Тимура. Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год XIX. Ташкент. С. 37-55.

14. Кожа М.Б., Жетибаев К.М., 2018. О датировке позднесредневековой соборной мечети Отрара // Вестник Еуразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, № 1. С. 49-54.

15. Қожа М.Б., 2019. Ортағасырлық Отырар тарихы. Тарихи-археологиялық деректер негізінде. Нұр-Сұлтан: Өрнек. 312 б.

16. Қожа М.Б., 2025. Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер. Алматы: Дарын. 226 б.

17. Маньковская Л.Ю., 1962. К изучению приемов среднеазиатского зодчества конца XIV в. // Искусство зодчих Узбекистана. Т. I. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР. С. 93-142.

18. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965. История искусства Узбекистана с древнейших времен до

середины девятнадцатого века. Москва: Искусство. 688 с.

19. Ремпель Л.И., 1973. О жанре настенных изображений XVI века, открытых в Бухаре // Вопросы изобразительного искусства Узбекистана. Ташкент: Гулям. С. 84-100.

20. Савельева Т.В., Костина Д.М., 1986. Отрар, Отрарский оазис и Южный Казахстан: проблемные исследования южно-казахской комплексной археологической экспедиции 1971-1985 гг. Алма-Ата: Наука КазССР. 44 с.

21. Смагулов Е.А., 2013. Жума мечети Отрара и Саурана: общее и особенное // Известия НАН РК. Серия общественных наук. №3. С. 109-126.

22. Федоров-Давыдов Г.А., 1976. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. Москва: Искусство. 228 с.

References

1. Akishev K.A., Baypakov K.M., Yerzakovich L.B., 1972. Drevniy Otrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 214 p. [in Russian]

2. Akishev K.A., Baypakov K.M., Yerzakovich L.B., 1987. Otrar v XIII-XV vv [Otrar in the XIII-XV centuries]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 256 p. [in Russian]

3. Akishev K.A., Baypakov K.M., Yerzakovich L.B., 1981. Pozdnesrednevekovyy Otrar [Late medieval Otrar]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 343 p. [in Russian]

4. Baypakov K.M., 2012. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii) [Ancient and Medieval Urbanization of Kazakhstan (Based on Research Materials of the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition)]. Kn. I. Almaty: 390 p. [in Russian]

5. Baypakov K.M., Aldabergenov N., 2005. Otrarskiy oazis. Pamyatniki arkheologii, iskusstva, i khudozhestvennykh remesel [Otrar Oasis. Archaeological, artistic, and craft monuments]. Almaty: Baur. 256 sp. [in Russian]

6. Baypakov K.M., Voyakin D.A., 2007. Gorodishche Otrar [Otrar settlement] // Otyrarskiy rayon. Svod pamyatnikov istorii i kultury Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti. Otrarskiy rayon. Almaty: Baur. Pp.178-217. [in Russian]

7. Baypakov K.M., Grishchenko A.N., Kozha M., Nurpeisov M., 2000. Raboty Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii v dolinakh Syrdari i Arysi [Work of the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition in the Syr Darya and Arys Valleys]// Izvestiya Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan, Natsionalnoy Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk. № 1. Pp. 215-229. [in Russian]

8. Baypaqov K.M., Smaghulov Ye.A., Akhatov Gh.A., 2005. Ortaghasyrlyq Zhayyq qalazhurty [Medieval Ural townspeople]. Almaty: Kredo. 221 p. [in Kazakh]

9. Denike B.P., 1939. Arkhitekturnyy ornament Sredney Azii [Architectural ornament of Central Asia]. Moskva: Izdatelstvo Vsesoyuznoy Akademii Arkhitektury. 228 p. [in Russian]

10. Erzakovich L.B., 1986. Akt o peredache na usloviyakh postoyannogo khraneniya v Otrarskiy muzey-zapovednik v pos. Shaulder bronzovykh izdeliy XII – nachale XIII v. iz raskopa III na shakhristane Otrara (raskop 1986 g.) [An act on the transfer, under the conditions of permanent storage, to the Otrar Museum-Reserve in the village of Shaulder of bronze items of the 12th – early 13th centuries from the excavation of the 3rd in the shakhristan of Otrar (excavation of 1986)]// Arkhiv instituta A.Kh. Margulana. Iss. № 867, Inv. 2. [in Russian]

11. Erzakovich L.B., 1986. Raboty na Otrare [Works in Otrar]// Arkheologicheskie otkrytiya 1984 goda. Moskva: Nauka. 442 p. [in Russian]

12. Zilivinskaya E.D., 2011. Ocherki kultovogo i grazhdanskogo zodchestva Zolotoy Ordy [Essays on the religious and civil architecture of the Golden Horde]. Astrakhan: Astrakhanskiy universitet. 253 p. [in Russian]

13. Zimin L.A., 1914. Podrobnosti smerti Timura. Protokoly zasedaniy i soobshcheniya chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arkheologii [Details of Timur's death. Minutes of meetings and reports from members of the Turkestan Circle of Archaeology Lovers.]. God XIX. Tashkent: Pp. 37-55. [in Russian]

14. Kozha M.B., Zhetibaev K.M., 2018. O datirovke pozdnesrednevekovoy sobornoy mecheti Otrara [On

the dating of the late medieval cathedral mosque of Otrar] // Vestnik Evraziyskogo nacionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva, № 1. Pp. 49-54. [in Russian]

15. Qozha M.B., 2019. Ortaghasyrlyq Otyrar tarikhy. Tarikhi-arkheologiyalyq derekter negizinde [The history of medieval Otrar. Based on historical and archaeological data]. Nur-Sultan: Ornek. 312 p. [in Kazakh]

16. Qozha M.B., 2025. Ortaghasyrlyq Otyrar: angyzdar, derekter, zertteuler [Medieval Otrar: legends, facts, research]. Almaty: Daryn. 226 p. [in Kazakh]

17. Mankovskaya L.Yu., 1962. K izucheniyu priemov sredneaziatskogo zodchestva kontsa XIV v. [Towards the study of the techniques of Central Asian architecture of the late 14th century.] // Iskusstvo zodchikh Uzbekistana. T. I. Tashkent: Izdatelstvo Akademiy nauk Uzbekskoy SSR. Pp. 93-142. [in Russian]

18. Pugachenkova G.A., Rempel L.I., 1965. Istoriya iskusstva Uzbekistana s drevneyshikh vremen do serediny devyatnadtsatogo veka [History of art in Uzbekistan from ancient times to the mid-nineteenth century]. Moscow: Iskusstvo. 688 p. [in Russian]

19. Rempel L.I., 1973. O zhanre nastennykh izobrazheniy XVI veka, otkrytykh v Bukhare [On the genre of 16th-century wall paintings discovered in Bukhara]// Voprosy izobrazitelnogo iskusstva Uzbekistana. Tashkent: Gulyam. Pp. 84-100. [in Russian]

20. Savelyeva T.V., Kostina D.M., 1986. Otrar, Otrarskiy oazis i Yuzhnyy Kazakhstan: problemnye issledovaniya yuzhno-kazakhskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii 1971-1985 gg [Otrar, the Otrar oasis and Southern Kazakhstan: problematic studies of the South Kazakh complex archaeological expedition of 1971-1985.]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 44 p. [in Russian]

21. Smagulov Ye.A., 2013. Zhuma mecheti Otrara i Saurana: obshchee i osobennoe [Juma Mosques of Otrar and Sauran: Common and Specific Features]// Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennyh nauk. №3. Pp. 109-126. [in Russian]

22. Fedorov-Davydov G.A., 1976. Iskusstvo kochevnikov i Zolotoy Ordy. Ocherki kultury i iskusstva narodov Yevraziyskikh stepey i zolotoordynskikh gorodov [Art of Nomads and the Golden Horde: Essays on the Culture and Art of the Peoples of the Eurasian Steppes and Golden Horde Cities]. Moskva: Iskusstvo. 228 p. [in Russian]

Қожа М.Б.,[1] *Сиздиков Б.С.1, Әлімбекұлы Ә.[2, 3]

[1] Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

[2] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[3] Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

XIV ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ – XV ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ОТЫРАР МЕШІТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақ КСР Ғылым академиясының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының 1981-1987 жылдары Отырартөбе қалашығының шахристан бөлігінде орналасқан XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басына жататын мешіт орнында жүргізген қазба жұмыстарының материалдары талданады. Зерттеу барысында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының (Алматы) архивіндегі осы күнге дейін жарияланбаған деректер мен Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің (Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауыл.) қорында сақталған сәулеттік қаптамалар ғылыми айналымға енгізілді.

Алғаш рет мешіттің архитектуралық декорларына сипаттама беріліп, қаптама фрагменттерінің сызбалары мен фотосуреттері жарияланып отыр. Мұрағат материалдарын зерделеу барысында алтын жалатылған майолика сынықтары мен араб жазуы бар плитканың фотосуреті анықталды. Бұл деректер Отырар мешітін өз заманының ең таңдаулы ғимараттарының бірі ретінде тануға мүмкіндік береді. Мақаланың негізгі жаңалығы – Отырар мешітінің майолика плиткасындағы тауыс

бейнесінің алғаш рет жарияланып, талдануы. Бұл – Қазақстан мен Орталық Азиядағы ортағасырлық ислам сәулет өнері үшін бірегей құбылыс. Әшекейлер арасында кашин плиткаларының кездеспеуі құрылысқа жергілікті шеберлердің тартылғанын көрсетеді. Болжам бойынша, мешітті Отырардың қыпшақ билеушісі, атақты әскери қолбасшы Темір-Бердібек салдырған.

Зерттеу барысында мешіт михрабының құбыладан 206о ± 2-қа ауытқығаны анықталды. Михраб бағытының дәл келмеуі және мұсылмандық ғибадатханаларға тән емес зооморфтық (жануар текті) бейнелердің қолданылуы ғимараттың мешіт ретінде пайдаланылуын тоқтатуға себеп болуы мүмкін. Осыған байланысты, XVI ғасырдың басында ғимарат тұрғын жай ретінде қайта жабдықталғандығы анықталды.

Кілт сөздер: Орта Азия, ортағасырлық археология, сәулет, Ислам, Отырар, Қазақстан, мешіт, қаптама.

Дәйексөз үшін: Қожа М.Б., Сиздиков Б.С., Әлімбекұлы Ә. XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басындағы Отырар мешітінің ерекшеліктері // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 45-57 (орыс.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.04

Khozha M.B.,[1] *Sizdikov B.S.,[1] Alimbekuly A.[2, 3]

[1] Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan

[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

[3] International university of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

FEATURES OF THE OTRAR MOSQUE OF THE LATE 14th – EARLY 15th CC.

Abstract. The article analyzes excavation materials of the late 14th – early 15th-century mosque at the Otrartobe settlement (1981–1987). The study utilizes unpublished data from the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology and collections from the Otrar State Archaeological Reserve-Museum.

For the first time, the architectural decoration is described, including drawings and photos of cladding fragments. Key findings include gilded majolica and a tile with an Arabic inscription, identifying the mosque as an elite structure of its period. A unique feature for Central Asian Islamic architecture is the analyzed image of a peacock on a majolica tile. The absence of Kashin tiles suggests the involvement of local craftsmen. It is proposed that the mosque was commissioned by Berdibek, the Kipchak ruler of Otrar and Timur's military leader.

Measurements indicate a mihrab qibla azimuth of 206°±2. This deviation from the canonical direction, combined with atypical zoomorphic imagery, likely led to the mosque's abandonment as a place of worship and its conversion into residential premises in the early 16th century.

Keywords: Central Asia, medieval archaeology, architecture, Islam, Otrar, Kazakhstan, mosque, tiles.

For citation: Khozha M.B., Sizdikov B.S., Alimbekuly A. Features of the Otrar mosque of the late 14th – early 15th cc. // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 45-57 (in Rus.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.04

Сведения об авторах:

Кожа Мухтар Бакадырович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х.А.Ясави, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1042-5697

Сиздиков Багдаулет Сапарбаевич, PhD, и.о. доцента, ведущий научный сотрудник, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х.А.Ясави, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Әлімбекұлы Әли, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, научный сотрудник Международного университета туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-0028-8123

Авторлар туралы мәлімет:

Қожа Мұхтар Бақадырұлы, тарих ғылымдарының докторы, доцент, бас ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-1042-5697

Сиздиков Багдаулет Сапарбайұлы, PhD, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Әлімбекұлы Әли, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің ғылыми қызметкері, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-0028-8123

Information about the authors:

Kozha Mukhtar Bakadyruly, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Chief Researcher, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1042-5697

Sizdikov Bagdaulet Saparbayevich, PhD, Associate Professor, Chief Researcher, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Alimbekuly Ali, PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, researcher of the International university of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-0028-8123

МРНТИ 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.05

Усачук А.Н.[1], Шишлина Н.И.[2], *Степанов И.А.[1], Леонова Н.В.[2]
[1]Институт археологии РАН, Москва, Россия
[2]Государственный исторический музей, Москва, Россия
* komrad.ivanstep@ya.ru

БУЛАВКА ИЗ КРАМАТОРСКОГО МОГИЛЬНИКА (ПОДОНЦОВЬЕ). РЕЗУЛЬТАТЫ ТРАСОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация. Публикация посвящена изучению фрагмента молоточковидной булавки из основного детского погребения позднеямной культуры, исследованного в одном из курганов в районе р. Северский Донец (Донбасс) в 1985 г. во время раскопок археологической экспедиции Донецкого государственного университета группы курганов недалеко от г. Краматорска (Донецкая обл.). Следы изготовления и использования булавки распадаются на два блока: первоначальная булавка, от которой сохранилась верхняя часть с деталями орнамента, и, собственно та часть, которая была модифицирована и после поломки стала амулетом. Применив трасологический метод, авторы обсуждают способ орнаментации, которых могло быть два: 1) нанесение двойного зигзага, двойных линий или треугольников на стержень, а затем их штриховка; 2) горизонтальная штриховка, которая затем оформлялась длинными линиями. На краматорской булавке был применен первый способ орнаментации. Авторами на обсуждение выносится интересный факт переделки обломка булавки и его длительное использование в качестве иного предмета – амулета, который, судя по сохранившимся следам, через какое-то время был переделан.

Между поломкой булавки и преобразованием ее в амулет, а затем – между переделками амулета – прошло довольно много времени. Авторы доказывают, что не раз модифицированное изделие использовалось долгое время как минимум двумя владельцами.

Ключевые слова: молоточковидная булавка, трасологический анализ, резка, абразив, амулет, переделка, погребение, ребенок.

Для цитирования: Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В. Булавка из Краматорского могильника (Подонцовье). Результаты трасологического анализа // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 58-68 (рус.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.05

Введение

В 1985 г. археологическая экспедиция Донецкого государственного университета раскопала три кургана группы из четырех насыпей на широком водоразделе в 0,5 км на северо-запад от западной окраины г. Краматорска (Донецкая область). В двух курганах были найдены погребения бронзового века, третий курган оказался позднекочевническим святилищем. Материал раскопок опубликован (Санжаров, 1993). В рамках изучения молоточковидных булавок эпохи бронзы внимание авторов привлекла костяная булавка в погребении 12 кургана 2. Ввиду того, что потенциально интересную информацию могут содержать костяные артефакты, был проведен трасологический анализ костяной булавки из погребения. Особый интерес вызывала именно эта находка в связи с тем, что еще во время раскопок стало понятно – булавка, оставленная в погребении, намеренно фрагментирована.

Материалы и методы исследования

Фрагмент навершия молоточковидной булавки из погребения 12 кургана 2 Краматорского могильника сохранился в фондах Донецкого республиканского краеведческого музея (КП 71423; а 1806) и был изучен при помощи трасологического метода. Находка

привлекла внимание из-за наличия орнамента, поскольку собирали информацию по вариантам орнаментации подобных изделий, но в процессе изучения фрагмента булавки стало ясно, что в отчете и публикации неверно указано сырье, а само изделие демонстрировало более яркую картину следов изготовления. Кроме того, в публикации изделие описано, как «обломок навершия ... булавки» (Санжаров, 1993: 74), в то время, как «обломок» в действительности оказался переоформленным новым предметом. В таком случае, помимо деталей орнаментации, были последовательно изучены и описаны все группы следов, сохранившиеся на «обломке» булавки, переоформленном в иное изделие. Оказалось, что и новое изделие, которое мы окрестили «амулетом», претерпело переделку. Это тоже нашло отражение в трасологических записях.

Анализ

Археологический контекст. Обратимся к материалам погребения. Судя по стратиграфии, п. 12 (Рис. 1) является основным в кургане и относится к позднеямной культуре (Санжаров, 1993: 74). Приведем его описание, опираясь на публикацию: «выявлено в центре кургана на уровне древнего горизонта. Устроено на глубине 2,75 м (1,65 м от древнего горизонта). Северная, западная и юго-западная части стен могилы разрушены входной шахтой катакомбного погребения 13 и норами землеройных животных. Частично сохранились юго-восточная и восточная стенки. Судя по ним, могильная яма имела прямоугольную форму (1,75×0,82 м) и была ориентирована по линии ЮЗ-СВ. … На дне на подстилке из белого тлена обнаружен костяк ребенка (1-2 года) в скорченном положении на правом боку. Ориентирован … на восток. … Руки согнуты в локтях … кисти перед грудью. Кости черепа сильно разрушены землеройками. У изголовья в кротовине найдены кости черепа ребенка, два бараньих астрагала, бронзовая спиральная подвеска и обломок навершия роговой булавки» (Санжаров, 1993: 74, 77: Рис. 10).

Видимо, все предметы в погребении были сосредоточены в районе головы умершего:

подвеска (Рис. 2: 2) спиральная в 2 оборота с раскованными окончаниями, изготовлена из

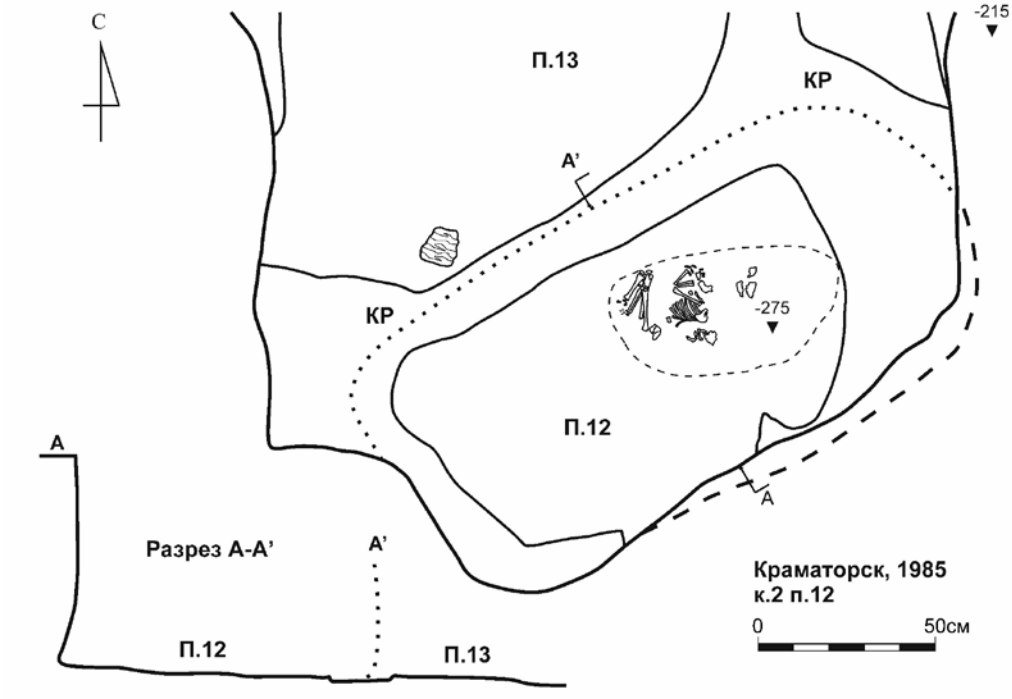

Рис. 1. Погребение 12 кургана 2 Краматорского могильника (раскопки 1985 г.).
Fig. 1. Burial of the mound 12 of the Kramatorsk 2 burial ground (excavations in 1985).

[1]Во время работы с комплексом использовались записи полевого дневника С.Н. Санжарова «Дневник раскопок кургана 2 у г. Краматорска на землях совхоза им. Н.К. Крупской Краматорского горисполкома».

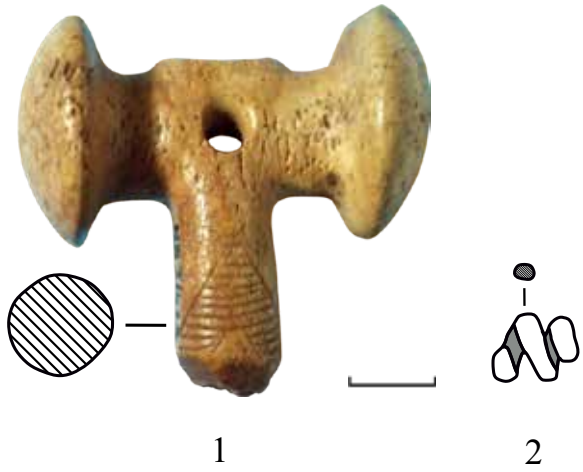

Рис. 2. Инвентарь погребения 12 кургана 2 Краматорского могильника: 1 – навершие молоточковидной булавки; 2 – спиральная подвеска.
Fig. 2. Burial inventory of mound 12 of the Kramatorsk burial ground: 1 – hammer-shaped pin head; 2 – spiral pendant.

проволоки толщиной 0,2 см, размеры: длина изделия 1 см, диаметр витков 0,7 см (Санжаров, 1993: 74);

«два бараньих астрагала» найдены, очевидно, отдельно и немного позже остальных вещей, поскольку в полевом дневнике раскопок[1] фраза об астрагалах вписана над строкой о находке костей черепа ребенка, подвески (в дневнике она идет, как «бронзовое височное кольцо») и булавки. Без археозоологического определения лучше говорить о находке двух астрагалов (таранных костей) мелкого рогатого скота (МРС). Сами астрагалы, к сожалению, не были найдены, но, учитывая аккуратность С.Н. Санжарова, как исследователя, можно предположить, что на этих таранных костях не было каких-либо следов резки, гравировки или обработки боковых сторон – в погребение ребенка были положены два необработанных астрагала МРС – частая практика в ямное и катакомбное время для погребений Подонцовья и Приазовья;

«обломок навершия роговой молоточковидной булавки» (Санжаров, 1993: 74, 80: Рис. 12, 1). Головка булавки (Рис. 2: 1) сохранилась хорошо.

Результаты

Трасологический анализ булавки проводился с помощью портативного микроскопа MG10085 Zoom 60x-100x. Размеры сохранившегося фрагмента: длина 4,5 см, ширина 4,8 см, диаметр стержня 1,2 см. В качестве сырья взят не рог, как написано в публикации, а фрагмент толстой компакты кости животного. Об этом свидетельствуют разновеликие, но в целом довольно крупные ячеи губчатого слоя, который сохранился на внутренней стороне стержня булавки и части молоточков (Рис. 3: 2А), причем, начало губчатого слоя видно даже на внешней стороне изделия (Рис. 3: 1А). Подобное строение

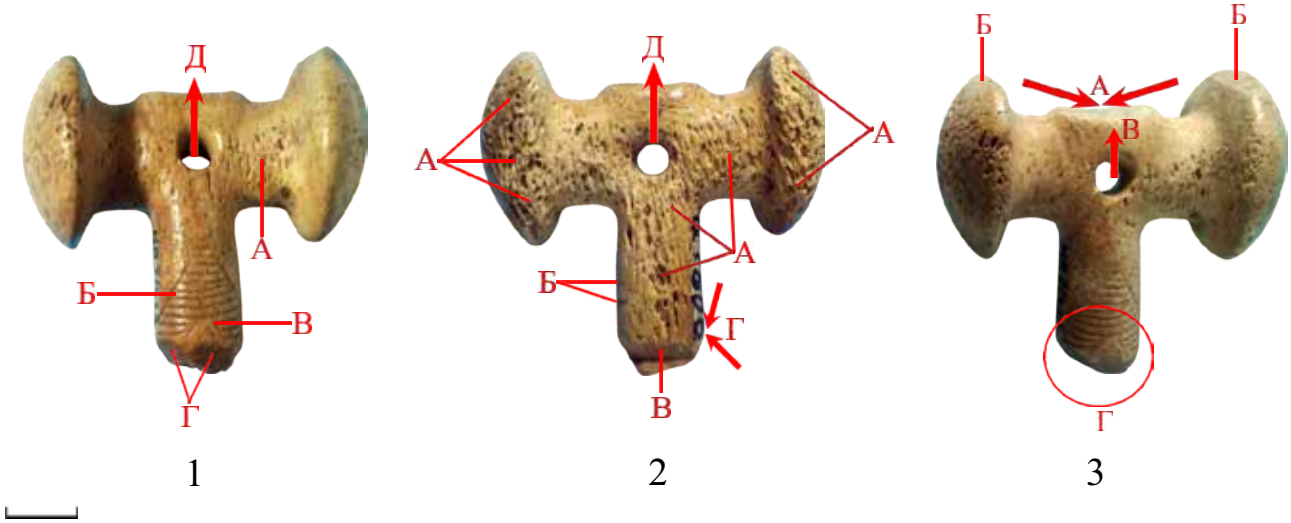

Рис. 3. Схема следов изготовления и использования булавки из погребения 12 кургана 2 Краматорского могильника: 1 – внешняя сторона изделия; 2 – внутренняя сторона изделия; 3 – изменение оформления верхней линии навершия булавки (А, Б) и следы сработанности на изделии (В, Г).
Fig. 3. Diagram of the traces of the manufacture and use of the pin from burial 12 of kurgan 2 of the Kramatorsk burial ground: 1 – the outer side of the product; 2 – the inner side of the product; 3 – a change in the design of the upper line of the pommel of the pin (А, Б) and the traces of harmony on the product (В, Г).

губчатого вещества характерно для кости, а не для рога. Судя по диаметру стержня и еще бóльшим размерам молоточков, мастер использовал толстый фрагмент компакты трубчатой кости крупного копытного. Возможно опытным путем, косторезу позднеямного времени было известно, что трубчатые кости животных прочнее иных костей (ср. Шмырина, 2020: 26).

Навершие булавки молоточковидное, с четко выделенными шейками молоточков. Верхняя линия навершия имеет форму уплощенного выступа (по классификации Л.Г. Ковалевой – прямоугольного). Молоточки дисковидной формы расположены под прямым углом по отношению к стержню, который, насколько можно судить по сохранившейся части, имел скорее цилиндрическую форму, типичную для булавок ямного времени. Стержень орнаментирован резным орнаментом без окрашивания черным или красным пигментом. Реконструкция всего орнамента невозможна, однако в верхней части стержня он, вероятно, был представлен ломаной (зигзаговидной) полосой в виде буквы «V», которая смыкается как сверху, так и снизу, образуя две вершины (что отличает его от более типичного орнамента из зигзагов, имеющего четыре или более вершин). Данный элемент орнамента встречается достаточно редко, в основном на булавках с сигаровидным стержнем, происходящих, прежде всего, из погребений катакомбного времени, но известен и на ямных булавках. Так, в степном Предкавказье такой элемент обнаружен на булавках ямной, северокавказской и новотиторовской культур (для каждой известно по три булавки), а также на булавках из восьми раннекатакомбных погребений. Хотя в Северном Причерноморье такие изделия из ямных захоронений чаще не орнаментированы или имеют простую линейную орнаментацию, подобные элементы орнамента все же известны и здесь. Так, например, ломаные линии и ромбы фиксируются на булавках из раскопок под руководством Ф.А. Брауна в 1898 г. у села Большая Белозерка, недалеко от Мелитополя (Латынин, 1967: 25-26). Однако основной ареал распространения булавок не охватывает район, где обнаружена рассматриваемая находка: для ямных погребений Северского Донца подобные булавки являются крайне редкими, что, в частности, отмечал и С.Н. Санжаров (1993: 85).

Ломаная полоса на булавке из Краматорска заполнена прямой горизонтальной штриховкой, что также характерно для орнамента из зигзагов. Нельзя в полной мере исключить, что орнамент мог быть представлен не ломаной линией, а ромбами. Тем не менее, такой вариант представляется маловероятным, поскольку, во-первых, в таком случае, вершины ромбов фиксировались бы с обеих сторон, а во-вторых, такой элемент орнамента, как ромбы появляется достаточно поздно и практически никогда не встречается на булавках из ямных погребений, он характерен для булавок раннекатакомбной культуры.

Согласно классификации Л.Г. Ковалевой, булавку из Краматорска можно описать как молоточковидную с прямоугольным выступом на верхней линии навершия, с двухэлементными перпендикулярными стержню молоточками (IV тип, подтип А, вариант 1, разновидность 2), которые, согласно ее исследованию, распространены в Крыму, низовьях Днепра и на Южном Буге (Ковалева, 1991: 30).

В связи с отсутствием большей части стержня, булавка не может быть отнесена к тому или иному типу по классификациям В.А. Сафронова (Сафронов, 1973; Николаева, Сафронов, 1975) или А.Н. Гея (Гей, 2000: 165-168), однако в последнем случае ее можно условно отнести к 1 варианту «формы» (булавка с прямым стержнем и правильными молоточками). По типу орнаментации булавка, вероятно, может быть отнесена к варианту Е (узор из горизонтальных зигзагов). Это также позволяет считать ее более типичной для раннекатакомбной культуры, чем для ямной.

А.М. Смирнов, рассматривая классификацию В.А. Сафронова, также отмечал, что булавки с цилиндрическим стержнем и сложным геометрическим орнаментом следует считать более поздними, чем булавки с простым зональным орнаментом из полос и линий, но более ранними, чем булавки с веретенообразным стержнем (Смирнов, 1996: 20).

Следы изготовления и использования булавки распадаются на два блока: первоначальное изделие, от которого сохранилась верхняя часть, и, собственно та часть, которая была модифицирована и продолжала бытовать после поломки. Следов первого блока сохранилось мало: на почти круглых сферах молоточков зафиксированы слабые разнонаправленные следы тонкого

абразива. Различные абразивы применялись при изготовлении молоточковидных булавок (Усачук, 2001: 76; Усачук, 2002: 270), причем, мелкие, тонкие абразивы – на завершающей стадии. Помимо абразивных следов, в верхней части стержня булавки сохранился фрагмент типичного, не слишком аккуратного резного орнамента в виде заштрихованного зигзага, выполненного металлическим острием (Рис. 3: 1Б). Судя по ранее изученным трасологическим методом булавкам, существовали два способа их орнаментации: 1) нанесение двойного зигзага, двойных линий или треугольников на стержень, а затем их штриховка (Усачук, 2001: 76); 2) выполнение коротких линий штриховки, которые затем окаймлялись длинными линиями для получения заштрихованных деталей орнамента (Усачук, 2001: 76; Усачук, 2002: 269, 270, 271)[2]. На краматорской булавке край одной из поперечных линий лег при резке поверх длинной диагональной линии зигзага (Рис. 3: 1В), что свидетельствует о применении мастером первого способа орнаментации.

Следов второго блока сохранилось гораздо больше. Видимо, стержень булавки действительно в процессе использования целого изделия сломался, но от обломка «владельцем»[3] было решено отделить и сохранить головку булавки с молоточками. Первоначально он намеревался срезать стержень на 0,5-0,7 см выше – там сохранились поперечные короткие следы начала резки металлическим лезвием (Рис. 3: 2Б). Это оказалось неудобно (видимо, слом оказался слишком близко от нижнего конца молоточка), и резка была проведена немного ниже по стержню. Всего по периметру стержня сохранились пять подтреугольных в плане вырезов – более аккуратных на внешней стороне булавки (Рис. 3: 1Г) и менее аккуратных – на внутренней (Рис. 3: 2В). «Владелец» использовал металлическое лезвие, сделав вырез глубиной до 0,2 см, причем сверху лезвие ставилось под более острым углом к стержню булавки, чем снизу (Рис. 3: 2Г). Резка велась неторопливо, с частыми остановками и практически – с постоянным изменением давления – ложе срезов несут продольные изменения рельефа – своеобразные микроуступы при проникновении лезвия в компакту стержня булавки. Косвенно это свидетельствует о том, что тот, кто резал стержень, не был специалистом-косторезом и старался аккуратностью и неторопливостью компенсировать свою неопытность в работе с костью. После подрезки по периметру стержень булавки был сломан. Подобный прием разделки кости или рога встречается в любых археологических материалах (Provenzano, 2004а: 32; 2004б: 207; Sidéra, 2004: Fig. 9; Vitezović, 2011: Fig. 11; 2018: Fig. 4-6; Рафикова, Федоров, Усачук, 2019: 89; и др.). В дальнейшем торец слома стержня оставлен без подработки, но «владелец» провел какие-то работы в верхней части молоточков фрагмента булавки: здесь зафиксированы следы резки конца стержня – на верхней линии навершия (Рис. 3: 3А, направление резки показано стрелками). Поверхность среза оказалась чуть вогнутой (Рис. 3: 3А), поскольку во время использования инструмента увеличивалось давление на лезвие. Затем «владелец» аккуратно снивелировал место работы тонким абразивом. Возможно, абразивов было несколько, следы тонкого, идущего поперек стержня, относятся к последнему орудию, которым окончательно доработали поверхность среза. Помимо стержня булавки, были сточены абразивом и края молоточков (Рис. 3: 3Б), причем здесь следы идут диагонально по отношению к длинной оси системы молоточков.

Отверстие в головке булавки сильно развальцовано вверх (Рис. 3: 1*Д*, 2*Д*, 3В, стрелка). Такое истирание компакты могло получиться только при длительном воздействии тонкого ремешка, на котором висела булавка, а затем – часть ее. Фрагмент булавки очень сильно залощен, что подразумевает и его длительное использование, но залощенность интенсивнее внизу – в районе отрезанного стержня изделия (Рис. 3: 3Г), чем в районе срезов верха молоточков (Рис. 3: 3А, Б).

Обсуждение и реконструкция истории бытования артефакта

Анализируя разнообразные следы второго блока, можно попробовать воссоздать в общих чертах переделывание и бытование булавки после ее поломки, восстановив ее «биографию».

Второй вариант с нашей точки зрения выглядит нелогичным и более трудным в исполнении, но в реальности булавки, орнаментированные обоими способами, смотрятся одинаково и, вероятно, древние мастера-косторезы не испытывали трудностей с «вывернутой наизнанку» техникой резки орнамента – с их точки зрения все было логично.

Мастером-косторезом был тот, кто изготовил булавку. После ее поломки все переделки выполнены, очевидно, другим человеком, которого мы и называем «владельцем» булавки.

«Владелец» из сломанной булавки оформил своеобразный амулет, отрезав поломанный стержень. Отверстие в головке, скорее всего, было и во время эксплуатации целого предмета, но и в стадии амулета оно продолжало нести функцию крепления. Отдельный вопрос: как использовалась целая булавка – мы оставляем в стороне, поскольку у нас не хватает данных для ответа. Но амулет, ввиду его компактности, вполне мог носиться на шее. Через какое-то время с амулетом была проделана операция удаления участков стержня (Рис. 3: 3А) и краев молоточков (Рис. 3: 3Б). Трудно определить, осуществлены ли такие доработки «владельцем» или человеком, к которому мог попасть амулет, но разница в исполнении отделения частей булавки внизу и вверху показывает разную «руку», а более интенсивная залощенность остатков стержня в нижней части изделия разводит эти операции во времени.

Таким образом, между поломкой булавки и использованием ее в виде двух вариантов амулета прошло довольно много времени. В конечном счете, предмет был «передан» маленькому ребенку – возможно, еще при его жизни, как некий оберег, но совершенно точно – в качестве погребального дара.

Заключение

Вопросы использования молоточковидных булавок интересуют исследователей давно (Majewski, 1905: 58-59; Tallgren, 1926: 94; Латынин, 1967: 35-37; Кияшко, 1992: 8; Буров, 1996: 42-44; 1998: 3, 6-9; Усачук, 2001: 77; Николаева, 2019: 158; Раздьяконова, 2021: 112; Шишлина и др., 2025: 135; и др.).

Выдвигались и рассматривались разные версии. К основным относятся культовый, утилитарный/прикладной и декоративный подходы:

1) булавка – это культовый предмет: амулет, фетиш, идол, трещотка, портативный алтарь;

2) булавка – это утилитарный, практичный предмет: шило, шпилька, заколка, застежка, инструмент для плетения сетей;

3) булавка – это украшение практического применения, составной элемент ожерелья.

Сторонники «прикладного» подхода видели в булавках прежде всего практическую функцию, тогда как сторонники «культового» подхода наделяли булавки сакральным смыслом, а исследователи, придерживающиеся «декоративного» подхода, указывали на эстетическую ценность булавок.

Однако нередко авторы исходили из того, что булавки могли иметь несколько функций, которые вдобавок могли быть связаны между собой, поэтому часто рассматривали несколько возможных интерпретаций. Так, заколка для одежды, являясь утилитарным предметом, может выполнять декоративную функцию и при этом иметь сакральное значение как культовый предмет.

Следует заметить, что изменение оформления верхней линии навершия уже фиксировалось на булавках и ранее (например, мог. Темрта III курган 1, погребение 1 или ВМЛБ II, 1966, курган 3, погребение 5). Тот факт, что форма верхней линии навершия некоторых булавок подвергалась целенаправленной модификации, Л.Г. Ковалева использовала как аргумент в пользу выбора оформления верхней линии навершия в качестве критерия для основного уровня классификации (типа). Согласно ее точке зрения, подобные особенности оформления булавок имеют некую смысловую нагрузку и отражают «этнографическое разнообразие» (Ковалева, 1991: 26, 34). Однако, столь широкое разнообразие форм верхней линии навершия, характерное для изделий Северного Причерноморья не типично для Предкавказья.

Проведенное прямое радиоуглеродное УМС-датирование самих костяных булавок и соотнесение даты по костяной молоточковидной орнаментированной булавке с датой, полученной по костям человека, в погребение которого ее положили, продемонстрировало, что булавки были не просто предметом личного использования, но могли передаваться «по наследству». По крайней мере, булавка, которую положили как часть погребального инвентаря в захоронение ямной культуры пожилой женщины в могильнике Манджикины-2, курган 11, погребение 3, в Калмыкии оказалась более, чем на 200 лет древнее, чем ее обладательница (Шишлина и др., 2013: 39).

Таким образом, результаты трасологического анализа фрагмента булавки из позднеямного погребения у г. Краматорска позволяют считать это, не раз модифицированное изделие, амулетом и его длительное использование, возможно, как минимум двумя владельцами.

Исследование проведено при поддержке гранта Российского научного фонда № 25-18-00028.

Литература

1. Majewski E. 1905. O charakterze starzych Kurha now grupy Jackowuckiej. Swiatowit, T. VI. Warszawa. P. 47-72.
2. Provenzano N., 2004a. Fiche terminologie du travail des matières osseuses, du Paléolithique aux Âges des Métaux // Matières et techniques, Industrie de l´os préhistorique. Cahier XI. Paris. P. 29-37.
3. Provenzano N., 2004б. Fiche transformation des matières dures d'origine animale à l'Âge du Bronze en Italie du Nord // Matières et techniques, Industrie de l´os préhistorique. Cahier XI. Paris. P. 205-217.
4. Sidéra I., 2004. Fiche exploitation de l'os au Néolithique dans les Bassins parisien et Rhénan // Matières et techniques, Industrie de l´os préhistorique. Cahier XI. Paris. P. 163-171.
5. Tallgren A.M. 1926. La Pontide prescythigue apres l'introduction des metaux / ESA. T. II. Helsinki. 248 p.
6. Vitezović S., 2011. The Neolithic Bone Industry from Drenovac, Serbia // Written in Bones Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains. Wrocław. P. 117-135.
7. Vitezović S., 2018. Handle with Care: Handles, Hafts and Sleeves from Osseous Material in the Starčevo Culture // Representations, signs and symbols: proceedings of the symposium on life and daily life. Cluj-Napoca. P. 7-16.
8. Буров Г.М., 1996. К вопросу о назначении молоточковидных булавок // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). Материалы международной конференции. Часть первая. Донецк: ДонГУ. С. 42-44.
9. Буров Г.М., 1998. Молоточковидные булавки как фетиш сельскохозяйственных культов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). Запорожье: Запорожский государственный университет. С. 3-10.
10. Гей А.Н., 2000. Новотиторовская культура. М. 223 с.
11. Ковалева Л.Г., 1991. Молоточковидные булавки Северного Причерноморья // Проблемы археологии Северного Причерноморья: Материалы научной конференции, посвященной 100-летию Херсонского музея древностей. Херсон. С. 26-34.
12. Кияшко В.Я., 1992. К вопросу о молоточковидных булавках // Донские древности. Вып. 1. Азов: Азовский полиграфист. С. 4-57.
13. Латынин Б.А., 1967. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 9. Л. С. 5-96.
14. Николаева Н.А., 2019. О лингвокультурной атрибуции и семантике «костяных молоточковидных булавок» (по материалам раскопок 1986 года в Калмыкии) // Бюллетень КалмНЦ РАН. № 4. С. 151-169.
15. Николаева Н.А., Сафронов В.А., 1975. Происхождение костяных молоточковидных булавок // Краткие сообщения Института археологии. Вып. 142: Памятники эпохи бронзы и раннего железа. С. 11-17.
16. Раздьяконова Д.В., 2021. Молоточковидные амулеты эпохи средней бронзы Нижнего Подонья: к вопросу о наборных украшениях // LIII Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых ученых (УПАСК, Оренбург, 1–3 февраля 2021 г.): материалы Всероссийской (с международным участием) конференции. Оренбург: Изд-во ОГПУ. С. 112-115.
17. Рафикова Я.В., Федоров В.К., Усачук А.Н., 2019. Коллекция изделий из кости и рога поселения Ново-Байрамгулово-1 // Вопросы археологии Поволжья. Вып. 7. Самара: СГСПУ. С. 86-150.
18. Санжаров С.Н., 1993. Курганы у г. Краматорска на Казенном Торце // Древние культуры Подонцовья. Вып. 1. Луганск: Ред.-издат. отдел облуправл. по печати. С. 58-90.
19. Смирнов А.М., 1996. Курганы и катакомбы на Северском Донце. М. 181 с.
20. Усачук А.Н., 2001. Результаты трасологического анализа костяных изделий из погребений курганных могильников юга Калмыкии // Могильники Му-Шарет в Калмыкии: комплексное исследование. М., Элиста: ГИМ. С. 74-80.
21. Усачук А.Н., 2002. Костяные изделия курганных могильников Калмыкии (трасологический анализ) // Могильник Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-западного Прикаспия. М., Элиста: ГИМ. С. 267-279.

22. Шишлина Н.И., Леонова Н.В., Усачук А.Н., Шигеев С.В., Светлолобов Д.Ю., Приходько А.Н., Степанов И.А., 2025. Анализ пигментов орнаментированных костяных молоточковидных булавок эпохи бронзы. Результаты судебно-химической экспертизы // Связи и взаимодействия культур Циркумпонтийского региона в среднем и позднем бронзовом веке. Вып. 5. Материалы конференции 22-24 октября 2025 года. М.: ИА РАН. С. 133-136.

23. Шишлина Н.И., ван дер Плихт Й., Зазовская Э.П., 2013. Костяные булавки бронзового века: результаты радиоуглеродного датирования // Российская археология. № 4. С. 35-44.

24. Шмырина М.Е., 2020. Технология подготовки костного материала для его последующей обработки и изготовления изделий: экспериментальные данные // Археология евразийских степей. № 5. Казань: ИА им. А.Х. Халикова АН РТ. С. 25-28.

Reference

1. Majewski E. 1905. O charakterze starzych Kurha now grupy Jackowuckiej. Swiatowit, T. VI. Warszawa. P. 47-72. [in Polish]

2. Provenzano N., 2004a. Fiche terminologie du travail des matières osseuses, du Paléolithique aux Âges des Métaux // Matières et techniques, Industrie de l´os préhistorique. Cahier XI. Paris. P. 29-37. [in French]

3. Provenzano N., 2004б. Fiche transformation des matières dures d'origine animale à l'Âge du Bronze en Italie du Nord // Matières et techniques, Industrie de l´os préhistorique. Cahier XI. Paris. P. 205-217. [in French]

4. Sidéra I., 2004. Fiche exploitation de l'os au Néolithique dans les Bassins parisien et Rhénan // Matières et techniques, Industrie de l´os préhistorique. Cahier XI. Paris. P. 163-171. [in French]

5. Tallgren A.M. 1926. La Pontide prescythigue apres l'introduction des metaux / ESA. T. II. Helsinki. 248 p. [La Pontide prescythigue apres l'introduction des metaux]

6. Vitezović S., 2011. The Neolithic Bone Industry from Drenovac, Serbia // Written in Bones Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains. Wrocław. P. 117-135.

7. Vitezović S., 2018. Handle with Care: Handles, Hafts and Sleeves from Osseous Material in the Starčevo Culture // Representations, signs and symbols: proceedings of the symposium on life and daily life. Cluj-Napoca. P. 7-16.

8. Burov G.M., 1996. K voprosu o naznachenii molotochkovidnykh bulavok [On the question of the purpose of hammer-shaped pins.] // Severo-Vostochnoye Priazovye v sisteme yevreyskikh drevnostey (eneolit – bronzovyy vek). Materialy mezhdunarodnoy konferentsii. Chast pervaya. Donetsk: DonGU. P. 42-44. [in Russian].

9. Burov G.M., 1998. Molotchkovidnyye bulavki kak fetish sel'skokhozyaystvennykh kul'tov [Hammer-shaped pins as a fetish of agricultural cults] // Problemy izucheniya katakombnoy kul'turno-istoricheskoy obshchnosti (KKIO) i kul'turno-istoricheskoy obshchnosti mnogovalikovoy keramiki (KIOMK). Zaporozh'ye: Zaporozhskij gosudarstvennyj universitet. P. 3-10. [in Russian].

10. Gey A.N., 2000. Novotitorovskaya kultura [Novotitorovskaya culture]. Moscow. 223 p. [in Russian].

11. Kovaleva L.G., 1991. Molotochkovidnyye bulavki Severnogo Prichernomorya [Hammer-shaped pins of the Northern Black Sea region] // Problemy arkheologii Severnogo Prichernomorya: Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu Khersonskogo muzeya drevnosti. Kherson. P. 26-34. [in Russian].

12. Kiyashko V.Ya., 1992. K voprosu o molotochkovidnykh bulavkakh [On the question of hammer-shaped pins] // Donskiye drevnosti. Vol. 1. Azov: Azovskiy poligrafist. P. 4-57. [in Russian].

13. Latynin B.A., 1967. Molotochkovidnyye bulavki, ikh kul'turnaya atributsiya i datirovka [Hammer-shaped pins, their cultural attribution and dating] // Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Vol. 9. Leningrad. P. 5-96. [in Russian].

14. Nikolayeva N.A., 2019. O lingvokulturnoy atribucii i semantike «kostyanykh molotochkovidnykh bulavok» (po materialam raskopok 1986 goda v Kalmykii) [On the linguocultural attribution and semantics of "bone hammer-shaped pins" (based on the materials of the 1986 excavations in Kalmykia)] // Byulleten KalmNTS RAN. № 4. P. 151-169. [in Russian].

15. Nikolayeva N.A., Safronov V.A., 1975. Proiskhozhdeniye kostyanykh molotochkovidnykh bulavok [The origin of bone hammer-shaped pins] // Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii. Vol. 142: Pamyatniki

epokhi bronzy i rannego zheleza. P. 11-17. [in Russian].

16. Razd'yakonova D.V., 2021. Molotchkovidnyye amulety epokhi srednikh bronz Nizhnego Podon'ya: k voprosu o nabore ukrasheniy [Hammer-shaped amulets of the Middle Bronze Age of the Lower Don region: on the question of inlaid jewelry] // LIII Uralo-Povolzhskaya arkheologicheskaya konferentsiya studentov i molodykh uchenykh (UPASK, Orenburg, 1–3 fevralya 2021 g.): materialy Vserossiyskoy (s mezhdunarodnym uchastiyem) konferentsii. Orenburg: Izd-vo OGPU. P. 112-115. [in Russian].

17. Rafikova Ya.V., Fedorov V.K., Usachuk A.N., 2019. Kollektsiya izdeliy iz kostey i roga poseleniya Novo-Bayramgulovo-1 [Collection of items made of bone and horn from the settlement of Novo-Bayramgulovo-1] // Voprosy arkheologii Povolzhya. Vol. 7. Samara: SGSPU, P. 86-150. [in Russian].

18. Sanzharov S.N., 1993. Kurgany u g. Kramatorska na Kazennom Tortse [Mounds near the city of Kramatorsk on Kazeny Torets] // Drevniye kul'tury Podontsovya. Vol. 1. Lugansk: Red.-izdat. otdel oblupravl. po pechati. P. 58-90. [in Russian].

19. Smirnov A.M., 1996. Kurgany i katakomby na Severskom Dontse [Mounds and catacombs on the Seversky Donets]. Moscow. 181 p. [in Russian].

20. Usachuk A.N., 2001. Rezultaty trasologicheskogo analiza kostyanykh izdeliy iz pogrebeniy kurgannykh mogil'nikov yuga Kalmykii [Results of trace analysis of bone artifacts from burials of burial mounds in the south of Kalmykia] // Mogilniki Mu-Sharet v Kalmykii: kompleksnoye issledovaniye. M., Elista: GIM. P. 74-80. [in Russian].

21. Usachuk A.N., 2002. Kostyanyye izdeliya kurgannykh mogil'nikov Kalmykii (trasologicheskiy analiz) [Bone items from burial mounds of Kalmykia (traceological analysis)] // Mogilnik Ostrovnoy. Itogi kompleksnogo issledovaniya pamyatnikov arkheologii Severo-Zapadnogo Prikaspiya. M., Elista: GIM. P. 267-279. [in Russian].

22. Shishlina N.I., Leonova N.V., Usachuk A.N., Shigeyev S.V., Svetlolobov D.Yu., Prikhodko A.N., Stepanov I.A., 2025. Analiz pigmentirovannykh ornamentirovannykh kostyanykh molotochkovidnykh bulavok epokhi bronzy. Rezultaty sudebno-khimicheskoy ekspertizy [Analysis of pigments of ornamented bone hammer-shaped pins of the Bronze Age. Results of forensic chemical examination] // Svyazi i vzaimodeystviya kultur Tsirkumpontiyskogo regiona v srednem i pozdnem bronzovom veke. Vol. 5. Materialy konferentsii 22-24 oktyabrya 2025 goda. Moscow: IA RAN. P. 133-136. [in Russian].

23. Shishlina N.I., J. van der Plicht, Zazovskaya E.P., 2013. Kostyanyye bulavki bronzovogo veka: rezul'taty radiouglerodnogo datirovaniya [Bone pins of the Bronze Age: results of radiocarbon dating] // Rossiyskaya arkheologiya. № 4. P. 35-44. [in Russian].

24. Shmyrina M.E., 2020. Tekhnologiya podgotovki kostnogo materiala dlya ego posleduyushchey obrabotki i izgotovleniya izdeliy: eksperimentalnyye dannye [Technology of preparing bone material for its subsequent processing and manufacturing of products: experimental data] // Arkheologiya evraziyskikh stepey. № 5. Kazan: IA im. A.Kh. Khalikova AN RT. P. 25-28. [in Russian].

Усачук А.Н.[1], Шишлина Н.И.[2], *Степанов И.А.[1], Леонова Н.В.[2]
[1]РҒА Археология институты, Мәскеу, Ресей
[2]Мемлекеттік тарихи музей, Мәскеу, Ресей
*e-mail: komrad.ivanstep@ya.ru

КРАМАТОРСК ҚОРЫМЫНАН ТАБЫЛҒАН ТҮЙРЕУІШ (ДОНЕЦ МАҢЫ). ТРАСОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Жарияланым 1985 жылы Донецк мемлекеттік университетінің археологиялық экспедициясы Краматорск қаласына (Донецкий обл.) жақын орналасқан қорғандарды қазу барысында Солтүстік Донец (Донбасс) өзені маңындағы зерттелген көне шұңқыр мәдениетіне тән негізгі балалар жерлеуінен табылған балға тәрізді түйреуіш фрагментін зерделеуге арналған. Түйреуіштің жасалу және қолданылу іздері екі бөлікке бөлінеді: бастапқы түйреуіш, одан өрнек элементтері бар жоғарғы бөлігі

сақталған, ал екінші бөлігі өзгертіліп, сынғаннан кейін тұмар ретінде пайдаланылған. Трасологиялық әдісті қолдана отырып, авторлар өрнек түсіру тәсілдерін талқылайды, олардың екі түрі болуы мүмкін: 1) өзекке қос зигзаг, қос сызықтар немесе үшбұрыштар түсіріп, кейін оларды штрихтау; 2) алдымен көлденең штрихтау жүргізіп, кейін оны ұзын сызықтармен толықтыру. Краматорск түйреуішінде өрнектеудің бірінші тәсілі қолданылған. Авторлар түйреуіш сынығын қайта өңдеп, оны ұзақ уақыт бойы басқа бұйым – тұмар ретінде пайдаланғаны туралы деректі талқылауға ұсынады; сақталған іздерге қарағанда, ол белгілі бір уақыттан кейін қайта өзгертілген. Түйреуіштің сынуы мен оның тұмарға айналуы арасында, сондай-ақ тұмардың кейінгі өзгерістері арасында айтарлықтай уақыт өткен. Авторлар бірнеше рет өзгеріске ұшыраған бұйымның ұзақ уақыт бойы кемінде екі иеге тиесілі болып, пайдаланылғанын дәлелдейді.

Кілт сөздер: балға тәрізді түйреуіш, трасологиялық талдау, кесу, абразив, тұмар, қайта өңдеу, жерлеу, бала.

Дәйексөз үшін: Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В. Краматорск қорымынан табылған түйреуіш (Донец маңы). Трасологиялық талдау нәтижелері // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 58-68 (орыс.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.05

Usachuk A.N. [1], Shishlina N.I. [2], *Stepanov I. A. [1], Leonova N.V. [2]

[1]Institute of Archeology RAS, Moscow, Russia

[2]State Historical Museum, Moscow, Russia

* komrad.ivanstep@ya.ru

A HAMMER-HEADED PIN FROM THE KRAMATORSK BURIAL GROUND (PODONTSOVYE). THE RESULTS OF THE TRACE-WEAR ANALYSIS

Abstract. The publication is devoted to the study of a fragment of a hammer-headed pin from the primary children's burial of the Late Yamnaya culture, which was uncovered in one of the mounds in the area of the Seversky Donets river (Donbass) in 1985 during excavations conducted by the archaeological expedition of the Donetsk State University of the kurgan group near Kramatorsk (Donetsk region).

The traces of the pin's manufacture and use are divided into two blocks: the traces on the surface of the original pin, from which only the top part remained, and traces on the part of the item that was modified and continued to be used as an amulet after it broke. Based on the trace-wear analysis, the authors discuss the alteration of the pin fragment and its long-term use, having slipped, judging by the traces of use, the amulet was redone after some time. Quite a lot of time has passed between the break of the pin and using it as two versions of the amulet.

Keywords: hammer-headed pin, trace-wear analysis, cutting, abrasive, amulet, alteration, burial, child.

For citation: Usachuk A.N., Shishlina N.I., Stepanov I. A., Leonova N.V.A hammer-headed pin from the Kramatorsk burial ground (Podontsovye). The results of the trace-wear analysis // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 58-68 (in Eng.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.05

Сведения об авторах:

Усачук Анатолий Николаевич, кандидат исторических наук, специалист отдела сохранения культурного наследия ИА РАН, Москва, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0002-1028-1884

Шишлина Наталья Ивановна, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела археологических памятников, Государственный исторический музей, Москва, Российская Федерация.
ORCID: 0000-0001-9638-0156
Scopus Author ID: 6505938328
Степанов Иван Алексеевич, аспирант, лаборант Лаборатории пространственной археологии ИА РАН, Москва, Российская федерация
ORCID: 0009-0004-4680-4562
Леонова Надежда Викторовна, научный сотрудник отдела археологических памятников, Государственный исторический музей, Москва, Российская Федерация.
ORCID: 0000-0001-7256-8381

Авторлар туралы мәлімет:
Усачук Анатолий Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА АА мәдени мұраны сақтау бөлімінің маманы, Мәскеу, Ресей Федерациясы.
ORCID: 0000-0002-1028-1884
Шишлина Наталья Ивановна, тарих ғылымдарының докторы, археологиялық ескерткіштер бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, мемлекеттік тарихи мұражай, Мәскеу, Ресей Федерациясы.
ORCID: 0000-0001-9638-0156
Scopus Author ID: 6505938328
Степанов Иван Алексеевич, аспирант, РҒА АА кеңістіктік археология зертханасының зертханашысы, Мәскеу, Ресей Федерациясы
ORCID: 0009-0004-4680-4562
Леонова Надежда Викторовна, археологиялық ескерткіштер бөлімінің ғылыми қызметкері, мемлекеттік тарихи мұражай, Мәскеу, Ресей Федерациясы.
ORCID: 0000-0001-7256-8381

Information about authors:
Usachuk Anatoly Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, specialist in the Department of Preservation of Cultural Heritage of the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation.
ORCID: 0000-0002-1028-1884
Shishlina Natalia Ivanovna, Doctor of Historical Sciences, senior researcher in the Department of Archaeology, State Historical Museum, Moscow, Russian Federation.
ORCID: 0000-0001-9638-0156
Scopus Author ID: 6505938328
Stepanov Ivan Alexeyevich, PhD student, laboratory assistant in Laboratory of Spatial Archaeology of the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation.
ORCID: 0009-0004-4680-4562
Leonova Nadezhda Viktorovna, researcher in the Department of Archeology, State Historical Museum, Moscow, Russian Federation.
ORCID 0000-0001-7256-8381

IRSTI 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.06

Karazhigitova A.Ye.[1], *Janeyeva A.K.[2]
[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University,
A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Astana, Kazakhstan
[2] National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
*e-mail: ajaneyeva@gmail.com

HISTORY OF STUDIES AND MAIN RESULTS OF RESEARCH ON MEDIEVAL BURIAL SITES IN NORTHEAST SARYARKA

Abstract. The article presents a comprehensive overview of the results of studies of medieval burial sites in the Pavlodar Priirtyshye region within North-Eastern Saryarka. The study relevance is determined by the absence of a comprehensive historiographical analysis despite numerous scattered publications and field materials, as well as the limited publication of modern archaeological data, which complicates their comparison and introduction into scientific circulation.

The work systematises materials from studies conducted at different times, comparing them according to key characteristics: types of burial structures, elements of burial rites, orientation of the buried, and the composition of accompanying inventory in ritual practice. On this basis, the main chronological groups of sites in the region are identified: complexes of the Kimak period (8th–10th cc.), sites of the 11th–13th cc., and Late Medieval sites of the 14th–15th cc. associated with the development of monumental architecture.

It was established that burial sites in the region are characterised by a combination of different ritual variants, the widespread use of wooden structures, and the stable presence of funeral feast elements and accompanying inventory. The generalisation of the data clarifies the development of burial traditions and identifies promising directions for further research in the region.

Keywords: North-Eastern Saryarka, Pavlodar Priirtyshye, Middle Ages, archaeology, burial sites.

For citation: Karazhigitova A.Ye., Janeyeva A.K. History of studies and main results of research on medieval burial sites in Northeast Saryarka // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 69-81 (in Eng.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.06

Introduction

North-Eastern Saryarka, within which this study examines the territory of the Middle Irtysh region of the modern Pavlodar region, is one of the most significant archaeological and historical-cultural regions of Kazakhstan. The steppe and forest-steppe landscapes of the Middle Irtysh region are characterised by a high concentration of medieval burial complexes, reflecting the social, ethnocultural, and worldview processes that occurred there during the medieval period.

Despite a significant number of publications devoted to individual sites and the results of archaeological excavations, there is still no comprehensive historiographical analysis that would allow us to trace the main stages of the study of medieval burial sites in the Pavlodar Priirtyshye region and identify the directions of development of archaeological research in the region. This circumstance determines the relevance of the present study.

The aim of this study is to review the history of research and summarise the main findings of studies on medieval burial sites n the Pavlodar Priirtyshye region, and to identify trends in the development of archaeological work in the region.

The scientific novelty of the work lies in a comprehensive historiographical overview of materials on medieval burial sites in the Pavlodar

Priirtyshye region and in substantiating the region's role as one of the stable local centres for the formation and development of burial traditions in the steppe zone of the country.

The solution of the set tasks involves a consistent analysis of the stages of studying the sites, the introduction of data from individual excavations into the scientific context, and the generalisation of information about the burial rites and chronology of the complexes, which makes it possible to identify the main directions and prospects for further research.

Materials and methods

In physical and geographical terms, most of the Pavlodar region is flat land, crossed by the wide valley of the Irtysh River in its middle reaches, with a well-defined floodplain and terraces above the floodplain. The features of the region's relief and hydrography largely determined the location of archaeological sites, many of which are associated with river terraces, lake basins, and steppe areas.

The study source base consisted of published scientific works, materials from archaeological excavations, expedition reports, and collections of sites dedicated to the study of medieval burial complexes in the region.

The work employs methods of historiographical analysis, comparative-historical and problem-chronological approaches, which enable it to trace the main stages of the study of sites, determine the contributions of individual researchers, and identify trends in the development of archaeological research in the region.

Analysis

The study of archaeological sites in the Pavlodar Priirtyshye region began in the 18th c. and was associated with the activities of participants in academic expeditions of the Russian Academy of Sciences, during which the first data about ancient burial structures in the region were obtained. Research became more systematic in the second half of the 19th and early 20th cc., when the first excavations of burial mounds and descriptions of archaeological sites were carried out (Archaeology of North-Eastern Kazakhstan, 2023: 7).

The systematic study of archaeological sites in the region began in the late 1940s and early 1950s and was linked to the development of archaeological science in Kazakhstan and the need to record and protect sites. A significant contribution was made by the Pavlodar archaeological expedition led by E.I. Ageeva and A.G. Maksimova, during which a large area of the region was surveyed, a large number of burial grounds and settlements were identified, and the results of the research were reflected in the Archaeological Map of Kazakhstan (Ageeva, Maksimova, 1959: 32–58).

In the 1950s and 1960s, the research received a boost from large economic projects, such as the construction of the Irtysh–Karaganda Canal. During this period, the teams from the Central Kazakhstan Expedition, led by F.Kh. Arslanova, studied the burial mounds of the Pavlodar region, thereby significantly expanding the source base and attempting to systematise the sites and analyse the burial rites. During the same years, the Bobrovsky, Leontievsky, Zhdanovsky, and other burial mounds were studied, which enabled clarification of the rites features and dating of the complexes (Arslanova, 2013: 405).

The individual sites of the medieval period were also studied by M.K. Kadyrbayev, including the Tasmola 4 burial mound in the Ekibastuz district, as well as a series of medieval burials in the Akmola burial ground near the city of Aksu, dating back to the Golden Horde period (Kadyrbayev, Burnasheva, 1970: 42–53).

In the following decades, the research studies were mainly sporadic and protective in nature. In 1994, V.K. Merz studied a destroyed medieval burial site in Pavlodar, dating to the Kimak period (Mertz, 1995: 24–26).

In 2001–2002, the Pavlodar archaeological expedition studied the burial mounds of the Shiderty archaeological complex, as well as a burial site of the Kimak period near the village of Kyzylenbek (Bermagambetov, Amirgalina, 2004: 60–64). In 2005, emergency rescue work was carried out at the Mayskoye site, which enabled the study of a military burial site of the 11th–13th cc. (Karazhigitova et al., 2025: 29–41).

In 2003–2005, T.N. Smagulov conducted research on the Kalbasun Tower and Kyzylenbek sites, which enabled the identification of two sites of monumental architecture of the 14th–15th cc. in this area.

Since 2006, research has continued at the Auliekol archaeological complex, interpreted as a medieval camp, including a settlement, irrigation system and necropolis of the 14th–15th cc., which has significantly expanded our understanding of the economy, architecture and social structure of the

region's population (Smagulov, 2012: 160).

In addition, the Pokrovsky burial ground and the destroyed burials near the villages of Podstepnoye and Peschanoye are among the sites of the Kimak period excavated in the Pavlodar region (Code of Monuments of the Pavlodar Region, 2010: 22).

Currently, annual archaeological research of sites of the Kimak period is being conducted in the Pavlodar Priirtyshye region. However, fieldwork results are rarely published, and a significant portion of the materials remains accessible only in reports. One example is the research on the Baydala burial ground located near the village of Kenzhekol (Archaeological Research in Kazakhstan, 2022: 11). This circumstance makes it difficult to summarise the accumulated material and, to a certain extent, hinders the development of issues related to the chronology and typology of burial sites in the region.

An analysis of the history of research into burial sites in the Pavlodar Priirtyshye region shows that archaeological research in the region has developed steadily, accompanied by changes in both research objectives and methodological approaches.

In the early stages (18th – early 20th cc.), the main focus was on identifying and describing sites. The information obtained was mainly of a reference nature and reflected a general interest in the region's antiquities, but there were virtually no systematic excavations or interpretation of the materials.

In the mid-20th c., with the development of archaeological science in the country and the need to record sites, a phase of systematic archaeological research began. The work of the 1950s was characterised by large-scale surveys of the territory and the identification and mapping of sites, which made it possible to build a primary source base for subsequent research.

In the 1960s, research became more systematic. The volume of excavations increased significantly, the range of sites studied expanded, and the first attempts were made to typologise burial complexes and analyse burial rites. During this period, the main ideas about the chronology and cultural affiliations of a significant portion of the region's burial mounds were formulated.

Since the 1990s, archaeological research has largely taken on a protective character due to the destruction of sites caused by economic activity and natural processes. Despite the local scale of many works, the materials obtained have significantly supplemented our knowledge of the burial rites and material culture of the medieval population of the region.

The current stage of research, beginning in the 2000s, is characterised by a transition to a comprehensive study of archaeological sites. Such work examines not only necropolises but also architectural structures, economic infrastructure, and industrial complexes. This allows sites to be considered not in isolation, but in a broader cultural and historical context.

At the same time, analysis of historiography shows that the study of sites in the region remains uneven. The most thoroughly researched complexes are those located in areas of major construction work or completed archaeological projects, while a significant number of sites are known only from exploratory data or brief reports. In addition, a significant part of the materials from modern excavations is published with a delay or remains in the form of reports, making it difficult to include them in scientific circulation and to summarise the accumulated material.

Thus, the development of archaeological research in the Pavlodar Priirtyshye region reflects the general trends in domestic archaeology: a transition from the recording of sites to their systematic study and further comprehensive analysis, accompanied by an expansion of the range of sources studied and a complication of interpretative models.

Results

In 1955, E.I. Ageeva and A.G. Maksimova conducted archaeological research on the burial grounds of medieval nomads located in the areas of Kenzhekol, Trofimovka, Yamyshev and Kachir in the Pavlodar region. The materials obtained significantly supplemented the understanding of the burial rites and chronology of the region's sites (Ageeva, Maksimova, 1959: 32–58).

The analysis of published materials and reports from archaeological expeditions has established that a significant number of medieval burial sites have been identified in the Pavlodar Priirtyshye region, varying in type, date, and degree of study. The locations of the main sites studied are shown in Fig. 1. Summary information on the most studied objects, including their locations, chronologies, and research histories, is given in Table 1.

As shown in the data presented, most of the sites studied date back to the Early and developed Middle Ages and are concentrated in the Irtysh Valley and adjacent steppe areas. The most intensive

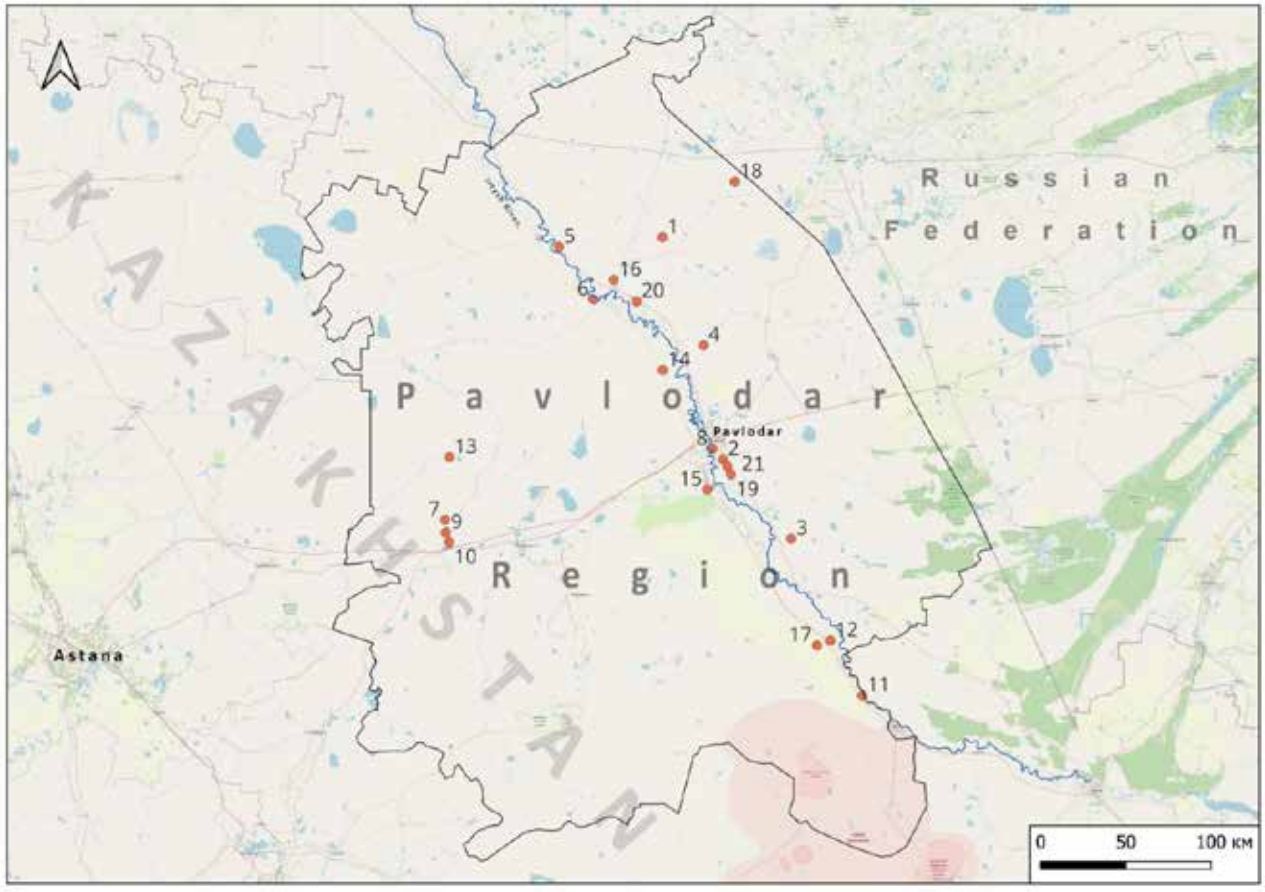

Fig. 1. Location of the medieval burial sites studied in the Pavlodar Priirtyshye region. The numbering of the sites corresponds to Table 1

№	Name of the site	Location	Type of site	Dating	Researcher	Year of research
1	Trofimovsky burial ground	Pavlodar Region, Terenkol District, 4.5 km west of the village of Korzhynkol	burial mound	6th–8th cc.	Ageeva E.I., Maksimova A.G.	1955
2	Kenzhekol burial mound (No. 499)	Pavlodar Region, Kenzhekol District, Kenzhekolske Village	burial mound	8th–12th cc.	Ageeva E.I., Maksimova A.G.	1955
3	Yamashevsky burial ground	Pavlodar Region, Akkulinsky District, Yamyshevo Village	burial mound	14th–15th cc.	Ageeva E.I., Maksimova A.G.	1955
4	Leontievsky burial ground	Pavlodar Region, Pavlodar District, 4 km north-east of Leontievka village	burial mound	11th–12th cc.	Arslanova F.Kh.	1961

5	Bobrovsky burial ground	Pavlodar Region, Terenkol District, Bobrovo Village	burial mound	8th–10th cc.	Arslanova F.Kh.	1961
6	Zhdanovsky burial ground	Pavlodar Region, Aktogai District, Pryrechenskoe Village	burial mound	10th–12th cc.	Arslanova F.Kh.	1961
7	Tasmola 4 burial ground	Pavlodar Region, Ekibastuz District, Tasmola tract, 50 km from Ekibastuz	mound group	14th c.	Kadyrbayev M.K.	1961
8	Lesozavod burial	Pavlodar, on the banks of the Irtysh River	burial	8th–9th cc.	Mertz V.K.	1994
9	Shiderty 18 burial mound group	Pavlodar Region, Ekibastuz District, 7.5 km south of Shiderta Station	mound group	10th–14th cc.	Mertz V.K.	2002
10	Mound near the Shiderty 3 site	Pavlodar Region, Ekibastuz District, left bank of the Shiderty River, northwest of the Shiderty 3 site	burial ground	13th–14th cc.	Mertz V.K.	2001
11	Mayskoye burial	Pavlodar Region, Maisky District, village of Mayskoye	burial	11th–13th cc.	Mertz V.K.	2005
12	Kalbasun Tower Archaeological Complex	Pavlodar Region, Maisky District, Kyzylenbek Village	archaeological complex	14th–15th cc.	Smagulov T.N.	2003–2005
13	Auliekol archaeological Complex	Pavlodar Region, Ekibastuz District, near the village of Karazhar	archaeological complex	14th–15th cc.	Smagulov T.N.	Since 2006
14	“25 let octyabrya” burial	Pavlodar Region, Aktogay District, Auelbek Village	burial	13th–14th cc.	Lagutin I.V.	1959
15	Akmola burial ground	Pavlodar Region, Aksu	mound	13th–14th cc.	Kadyrbayev M.K.	1960
16	Kachirsky burial ground	Pavlodar Region, Terenkol District, Terenkol Village	mound	8th–12th cc.	Ageeva E.I., Maksimova A.G.	1955
17	Kyzylenbek mound	Pavlodar Region, Maisky District, Kyzylenbek Village	mound	8th–11th cc.	Smailov Zh.E.	2001
18	Pokrovsky mound	Pavlodar Region, Terenkol District, Pokrovka Village	mound	6th–9th cc.	Data on the collection of sites	not established

19	Podstepnoye burial	Pavlodar Region, Pavlodar District, Podstepnoye Village	burial	8th–9th cc.	Data on the code of monuments	not established
20	Peschanoye burial	Pavlodar Region, Terenkol District, Peschanoye Village	burial	8th–11th cc.	Data on the code of monuments	not established
21	Baydala mound	Pavlodar Region, near the village of Kenzheköl	mound	8th–11th cc.	Data on the collection "Archaeological Research in Kazakhstan – 2021"	not established

Table 1. Burial sites of the medieval period in the Pavlodar Priirtyshye region

research was conducted in the 1950s and 1960s, as well as in the late 20th and early 21st cc., when protective and comprehensive archaeological work was carried out. The most representative complexes and their research results are presented below.

On the territory of the Berezovsky state farm, 4.5 km west of the village of Trofimovka (now Korzhynkol), a burial ground consisting of 18 earthen mounds grouped into three irregular chains was investigated. The mounds varied in size: diameter, from 6 to 12 m, height – from 0.17 to 0.48 m. During the work, eight mounds were studied (Nos. 3, 6, 8, 12, 13, 14, 16, 17). In most burial mounds, a single burial structure was identified. The exception is burial mound No. 3, where two burial structures in the form of wooden boxes were recorded. A double burial was found in burial mound No. 6. The grave pits are mainly oriented from northeast to southwest. In some cases, the orientation was from north-west to south-east and from north to north-east. One burial was performed according to the cremation rite. In other cases, the buried were usually laid out on their backs. In burial mounds Nos. 12, 17, and 8, it was not possible to determine the skeletons' positions due to anthropogenic interference. The orientation of the buried was predominantly north-eastern; only in two cases was a south-easterly and westerly orientation noted. The household items, weapons, jewellery and horse equipment were found in the burials (Ageeva, Maksimova, 1959: 45–49).

Near state farm No. 499 (now the village of Kenzhekol, near the city of Pavlodar), two groups of burial mounds have been identified, one of which is located on the eastern outskirts of the village. The eastern group includes 15 earthen mounds forming irregular chains oriented from north to south. The mounds average 11–12 m in diameter and 0.3–0.6 m in height. Within this group, mounds No. 9 and No. 4 (diameters of 8-20 m, heights of 0.21-0.59 m) have been studied. Mound No. 9 had a complex structure made of adobe bricks and multi-layered clay filling. Three grave pits were found within its boundaries, all of which had been disturbed by looters. The main grave pit, almost circular in shape and oriented from east to west, contained the burial of a man with a horse, accompanied by horse harness and weapons. The second grave pit, oval in shape and also oriented from east to west, contained the scattered bones of a child. The third grave pit, dating from a later period, was covered by a sagan-type structure made of adobe bricks. Mound No. 4 contained a plundered earth burial, probably of a person buried with a horse. Weapons and horse equipment were found near the skeleton of the buried person. The preserved materials as a whole allow both burial mounds to be attributed to the early Middle Ages (Ageeva, Maksimova, 1959: 52–54).

In addition, two burial grounds located 2.4 km north of the village of Kachiry (now Terenkol in the Pavlodar region) were studied. One of them was located on the eastern shore of the lake, the second on its south-western shore. The first burial ground included 13 earthen mounds, most of which had looting craters (mounds with diameters of 12–20 m and heights of 0.15–0.5 m). The mounds examined, Nos. 4, 3 and 12, were found to have been plundered. Mound No. 4 contained an oval grave pit with the remains of a wooden burial structure. The filling contained scattered human and horse bones, as well as fragments of iron objects related to weaponry.

Burial mound No. 3 included an earth burial in an oval grave oriented from southwest to northeast; scattered bones of a human skeleton and fragments of an iron object were recorded. Mound No. 12 is characterised by the presence of cremation remains, accompanied by ceramic vessels and horse bones. The second burial ground consisted of four burial mounds located in a chain from north to south. In this group, burial mound No. 3 was investigated, which contained three grave pits, oriented mainly from southwest to northeast. All burials were disturbed. The filling contained scattered human bones, remains of wooden structures, remains of sacrificial feasts, and a limited inventory of household items, weapons, and jewellery (Ageeva, Maksimova, 1959: 54–56).

Researchers recorded two burial grounds near Lake Yamyshevskoye: one on the eastern shore and the other on the northern shore. The northern burial ground consisted of five mounds forming two small chains oriented from southwest to northeast. The mounds were earthen, heavily eroded, with a diameter of 12–22 m and a height of 0.3–0.6 m, with looting craters. Within the burial ground, mounds No. 5 and No. 4 (diameter – about 20 m, height – 0.49–0.53 m) were studied. Both burial mounds had been plundered. The grave pits were oval in shape and oriented from southwest to northeast. Burial mound No. 5 contained an earthen grave pit, while traces of a wooden platform were found in burial mound No. 4. The filling of burial mound No. 5 contained scattered human and horse bones. There were no accompanying grave goods. Based on the shape of the pit, the orientation of the buried person can be reconstructed as facing north-east. The filling of mound No. 4 contained scattered human and horse bones, fragments of a ceramic vessel, and an iron three-pronged arrowhead, allowing the complex to be dated to the 14th–15th cc. AD (Ageeva, Maksimova, 1959: 56–58).

Research by E.I. Ageeva and A.G. Maksimova has revealed a significant variety of structures and ritual elements (corpse placement and cremation, the presence of wooden structures, burials with horses and traces of funeral feasts). Based on the combination of features and accompanying inventory, the studied sites date back to the 6th–14th cc. AD. Thus, the materials from the excavations of the 1950s made it possible for the first time to record the diversity of grave structures and ritual variants, which became the basis for subsequent studies of burial sites in the region (Ageeva, Maksimova, 1959: 32–58).

The next stage is associated with research in the late 1950s and early 1960s, which expanded the source base on medieval burial mounds in the Pavlodar Priirtyshye region.

In 1959, local historian I.V. Lagutin conducted research to collect material and excavate a destroyed burial site near the "25 let oktyabrya" state farm (now the village of Auelbek). The burial mound contained the skeleton of a person buried in a stretched position on their back, with their head facing north. The accompanying inventory consisted of fragments of stirrups and bits, silver plaques, parts of a headdress, and a silver-plated bronze mirror (Arslanova, 1970: 54–59).

In 1961, F.Kh. Arslanova investigated a burial mound near the village of Leontiyevka. The burial ground consisted of 12 earthen mounds. Of the 9 mounds excavated, 4 were attributed to the medieval period. The diameter of the medieval burial mounds varied from 9 to 15 m; in mounds No. 1, 2 and 4, one grave pit was recorded in each. Burial mound No. 11 contained two burial structures. In most cases, the grave pits were oval, whereas in burial mound No. 11, both pits were subquadratic. The orientation of the grave pits varied between northeast-southeast and west-east. In three cases, the burials were made in simple earth pits. In one burial mound, a grave pit with a ledge along the north-eastern wall and a sloping wooden ceiling was noted. In one of the burial mounds, a grave structure in the form of a mud brick layout was discovered. The burials orientation is consistent: the east prevails, with deviations to the southeast. Animal bones (horse, cow, ram) were found in a number of burials. Based on the available data, the burial mounds of the Leontiyevka burial ground date back to the 11th–12th cc. (Arslanova, 2013: 130–132).

In 1961, one of the teams of the Central Kazakhstan expedition led by F.Kh. Arslanova excavated a burial ground near the village of Bobrovo. The objects are represented by burial mounds and funnel-shaped depressions. Dimensions: diameter of soil pits – 7–12 m, diameter of burial mounds – from 7 to 15 m. Twelve burial mounds and two depressions were excavated during the expedition. Based on the analysis of the materials, F.Kh. Arslanova distinguished two burial rites: cremation without a grave pit and burial in a grave pit, with or without it. Differences in the composition of the inventory and the nature of the funeral feast are also noted. In burial mounds with cremation, it is typical

to find the remains of a lavish funeral feast. In the inhumation ritual, the person is typically placed in an extended position on their back, head facing west (with deviations). Fragments of decayed wood, interpreted as the remains of ceilings or wooden structures, were found on almost all skeletons. Two burial mounds contain grave pits with a base. The complex dates back to the 8th–10th cc. (Arslanova, 1980: 79–104).

During the 1960–1961 field seasons, F.Kh. Arslanova studied 28 earthen mounds of the Zhdanovo burial ground. The burial rites were relatively uniform: most burial mounds contained the remains of fire pits (charred logs, charcoal), burials were arranged in rectangular pits, and the deceased were laid on their backs in an extended position. The western orientation prevails with isolated deviations; in some cases, the orientation has not been established. Various forms of wooden structures above and inside the graves have been recorded (fences made of charred logs, row of logs, cross beams, wooden boxes without bottoms, logs). Based on the totality of characteristics, the burial ground dates back to the 10th–12th cc. (Arslanova, 1963: 278–302).

A separate layer of sources is represented by the study of burial mound No. 2 of the Tasmola 4 burial ground, conducted by a team from the Central Kazakhstan expedition led by M.K. Kadyrbayev. The burial mound had a diameter of 14 m and a height of 1.2 m. The grave pit was rectangular. Inside, a wooden box without a bottom was found, in which the skeleton of the buried person was laid in an extended position on his back, with his head to the north. A ritual feast (ram bones) was also found. Weapons and horse harness were found, along with two coins, which date the burial to the first half of the 14th c. (Kadyrbayev, Burnashev, 1970: 42–53).

Based on materials from the late 1950s and 1960s, research by F.Kh. Arslanova and M.K. Kadyrbayev clarified the chronological scale (8th–10th cc.; 11th -12th cc.; first half of the 14th c.) and identified the stable elements of the ritual (wooden structures, funeral feast, orientation, combination of cremation and inhumation), which significantly expanded the possibilities for cultural and chronological interpretation of the region's monuments.

The next stage involved protective and emergency rescue work in the late 20th and early 21st cc., necessitated by the destruction of sites by natural and anthropogenic factors.

In 1994, V.K. Mertz investigated a destroyed burial site on the banks of the Irtysh River in the city of Pavlodar (Lesozavod district). The remains of two grave pits were recorded: in one, a partially preserved skeleton was found, oriented with its head to the northeast (without inventory), and in the second, scattered human and horse bones. A paired burial with a stuffed horse was established. The buried were oriented with their heads to the east. The grave goods included weapons, jewellery and elements of horse equipment (an almost complete bridle set). Traces of fire in the filling and on the objects indicate that a funeral pyre was held. In addition, the remains of wooden structures were recorded. The complex dates back to the 8th–9th cc. and is attributed to the Kimak period (Mertz, 1995: 25–27).

In 2001, a team led by V.K. Mertz investigated burial mound No. 1 of the Shiderty archaeological complex, dating back to the Mongol period. A burial with a probable wooden ceiling was recorded. The finds included a mirror, elements of a case with cosmetics, a bead, a paste pendant and copper items (Mertz, 2002: 5).

In 2002, he also investigated burial mound No. 2 of the Shiderty 18 group: stone masonry of the mound, a burial in a wooden box (oriented with the head to the north-west) and individual items of weaponry were discovered. Judging by the burial rites, the site was dated to the 10th–14th cc. (Mertz, 2003: 23–25).

In 2001, a team led by Zh.E. Smailov investigated an inhumation burial from the Kimak period on the outskirts of the village of Kyzylenbek. The burial was sunk into a homogeneous silty-clayey mass of the mound, which made it impossible to establish the outlines of the grave pit. Household items, weapons and horse equipment were found next to the calcined bones. In 2003, the main burial of the Early Iron Age was discovered on the same mound (Bermagambetov, Amirgalina, 2004: 60–64; Code of Monuments of the Pavlodar Region, 2010: 22).

In 2005, emergency research was conducted on the Maiskoye site: a single burial of a man with a horse was recorded; based on the preserved bone remains, the position of the buried person was reconstructed with his head to the west; the inventory included horse equipment, weapons and elements of armour; the complex was preliminarily attributed to pre-Islamic burials of the 11th–13th cc. (Karazhigitova et al., 2025: 29–42).

A significant amount of data was collected during the study of the Kalbasun Tower and

Auliekol archaeological complexes, enabling burial sites to be considered in the context of monumental architecture and accompanying infrastructure.

In 2003–2005, T.N. Smagulov conducted work on the localisation and study of the Kalbasun Tower, during which two sites (No. 1 and No. 2) were surveyed and excavated. At site No. 1, sections of a cemetery with numerous, mainly uninvestigated burials were studied. At site No. 2, the remains of a ruined brick structure, burials and a sacrificial structure were identified. In some cases, vaulted structures and accompanying finds were noted. It was established that two sites of monumental architecture of the 14th–15th cc. were located in this area. The above-ground part of the earlier structure (site No. 2) was lost by the 17th c., and site No. 1 was destroyed in the second half of the 18th c., after which a Kazakh cemetery formed around the ruins (Smagulov, 2012: 6–133).

Since 2006, research has continued at the Auliekol site, which is interpreted as a medieval camp with a settlement, an irrigation system, and a necropolis from the 14th–15th cc. The excavations yielded a significant collection of artefacts (several thousand). Osteological materials and accompanying finds testify to a complex livestock and agricultural economy, supplemented by hunting and fishing. In addition, production facilities such as a workshop for the manufacture of architectural decorations and glazes, and kilns for firing bricks were recorded. Early Muslim burial mounds and burials in adobe fences were studied in the necropolis, and mausoleums-kumbez of the elite part of the necropolis were identified. In 2009, excavations of a two-chamber mausoleum (ziaratkhana and gurkhana) with several burials were completed, and altars made of horse skulls were noted. The architectural decor consisted of tiles and carved bricks with Arabic script and ornamentation (Smagulov, 2012: 113–114).

Materials from the late 20th and early 21st cc. have significantly expanded the source base, adding new data on Kimak burials from the 8th–9th cc., military complexes from the 11th–13th cc., and burial, memorial, and architectural sites from the 14th–15th cc. The inclusion of the Auliekol and Kalbasun archaeological complexes in scientific discourse enabled consideration of the burial sites of the Middle Irtysh region as elements of broader socio-economic and architectural complexes.

Taken together, the studies reviewed show that the burial sites of the medieval Pavlodar Priirtyshye region are characterised by a combination of ritual variants: in addition to corpse burial, cremation complexes are also recorded. An important element of burial practice is organic structures (floors, row of logs, wooden boxes, logs), traces of which can be found in both early medieval and later complexes. Other components also play a significant role in the rites – animal bones, burials with horses, and elements of funeral feasts, which are consistently noted in materials from various sites. The orientation of burials and grave structures varies, but in a number of complexes, consistent directions can be traced, which probably reflects local traditions and their chronological dynamics. The presence of late medieval objects (in particular, complexes from the 14th–15th cc. associated with monumental architecture and necropolises) broadens the context for interpreting burial sites, allowing them to be considered not in isolation, but in connection with settlements, economic infrastructure, and religious and memorial structures. Overall, the data set documents the long, heterogeneous development of burial practices in the region, spanning a wide range of dates in the complexes studied (6th–15th cc.).

Analysis of the burial site dates shows that most of the complexes in the Pavlodar Priirtyshye region date back to the early and developed Middle Ages. The earliest sites date back to the 8th–10th cc. and are associated with the Kimak period (Bobrovsky burial ground, Lesozavod burial site, and individual mound complexes). Sites of the 11th–13th cc. are represented by burial mounds, reflecting the stability of corpse burial traditions and the use of horse equipment elements in funeral rites (Leontievsky and Zhdanovsky burial grounds, Mayskoye burial). The complexes of the 14th–15th cc. are characterised by the appearance of monumental architecture, mausoleums, and developed necropolises, as seen most clearly in the materials from the Auliekol and Kalbasun sites.

Thus, archaeological materials testify to the continuity of burial traditions in the Pavlodar region during the 8th–15th cc., with a gradual transformation of ritual practices and architectural forms.

Conclusion

The analysis of the history of the study of medieval burial sites in the region under consideration shows that archaeological research in the Pavlodar region has gone through several stages, reflecting the general trends in the development of domestic archaeology: from exploratory work and

the recording of site to systematic excavations and comprehensive study of archaeological complexes.

The accumulated archaeological material has made it possible to identify the main features of the burial rites of the medieval population of the region, including the diversity of grave structures, the combination of different burial practices, the stability of individual ritual elements, and the widespread use of accompanying inventory related to weapons and horse equipment.

Research in recent decades has shown that the burial sites of North-Eastern Saryarka should be considered in the context of broader archaeological complexes, including settlements, production facilities and architectural monuments, which allows for a more complete reconstruction of the economic activities, social structure and cultural traditions of the medieval population of the region.

At the same time, the degree of study of the sites remains uneven. A significant part of the objects are known only from exploratory data, and the results of many modern excavations are published with a delay or remain in the form of reports, which makes it difficult to introduce them into scientific circulation and summarise the accumulated material.

Thus, the accumulated archaeological material and the results of its generalisation allow us to consider the Pavlodar Priirtyshye as one of the stable regional centres for the formation and development of burial traditions in the steppe zone of Kazakhstan in the medieval period.

In this regard, one of the urgent tasks for further research is the systematisation and publication of fieldwork materials, as well as comprehensive studies aimed at clarifying the chronology, typology, and cultural affiliation of medieval burial sites in the Pavlodar region.

Funding: This work was prepared within the grant funding project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, BR24992951 "The Archaeological Heritage of Saryarka (from the Stone Age to the Middle Ages)".

References

1. Ageeva, E.I., Maksimova, A.G., 1959. Otchyot Pavlodarskoj ekspeditsii 1955 goda [Report of the 1955 Pavlodar Expedition] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN Kazakhskoy SSR. Vol. 7: Arkheologiya. Almaty. Pp. 32–58 [in Russian]

2. Arslanova, F.Kh., 1980. Keramika rannesrednevekovykh kurganov Kazakhstanskogo Priirtyshya [Ceramics of Early Medieval Mounds of the Kazakh Irtysh region] // Srednevekovye drevnosti evraziyskikh stepey. Moscow: Nauka. Pp. 79–104 [in Russian]

3. Arslanova, F.Kh., 2013. Ocherki srednevekovoy arkheologii Verkhnego Priirtyshya [Essays on Medieval Archaeology of the Upper Priiirtyshye]. Astana: Filial Instituta arkheologii imeni A.Kh. Margulana. 405 p. [in Russian]

4. Arslanova, F.Kh., 1970. Pogrebeniya zolotoordynskogo vremeni v Pavlodarskoy oblasti [Golden Horde Period Burials in Pavlodar Region] // Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana. Almaty: Nauka. Pp. 54–59 [in Russian]

5. Arslanova, F.Kh., 1963. Srednevekovyy mogilnik iz Priirtyshya [Medieval Cemetery of the Irtysh Region] // Sbornik Ministerstva vysshego i srednego spetsialnogo obrazovaniya KazSSR. Istoriya, filosofiya, ekonomika. Almaty. Pp. 278–302 [in Russian]

6. 2022. Arheologicheskie issledovaniya v Kazakhstane – 2021: sbornik nauchnykh statey [Archaeological Research in Kazakhstan – 2021]: collection of scientific papers. Astana: Natsionalny muzei Respubliki Kazakhstan. 416 p. [in Russian]

7. Tazhenova. M.A.; Merts, V.K. (comp.). 2023. Arkheologiya Severo-Vostochnogo Kazakhstana: bibliograficheskiy ukazatel [Archaeology of Northeastern Kazakhstan: Bibliographic Index]. Pavlodar: Toraigyrov University. 111 p. [in Russian]

8. Bermagambetov A.Zh., Amirgalina G.T., 2004. Raskopki kurgana na mogilnike Kyzyl-Enbek v Pavlodarskoy oblasti [Excavation of the Mound at the Kyzyl-Enbek Cemetery, Pavlodar Region] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. No. 1 (242). Pp. 60–64 [in Russian]

9. Kadyrbayev, M.K., Burnasheva, R.Z., 1970. Pogrebenie kypchaka pervoy poloviny XIV veka iz mogilnika Tasmola [Burial of a Kipchak of the First Half of the 14th c. from the Tasmola Mound] // Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana. Almaty: Nauka. Pp. 42–53 [in Russian]

10. Karazhigitova, A., Peresvetov, G., Kabyldinov, A., 2025. Pogrebenie srednevekovogo voina v Pavlodarskom Priirtyshye [Burial of a Medieval Warrior in the Pavlodar Irtysh Region] // Gumilyov Journal of History. Vol. 151, No. 2. Pp. 29–41 [in Russian]

11. Merts, V.K., 2002. Otchyot o rabote arkheologicheskoy ekspeditsii Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta im. S. Toraygyrova v 2001 g. [Report on the Work of the Archaeological Expedition of S. Toraigyrov Pavlodar State University in 2001]. Pavlodar. 118 p. [in Russian]

12. Merts, V.K., 2003. Otchyot o rabote arkheologicheskoy ekspeditsii Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta im. S. Toraygyrova v 2002 g. [Report on the Work of the Archaeological Expedition of S. Toraigyrov Pavlodar State University in 2002]. Pavlodar. 84 p. [in Russian]

13. Merts, V.K., 1995. Otchyot o rabote Pavlodarskoy arkheologicheskoy ekspeditsii v 1994 g. [Report on the Work of the Pavlodar Archaeological Expedition in 1994]. Pavlodar. 87 p. [in Russian]

14. 2010. Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Pavlodarskaya oblast [Code of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Kazakhstan. Pavlodar Region]. Almaty: Aruna. 600 p. [in Russian]

15. Smagulov, T.N., 2012. Kalbasunskaya bashnya [Kalbasun Tower]. Almaty: Hikari. 160 p. [in Russian]

Қаражігітова Ә.Е.[1], *Джанеева А.Қ.[2]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Астана, Қазақстан
[2] Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
Астана, Қазақстан
*e-mail: ajaneyeva@gmail.com

СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС САРЫАРҚАДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ МЕН НЕГІЗГІ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік-Шығыс Сарыарқа аумағындағы Павлодар Ертіс өңірінің ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін зерттеу нәтижелеріне жалпылама шолу жасалған. Зерттеудің өзектілігі көптеген әртүрлі жарияланымдар мен далалық материалдардың болуына қарамастан, өңір бойынша кешенді тарихнамалық талдаудың жүргізілмеуімен, сондай-ақ заманауи археологиялық деректердің жеткіліксіз деңгейде ғылыми айналымға енгізілуімен түсіндіріледі. Бұл жағдай жинақталған материалдарды салыстырмалы тұрғыда қарастыруға және олардың мәдени-тарихи мазмұнын толық ашуға кедергі келтіреді.

Жұмыс барысында әр кезеңде жүргізілген зерттеулер нәтижелері негізгі белгілер бойынша жүйеленді: қабір құрылыстарының типологиясы, жерлеу ғұрпының құрылымы, жерленгендердің бағдарлану ерекшеліктері, салттық тәжірибедегі ілеспе заттардың құрамы мен қызметі. Осы негізде аймақ ескерткіштерінің басты хронологиялық топтары айқындалды: қимақ дәуірінің кешендері (VIII–X ғғ.), XI–XIII ғғ. ескерткіштері және монументалды сәулет өнерінің дамуымен байланысты XIV–XV ғғ. кейінгі ортағасырлық нысандар.

Сонымен қатар, аймақтың жерлеу ескерткіштеріне жерлеу ғұрпының әртүрлі нұсқаларының ұштасуы, ағаш конструкциялардың кеңінен қолданылуы, сондай-ақ тризна элементтері мен ілеспе зататрдың тұрақты түрде кездесуі тән екендігі анықталды. Алынған деректерді жалпылау жерлеу дәстүрлерінің эволюциясын нақтылап, аймақтың этномәдени дамуын түсіндіруге және болашақ археологиялық зерттеулердің бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Солтүстік-Шығыс Сарыарқа, Павлодар Ертіс өңірі, орта ғасырлар, археология, жерлеу ескерткіштері.

Дәйексөз үшін: Қаражігітова Ә.Е., Джанеева А.Қ. Солтүстік-Шығыс Сарыарқадағы ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін зерттеу тарихы мен негізгі нәтижелері // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб.69-81 (ағылш.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.06

Каражигитова А.Е.[1], *Джанеева А.К.[2]

[1] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана
Астана, Казахстан

[2] Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан

*e-mail: ajaneyeva@gmail.com

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ САРЫАРКИ

Аннотация. В статье представлен обобщающий обзор результатов изучения средневековых погребальных памятников Павлодарского Прииртышья, рассматриваемого в пределах Северо-Восточной Сарыарки. Актуальность исследования обусловлена отсутствием целостного историографического анализа по данному региону при наличии значительного массива разрозненных публикаций и полевых отчётов, а также ограниченной публикацией материалов современных археологических работ, что затрудняет их сопоставление и введение в научный оборот.

В работе систематизированы материалы разновременных исследований, сопоставленные по основным признакам: типы могильных сооружений, элементы погребального обряда, ориентировка погребённых, состав сопроводительного инвентаря в ритуальной практике и др. На этой основе выделены основные хронологические группы памятников региона: комплексы кимакского времени (VIII–X вв.), памятники XI–XIII вв., а также позднесредневековые объекты XIV–XV вв., связанные с развитием монументальной архитектуры.

Кроме того, было выявлено то, что для погребальных памятников региона характерно сочетание различных вариантов обряда, широкое использование деревянных конструкций и устойчивое присутствие элементов тризны и сопроводительного инвентаря. Обобщение полученных данных позволило уточнить представления о развитии погребальных традиций и определить перспективные направления дальнейших исследований региона.

Ключевые слова: Северо-Восточная Сарыарка, Павлодарское Прииртышье, средневековье, археология, погребальные памятники.

Для цитирования: Каражигитова А.Е., Джанеева А.К. История изучения и основные результаты исследований погребальных памятников средневековья Северо-Восточной Сарыарки // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 69-81 (англ.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.06

Information about authors:

Assiya Ye. Karazhigitova, PhD doctoral student in "Archaeology and Ethnology", L.N. Gumilyov Eurasian National University, Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-4321-811X

Janeyeva K. Aliya, Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Tauelsizdik Ave., 54, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0009-0007-5828-1756

Авторлар туралы мәлімет:

Қаражігітова Әсия Ержанқызы, «Археология және этнология» мамандығы бойынша PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-4321-811X

Джанеева Әлия Қайырбайқызы, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғылы, 54, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0007-5828-1756

Сведения об авторах

Асия Ержановна Каражигитова, магистр, PhD докторант по специальности «Археология и этнология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-4321-811X

Джанеева Алия Каирбаевна, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, проспект Тауелсиздик, 54, г. Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0007-5828-1756

IRSTI 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.07

Sultanova A.K.
L.N. Gumilyov Eurasian National university
Astana, Kazakhstan
e-mail: kanatovna160695@mail.ru

STONE SCULPTURES IN THE MUSEUM COLLECTION: ISSUES OF MUSEIFICATION AND EXHIBITION

Abstract. The Eurasian steppes nomads left behind numerous statues across the vast territories of the Turkic states. These stone figures are found everywhere from Eastern Mongolia to the Elbe Valley. Many statues date back to the 6th-8th centuries. Based on an analysis of archaeological finds and the collections of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, the typology of these statues is examined: ranging from elite "khagan-type" seated figures to images of warriors and female stone sculptures.

Stone statues of the Turkic period represent a complex semiotic system in which posture, attributes, and spatial arrangement encode the social status and sacral role of the depicted character. Most sculptural representations of Turkic monuments are executed as full-length standing figures; however, some statues depict only the head of the upper part of the body. Within large elite complexes sculptures of people in both standing and sitting positions are present.

The study also provides a critical analysis of the museification process. It addresses the problem of "decontextualization" – the loss of an object's sacral and semantic meaning when it is removed from its natural landscape and architectural ensemble. The research justifies the necessity of implementing new exhibition approaches to preserve the ancient Turkic heritage.

Keywords: Ancient Turkic stone statues, Khagan, museification, semiotics, nomadic culture of Kazakhstan, decontextualization.

For citation: Sultanova A.K. Stone sculptures in the Museum collection: issues of museification and exhibition // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 82-91 (in Eng.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.07

Introduction

The Eurasian steppes nomads left behind numerous statues across the vast territories of the Turkic states. These stone figures are found everywhere from Eastern Mongolia to the Elbe Valley. Many statues date back to the 6th-8th centuries.

These statues symbolized the departed ancestors, each statue carries individual features. The faces on the ancient Turkic sculptures are distinguished by Mongoloid features, round faces with long straight noses, slightly slanted eyes and curved moustaches are shown. Eyebrows and nose are drawn in one solid line.

History and geography have formed a special model of the continuity of the Turkic states, the great steppe empires. Over the centuries, they have successively replaced each other, leaving their significant mark on the economic, political and cultural landscape of medieval Kazakhstan. Memorial monuments are an important source on the history and culture of the ancient and medieval nomads of the Altai Mountains. They reflect the rituals of the memorial cycle, designed to perpetuate the memory of the deeds of tribesmen, warrior heroes, and nomadic leaders. The monuments were built according to a certain canon, a ritual tradition that goes back deep into history. Within the framework of a separate culture, the ritual practice had its own burial and wake options inherent in the clan tradition. Burial mounds, as funerary monuments, are almost always located in a close system with objects of memorial (ritual) purpose. After the funeral of the deceased, his wake was performed with ritual actions: making a fire, feasting, sacrifice,

and so on, to feed the souls of the dead.

The purpose of this article is to identify the issues of interpretation of stone sculptures of the ancient Turks in the context of the museum exposition. The sculpture of the ancient Turks, influenced to varying degrees by Buddhism, Manichaeism, and Mazdeism and developed in the traditions of the Sogdian art school, preserved at the same time not only shamanic, but also pre-Shamanic religious beliefs. This is evidenced by the reconstruction of the ancient Turkic memorial rite based on archaeological and ethnographic sources. It was based on the most ancient ideas associated with the cult of ancestors and having an amazing similarity of the funeral and memorial rites of the Altai Turks with the traditional funeral customs of the Turkic-speaking peoples of Siberia and Central Asia (Ermolenko, 2004: 74).

Materials and research methods

The material and source base of the research consists of archaeological, museum and written materials, which allow a comprehensive examination of the problem of the formation and visualization of the ancient Turkic cultural complex in stone plastic. A significant part of the source base consists of the museum collections of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. The materials of the Tarbagatai archaeological expedition led by Z. Samashev were used as archaeological sources. Special attention is paid to the Eleke Sazy cult and memorial complex, which is one of the most representative sacred and funerary monuments in the region. The archaeological finds of the expedition make it possible to correlate the stone sculptures with a specific historical and cultural context and clarify their functional purpose.

The study also included 15 male and 4 female stone sculptures found in Southern Kazakhstan, the Aral Sea region and the Akmola region. These monuments are considered as an integral visual array reflecting regional peculiarities, iconographic canons and the evolution of the human image in ancient Turkic sculpture.

Written sources play an important role in the interpretation of sculptures. The texts of ancient Turkic runic monuments, such as the Tonyukuk inscriptions and the Terkhin stele, containing information about the social structure, military organization, and ideological beliefs of the Turkic society, are used. Additionally, the works of Mahmud Kashgari are involved, in particular his lexicographic and ethnographic descriptions, which make it possible to clarify the meaning of terms, attributes and social categories reflected in the visual material.

The methodological basis of the study is a comparative typological analysis aimed at comparing the attributes depicted on stone sculptures with real archaeological finds from burial complexes. This method allows you to identify the degree of conventionality or realism of images and determine their symbolic and social significance.

The semiotic method is used to consider stone sculptures as a system of visual codes in which posture, gestures, objects in hands, and costume details function as signs indicating the social status, gender, and role of the depicted character in society.

Within the framework of the art historical analysis, the technique of carving, the features of plastic processing of stone, compositional techniques and iconographic canons characteristic of ancient Turkic sculpture are studied. This allows us to identify stylistic patterns, masterful traditions and possible cultural influences.

The complex application of these materials and methods provides an interdisciplinary approach and allows us to consider stone sculptures not only as archaeological objects, but also as an important visual source on the history and artistic culture of the ancient Turks.

Analysis

Stone sculptures from the Turkic period represent a complex semiotic system in which posture, attributes, and spatial arrangement encode the social status and sacred role of the portrayed character. Most of the sculptural images of Turkic monuments are made in the form of people standing at full height, however, some sculptures have images of only the head or the upper part of the body. Large elite complexes, such as the Kul Tigin Complex, feature sculptures of people in both standing and sitting positions.

The iconographic scheme depicting a man in a sitting position with his legs crossed is an absolute marker of the highest social hierarchy in the ancient Turkic tradition. Unlike standing statues, which are often interpreted as images of heroes ready for action or service, a sitting position could symbolize a state of absolute peace, mastery of space and high status. This is a visual metaphor for "sitting on the throne", which distinguishes the ruler (khagan) from his entourage. A similar hierarchy can be clearly

seen in the elite memorial complexes of Mongolia, for example, the statues of Bilge Khagan and the military commander Kul Tigin. In them, the central figures of the rulers are executed in a sitting position and placed in the focus of the sacred space, while the accompanying figures can be depicted standing.

The sedentary statues have never been installed isolated in an "open field". They were the semantic center of complex architectural ensembles, which, by their morphological and contextual characteristics, fully correspond to the category of so–called "Khagan-princely" monuments (according to V.E. Vojtov's terminology), designated in ancient Turkic written sources as barq (Drevnetyurkskij slovar, 1969: 84). Such objects marked the sacral space of ancient Turkic ale (qorug – "to protect", "a protected place"), serving not only as memorial sites, but also as sacred centers. They are inextricably linked with the practices of the cult of ancestors and the deification of the image of the deceased khagan. (Vojtov, 1996: 76-79). The temple acted as a model of the universe, and the seated sculpture in its center was the axis of the world, connecting the world of the living with the world of spirits. The spatial organization of such complexes always has a strict orientation along the east-west axis, that is, facing sunrise, which confirms the solar character of the Turkic cults (Vojtov, 1996).

A vivid confirmation of the existence of this tradition on the territory of Eastern Kazakhstan is the discovery made in 2021 by the Tarbagatai archaeological expedition led by Dr. Zainolla Samashev. The investigated Eleke Sazy cult and memorial complex is located on the territory of the Tarbagatai district of the East Kazakhstan region, about 95 km south-southwest of the village of Aksuat, on the third overflowing terrace of the right bank of the Kargyba River, in the eastern part of the grave field (Samashev, Ajtkali, Tolegenov, 2022).

The Eleke Sazy complex is a monumental two-pronged stone and earthen structure. The central element is a temple structure with a square shape in the plan, adjacent to the eastern side of which is a complex corridor structure, as shown by subsequent research, including a labyrinth. The spatial organization of the complex has a clearly defined orientation along the east–west axis: the total length is 90 m, the maximum width is 51 m (Samashev, Ajtkali, Tolegenov, 2022: 22).

The scale of the structure and its complex architecture indicate the high status of the buried. The labyrinth in this context can be interpreted as an initiation path or a protective barrier separating the sacred space of barq from our world.

The key artifact of this complex is a stone statue classified as "Khagan" (Fig.1a). A fragment of a Khagan-type sculpture depicts a seated man with his legs crossed and tucked under him. Despite the loss of the head and upper torso, the status is unmistakably read through the detailed attributes characteristic of the highest nobility.

a) b)

Fig. 1. Khagan stone sculpture from Eleke Sazy complex: a) Front side; b) Back side

The detailing of the costume and equipment on the statue from the Saza tree carries important ethnographic information. The sculpture is decorated with a unique belt set consisting of three types of plaques: rectangular and segmented with slots for threading belts, as well as moonstone-type plaques with scalloped outlines (Fig.1b). In the Turkic society, the belt was an indicator of social status; the number and material of the belt directly indicated the rank and its merits. The intricate decoration of the belt once again proves that the depicted man belongs to the elite of the khaganate.

A small bag was attached to the belt on the right side. The presence of such handbags is associated with ritual practice. These bags contained flint and tinder, the items needed to light the sacred fire, as well as possibly ancestral amulets. This highlights the role of the khagan not only as a ruler, but also as a priest or head of the clan responsible for communicating with spirits.

Such anthropomorphic sculptures are typical for memorial ensembles of the highest social hierarchy of ancient Turkic society. The largest number of them were found in Northern Mongolia, as well as in

other regions inhabited by medieval ancient Turkic peoples (Samashev, 2012). These sculptures act not only as artistic and religious objects, but also as ideograms of power embodied in stone. They serve as markers of the khaganate's political presence on the territory and as centers of religious worship, where the image of a deified ancestor was used to consolidate society (Vojtov, 1996: 21-22).

The sacralization of the khagan's image is also given in written sources. In the Tonyukuk inscription and the Terkhin stele, the role of the supreme ruler is presented from the first words, considering him inviolable and "not born" (Terkhin inscription), which "Tengri himself gave Khan..." (Tonyukuk Stele). The sacredness of the Khagan's personality is also noted in the work of Mahmud Kashgari: "Allah the Almighty raised the luminary of Fate to the constellations of the Turks, directed the heavens to revolve around their kingdom, named them at-Turk and endowed them with power, made them the Rulers of the Century and placed the reins of the Chosen people in their hands, exalted them above [other] people and guided them to the truth" (Kashgari, 2005: 53).

The collection of ancient Turkic monumental sculpture of the National Museum of the Republic of Kazakhstan includes 15 male stone sculptures. This collection, presented in the museum's exposition and collections, is an important source for the reconstruction of the material culture and ideological ideas of the nomads of Central Asia. The analysis of male stone sculptures allows us to identify key ethnographic markers and consider the specifics of the museum existence of these objects.

The most representative group of sculptures belongs to the period of the 9th-11th centuries. And it demonstrates the established iconographic canon of the noble Turkic warrior. A striking example is the monumental sculpture from Southern Kazakhstan (ҚРҰМ нқ 26328/1-2), dating from the 11th century (Fig.2). Its height is 270 cm. This monument is presented in the hall of the Ancient Turkic civilization and captures the classical three-part structure of the image. The front part is characterized by detailed elaboration – the eyes, eyebrows, nose, mustache, and mouth are clearly highlighted. Important ethnomarking details are the earring in the right ear and the image of long hair on the back of the sculpture. In the context of the Turkic cultural tradition, these elements do not serve as gender characteristics, but as an indicator of the high social rank of a male warrior. The iconography of the torso includes an image of clothing with two triangular lapels, as well as a canonical pose: a bowl in the bent right hand and a long straight sword in the lowered left.

Fig. 2. Male stone statue, the 11th century, Southern Kazakhstan

A similar semantics can be traced in the sculpture of the 9th-11th centuries. from the Turkestan region (Fig.3a). The sculpture depicts a man in clothes with a collar. Of particular interest is the detail of the gesture: the bowl in the right hand is held with two fingers, reflecting the nuances of the ritual etiquette of the era. The military status is emphasized by a set of weapons: the left hand rests on a curved dagger, and a long sword is depicted below along the body.

A separate category is made up of archaic plastic, represented by a sculpture of the VII-VIIII centuries from the Aral Sea region (ҚРҰМ нқ-13687) (Fig. 3b). Small size (33*19*28 cm) and the flattened shape distinguish it from later samples. The artistic emphasis is shifted to the individualization of the portrait: arched eyebrows, large almond-shaped eyes and a massive chin create an expressive image. A unique feature is the position of the hands at the waist level with the thumbs up, a specific gesture that probably has a sacred and ritual significance in nomadic communication.

a) b)

Fig.3. Male stone statues: a) the 9th – 11th cc., Turkestan region; б) the 7th -8th cc., the Aral Sea region.

Typologically, the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan correlates with the elite monuments of Altai. The general visual code is the image of ceremonial vestments and a waist set with curly plaques, the main indicator of rank in the Turkic hierarchy. It is important to keep in mind that the modern perception of these statues as monochrome objects made of limestone or marble is distorted by time. Initially, the sculptures were subjected to polychrome coloring, which conveyed the real color scheme of fabrics and marbles, however, in conditions of prolonged exposure to an aggressive environment, the colorful layer was lost.

Scientific work with the collection involves solving a number of conservation and methodological problems. The history of the exhibits often includes complex restoration interventions. An illustrative case is the restoration of a 19th-century sculpture from Southern Kazakhstan (ҚРҰМ нқ 26328/1-2), which entered the museum in a fragmented form. To restore the integrity of the monument, a structural reinforcement technique was applied: a metal pin was inserted into the base of the head and torso, and the joint was consolidated with a composite based on glue and stone chips. This example illustrates the evolution of restoration approaches and the need to document such interventions.

To reconstruct the role of women in ancient Turkic society, it is necessary to consider written sources and material memorials as a single cultural code. A comparison of epigraphic data with archaeological finds suggests that a woman in the Steppe possessed not only a sacred, but also a high socio-political status.

According to the written monuments, the ruler's wife occupied a position comparable to the khagan himself. The Terkhin inscription speaks of "Il-Etmish Bilge-khagan, born of Heaven", and at the same time of "Elbilge-khatun, born of Heaven", which emphasizes the dualism of supreme power. Mahmoud Kashgari confirms this in his work, defining the title "khatun" as belonging to the ruling dynasty and citing the proverb "When the khan has things to do, the princess's worries remain on the sidelines", which indicates a division of spheres of influence, but recognition of the importance of women's concerns (Kashgari, 2005: 386). In addition, there was a clear hierarchy: the title "kunjui" designated women of noble origin, but with a rank lower than khatun. Dynastic marriages, as indicated in the monument to Kul Tigin, served as a guarantor of political alliances, where the marriage of a princess secured the status of vassal rulers (Boroffka, Sultanova, 2024: 41).

The high social status of women was embodied in monumental art. Stone sculptures from the era of the Turkic khaganates depicted not only warriors, but also women, which is a direct reflection of their role in society. A striking example is the Kul Tigin memorial complex, where a statue of his wife was erected. Only a fragment of the head has been preserved from the statue, on which the Mongoloid

facial features are clearly visible. Tightly compressed lips are especially expressive, giving the image determination and strength of character.

Fig.4. Female stone statue, 9th -11th cc., Akmola region

The tradition of perpetuating female images was not limited to the Khagan's headquarters. The collections of the National Museum of Kazakhstan contain and exhibit sculptures of the 9th-11th centuries found in the Erementau district of the Akmola region in the Tomdykol-3 complex (Fig.4). Despite the fact that researcher Ya. Sher noted the difficulty of gender identification of many sculptures due to their schematics or poor preservation, the presence of pronounced female features (including nude figures) (Sher, 1963) and the specific attributes on female stone sculptures from the Erementau district confirm the ubiquity of this memorial practice. Thus, stone sculptures serve as a "visual duplicate" of those high titles and rights that are recorded in ancient texts.

From the point of view of museology, combining these data allows us to build a deeper concept of the esposition of the hall of the ancient Turkic civilization. When describing exhibits where gender is not explicitly expressed, the phrase "anthropomorphic sculpture" should be used, but if there is a context, it is important to focus on the gender aspect, helping the visitor understand that a woman in Turkic society held a high social status (Sher, 1963). Four female statues, donated by archaeologist V.S. Voloshin in 2019, represent a ready-made exhibition module. The size range (from 66 to 173 cm) allows you to create a dynamic composition that demonstrates the variability of the canon in the 9th-11th centuries.

As a rule, the sculptures were quite detailed, and give us excellent evidence of the appearance of the inhabitants of the steppe of the 6th-8th centuries. Stone sculptures often depicted hats, braids, robes, belts, jewelry, and weapons.

Turkic monuments give us the image of a man with braided hair. The statues often depict traditional Turkic clothing, belts with weapons suspended from them, and waist bags. Another common attribute of Turkic monuments is a bowl in the hand. It symbolized the participation of the deceased in a memorial service with friends and relatives.

Results

Museification of elite seated statues is associated with a number of methodological and scenic problems. The transfer of an object from an authentic sacred landscape environment to the museum's exhibition space inevitably leads to the transformation of its semantic field and the loss of a number of semantic codes.

The fundamental problem is the decontextualization and loss of architectonics, that is, the gap between sculpture and its architectural surroundings. In the original context, the seated statue of Khagan was not an autonomous object, but a compositional and sacred center of the memorial temple. The architecture, the presence of fences and a maze created a hierarchy of space where the figure of the ruler was dominant. In the conditions of the traditional linear museum exposition of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, where monuments are lined up along the walls, the status difference between the "Khagan" seated statue and ordinary stone sculptures is being leveled. Spatial desemantization deprives the object of its domineering aura, turning the sacred center into an ordinary exhibit of an archaeological collection.

The ancient Turkic memorial tradition implied a strict orientation of the complex to the cardinal points, facing east, and the possibility of a circular view of the sculpture. This is critically important for

seated statues, as a significant array of ethnographic information is placed on the side and rear planes of the monument. The practice of wall-mounted exposure makes these zones "blind" for the researcher and the visitor, truncating the informative value of the monument by 40-50% and violating the integrity of perception of the image of the warrior ruler.

The specificity of Turkic stone carving lies in the use of low bas-relief techniques and graphic engraving, designed for conditions of natural sunlight. In the conditions of the museum hall, where diffused overhead light is used, optical flattening of the relief occurs. The engraved small details become almost indistinguishable without special contrast lighting. In addition, museification records the current state of the stone, ignoring the fact of the original polychromy of the sculptures. The absence of a color layer, which in ancient times served as an important tool for encoding social information, distorts the aesthetic and semiotic perception of an object by a modern audience.

An important problem in the exhibition of the seated khagan from the Eleke Sazy complex is the psychological aspect of its fragmentation. In museum communication, the "front area" is the main point of emotional contact between the viewer and the object. The absence of a head makes it difficult to personify the object and reduces empathy for the figure not only as a khagan, but as a historical subject in general. Therefore, the expositor faces an ethical and methodological dilemma: the preservation of scientific authenticity comes into conflict with the need to reconstruct a holistic artistic image for visitors. And the solution to this problem dictates the need to use digital augmented reality tools.

Due to the lack of epigraphic data on most sculptures, the main tool for their dating and attribution is a comparative typological analysis of "realities". Researchers, including museum staff, are comparing the objects depicted on the stone with specific finds from closed archaeological complexes (burials) and other art monuments of Central Asia. This method makes it possible to establish the dating and ethnocultural affiliation of stone statues with high accuracy, turning them into a full-fledged historical source.

The problem of exposing ancient Turkic monumental sculpture lies in the conflict between form and context. As V. Benjamin notes, the removal of an object from the sacred environment leads to the loss of its "aura" and ritual function. Using the example of the ancient statue of Venus, the author argued about the sacredness of this figure for the ancient Greeks and "the symbol of a terrible idol for medieval clerics". (Benyamin, 1996: 26). In the conditions of a traditional museum, the "museum effect" described by S. Alpers is triggered – a cult object is transformed into a purely aesthetic, in our case, a work of stone-cutting art. (Alpers, 2022). Museification of monumental monuments of nomads is a complex cultural process that is not limited to the physical movement of the object. The removal of the monument from the natural landscape environment and its integration into the museum space inevitably entail a transformation of its ontological status. In modern museology, this process is characterized as decontextualization, which results in the preservation of the material form with the loss of its immaterial, sacred content.

The analysis of expositional practice allows us to identify four levels of semantic reduction leading to the loss of the authentic meaning of the monument.

In the traditional worldview of the Turkic peoples, space was not homogeneous, it was structured through sacred markers. The stone statue acted not just as a memorial sign, but as a tool for sacred navigation and organization of space.

The main condition for the installation of the statue was its strict orientation facing East, which ensured its connection with solar cults and the supreme deity Tengri. In a closed exhibition hall, the orientation of the sculpture follows the architectural logic of the room. In the National Museum of the Republic of Kazakhstan, stone sculptures are located along two walls, depriving viewers of a circular view, as well as ignoring the west-east vector, thereby depriving it of its cosmological function.

In the memorial composition of the Turkic tribes, the statue could be the beginning of the composition, from which a long string of stone statues and balbals stretched to the east. Traditional expositional practice removes only artistically valuable sculptures, leaving strings of balbals in the field or in the funds as "insignificant material". In the National Museum of the Republic of Kazakhstan, stone sculptures repeat this composition of the alley in the exhibition, but with one caveat: the stone sculptures belong to different territories and date back to different periods.

For a standing statue, the key attributes are a set belt and bladed weapons, which are often depicted from the side or behind. In the steppe, the approach to the statue was possible from all sides. The back and sides of the sculpture were as informative as

the front side. In museums, standing statues are often installed along the walls, suggesting only a frontal inspection. This turns the three-dimensional sculpture into a high relief. The "blind spot" hides the most important ethnographic markers of rank, turning a detailed historical source into a generalized image of an "anthropomorphic stone image".

The carving technique of the Turkic masters was designed to interact with dynamic sunlight. Under the rays of the sun, which changed the angle of incidence during the day, the flat images on the stone acquired meaning. Diffused museum light "flattens" the image. The texture of the stone (sandstone, granite) begins to dominate the image. Without specially directed warm light, the sacred image becomes unreadable, visually "dead".

Conclusion

One of the urgent problems of the study of ancient Turkic memorial monuments is their rapid disappearance in our time. The unique objects of the material heritage of medieval nomadic cultures, preserved for thousands of years, are now being lost due to human economic activity. A significant part of the monuments is known only from a limited number of museum sketches and archival photographs, which significantly complicates their comprehensive study and reconstruction. Often, ancient sculptures are subjected to mechanical destruction during agricultural work – they are uprooted, deformed and brought to stone mounds on the outskirts of fields. There are cases when in Altai these objects were used as building materials for the construction of bridges and other economic structures, which leads to the irreversible loss of the most important sources on the history and culture of the Turkic peoples.

The analysis of the concept of stone sculptures of the National Museum of the Republic of Kazakhstan allows us to characterize it as a representative source on the history, social stratification and ideology of the Turkic khaganates. The collection, which includes both elite seated statues and female images, demonstrates the complex hierarchy and developed memorial culture of the nomads.

At the same time, the process of museification of these objects has revealed a fundamental problem of decontextualization. Traditional methods of exposure, that is, wall placement, diffuse lighting, disorientation to the cardinal directions, lead to a significant loss of semantic information. The loss of sacredness leads to a break in connection with the landscape and the architectural ensemble, depriving the monument of its ritual function. Another important problem is information reduction, which means that the impossibility of a circular view hides up to 50% of the ethnographic details (hairstyle, weapons) applied to the backs of the sculpture. The loss of semantic information is also represented through a distortion of perception: museum lighting eliminates low-relief techniques designed for natural sunlight.

Thus, despite the fact that the museum performs a critically important function of physically preserving monuments from destruction in the natural environment, current conservation decisions require revision. It is necessary to switch to methods that make it possible to reconstruct not only the appearance, but also the semiotic context of ancient Turkic sculpture.

References

1. Alpers S., 2022. Iskusstvo opisaniya. Gollandskaya zhivopis [The art of description. Dutch painting]. Moscow: V-A-C press. 438 p. [in Russian]

2. Benyamin V., 1996. Proizvedenie iskusstva v epokhu ego technicheskoj vosproizvodimosti [A work of art in the era of its technical reproducibility]. Moscow: MEDIUM. 239 p. [in Russian]

3. Boroffka N., Sultanova A.K., 2024. Some aspects of the social structure and authority of the Ancient Turks in written sources of the 8th-11th centuries. Turkic Studies Journal. Vol.6. No.3. P.31-50. http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-3-31-50

4. Drevnetyurkskij slovar [Ancient Turkic Dictionary]. 1969. Leningrad: Nauka. Leningradskoe otdelenie. 676 p. [in Russian]

5. Ermolenko L.N., 2004. Srednevekovye kamennye izvayaniya kazakhstanskih stepej [Medieval stone sculptures of the Kazakh steppes]. Novosibirsk.132 p. [in Russian]

6. Kashgari M., 2005. Divan Lugat at-Turk [Diwan Lugat at-Turk]. Almaty: Dajk-Press. 1288 p. [in Russian]

7. Samashev Z., 2012. Drevnetyurkskie kamennye ststui v kontekste rituala [Ancient Turkic stone statues in the context of ritual]// Turkic World Almanac. Astana: Foliant. P.400-419 [in Russian]
8. Samashev Z.S., Ajtkali A.K., Tolegenov E., 2022. K voprosu o sakralizacii obraza khagana [On the issue of sacralization of the Khagan's image] // Povolzhskaya arkheologiya. 2(40). P.21-34. [in Russian]
9. Sher Ya. A., 1963. Pamyatniki altajsko-orkhonskikh tyurkov na Tyan-Shane [Monuments of the Altai-Orkhon Turks on the Tien Shan] // CA. № 4. P. 158-166. [in Russian]
10. Vojtov V.E, 1996. Drevnetyurkskij panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnykh pamyatnikakh Mongolii VI-VIII vv. [The ancient Turkic pantheon and the model of the universe in the cult and memorial monuments of Mongolia of the VI-XIII centuries.] Moscow: Izd-vo GMV. 152 p. [in Russian]

Султанова А.К.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: kanatovna160695@mail.ru

МУЗЕЙ КОЛЛЕКЦИЯСЫНДАҒЫ ТАС МҮСІНДЕР: МУЗЕЙЛЕНДІРУ ЖӘНЕ ЭКСПОЗИЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Еуразия даласының көшпелілері түркі мемлекеттерінің ұланғайыр аумағында көптеген тас мүсіндерді қалдырды. Балбалдар деп аталатын тас мүсіндер Шығыс Моңғолиядан Эльба аңғарына дейінгі жерлерде жиі ұшырасады. Мүсіндердің басым бөлігі VI-VIII ғасырларға жатады. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейіндегі археологиялық олжалар мен коллекцияларды талдау негізінде элиталық «қағандық» отырған мүсіндерден бастап, жауынгерлер мен әйелдерге арналған тас мүсіндерге дейінгі үлгілердің типологиясы қарастырылады.

Түркі дәуіріне жататын тас мүсіндер бейнеленген кейіпкердің әлеуметтік мәртебесі мен сакралдық қызметін айқындайтын қалпы, атрибуттық белгілері және кеңістіктік орналасуы арқылы кодталған күрделі семиотикалық жүйені құрайды. Түркі ескерткіштеріндегі мүсіндік бейнелердің басым бөлігі толық бойымен тұрған адам кейпінде сомдалған, алайда кейбір мүсіндерде тек басы немесе денесінің жоғарғы бөлігі ғана бейнеленген. Ірі элиталық кешендер құрамында адамдардың мүсіндері әрі тұрған, әрі отырған қалыпта бейнеленген.

Сондай-ақ зерттеуде музейлендіру үдерісіне сыни талдау жасалады. Нысанды табиғи ландшафт пен сәулеттік ансамбль құрамынан бөліп алу нәтижесінде оның сакралды-мағыналық мазмұнының жоғалуын білдіретін «деконтекстуализация» мәселесі қарастырылады. Көне түркі мұрасын сақтау үшін жаңа экспозициялық тәсілдерді енгізудің қажеттілігі негізделеді.

Кілт сөздер: ежелгі түркі тас мүсіндері, қаған, музейлендіру, семиотика, Қазақстанның көшпелі мәдениеті, деконтекстуализация.

Дәйексөз үшін: Султанова А.К. Музей коллекциясындағы тас мүсіндер: музейлендіру және экспозициялау мәселелері // Мәдени мұра. 2026. No.1 (112). бб. 82-91 (Ағылш.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.07

Султанова А.К.
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: kanatovna160695@mail.ru

КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ В МУЗЕЙНОЙ КОЛЛЕКЦИИ: ВОПРОСЫ МУЗЕЕФИКАЦИИ И ЭКСПОНИРОВАНИЯ

Аннотация. Кочевники Евразийских степей оставили после себя множество изваяний на обширных территориях тюркских государств. Каменные фигуры, называемые балбалами, встречаются повсеместно от Восточной Монголии до долины Эльбы. Большое количество изваяний датируются VI-VIII веками. На основе анализа археологических находок и коллекций Национального музея Республики Казахстан рассматривается типология изваяний: от элитарных «каганских» сидячих фигур до образов воинов и женских каменных изваяний.

Каменные изваяния тюркского периода представляют собой сложную семиотическую систему, в которой поза, атрибутика и пространственное расположение кодируют социальный статус и сакральную роль изображаемого персонажа. Большинство скульптурных изображений тюркских памятников исполнены в виде стоящих в полный рост людей, однако некоторые изваяния имеют изображение только головы или верхней части тела. В составе больших элитарных комплексов присутствуют скульптуры людей, как в стоячем, так и в сидячем положении.

В исследовании также проводится критический анализ процесса музеификации. Рассматривается проблема «деконтекстуализации» – утраты сакрально-смыслового значения объекта при его изъятии из природного ландшафта и архитектурного ансамбля. Обосновывается необходимость внедрения новых экспозиционных подходов для сохранения древнетюркского наследия.

Ключевые слова: древнетюркские каменные изваяния, каган, музеефикация, семиотика, кочевая культура Казахстана, деконтекстуализация.

Для цитирования: Султанова А.К. Каменные изваяния в музейной коллекции: вопросы музеефикации и экспонирования // Мәдени Мұра. 2026. No.1 (112). С. 82-91 (Англ.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.07

Information about author:
Sultanova Ayagoz Kanatovna, doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-2506-0192

Автор туралы мәлімет:
Султанова Аягоз Канатовна, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0003-2506-0192

Сведения об авторе:
Султанова Аягоз Канатовна, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0003-2506-0192

ГРНТИ: 03.41.01 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.08

Брынза Т.В.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: tanechka83-83@mail.ru

В.Ф. ЗАЙБЕРТ И ЕГО РОЛЬ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «АКМОЛИНСКАЯ ПРАВДА»)

Аннотация. В статье на основе комплексного анализа публикаций областной общественно-политической газеты Казахстана «Акмолинская правда» за период с 2013 по 2024 годы детально реконструируется жизненный путь, научная, педагогическая и общественная деятельность выдающегося казахстанского археолога Виктора Федоровича Зайберта. Основной проблемой исследования является необходимость осмысления его многогранной деятельности. Автором был проведен подробный разбор статей, материалом для которых стали интервью с ученым, репортажи с раскопок, аналитические обзоры коллег и официальные сообщения. Проведенный анализ массива публикаций позволил системно выявить ключевые темы, вокруг которых «Акмолинская правда» выстраивала образ В.Ф. Зайберта. Одной из основных тем является открытие и всестороннее изучение памятников Ботайской археологической культуры энеолитической эпохи. Газета последовательно раскрывает революционный характер этого открытия, которое не просто добавило новый памятник в археологическую карту, а кардинально изменило научные представления о древней истории степей. Еще одной немаловажной темой является интеграция его научных открытий в государственные программы. Идеи ученого обеспечили программы «Рухани жаңғыру» и «Сакральная география» конкретным историческим содержанием, глубокой хронологической перспективой и материальным фундаментом. Проведенное исследование показывает, что Виктор Федорович был археолог с глубоким мышлением, чьи идеи о прошлом напрямую касались настоящего и будущего страны.

Ключевые слова: «Акмолинская правда», Зайберт В.Ф., археология, Северный Казахстан, Ботайская культура, доместикация лошади, степная цивилизация.

Для цитирования: Брынза Т.В. В.Ф. Зайберт и его роль в изучении истории и археологии Северного Казахстана (по материалам газеты «Акмолинская правда»)// Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 92-100 (рус.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.08

Введение

Формирование исторического сознания современного казахстанского общества неразрывно связано с глубоким и всесторонним осмыслением его древних корней. В этом процессе первостепенное значение имеют труды археологов, кропотливо восстанавливающих по материальным свидетельствам картины далекого прошлого. Среди плеяды выдающихся казахстанских ученых особое место занимает фигура Виктора Федоровича Зайберт, чьи работы обусловили одно из крупнейших научных открытий страны в минувшем столетии.

В.Ф. Зайберт (1947-2022) – выдающийся казахстанский археолог, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Германского археологического института и Академии социальных наук Республики Казахстан. Автор одного из фундаментальных открытий в археологии XX века – Ботайской культуры, исследование которой коренным образом изменило представления об энеолите Северной Евразии (Зайберт, 2009, Зайберт, 2011).

Научная деятельность В.Ф. Зайберта связана с археологическими исследованиями

в Северном Казахстане. На основании полученных результатов исследований ученым было выделено две археологические культуры. Открытие атбасарской археологической культуры является одной из ключевых вех в изучении неолита степной зоны Евразии и напрямую связано с многолетней исследовательской деятельностью известного казахстанского археолога Виктора Федоровича Зайберта. Начав свою работу в составе Северо-Казахстанской археологической экспедиции (СКАЭ) под руководством Г.Б. Здановича в конце 1960-х годов, В.Ф. Зайберт уже в начале 1970-х годов приступил к специализированному изучению памятников каменного века в долине реки Ишим и ее притоков. Именно в ходе этих работ – в Приишимье, на территории современных Северо-Казахстанской, Акмолинской и Кокшетауской областей была выявлена серия стоянок и поселений с устойчивым набором типологических признаков каменного инвентаря и керамики, не укладывавшихся в известные ранее схемы культурной атрибуции.

Выделение атбасарской культуры, названной по топониму района исследований, было впервые обосновано Виктором Федоровичем в конце 1970-х - начале 1980-х годов. Решающую роль в этом сыграли не просто масштабные раскопки таких памятников как Виноградовка II, Виноградовка X, Тельмана I, X, Явленка VI, VII и др., но и внедрение принципиально новой для того времени методики обработки материалов. Зайберт, опираясь на традиции уральской археологической школы и одновременно критически переосмысляя западные (французские) классификационные схемы, разработал систему типолого-статистического анализа кремневого инвентаря.

Второе его открытие в 1980 году стало эпохальным в археологии Казахстана. Энеолитическое поселение Ботай, расположенное на обрывистом берегу реки Иман-Бурлук, с первых дней исследований продемонстрировало свою уникальность. Площадь памятника превышает 15 гектаров, на современной поверхности было зафиксировано 109 отчетливых впадин – следов древних жилищ. За 26 полевых сезонов 24 раскопами было вскрыто 7528 кв. м культурного слоя и исследовано 76 жилищно-хозяйственных конструкций, что делает Ботай одним из наиболее полно изученных поселений каменного века степной зоны. В.Ф. Забертом была обоснована высокая степень культурного развития носителей данной культуры и доказан факт раннего одомашнивания лошади на территории Казахстана в IV тыс. до н.э. Данное открытие имело революционный характер, опровергнув прежние гипотезы о времени и центрах доместикации (Зайберт, 2009).

Его научные изыскания в Северном Казахстане не только вписали новые, яркие страницы в древнюю историю региона, но и вывели казахстанскую археологию на мировую арену.

Региональная газета «Акмолинская правда» на протяжении многих лет являлась летописцем его деятельности, подробно освещая этапы его работы, научные достижения и их общественный резонанс. Цель данной статьи – на основе системного анализа корпуса публикаций «Акмолинской правды» реконструировать целостный образ В.Ф. Зайберта как ученого, педагога и гражданина, оценив его многогранный вклад в изучение, сохранение и популяризацию археологического наследия Северного Казахстана. Задачи исследования включают: выявление основных этапов его биографии и научной карьеры; анализ основных открытий, связанных с Ботайской культурой; оценку его роли в развитии археологической науки и образования в регионе; осмысление его взглядов на проблемы модернизации общественного сознания и сакральной географии.

Материалы и методы исследования

Эмпирическую базу исследования составил корпус из 24 статей, опубликованных в газете «Акмолинская правда» в период с 2013 по 2024 год. Данный массив источников отличается жанровым разнообразием и включает интервью с самим ученым, репортажи с археологических раскопок (Ботай, Красный Яр, Кошкарбай), отчеты о презентациях его фундаментальных монографий, аналитические статьи его коллег и учеников, материалы, посвященные реализации государственных программ с его участием. Столь разнообразный материал позволил проследить эволюцию его научной деятельности и то, как его работа и личность освещались в региональной прессе на протяжении более десяти лет.

В работе применялся комплекс общенаучных и исторических методов. Контент-

анализ позволил выявить ключевые темы и концепты, связанные с именем Зайберта В.Ф. в медийном пространстве. Систематизация данных помогла объединить разрозненные факты в целостную картину его работы. С помощью историко-биографического метода был восстановлен его жизненный путь и становление научного мировоззрения. Кроме того, сравнительно-исторический метод позволил проанализировать эволюцию его взглядов и оценить значение его открытий для мировой археологии.

В представленных материалах газеты «Акмолинская правда» личность и научное наследие В.Ф. Зайберта освещаются с исключительной полнотой и глубиной. Газета выступает не просто как пассивный регистратор событий, но как активный участник процесса популяризации его идей. Тема раскрыта многогранно: через призму его главного открытия – Ботайской культуры, ее характеристики и мирового значения; через его роль как педагога и наставника, воспитавшего новое поколение археологов; через его общественную позицию как гражданина, глубоко переживающего за историческое будущее страны. Материалы газеты показывают, что интерес к личности и работам ученого сохранялся на высоком уровне на протяжении всего исследуемого периода, что указывает на постоянную научную и общественную значимость его наследия. Публикации свидетельствуют о признании его заслуг как в Казахстане, так и за рубежом. В частности, он был избран членом-корреспондентом Германского археологического института в Берлине, а также выступал с лекциями в таких авторитетных научных центрах, как университеты Оксфорда и Эдинбурга.

Анализ

Публикации позволяют проследить истоки становления Виктора Федоровича Зайберта как личности и ученого. Он родился в 1947 году в селе Николаевка Есильского района Северо-Казахстанской области в семье депортированных немцев. В интервью он подчеркивал, что родители, несмотря на пережитые тяготы, сумели воспитать в детях «доброту, уважение к труду и, конечно, немецкий порядок», а также «доскональность, скрупулезность, преданность своему делу» (Митчинова, 2013). Эти качества стали залогом его будущих научных успехов. Его судьба была неразрывно связана с казахской землей, о чем он говорил: «Я благодарен судьбе, что живу здесь. По-настоящему изучить историю страны можно только, родившись на этой земле, будучи частью народа» (Митчинова, 2017б). Его знаменитая фраза, произнесенная в Каире: «Я немец, но немец казахского народа», – стала его жизненным кредо, отражающим глубокую интеграцию и преданность своей Родине (Митчинова, 2013). Его профессиональная деятельность была тесно связана с городом Кокшетау: работа в КГУ им. Ш. Уалиханова, руководство научным центром «Кокше», руководство Кокшетаускими археологическими экспедициями (Маржикпаев, 2022).

Центральное место в материалах газеты занимает открытие и исследование ученым Ботайской археологической культуры. В 1980 году В.Ф. Зайберт обнаружил поселение Ботай на берегу реки Иман-Бурлук, что положило начало изучению нового пласта древней истории степной Евразии Как отмечают авторы статей, это открытие стало «матрицей степной цивилизации», «точкой притяжения для историков и туристов» (Шинтимирова, 2014; Шакшаков, 2023).

Анализ публикаций позволяет выделить несколько фундаментальных аспектов значения Ботайской культуры, обоснованных В.Ф. Зайбертом:

Первичная доместикация лошади. Это ключевое открытие, неоднократно подчеркиваемое в статьях. Виктор Федорович и его команда предоставили комплекс доказательств того, что именно в степях Северного Казахстана в IV-III тыс. до н.э. впервые в мире была одомашнена лошадь (Митчинова, 2023, Чайка, 2015). Среди доказательств: патологии на зубах лошадей от удил, обнаружение костяных элементов уздечки, огромное количество костей лошадей на поселениях, до 99% от всех остеологических находок (Яковлева, 2022, Шакшаков, 2023). Эти доказательства, по словам ученого, опровергают существовавшую европоцентристскую теорию одомашнивания лошади.

Древнейшее кумысоделие. Сенсацией стало обнаружение на стенках глиняных сосудов жировых молекул кобыльего молока (Митчинова, 2023; Бейсенбайкызы, 2023). В 2000-х годах исследования, проведенные совместно

с британскими учеными, окончательно подтвердили этот факт. Это свидетельствовало о сложившейся производящей экономике (Шакшаков, 2023).

Высокий уровень материальной и духовной культуры. Ботайцы были искусными мастерами. Они изготавливали орудия из камня и кости, такие как наконечники стрел, ножи, скребки, проколки, также керамическую посуду с геометрическим орнаментом (Митчинова, 2023). Особое внимание в статьях уделяется находке черепа со следами трепанации, что говорит о наличии хирургических знаний (Шакшаков, 2023; Митчинова, 2023). Обряд кремации, обнаруженный на поселении Красный Яр, указывает на сложные мировоззренческие представления, связанные с культом огня и коня (Шакшаков, 2023).

Инновации в домостроительстве. Ботайцы строили капитальные полуземляночные жилища многоугольной формы площадью до 120 кв. м, с куполообразной крышей из бревен, которые по мнению ученого, стали прообразом казахской юрты (Смагулов, 2018; Шакшаков, 2019). Реконструкция таких жилищ легла в основу музея под открытым небом «Ботай-Бурабай».

Научная деятельность В.Ф. Зайберта не ограничивалась сугубо теоретическими изысканиями. Значительная часть его работы была сопряжена с непосредственной полевой практикой и педагогическим процессом. На протяжении многих лет он осуществлял руководство кафедрами и научно-исследовательскими археологическими центрами в высших учебных заведениях Северного Казахстана, сочетая академическую науку с подготовкой молодых специалистов-археологов. «У самого профессора Зайберта – множество учеников», – констатирует газета (Митчина, 2017б). Он организовывал масштабные экспедиции, в которые вовлекал студентов и школьников, считая это важнейшим элементом патриотического воспитания (Яковлева, 2022). По словам ученого «Если в молодежь ничего не вложили, то и спрашивать с нее нечего» (Митчинова, 2013).

В публикациях «Акмолинской правды» отмечается, что в рамках реализации государственной программы «Рухани жаңғыру» («Модернизация общественного сознания») деятельность В.Ф. Зайберта и его экспедиции приобрела новое, важное просветительское измерение (Яковлева, 2022; Ахмет, 2018). Полевые археологические школы, которые ученый организовывал на базе ключевых памятников, таких как Ботай, Красный Яр, Кошкарбай, стали регулярными и массовыми форматами вовлечения молодежи.

В.Ф. Зайберт был активным проводником идей, заложенных в программных статьях Первого Президента Республики Казахстан. В публикациях газеты особо подчеркивается активная позиция В.Ф. Зайберта как эксперта в рамках общенационального проекта «Сакральная география Казахстана». Ученый настаивал на включении в проект памятников Ботайской культуры, обосновывал, что данные памятники – это не периферия древних обществ, а колыбель одной из первых степных цивилизаций, основанной на инновационной производящей экономике. Включение Ботая в сакральную карту означало признание глубоких, автохтонных истоков степной культуры Казахстана, уходящих в энеолит (IV-III тыс. до н.э.). Виктор Федорович подчеркивал: «Сакральные объекты не имеют национальной принадлежности... они выступают в качестве символа национального единства и возрождения» (Нурсеитов, 2017).

В публикациях «Акмолинской правды» последовательно раскрывается, как теоретические концепции В.Ф. Зайберта материализовались в конкретные проекты национального и международного масштаба, выходящие далеко за рамки чистой археологии.

Разработанная ученым идея «культурно-патриотического туризма» имела не столько экономическое, сколько мировоззренческое измерение. Это была стратегия «оживления» археологического наследия, превращения его в ресурс для образования, формирования идентичности и регионального развития. Идеи В.Ф. Зайберта нашли воплощение в создании Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай» и археолого-этнографического комплекса «Ботай-Бурабай» (Смагулов, 2018; Шакшаков, 2023, Салык, 2024).

Помимо фундаментальных научных открытий и многолетней полевой работы, Виктор Федорович Зайберт активно участвовал в популяризации археологического наследия и интеграции научного знания в широкий культурный и образовательный контекст.

Одним из наиболее значимых проектов в этой сфере стало его участие в качестве научного консультанта международной документальной кинотрилогии «EQUUS», посвященной истории доместикации лошади и ее роли в становлении человеческой цивилизации (Утеулина, 2017).

Материалы газеты рисуют портрет человека огромной внутренней культуры, целеустремленности и преданности науке. Его глубокая гражданская позиция проявлялась в рассуждениях о единстве казахстанского народа, основанном на общности исторической судьбы и взаимодополняющих культур. Он говорил о «евразийской сущности» казахстанского общества и необходимости разумного сочетания традиций и инноваций (Митчинова, 2017а; Митчинова, 2013).

Заслуги В.Ф. Зайберта в развитии гуманитарного знания были отмечены присвоением ему звания Члена-корреспондента Академии социальных наук Республики Казахстан. Данный статус присваивается ученым, внесшим существенный вклад в разработку фундаментальных проблем социально-гуманитарного направления и способствующим интеграции отечественной науки в мировое академическое пространство.

Закономерным итогом многолетних исследований ботайской культуры стало избрание ученого членом-корреспондентом Германского археологического института (Deutsches Archäologisches Institut, DAI) в 1997 году. Данный институт, основанный в 1829 году, является одной из старейших и престижных научно-исследовательских организаций в области археологии. Членство в нем предоставляется ученым, чьи открытия имеют фундаментальное значение для мировой науки и признаются международным академическим сообществом.

Особое место в научной биографии В.Ф. Зайберта занимает его лекционная деятельность в ведущих университетах Европы. В 1994 году по приглашению британских коллег он организовал в Кембриджском университете двухмесячную выставку «Истоки степной цивилизации», в рамках которой прочитал цикл лекций, посвященных ботайской культуре и проблемам доместикации лошади. Также, В.Ф. Зайберт выступал с научными докладами и лекционными курсами в Оксфордском университете (New College), Королевском университете Белфаста, Университете Ньюкасла и Эдинбургском университете (Актанов, 2016; Митчина, 2017б).

Результаты

Проведенный анализ статей областной общественно-политической газеты Казахстана «Акмолинская правда» позволяет сделать следующие выводы о результатах деятельности В.Ф. Зайберта:

1. Научная революция в археологии. Его работы привели к кардинальному пересмотру роли Казахстана в древней истории. Ботайская культура была признана самостоятельным очагом доместикации лошади, что поставило ее в один ряд с древнейшими центрами цивилизации.

2. Создание мощной источниковой базы. За годы раскопок на поселениях Ботай, Красный Яр и других было собрано более 300 тысяч артефактов, изучено более 100 жилищ. Этот материал является неисчерпаемым источником для дальнейших исследований.

3. Формирование научной школы. Благодаря его педагогической работе в Северном Казахстане сформировалась устойчивая школа археологов, продолжающая его дело.

4. Музеефикация и популяризация наследия. Его идеи напрямую способствовали созданию музея-заповедника «Ботай» и комплекса «Ботай-Бурабай», сделавших древнее наследие доступным для широкой публики и превратив его в туристический актив.

5. Интеграция в национальную идею. Труды Зайберта стали важной составляющей таких государственных программ, как «Рухани жаңғыру» и «Сакральная география Казахстана», обеспечив историческую глубину и научную обоснованность формирующейся концепции национальной истории.

Заключение

Публикации газеты «Акмолинская правда» представляют собой ценный и репрезентативный источник, всесторонне освещающий жизнь и многогранную деятельность Виктора Федоровича Зайберта. Его роль для истории и археологии Северного Казахстана имеет фундаментальное, определяющее значение. Он не просто открыл и исследовал древнюю культуру, но и сумел вписать ее в глобальный контекст истории человечества, доказав, что

казахская степь была одним из ключевых центров неолитической революции, связанной с одомашниванием лошади. Это открытие дало мощный импульс для развития национального самосознания.

Зайберт Виктор Федорович предстает в материалах газеты как ученый-новатор, талантливый организатор науки, мудрый педагог и гражданин с активной жизненной позицией. Его научное наследие, воплощенное в монографиях, статьях, тысячах артефактов и созданных музеях, продолжает активно работать на благо Казахстана. Оно заложило прочный фундамент для будущих изысканий и продолжает вдохновлять новые поколения исследователей на изучение бесконечного пространства истории родной земли. Его фигура по праву стоит в одном ряду с крупнейшими археологами Евразии, а его открытие Ботая стало неотъемлемой частью мирового культурного наследия.

Исследование выполнено в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26102637 «Исследование социально-экологической системы поселения бронзового века Карсак I с применением естественнонаучных методов»

Литература

1. Актанов А., 2016. Уроки истории от Виктора Зайберта // Акмолинская правда. 24 августа.
2. Ахмет К., 2018. Находки старины // Акмолинская правда. 20 июня.
3. Бейсенбайкызы Б., 2023. Сакральный напиток // Акмолинская правда. 24 марта.
4. Ботайская культура. Совместный проект в Бурабае. 2017. // Акмолинская правда. 25 сентября.
5. Вклад в копилку истории. 2021. // Акмолинская правда. 30 июля.
6. Даутов С., 2013. Обращаясь к истокам // Акмолинская правда. 25 декабря.
7. Для духовного потенциала нации. 2019. // Акмолинская правда. 23 октября.
8. Жандос А., 2014. Как рождается чудо // Акмолинская правда. 19 мая.
9. Зайберт В.Ф., 2009. Ботайская культура. Алматы: ҚазАқпарат. 576 с.
10. Зайберт В.Ф., 2011. Ботай. У истоков степной цивилизации. Книга-альбом. Алматы: Балауса. 480 с.
11. Маржикпаев Е., 2022. Виктор Федорович Зайберт [Некролог] // Акмолинская правда. 21 апреля.
12. Митчинова Н.И., 2013. Смысл жизни профессора Зайберта // Акмолинская правда. 26 ноября.
13. Митчинова Н.И., 2017а. Для любой цивилизации важно... // Акмолинская правда. 3 августа.
14. Митчинова Н.И.,2017б. Феномен профессора Зайберта // Акмолинская правда. 2 ноября.
15. Митчинова Н.И., 2023. Ботай. Какими они были? // Акмолинская правда. 8 сентября.
16. Нурсеитов М., 2017. О ценностях без сроков давности // Акмолинская правда. 14 июня.
17. Салык Г., 2024. Ботай: пространство истории // Акмолинская правда. 31 января.
18. Салык Г., 2024. Посланья старины глубокой // Акмолинская правда. 16 октября.
19. Смагулов С., 2018. Свет Ботая – сквозь тысячелетия // Акмолинская правда. 9 июля.
20. Таева А.,2017. Находки урочища Кошкарбай // Акмолинская правда. 5 июля.
21. Утеулина Р., 2017. Кинотрилогия покажет, где начинались великие новации // Акмолинская правда. 14 августа.
22. Чайка А., 2015. Ботай. Где родилась степная цивилизация // Акмолинская правда. 20 ноября.
23. Шакшаков К., 2023. Ботай – точка притяжения для историков и туристов // Акмолинская правда. 24 июля.
24. Шакшаков К., 2019. Семь граней великой степи: Историко-культурный феномен... // Акмолинская правда. 30 января.
25. Шинтимирова Б.,2014. Приоткрывая завесу тайны // Акмолинская правда. 15 августа.
26. Яковлева Н.,2022. Свидетели ушедшей эпохи // Акмолинская правда. 6 августа.

Reference

1. Aktanov A., 2016. Uroki istorii ot Viktora Zaiberta [History lessons from Viktor Zaibert] // Akmolinskaya pravda. 24 August. [in Russian]

2. Akhmet K., 2018. Nakhodki stariny [Finds of antiquity] // Akmolinskaya pravda. 20 June. [in Russian]

3. Beisenbaikyzy B., 2023. Sakral'nyy napitok [Sacred drink] // Akmolinskaya pravda. 24 March. [in Russian]

4. Botaiskaya kultura. Sovmestnyy proekt v Burabae. [Botai culture. Joint project in Burabay]. 2017. // Akmolinskaya pravda. 25 September. [in Russian]

5. Vklad v kopilku istorii [Contribution to the piggy bank of history]. 2021. // Akmolinskaya pravda. 30 July. [in Russian]

6. Dautov S., 2013.Obrashchayas k istokam [Appealing to the origins] // Akmolinskaya pravda. 25 December. [in Russian]

7. Dlya dukhovnogo potentsiala nacii [For the spiritual potential of the nation]. 2019.// Akmolinskaya pravda. 23 October. [in Russian]

8. Zhandos A., 2014. Kak rozhdaetsya chudo [How a miracle is born] // Akmolinskaya pravda. 19 May. [in Russian]

9 .Zaibert V.F., 2009.Botaiskaya kultura [Botai culture]. Almaty: KazAkparat. 576 p. [in Russian]

10. Zaibert V.F., 2011. Botai. U istokov stepnoy civilizatsii. Kniga-albom [Botai. At the origins of steppe civilization. Book-album]. Almaty: Balausa. 480 p. [in Russian]

11. Marzhikpaev E., 2022. Viktor Fedorovich Zaibert [Nekrolog] [Viktor Fedorovich Zaibert (Obituary)] // Akmolinskaya pravda. 21 April. [in Russian]

12. Mitchinova N.I., 2013. Smysl zhizni professora Zaiberta [The meaning of life of Professor Zaibert] // Akmolinskaya pravda. 26 November. [in Russian]

13. Mitchinova N.I., 2017a.Dlya lyuboy tsivilizatsii vazhno... [For any civilization it is important...] // Akmolinskaya pravda. 3 August. [in Russian]

14. Mitchinova N.I., 2017b.Fenomen professora Zaiberta [The phenomenon of Professor Zaibert] // Akmolinskaya pravda. 2 November. [in Russian]

15. Mitchinova N.I., 2023. Botai. Kakimi oni byli? [Botai. What were they like?] // Akmolinskaya pravda. 8 September. [in Russian]

16. Nurseitov M., 2017. O tsennostyakh bez srokov davnosti [On timeless values] // Akmolinskaya pravda. 14 June. [in Russian]

17. Salyk G., 2024. Botai: prostranstvo istorii [Botai: space of history] // Akmolinskaya pravda. 31 January. [in Russian]

18. Salyk G., 2024. Poslaya stariny glubokoy [Messages of deep antiquity] // Akmolinskaya pravda. 16 October. [in Russian]

19. Smagulov S., 2018.Svet Botaya – skvoz tysyacheletiya [The light of Botai – through millennia] // Akmolinskaya pravda. 9 July. [in Russian]

20. Taeva A., 2017. Nakhodki urochishcha Koshkarbai [Finds of the Koshkarbai tract] // Akmolinskaya pravda. 5 July. [in Russian]

21. Uteulina R., 2017. Kinotrilogiya pokazhet, gde nachinalis velikie novacii [The film trilogy will show where great innovations began] // Akmolinskaya pravda. 14 August. [in Russian]

22. Chaika A.,2015. Botai. Gde rodilas stepnaya tsivilizatsiya [Botai. Where steppe civilization was born] // Akmolinskaya pravda. 20 November. [in Russian]

23. Shakshakov K., 2023. Botai – tochka prityazheniya dlya istorikov i turistov [Botai – attraction point for historians and tourists] // Akmolinskaya pravda. 24 July. [in Russian]

24. Shakshakov K., 2019. Sem granei velikoy stepi: Istoriko-kulturnyy fenomen... [Seven facets of the Great Steppe: Historical and cultural phenomenon...] // Akmolinskaya pravda. 30 January. [in Russian]

25. Shintimirova B., 2014. Priotkryvaya zavesu tayny [Lifting the veil of mystery] // Akmolinskaya pravda. 15 August. [in Russian]

26. Yakovleva N., 2022. Svideteli ushedshey epokhi [Witnesses of a bygone era] // Akmolinskaya pravda. 6 August. [in Russian]

Брынза Т. В.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: tanechka83-83@mail.ru

В. Ф. ЗАЙБЕРТ ЖӘНЕ ОНЫҢ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕН АРХЕОЛОГИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ РӨЛІ («АКМОЛИНСКАЯ ПРАВДА» ГАЗЕТІ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Андатпа. Мақалада Қазақстанның облыстық қоғамдық-саяси газеті «Акмолинская правда» 2013-2024 жылдар аралығындағы жарияланымдарына кешенді талдау жасау арқылы көрнекті қазақстандық археолог Виктор Федорович Зайберттің өмір жолы, ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметі қайта жаңғыртылады. Зерттеудің негізгі мәселесі – оның көпқырлы қызметін саралау қажеттілігі. Автор зерттеу барысында мақалаларды жан-жақты талдап, материал ретінде ғалыммен жүргізілген сұхбаттар, қазбалардан репортаждар, әріптестердің аналитикалық шолулары және ресми хабарламалар қолданылды. Жарияланымдар жиынтығын талдау «Акмолинская правда» газеті В.Ф. Зайберт бейнесін қалыптастыру барысында басты тақырыптарды жүйелі түрде айқындауға мүмкіндік берді. Соның ішінде басты тақырыптардың бірі – энеолит дәуіріндегі Ботай археологиялық мәдениеті ескерткіштерінің ашылуы мен жан-жақты зерттелуі. Газет бұл жаңалықтың төңкерістік маңызын бірізді түрде ашып көрсетеді, өйткені ол археологиялық картаға жаңа ескерткішті қосып қана қоймай, даланың ежелгі тарихы туралы ғылыми түсініктерді түбегейлі өзгертті. Тағы бір маңызды тақырып – оның ғылыми жаңалықтарының мемлекеттік бағдарламаларға интеграциялануы. Ғалымның идеялары «Рухани жаңғыру» және «Қасиетті география» бағдарламаларын нақты тарихи мазмұнмен, терең хронологиялық перспективамен және материалдық негізбен қамтамасыз етті. Жүргізілген зерттеу көрсеткендей, Виктор Федорович – терең ойлы археолог, оның өткенге қатысты идеялары тікелей еліміздің қазіргі және болашақ өмірімен байланысты болды.

Кілт сөздер: «Акмолинская правда», Зайберт В.Ф., археология, Солтүстік Қазақстан, Ботай мәдениеті, жылқының қолға үйретілуі, дала өркениеті.

Дәйексөз үшін: Брынза Т. В. В. Ф. Зайберт және оның Солтүстік Қазақстан тарихы мен археологиясын зерттеудегі рөлі («Акмолинская правда» газеті материалдары бойынша)// Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 92-100 (рус.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.08

Brynza T. V.
L.N. Gumilyov Eurasian national university
Astana, Kazakhstan
e-mail: tanechka83-83@mail.ru

V.F. ZAIBERT AND HIS ROLE IN THE STUDY OF THE HISTORY AND ARCHAEOLOGY OF NORTHERN KAZAKHSTAN (BASED ON MATERIALS FROM THE NEWSPAPER “AKMOLINSKAYA PRAVDA”)

Abstract. This article, based on an analysis of publications in the newspaper “Akmolinskaya pravda” from 2013 to 2024, reconstructs the life, scientific, pedagogical and social activities of the outstanding Kazakh archaeologist Viktor Fedorovich Zaibert. The main problem is the need to comprehend his multifaceted activities. The author analyzed articles, interviews with the scientist, excavation reports, analytical reviews of colleagues and official messages. The

analysis of publications revealed the key topics around which the newspaper built the image of V.F. Zaibert. The main topic is the discovery and comprehensive study of the sites of the Botai archaeological culture of the Eneolithic era. The newspaper reveals the revolutionary nature of this discovery, which radically changed the scientific understanding of the ancient history of the steppes. Another important topic is the integration of his discoveries into state programs. The scientist's ideas provided the programs "Rukhani Zhangyru" and "Sacral Geography" with concrete historical content, deep chronological perspective and material foundation. The study shows that Viktor Fedorovich was an archaeologist with deep thinking, whose ideas about the past directly related to the present and future of the country.

Keywords: "Akmolinskaya pravda", Zaibert V.F., archaeology, Northern Kazakhstan, Botai culture, horse domestication, steppe civilization.

For citation: Brynza T. V. V.F. Zaibert and his role in the study of the history and archaeology of Northern Kazakhstan (based on materials from the newspaper "Akmolinskaya pravda")// Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 92-100 (in Rus.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.08

Сведения об авторе:

Брынза Татьяна Васильевна, магистр гуманитарных наук, докторант кафедры археологии и этнологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, старший научный сотрудник НИИ археологии им. К.А. Акишева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7921-6642

Scopus ID: 58104953700

Автор туралы мәлімет:

Брынза Татьяна Васильевна, гуманитарлық ғылымдар магистры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Археология және этнология кафедрасының докторанты, К.А. Ақышев атындағы Археология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7921-6642

Scopus ID: 58104953700

Information about author:

Brynza Tatyana Vasilievna, Master of Arts in the Humanities, Doctoral student at the Department of Archaeology and Ethnology of L.N. Gumilyov Eurasian National university, Senior Researcher at the Research Institute of Archaeology named after K.A. Akishev, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7921-6642

Scopus ID: 58104953700

Этнология/ Ethnology/ Этнология

ҒТАМР: 16.21.51 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.09

Балтабай Д.Ә.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru

ӘБІЛҒАЗЫ БАһАДҮР ХАН ШЕЖІРЕСІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН БІРҚАТАР ЭТНОНИМДЕРДІҢ ШЫҒУ ТЕГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін бірқатар түркі этнонимдерінің шығу тарихы мен семантикалық дамуы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – шежірелік мәтінде берілген этнонимдерге қатысты халықтық этимология үлгілерін анықтап, оларды қазіргі түркологиядағы ғылыми тұжырымдармен салыстыру арқылы этнонимдердің тарихи-этнолингвистикалық табиғатын ашу. Зерттеу материалы ретінде XVII ғасырда жазылған Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі алынып, қарлық/қарлұқ, қыпшақ, ұйғыр, татар, қытай сияқты этнонимдер талдау нысаны ретінде қарастырылды. Аталған жәдігер – түркі халықтарының тарихынан, мәдениетінен, этнографиясынан құнды мәліметтер беретін орта ғасырлық жазба ескерткіш. Бұл еңбек – Оғызнама дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Зерттеу барысында сипаттамалы, тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық және этимологиялық талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде шежіреде кездесетін этнонимдердің басым бөлігі нақты лингвистикалық этимологиядан гөрі халықтық-мифологиялық түсіндірулерге негізделетіні анықталды. Сонымен қатар, этнонимдердің қалыптасуында табиғи-географиялық, әлеуметтік және саяси факторлардың маңызды рөл атқарғаны көрсетілді. Мақалада шежірелік деректердің этнонимдерді ғылыми тұрғыдан тікелей дәлелдеуден гөрі, түркі халықтарының тарихи жады мен этникалық өзін-өзі тану жүйесін сипаттаудағы маңызы айқындалады. Зерттеу нәтижелері түркі этнонимдерін кешенді тұрғыдан қарастыруға және шежірелік деректерді этнолингвистикалық талдауда тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: этноним, этимология, шежіре, тарих, семантика, этника, түркі жазба мұралары.

Дәйексөз үшін: Балтабай Д.Ә. Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін бірқатар этнонимдердің шығу тегі // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 101-112 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.09

Кіріспе

Тіл білімінде этнонимдердің лексика-семантикалық табиғатын айқындау, олардың шығу тегін, тарихи-этнографиялық мазмұнын зерделеу маңызды ғылыми мәселелердің бірі болып табылады. Жалқы есімдерді лингвистикалық тұрғыдан талдау барысында оларды белгілі бір халықтың дүниетанымы, рухани мәдениеті, салт-дәстүрі мен тарихи тәжірибесімен өзара байланыста қарастыру қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, этнонимдер тек тілдік бірлік ретінде ғана емес, этностың тарихи жады мен өзіндік болмысын бейнелейтін маңызды дереккөз қызметін атқарады.

Этимологиялық зерттеулерде жалпы тіл білімінде қалыптасқан әдіс-тәсілдер жалқы есімдердің шығу тегін анықтауда да кеңінен қолданылады. Лексикалық бірліктердің этимологиясын айқындауда пайдаланылатын сипаттамалы, салғастырмалы, тарихи-салыстырмалы, фонетикалық және морфологиялық әдістер ономастикалық

атаулардың табиғатын талдауда да негізгі ғылыми құралдар болып табылады. Бұл әдістер этнонимдердің бастапқы мағынасын, құрылымдық ерекшелігін және тарихи даму жолын анықтауға мүмкіндік береді.

Жекелеген лексикалық бірліктердің, соның ішінде этнонимдердің этимологиясын зерттеу түркітану ғылымында XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі сипат алды. Алғашқы кезеңде бұл мәселе орыс шығыстанушылары мен түркітанушыларының еңбектерінде салыстырмалы-тарихи бағытта қарастырылды. В.В. Радлов, Л.З. Будагов, А.Н. Кононов,

Н.А. Баскаков еңбектерінде түркі тілдеріндегі этнонимдер мен ономастикалық атаулардың шығу тегі мен тарихи қалыптасуы ғылыми тұрғыдан талданды (Радлов, 1893; Будагов, 1869; Кононов, 1958; Баскаков, 1960).

Кеңестік кезеңде этнонимдер тарихи-этнологиялық бағытта да қарастырыла бастады. Л.Н. Гумилев этнонимдерді этностардың тарихи тағдырымен және геосаяси кеңістікпен байланыстыра түсіндірді (Гумилев, 1967). Қазіргі кезеңде этнонимдер тіл мен мәдениеттің, тарихи жад пен этникалық сананың көрінісі ретінде қарастырылып келеді. Ә. Қайдар,

Қ. Сартқожаұлы, Т. Қайыркен еңбектерінде этнонимдердің семантикалық құрылымы мен этномәдени мазмұнына арнайы талдау жасалған (Қайдар, 1998; Сартқожаұлы, 2003; Қайыркен, 2010). Сонымен қатар, этнонимдерге қатысты деректер «Древнетюркский словарь» еңбегінде (ДТС, 1969), сондай-ақ Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» (Қашғари, 1997) шығармасында жүйеленген.

Ономастикалық атаулардың, соның ішінде этнонимдердің этимологиясын анықтау бірқатар объективті қиындықтармен байланысты. Мұндай атаулардың қалыптасуы көбіне ұзақ тарихи кезеңдерді қамтып, тілдік өзгерістермен қатар этникалық, географиялық және әлеуметтік факторлардың ықпалына ұшырайды. Сондықтан этнонимдердің шығу тегін зерттеу барысында тілдік деректерді тарихи, географиялық және этнографиялық мәліметтермен ұштастыра отырып, кешенді талдау жүргізу қажеттілігі туындайды.

Әбілғазы Баһадүр ханның шежіресі түркі халықтарының этникалық тарихын, тайпалық құрылымын және этнонимдерінің шығу тегін зерделеуде маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Аталған еңбекте кездесетін этнонимдердің тарихи және этимологиялық ерекшеліктері бірқатар зерттеушілердің назарын аударған. Атап айтқанда, орыс ғалымы А.Н. Кононовтың «Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского» (Кононов, 1958: 56) және түрік ғалымы З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütügü)» (Ölmez, 1996: 273) атты монографиялық еңбектерінде Әбілғазы шежіресіндегі этнонимдерге қатысты бірқатар құнды ғылыми тұжырымдар берілген. Бұл еңбектер зерттеліп отырған тақырыптың деректік және теориялық негізін құрайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында «Шежіре-и теракиме» шығармасының Ташкент нұсқасы негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Бұл қолжазба Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Шығыстану институтының қорында (қолжазба №171, инв. №1522/V) сақтаулы (Ölmez, 1996: 25). Аталған мәтінді ғылыми айналымға енгізіп, транскрипциялаған түрік ғалымы З.К. Өлмез еңбегі зерттеуге өзек болды.

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» атты тарихи-шежірелік еңбегінің мәтіні алынды. Бұл еңбек түркі халықтарының шығу тегі, тайпалық құрылымы және этнонимдердің қалыптасуы жөнінде мол дерек қамтитын маңызды жазба ескерткіш болып табылады. Зерттеу барысында шежіреде кездесетін этнонимдер іріктеліп, олардың мәтіндік қолданысы, семантикалық жүктемесі және түсіндіру тәсілдері арнайы талданды.

Материал ретінде шежіренің ғылыми айналымда кеңінен қолданылып жүрген басылымдары пайдаланылды. А.Н. Кононовтың «Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского» (1958), З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütügü)» (1996) атты негізгі дереккөздері шежіре мәтінін салыстыра қарастыруға, этнонимдердің әртүрлі нұсқаларын анықтауға және мәтіндік контекстті нақтылауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында Әбілғазы шежіресінде кездесетін *Қарлық/Қарлұқ, Татар, Қытай (Кидан), Ұйғыр, Қыпшақ* сияқты этнонимдер нысан ретінде таңдалып, олардың шығу тегіне қатысты берілген аңыздық және түсіндірмелік деректер

жүйелі түрде қарастырылды. Сонымен қатар, шежірелік мәліметтер қазіргі түркологиядағы ғылыми тұжырымдармен салыстырылып, халықтық этимология мен ғылыми этимология арасындағы айырмашылықтар айқындалды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы тіл білімі мен ономастикада қолданылатын кешенді талдау тәсілдері құрайды. Атап айтқанда, сипаттамалы әдіс этнонимдердің шежіре мәтініндегі қолданысын, мағыналық реңкін және баяндау тәсілін анықтау үшін пайдаланылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс этнонимдердің әртүрлі дереккөздерде берілуін салыстырып, олардың тарихи дамуын айқындауға мүмкіндік берді. Бұл әдіс арқылы шежірелік түсіндірулер М. Қашқари, В.В. Радлов, Б.А. Баскаков, П. Голден, С.Г. Кляшторный, В.В. Бартольд сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі деректермен салыстырылды.

Лексика-семантикалық талдау әдісі этнонимдердің түбірлік мағынасы мен семантикалық өрісін анықтауда қолданылды. Бұл тәсіл арқылы этнонимдердің табиғи ортаға, әлеуметтік қатынастарға немесе этникалық бірлестікке қатысты мағыналық негіздері айқындалды. Сонымен қатар, этимологиялық талдау әдісі халықтық және ғылыми этимология үлгілерін салыстырып, олардың қалыптасу себептерін түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеуде контекстуалдық талдау әдісі де маңызды рөл атқарды. Әрбір этноним шежіре мәтініндегі нақты контекст аясында қарастырылып, оның қолданылу мақсаты мен семантикалық қызметі анықталды. Бұл тәсіл этнонимдерді дербес тілдік бірлік ретінде ғана емес, тұтас мәтіндік және тарихи жүйенің құрамдас бөлігі ретінде түсіндіруге мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеу барысында қолданылған материалдар мен әдістер этнонимдерді біржақты тілдік тұрғыдан емес, тарихи, этнографиялық және мәдени контексті ескере отырып кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді. Мұндай әдістемелік ұстаным Әбілғазы Баһадүр хан шежіресіндегі этнонимдердің ғылыми маңызын тереңірек ашуға және олардың түркі халықтарының этникалық тарихындағы орнын айқындауға жағдай жасайды.

Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі дереккөз ретінде XX ғасырдың ортасынан бастап арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналды. Бұл бағыттағы іргелі жұмыстардың бірі – А.Н. Кононовтың «Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского» атты еңбегі. Зерттеуші шежіре мәтінін ғылыми айналымға енгізіп, оның тілдік, тарихи және деректік ерекшеліктеріне жан-жақты сипаттама берді. Сонымен қатар,

А.Н. Кононов еңбегінде шежіреде кездесетін этнонимдерге қатысты бірқатар түсіндірмелер ұсынылғанымен, олар арнайы жүйелі этимологиялық талдау деңгейінде қарастырылмаған.

Түркиядағы тарихи тіл білімінде Әбілғазы шежіресін зерттеу З.К. Өлмездің еңбектерінде жалғасын тапты. Оның «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütügü)» атты монографиясында шежіре мәтіні тілдік және текстологиялық тұрғыдан талданып, этнонимдер мен этнотопонимдерге қатысты маңызды мәліметтер берілген. Алайда бұл зерттеулерде этнонимдердің шығу тегі көбіне мәтіндік түсіндіру шеңберінде қалып, олардың халықтық және ғылыми этимологиясы арнайы салыстырмалы түрде қарастырылмаған.

Жекелеген этнонимдерге қатысты ғылыми пікірлер П. Голден, С.Г. Кляшторный, В.В. Бартольд еңбектерінде кеңінен қамтылған. Бұл ғалымдар қыпшақ, қарлұқ, татар сияқты этнонимдердің шығу тегін тарихи-деректік және салыстырмалы-этимологиялық тұрғыдан талдай отырып, ортағасырлық шежірелердегі аңыздық түсіндірулерді халықтық этимология ретінде бағалайды. Дегенмен, аталған зерттеулерде Әбілғазы шежіресіндегі этнонимдер кешенді түрде, бір жүйе аясында қарастырылмайды.

Осыған байланысты Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін этнонимдердің шығу тарихын арнайы зерттеу қажеттілігі туындайды. Атап айтқанда, шежірелік мәтіндегі этнонимдерді халықтық этимология үлгілері ретінде талдап, оларды қазіргі түркологиядағы ғылыми тұжырымдармен салыстыру мәселесі жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Бұл жағдай зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігін айқындап, оның ғылыми жаңалығын негіздейді.

Осы зерттеу алдыңғы еңбектерде жинақталған деректерді жүйелей отырып, Әбілғазы шежіресіндегі этнонимдерді лексика-семантикалық, этимологиялық және этномәдени тұрғыдан кешенді талдауды мақсат етеді. Мұндай тәсіл этнонимдердің

тарихи қалыптасуын ғана емес, олардың түркі халықтарының этникалық санасындағы орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Талдау

Шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің бірі – *Қарлық/Қарлұқ*. Аталмыш атаудың шығу тегі мен семантикасына байланысты түркітану ғылымында бірнеше тұжырым бар. Бірінші көзқарасқа сәйкес, Қарлық атауы көне аңыздық сипаттағы этнолингвистикалық түсіндірумен байланыстырылады. И.Н.Березин мен А.Н. Кононовтың жазбаларында қалың қарлы аймақта Оғыз қағаннан бөлініп қалған бірқатар тайпалар «қар адамдары» аталып, кейіннен Қарлықтар деп аталғаны айтылады (Махпиров, 1997: 105). М. Қашғари де өз еңбегінде қарлұқтарды «оғыздар секілді түркімендердің бір тармағы» деп сипаттайды (Қашғари, 1997: 533). Бұл дерек этнонимнің этномәдени негізін айқындап, оның оғыздық дәстүрмен байланысын көрсетеді. Екінші көзқарас – герман және түркі тілдері арасындағы тарихи параллельдерді зерттеген Г. Дёрфердің пікіріне негізделеді. Ғалымның пайымдауынша, қарлұқ сөзі көне түркі тіліндегі қар – «қосу, біріктіру, араластыру» түбірінен шыққан. Осылайша, қарлұқ атауының бастапқы мағынасы «біріккендер» немесе «араласқан тайпалар» болған (ДТС, 1969: 428). Бұл тұжырым тарихи-этникалық тұрғыдан қисынды, өйткені қарлұқтар үш тайпадан – чисы, ташылы және моула – құралғаны белгілі, сондықтан оларды ортағасырлық деректерде «үш оғыз» деп атаған (Қашғари, 1997: 534). Қарлық этнонимі этимологиясына қатысты үшінші көзқарас ғалым Б.Н. Бияровтың «Өр Алтайдың жер-су аттары» атты еңбегінде берілген: В.И. Иллич-Свитычтың ностратикалық реконструкцияларына сүйене отырып, қарр/кер/кр түбірлерінің ертедегі тілдерде «тау», «тас», «шың» мағыналарын білдіргенін көрсетеді. Осыдан ол қарлық этнонимін «таулық» немесе «тау тұрғындары» мағынасында түсіндіреді (Бияров, 2019: 14). Сонымен қатар, ғалым

Б.Н. Бияров Ибн-Калдунның мәліметін мысалға келтіре отырып, оның жазбаларында Мұзтау атауы Мұзқар түрінде тіркелген, қарлық атауы «таулық» деген мағынаны білдіреді деп көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, Қарлық атауы Тянь-Шань жотасының шығыс сілемдеріндегі Баркөлтаг және Қарлықтаг сияқты оронимдермен тығыз байланысты. Бұл жорамал географиялық-этникалық тұрғыдан негізді, өйткені қарлұқ тайпаларының тарихи қонысы дәл осы таулы аймақтар мен Моңғол Алтайының батыс бөлігіне дейін созылып жатқан (Бияров т.б., 2023: 295). Жалпы тарихи-лингвистикалық талдаулар нәтижесінде, Қарлық/Қарлұқ этнонимін «таулықтар», «Қарлықтаг тауының адамдары» немесе «таудан шыққандар» деген семантикалық өріспен байланыстыру қисынды.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде қарлық этнониміне қатысты мынадай дерек берілген: *Qış irdi, künler yaman savuq irdi. Gurniŋ taglarıga qar köp tüşüp irdi. Leşker xalqı yörmekke qınaldılar. Xan hükm qıldı-kim hiç kim mendin qalmasun tip barıp Gurnı aldı irse yel kelip yaz boldı. Leşkerniŋ sanın aldı, bir niçe kişi kem keldi, anlarnı sordı, hiç kim bilmediler. Bir niçe kündin soŋ ol kişiler xan xizmetiga keldiler. Xan anlarniŋ axvalin sordı irse aytdılar kim, bir niçe kişi leşkerniŋ soŋındın kele turur irdük. Tag içinde bir kiçe ulug qar yagdı. Andın soŋ yöriy bilmey uşol yerde yattuq. Atlarımız ve tivelerimiz barçası öldi. Bahar bolgandın soŋ piyade kele turur miz tidiler. Xan hükm qıldı, ol cemagatke Qarlıq disünler tip. Barça Qarlıq ili anlarniŋ nesilindin turur* (Қыс еді, күн қатты суық еді. Гурдың тауларына қар көп түсті. Әскерлер жүруге қиналды. Хан «ешкім менен қалмасын» деп әмір қылды. Барып Гурды алғанда жел есіп, көктем болды. Хан әскерінің санын алғанда бірнеше адам аз келді. Оларды сұрап еді, ешкім білмеді. Бірнеше күннен соң ол адамдар ханға көмекке келді. Хан олардың хал-ахуалын сұрағанда олар айтты: «Бірнеше адам әскердің артынан келе жатыр едік. Тау ішінде бір түнде көп қар жауды. Содан соң жүре алмай сол жерде жаттық. Аттарымыз бен түйелеріміздің барлығы өлді. Көктем кіргеннен бері жаяу келе жатырмыз». Хан ол жамағатқа «Қарлық болсын» деп әмір қылды. Бүкіл Қарлық елі солардың ұрпағынан болды) (Ölmez, 1996: 138).

Сонымен қатар, шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің бірі – *Tamap*. Мысалы: *Tatar xalqı ol vaqtda Cürcetga yaqın oltururlar irdi* (Татар халқы ол уақытта Шүршітке жақын отыратын еді) (Ölmez, 1996: 131). Ғалым Б.А. Баскаков татар этнонимін көне түркілік тат (жат, бөтен) сөзімен байланыстырады. Ал татар сөзіндегі +ар компонентін көптік мәнді қосымша деп қарастырады (ДТС, 1969: 541). М. Қашғаридің сөздігінде тат сөзіне мынадай түсіндірмелер берілген: «бүкіл түріктер арасында парсыша

сөйлесетін адам», «мұсылмандыққа кірмеген ұйғырлар» (Қашғари, 1997: 409). Сондай-ақ аталмыш сөздікте «Татар – түрік халықтарының бірі» деп көрсетілген (Қашғари, 1997: 471).

Ғалым Б.Н. Бияров татар этнониміне қатысты мынадай болжам ұсынады: татар қытай тіліндегі *дади/дада* «көп жау» деген сөзден шығуы мүмкін. Татарлар Қытайдың солтүстігін мекендеген көшпелі тайпалардың ең жақыны, саны, байлығы жағынан күштісі болған. Түркілер қытайдың *дади/даду/дада* сөзіне - р көне көптік жалғауын қосуы мүмкін: татар/дадар. Яғни татар сөзі нақты бір тайпаның атауы болған, кейіннен түркі, моңғол халықтарына «көп жау», «мықты жау» мағыналарымен танылған (Бияров т.б., 2023: 298).

Тарихи шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің тағы бірі – *Қытай*. Мысалы: *Barça illerdin Türkmenga yaqınraq olturgan Xıtay men Qanqlı ve Nayman irdiler* (Барша елдерден Түркіменге жақын отқандары Қытай мен Қаңлы және Найман еді) (Ölmez, 1996: 169). Қытай – X-XI ғғ. Солтүстік Қытайда *Ляо* мемлекетін құрған қидан тайпасының атауынан шыққан этноним. Қытай атауының Еуропа, Ресей аймағына кең таралуына ықпал еткен факторлардың бірі – саудагерлер мен көпестердің Қытан (Қидан) мемлекетімен сауда қарым-қатынасын жүргізуі еді. Олар қидандарды катай/қытай/китай/хытай деп атаған. Қытайлықтар өздерін чжунго, жұңго деп атайды. Қытай тілінде чжун «орталық», +го «мемлекет» мағынасын білдіреді. Парсы тілдес елдер Қытайды Шың/Чин, көне түріктер табғач деп атаған (Бияров т.б., 2023: 296).

Әбілғазы шежіресінде *Ұйғыр* этнониміне қатысты мынадай деректер кездеседі: *Ilniŋ köpi Qara Xanga bardı. Azraqı Oguz Xan qatıga bardılar. Qara Xanniŋ inilerініŋ köp oglanları bar irdi. Anlarnı Qara Xandin ayrılur tip, hiç kimniŋ koŋline kelmes irdi. Anlarniŋ barçaları Oguz Xan qatıga keldiler. Oguz Xan anlarga Uygur at qoydılar. Uygur Türk tili turur. Magnasi barçaga maglum turur yapışgur magnasına turur. Ayturlar süt uydı, süt irgeninde biri birindin ayrılur irdi. Qatıq bolgandın soŋ bir birige yapışa turur ve taqı ayturlar kim imamga uydum. İmam oltursa oltura turur, tursa tura turur. Pes yapışqanı bolmas mu. Anlar kelip Oguz Xannıŋ itekine ikki qolları birlen muhkem yapışdılar irse xan anlarga Uygur tidi. Yapışgur timek bolur* (Елдің көбі Қара ханға қосылды. Азырағы Оғыз ханның қасына барды. Қара ханның інілерінің бірнеше ұлы бар еді. Оларды Қара ханнан бөлінер деп ешкім ойламады. Олардың баршасы Оғыз ханның қасына келді. Оғыз хан оларға Ұйғыр атын берді. Ұйғыр – түрік сөзі. «Жабысатын, ұйыйтын» деген мағыналары баршаға мәлім. Сүт ұйыйды, сүт ірігенде бір бірінен бөлінеді, қатық болғаннан соң бір біріне жабысып бірігеді деп айтатын. Және имамға ұйыдым деп айтады. Имам отырса, отырады, тұрса, тұрады. Сондықтан мұның мағынасы «жабысқан, ұйыған» болмай ма? Олар келіп Оғыз ханның етегіне екі қолдарымен қатты жабысқанда хан оларға Ұйғыр деді. «Жабысқыр, жабысқан» демек болар) (Ölmez, 1996: 129).

«Ұйғыр» атауының мәні туралы алғашқы түсініктер халық жадында мифологиялық және аңыздық сипатта қалыптасқан. Бұл түсіндірмелер этнонимнің шынайы мағынасы ұмытылғаннан кейін пайда болып, рулық-тайпалық шежірелердің негізгі бөлігіне айналған. Осыған байланысты «ұйғыр» атауының ертедегі түсіндірмелері көбіне халықтық этимология шеңберінде қарастырылады.

Махмұд Қашқари сөздігінде: «Ұйғыр – бес шахарлы бір елдің аты, Зұлқарнайын түрік хақанымен бітім жасасқаннан соң құрылған» деп келеді (Қашғари, 1997: 142).

Аталған этнонимнің Александр Македонский есімімен байланыстырылуы – халықтық этимологияның жазбаша түрде алғаш рет тіркелуі болып табылады. Бұл түсіндірме ғылыми емес, мифологиялық сипатқа ие және этнонимнің нақты тілдік негізін ашпайды.

В.В. Радлов өз зерттеулерінде «ұйғыр» сөзін *уюнды* түбірімен байланыстырады және оның мағынасын «біріккен», «ынтымақтасқан» деген ұғыммен түсіндіреді (Радлов, 1893: 130).

*Л.*Будаговтың салыстырмалы сөздігінде: روعيا *уйгур* сөзі түркі тілдері контексінде «жұмылу», «топтасу» ұғымдарын білдірген (Будагов, 1869: 162).

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, «ұйғыр» атауының түбірі түркі тілдеріндегі уй- (бірігу, бейімделу, сәйкестену) және ғұр/ғур (топ, қауым) элементтерімен байланысты деген пікір басымырақ. Осылайша, ұйғыр – «біріккендер», «одақтасқандар», «топтасқандар» мағынасында қолданылған этноним болуы ықтимал. Бұл көзқарас тілдік талдауға және тарихи контекске көбірек сәйкес келеді. «Ұйғыр» атауының халықтық және ғылыми түсіндірмелері этностың өзіндік тарихи жадын бейнелейді. Халықтық этимология этнонимнің мифологиялық түсіндірмесін сақтаса, ғылыми

этимология тарихи-тілдік деректер негізінде этникалық топтың саяси және әлеуметтік құрылымын айқындайды.

Xitaynıñ narı yüzinde teñiz yaqasında berk tağlarnıñ içinde köp il bar irdi. Anıñ pādişāhınıñ atı İt Baraq Xān dirler irdi, anıñ üstine atlanıp bardı. Uruşdılar. İt Baraq Xān gālib keldi Oğuz Xān qaçtı. Uluğ pādişāhlarnıñ adetleri turur, uzaq seferğa barğanda köçlerin alıp barmaq. Nöker xalqınıñ hem ba'zıları alıp barurlar. Oğuz xānnıñ bir bigi köçin alıp barıp irdi. Özi uruşda öldi. Xātunı qurtulup ikki sunıñ arasında xān kiyinidin yetdi, yükli irdi. Tolğağı tutdı. Kün savuq irdi. Kirmekke iv yoq, bir çirik ağaç içine oğlan tuğurdı. Munı xānğa ma'lum qıldılar irse xān aytdı: Muniñ atası bizniñ aldımızda öldi. Ğamxorı yoq tip oğıl oqundı. Atını qıpçaq qoydı. Qadim Türk tilinde içi qovuş ağaçnı Qıpçaq dirler irgendürler. Anıñ üçün ol oğlan ağaç içinde tuğdı tip atın Qıpçaq qoydılar. Bu vaqtda içi qovuş ağaçnı çıpçaq diy tururlar. Qara xalqnıñ tili kelmeslikindin qafnı cim oquy turur. Şol qıpçaq turur, çıpçaq diy tururlar (Қытайдың арғы теңіз жағасында берік, биік таулардың ішінде көп ел бар еді. Оның падишасын Ит Барақ деп атайтын. Оғыз Хан атқа мініп сол жаққа барды. Соғысты. Ит Барақ Хан соғыста жеңді. Оғыз Хан қашты. Ұзақ сапарға шыққанда ханымдарын жанына алып баратын падишалардың дәстүрі бар еді. Кейбір нөкерлері де ханымдарын алып баратын. Оғыз Ханның бір бегі әйелін алып барған екен. Өзі соғыста қаза тапты. Әйелі құтылып, екі өзеннің арасынан өтіп, ханның артынан жетті. Жүкті еді, толғағы ұстады. Күн суық еді. Кіруге үй де жоқ. Бір шіріген ағаштың ішінде ұлды босанды. Мұны ханға барып айтқанда хан «бұның әкесі біздің алдымызда қайтыс болды» деді. Ол ешкімі жоқ ұл болды. Атын Қыпшақ қойды. Ескі түрік тілінде іші бос ағашты «қыпшақ» деген. Бұл ұл да ағаш ішінде туғандықтан атын Қыпшақ қойды. Қазіргі уақытта іші бос ағашты «чыпчак» дейді. Қара халықтың тілі келмегендіктен қафты жим деп оқитын. Сол қыпшақты «чыпчак» дейтін) (Ölmez, 1996: 134). Әбілғазының шежіресіндегі мұндай аңыздық сипаттағы деректер этнонимдердің шығу тегін айқындауда маңызды, әрі халықтық этимологияның қалыптасуына біршама оң ықпалын тигізеді.

Қыпшақ этнонимінің шығу тегі мен алғашқы тарихи атталуы мәселесі түркітануда дербес әрі күрделі проблема ретінде қарастырылады. Бұл күрделілік, бір жағынан, этнонимге қатысты ерте деректердің мардымсыздығымен, екінші жағынан, ортағасырлық авторлардың атауды түсіндіруде мифологиялық және танымдық тәсілдерге сүйенуімен байланысты. Осыған орай, қыпшақ этнонимін түсіндіруде қазіргі зерттеушілер дереккөздердің сипатын, олардың пайда болу контекстін және кейінгі интерпретацияларын қатаң ажырата қарастыруға тырысады.

Американдық түркітанушы Питер Голден қыпшақ этнонимінің этимологиясын арнайы талдай отырып, бұл атаудың ғылыми-лингвистикалық тұрғыдан сенімді түсіндірмесі әлі қалыптаспағанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, Рашид ад-Дин мен Әбілғазы еңбектерінде берілетін «qobuq/qovuq» ('қуыс, іші бос, өзегі шіріген ағаш') арқылы жасалған түсіндіру этимологиядан гөрі этникалық аңыздың көрінісі болып табылады (Golden, 2009: 2). П. Голден бұл нұсқаны түбегейлі жоққа шығармайды, бірақ оны folk etymology, яғни этнонимді кейіннен мағыналандыруға бағытталған дәстүрлі таным ретінде бағалайды. Демек, П. Голденнің тұжырымы қыпшақ атауының мағынасын анықтаудан гөрі, ортағасырлық авторлардың этникалық шығу тегін түсіндіру тәсілін сипаттауға бағытталған.

Қыпшақ этнонимінің ерте атталуы мәселесі этимологиядан да даулы сипатқа ие. Ғылымда қыпшақ атауын VIII ғасырдағы түркі руникалық жазбалармен байланыстыруға талпыныстар жасалғаны белгілі. Бұл бағыттағы негізгі тірек – Шине-Усу (Селенга) ескерткішіндегі мәтіннің даулы оқылымы. Аталған мәтінде «Türk-Qïbčaq» тәрізді реконструкция ұсынылғанымен, оның нақты мәтіндік негізі толық дәлелденбеген. Бұл мәселені арнайы қарастырған С.Г. Кляшторный руникалық деректерді тарихи-мәтіндік талдау арқылы қыпшақ этнонимінің VIII ғасырда пайда болуы мүмкін деген болжамды ұсынады. Алайда С.Г. Кляшторный бұл реконструкцияны түпкілікті ақиқат ретінде емес, ықтимал ғылыми нұсқа ретінде қарастырады. Кейінгі зерттеулерде, соның ішінде А.Н. Гаркавецтің шолуларында, С.Г. Кляшторный бағытының басты әлсіз тұсы ретінде мәтіннің конъектуралық жолмен толықтырылуы көрсетіледі (Кляшторный, 1986: 153); (Гаркавец, 2003: 316). Осыған байланысты қыпшақ этнонимінің VIII ғасырдағы атталуын дәлелденген факт емес, зерттеушілік гипотеза ретінде бағалау ғылыми тұрғыдан орынды.

Қыпшақ атауына қатысты аңыздық түсіндірулерге сын көзбен қарау дәстүрі

шығыстану ғылымында ерте қалыптасқан. Белгілі ғалым В.В. Бартольд қыпшақ этнонимінің шығуын баяндайтын аңыздар мен түсіндірмелерді тарихи дерек ретінде емес, кейінгі кезеңдерде қалыптасқан этникалық өзін-өзі тану формасы ретінде қарастырған. Оның пікірінше, этнонимге мағына телуге ұмтылатын мұндай әңгімелер нақты тарихи оқиғаларды емес, өткенді жүйелеуге бағытталған интеллектуалдық әрекетті бейнелейді (Бартольд, 1968: 316); (Гаркавец, 2003: 350).

Осы үш бағытты салыстыра отырып, қыпшақ этнонимінің шығу тегін анықтауда бірқатар нақты ғылыми тұжырым жасауға болады. Біріншіден, қыпшақ атауына қатысты ортағасырлық түсіндірулерді тікелей этимология ретінде қабылдауға болмайды; олар этникалық миф пен тарихи жадтың көрінісі болып табылады. Екіншіден, қыпшақ этнонимінің VIII ғасырдағы атталуы мүмкін деген болжам мәтіндік тұрғыдан толық дәлелденбеген. Үшіншіден, қыпшақ атауының этноним ретінде орнығуы негізінен IX–XI ғасырлардағы тарихи-саяси үдерістермен, яғни тайпалық бірлестіктің қалыптасуы мен кең дала кеңістігінде үстем күшке айналуымен байланысты.

Осы тұрғыдан алғанда, «қыпшақ» этнонимі белгілі бір сөздің тікелей мағынасынан туындаған атау емес, ұзақ тарихи дамудың нәтижесінде қалыптасқан күрделі этникалық белгі ретінде сипатталады. Бұл атаудың мағынасы мен мазмұны уақыт өте келе өзгеріп, мифологиялық түсіндіруден нақты тарихи-этникалық ұғымға айналған.

Алынған нәтижелер

Түркі тілдес халықтар мен олардың тілдерінде жазба мәдениет пен әдеби дәстүрдің қалыптасуы өте ертеден бастау алады (Alimbayev т.б., 2020: 10). Түркі жазба ескерткіштерін кешенді түрде зерделеу – алтайтану мен түркітану ғылымдарының өзекті бағыттарының бірі және түркі халықтарының тарихи-мәдени бірегейлігін тануда ерекше маңызға ие. Мұндай жазба ескерткіштер түркі тілдерінің даму тарихы мен қалыптасу жолын айқындауда, сондай-ақ көне түркілік элементті бойына сақтаған қазақ тілі үшін де құнды мәліметтер береді (Abylova т.б., 2023: 7).

Зерттеу барысында Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін бірқатар этнонимдер кешенді түрде талданып, олардың шығу тегіне қатысты халықтық және ғылыми түсіндірулер салыстырылды. Талдау нәтижелері шежірелік мәтінде берілген этнонимдердің қалыптасуы мен семантикалық дамуы белгілі бір ортақ заңдылықтарға негізделетінін көрсетті.

Алдымен, Әбілғазы шежіресінде этнонимдердің басым бөлігі халықтық этимология үлгісінде түсіндірілетіні анықталды. Мұндай түсіндірулерде этнонимдердің шығуы нақты тілдік заңдылықтардан гөрі аңыздық сюжеттерге, символдық оқиғаларға және табиғи құбылыстарға сүйенеді. Қарлық, Қыпшақ, Ұйғыр этнонимдеріне қатысты келтірілген деректер бұл құбылыстың кездейсоқ емес, жүйелі сипатта екенін айқындайды. Халықтық этимология этностың тарихи жады мен өзін-өзі тану моделін бейнелеп, этнонимге семантикалық жүк жүктейді.

Сонымен қатар, жүргізілген талдау шежірелік түсіндірулер мен қазіргі ғылыми этимология арасында айқын айырмашылық бар екенін көрсетті. Мәселен, Қарлық этнонимінің шежіреде табиғи-географиялық жағдаймен байланыстырылуы мен ғылыми әдебиетте оның «біріккендер» немесе «таулықтар» мағынасында түсіндірілуі этнонимнің көпқабатты семантикасын дәлелдейді. Бұл жағдай шежірелік мәтіндерді тілдік дерек ретінде емес, этникалық өзіндік сананың көрінісі ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Назар аударарлық маңызды жайттардың бірі – кейбір этнонимдердің бастапқыда этникалық атау емес, әлеуметтік немесе сипаттамалық мәнде қолданылғаны. Татар этнонимінің тат («жат», «бөтен») сөзімен байланыстырылуы және оның алғашында сырттан берілген атау ретінде қолданылуы осы үрдісті айқын көрсетеді. Уақыт өте келе мұндай атаулар этнос атауына айналып, кең тарихи-саяси мазмұнға ие болған.

Аталған деректер аясында, этнонимдердің қалыптасуында географиялық фактордың маңызды рөл атқарғаны байқалады. Қарлұқ этнонимінің таулы аймақтармен (Тянь-Шань, Алтай) байланыстырылуы, Қытай (Қидан) этнонимінің белгілі бір саяси құрылым мен географиялық кеңістікке тәуелді қолданылуы этнонимдердің кеңістікпен тығыз сабақтастығын көрсетеді. Бұл тұжырым этнонимдерді зерттеуде геолингвистикалық тәсілдің маңызын

арттыра түседі.

Тағы бір елеулі аспект – ұйғыр этнонимінің саяси және әлеуметтік бірлестіктердің атауы ретінде қалыптасу мүмкіндігі. Ұйғыр атауының «бірігу», «ұю» семантикасымен байланыстырылуы этностың ішкі ұйымшылдығын бейнелейтін саяси-әлеуметтік мәнге ие болғанын көрсетеді. Бұл жағдай этнонимдерді тек шығу тегі тұрғысынан емес, олардың тарихи қызметі мен қолданылу аясы тұрғысынан да талдаудың қажеттігін дәлелдейді.

Қыпшақ этниміне қатысты алынған нәтижелер бұл атаудың ғылыми этимологиясының әлі де толық анықталмағанын көрсетеді. Шежіреде берілген «қуыс ағаш» туралы аңыз халықтық этимологияның классикалық үлгісі ретінде бағаланып, ғылыми тұрғыдан символдық мағынаға ие екені анықталды. Қыпшақ атауының VIII ғасырдағы руникалық мәтіндерде кездесуі мүмкін деген болжам гипотеза деңгейінде қалып отыр және оны түпкілікті дәлелденген дерек ретінде қарастыруға болмайды. Осыған байланысты қыпшақ этнонимі тарихи дамудың әр кезеңінде әртүрлі мағыналық қабаттарға ие болған күрделі этникалық атау ретінде сипатталады.

Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды тұжырым – Әбілғазы шежіресінің деректік табиғатының синкреттілігі. Онда тарихи дерек, ауызша дәстүр, мифологиялық таным және авторлық интерпретация бір-бірімен тығыз астасып жатыр. Бұл ерекшелік шежірені этнонимдерді зерттеуде түпкілікті шешуші дереккөз емес, бірақ салыстырмалы талдау үшін аса маңызды қосымша материал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Жалпы алынған нәтижелерді жинақтай отырып, талданған этнонимдер негізінде түркі халықтарының этникалық өзін-өзі тануында ортақ семантикалық модельдер бар екенін айтуға болады. Бұл модельдер табиғи ортаға (қар, тау), әлеуметтік байланысқа (бірігу, ұю), сондай-ақ «өзге» мен «бөтенді» айқындауға (тат) негізделген атаулар арқылы көрініс табады. Мұндай модельдер түркі этностарының тарихи санасының ұқсастығын көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, этнонимдерді талдауда кешенді әдістеменің қажеттілігі айқын дәлелденді. Тек тілдік немесе тек тарихи тәсіл этнонимдердің толық мәнін ашуға жеткіліксіз. Этнонимдердің шығу тегін анықтауда лингвистикалық, тарихи, этнографиялық және географиялық деректерді ұштастыра қарастыру ең нәтижелі ғылыми бағыт болып табылады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегінде келтірілген этнонимдер тарихи-лингвистикалық этимологияны тікелей айқындаудан гөрі, түркі халықтарының тарихи жады мен этникалық өзін-өзі тану жүйесін бейнелеуге бағытталғанын көрсетті. Шежірелік мәтінде этнонимдердің шығу тегі аңыздық сюжеттер, символдық бейнелер және табиғи-географиялық факторлар арқылы түсіндіріліп, халықтық этимология үлгілері басым қолданылған.

Зерттеу барысында шежірелік түсіндірулер мен қазіргі түркологиядағы ғылыми этимология арасындағы принципті айырмашылық анықталды. Ғылыми еңбектерде этнонимдер тілдік заңдылықтар мен тарихи деректер негізінде түсіндірілсе, шежірелік мәтінде олар этностың шығу тегін танымдық тұрғыдан жүйелеуге бағытталған символдық құрылым ретінде көрінеді. Осыған байланысты шежірелік деректерді этнонимдердің нақты тілдік этимологиясын дәлелдейтін материал ретінде емес, тарихи-этномәдени ақпарат көзі ретінде қарастыру әдістемелік тұрғыдан дұрыс деп танылды.

Нәтижелер этнонимдердің бір бөлігінің бастапқыда этникалық атау емес, әлеуметтік немесе сипаттамалық белгі ретінде қолданылып, тарихи дамудың барысында этникалық мәнге ие болғанын көрсетті. Сонымен қатар, этнонимдердің қалыптасуында географиялық орта, саяси жағдай және әлеуметтік құрылым шешуші рөл атқарғаны анықталды. Қыпшақ этниміне қатысты талдау бұл атаудың ғылыми этимологиясының әлі де түбегейлі анықталмағанын, ал шежіреде берілген түсіндірулердің халықтық сипатта екенін дәлелдеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін этнонимдер түркі халықтарының этникалық тарихын тікелей қалпына келтіруден гөрі, олардың тарихи жадын, өзіндік дүниетанымын және этникалық идентификация тетіктерін түсінуде маңызды екенін көрсетті. Бұл шежірелік деректер этнонимдердің семантикалық дамуын, халықтық және ғылыми түсіндірулер арасындағы айырмашылықты айқындауға

мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Әбілғазы Баһадүр хан еңбегі түркі этнонимдерін зерттеуде кешенді, салыстырмалы және сындарлы талдауды қажет ететін маңызды дереккөз ретінде бағаланады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен AP22687210 ««Шежіре-и теракиме» еңбегінің этимологиялық тезаурус сөздігі» гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиет

1. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh., 2023. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы. №3. Б. 7-19. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01

2. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K., 2020. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. № 12 (4), pp. 1-11. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29

3. Golden P.B., 2009. Qepčāq // Encyclopaedia Iranica. Vol. XV, Fasc. 1. New York: Encyclopaedia Iranica Foundation. 1-5 p.

4. Ölmez Z.K., 1996. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütügü). Ankara: Şafak Matbaacılık. 559 s.

5. Бартольд В.В., 1968. Сочинения: В 9 т. – Т. V: Работы по истории тюркских и монгольских народов. Москва: Наука. С. 350-351.

6. Баскаков Н.А., 1960. Введение в изучение тюркских языков. Москва: Высшая школа. 320 с.

7. Бияров Б.Н., 2019. Өр Алтайдың жер-су аттары. Алматы: Жания-полиграфия. 180 б.

8. Бияров Б.Н., Картаева А.М., 2023. Ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. №1(142). Б. 293-302. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302

9. Будагов Л.З., 1869. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук. 847 с.

10. Гаркавец А.Н., 2003. Кыпчаки и их письменное наследие (историография и проблемы изучения) // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 56, № 3-4. Budapest. 316-351 с.

11. Гумилев Л.Н., 1967. Древние тюрки. Москва: Наука. 384 с.

12. Древнетюркский словарь, 1969. Ленинград: Наука. 677 с.

13. Кляшторный С.Г., 1986. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica. Ленинград: Наука. 153-164 с.

14. Кононов А.Н., 1958. Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 200 с.

15. Қайдар Ә., 1998. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі. 220 б.

16. Қайыркен Т., 2010. Түркі руникалық жазбалары. Алматы. 288 б.

17. Қашғари М., 1997. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрк). А. Егеубай. Алматы: Хант. Т. 2. 343 б.

18. Махпиров В.У., 1997. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). Алматы: Институт востоковедения Министерства науки – Академии наук Республики Казахстан. 135 с.

19. Радлов В.В., 1893. К вопросу об Уйгурах. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук. 130 с.

20. Сартқожаұлы Қ., 2003. Орхон мұралары. Астана: Күлтегін. 312 б.

References

1. Abylova, G.E., Aripzhan, G.Zh., 2023. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, No. 3. Pp. 7-19. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01

2. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K., 2020. The

Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12(4). Pp. 1-11. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29

3. Golden, P.B., 2009. Qepčāq. Encyclopaedia Iranica, Vol. XV, Fasc. 1. Pp. 1-5.

4. Olmez, Z.K., 1996. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü) [The Genealogy of the Turkmens]. Ankara: Şafak Matbaacılık. 559 p. [in Turkish].

5. Bartold, V.V., 1968. Sochineniya. Raboty po istorii tyurkskikh i mongolskikh narodov [Studies on the History of Turkic and Mongolian Peoples] Vol. V. Moscow: Nauka. Pp. 350-351. [in Russian]

6. Baskakov, N.A., 1960. Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov [Introduction to the Study of Turkic Languages]. Moscow: Vysshaya shkola, 320 p. [in Russian]

7. Biyarov, B.N., 2019. Or Altaidyn zher-su attary [Toponyms of the Upper Altai]. Almaty: Zhanyia-Polygraphy. 180 p. [in Kazakh]

8. Biyarov, B.N., Kartaeva, A.M., 2023. Uly Jıbek jolynda kezdesetın keibır etnonimderdın etimologiasy [Etymology of certain ethnonyms along the Great Silk Road] // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, № 1(142). Pp. 293-302. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302 [in Kazakh]

9. Budagov, L.Z., 1869. Sravnitelnyy slovar' turetsko-tatarskikh narechiy [Comparative Dictionary of Turkic-Tatar Dialects]. Vol. I. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences. 847 p. [in Russian]

10. Garkavets, A.N., 2003. Kypchaki i ih pismennoe nasledie [Kipchaks and their written heritage] // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 56(3–4). pp. 316-351. [in Russian].

11. Gumilev, L.N., 1967. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Nauka. 384 p. [in Russian]

12. Drevnetyurkskiy slovar', 1969. Ed. by Nadeliaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shcherbak A.M. [Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka, 677 p. [in Russian]

13. Klyashtorny, S.G., 1986. Kipchaki v runicheskikh pamyatnikakh [Kipchaks in runic monuments]. Turcologica. Leningrad: Nauka. Pp. 153-164. [in Russian]

14. Kononov, A.N., 1958. Rodoslovnaya turkmen. Sochinenie Abul-l-Gazi-khana Khivinskogo [The Genealogy of the Turkmens by Abulgazi Khan of Khiva]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 200 p. [in Russian]

15. Kaidar, A., 1998. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Topical Issues of the Kazakh Language]. Almaty:Ana tili. 220 p. [in Kazakh]

16. Qaiyrken, T., 2010. Türki runikalyq jazbaları [Turkic Runic Inscriptions]. Almaty. 288 p. [in Kazakh]

17. Kashgari, M., 1997. Diwanu Lughat at-Turk [Dictionary of Turkic Languages]. Vol. 2. Almaty: Khant. 343 p. [in Kazakh]

18. Makhpirov, V.U., 1997. Imena dalekikh predkov (istochniki formirovaniya i osobennosti funktsionirovaniya drevnetyurkskoy onomastiki) [Names of Distant Ancestors (Sources of Formation and Features of the Functioning of Ancient Turkic Onomastics)]. Almaty: Institute of Oriental Studies, Ministry of Science and Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 135 p. [in Russian].

19. Radlov, V.V., 1893. K voprosu ob uyghurakh [On the Uyghurs]. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences Printing Office. 130 p. [in Russian]

20. Sartqojauly, Q., 2003. Orkhon muralary [Orkhon Heritage]. Astana: Kultegin, 312 p. [in Kazakh]

Балтабай Д.А.
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru

ПРОИСХОЖДЕНИЕ РЯДА ЭТНОНИМОВ В ШЕЖИРЕ АБУЛГАЗИ БАХАДУР ХАНА

Аннотация. В статье рассматриваются происхождение и семантическое развитие ряда тюркских этнонимов, зафиксированных в труде Абулгази Бахадур хана «Шежире-и теракиме». Цель исследования заключается в выявлении образцов народной этимологии, представленных в тексте шежире, и их сопоставлении с современными научными концепциями тюркологии с целью раскрытия историко-этнолингвистической природы этнонимов. В качестве основного материала исследования использован историко-

генеалогический памятник XVII века «Шежире-и теракиме» Абулгази Бахадур хана. Объектом анализа стали этнонимы карлык/карлук, кипчак, уйгур, татар, китай и другие. Указанный труд представляет собой ценный средневековый письменный источник, содержащий важные сведения по истории, культуре и этнографии тюркских народов, и относится к огузнамской традиции, записанной арабским письмом. В ходе исследования применялись описательный, историко-сопоставительный, лексико-семантический и этимологический методы анализа. В результате установлено, что большинство этнонимов в шежире объясняется не столько с позиций строгой лингвистической этимологии, сколько в рамках народно-мифологических представлений. Также выявлено, что в формировании этнонимов существенную роль играли природно-географические, социальные и политические факторы. В статье подчёркивается значение источников шежире не как прямого доказательства научной этимологии, а как важного материала для изучения исторической памяти и этнического самосознания тюркских народов. Полученные результаты расширяют возможности комплексного этнолингвистического анализа тюркских этнонимов.

Ключевые слова: этноним, этимология, шежире, история, семантика, этника, тюркское письменное наследие.

Для цитирования: Балтабай Д.А. Происхождение ряда этнонимов в шежире Абулгази Бахадур хана // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 101-112 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.09

Baltabay D.A.
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru

THE ORIGIN OF SELECTED ETHNONYMS IN THE GENEALOGY OF ABULGAZI BAHADUR KHAN

Abstract. This article examines the origin and semantic development of several Turkic ethnonyms recorded in the work Shejire-i Terakime by Abulgazi Bahadur Khan. The aim of the study is to identify patterns of folk etymology presented in the genealogical text and to compare them with modern scholarly interpretations in Turkology in order to clarify the historical and ethnolinguistic nature of the ethnonyms. The research material is based on the seventeenth-century written monument Shejere-i Terakime, which represents a valuable medieval source containing important information on the history, culture, and ethnography of the Turkic peoples and belongs to the Oghuznama tradition written in Arabic script. The objects of analysis include ethnonyms such as *Karluk, Kipchak, Uyghur, Tatar,* and *Qıtay*. The study employs descriptive, historical-comparative, lexical-semantic, and etymological methods. The results demonstrate that most ethnonyms in the genealogy are explained primarily through folk and mythological interpretations rather than strict linguistic etymology. It is also shown that natural-geographical, social, and political factors played a significant role in the formation of ethnonyms. The article emphasizes that genealogical sources are important not as direct proof of scientific etymology, but as valuable material for studying historical memory and ethnic self-identification among Turkic peoples.

Keywords: ethnonym, etymology, genealogy, history, semantics, ethnicity, Turkic written heritage.

For citation: Baltabay D.A. The origin of selected ethnonyms in the genealogy of Abulgazi Bahadur Khan // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 101-112 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.09

Автор туралы мәлімет:
Балтабай Досжан Әміруұлы, PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0003-4541-5413

Информация об авторе:
Балтабай Досжан Амирулы, PhD, старший преподаватель кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0003-4541-5413

About the author:
Baltabay Doszhan Amiruly, PhD, Senior Lecturer Department of Kazakh Linguistics, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-4541-5413

ҒТАМР: 13.51.09 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.10

***Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жүнісбаев Ұ.Д., Тұрсынов А.Х.**
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы,
Түркістан, Қазақстан
*e-mail: murat-t@mail.ru

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ҚАБІРІНІҢ ЖАПҚЫШЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Мақалада «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қорында сақталған ортағасырлық қабіржапқыш туралы тың зерттеулер қарастырылған. Көп ғасыр бойы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде Ясауи бабамыздың басына қойылған құлпытаста жабулы тұрған қабіржапқыш туралы зерттеулер ғылыми айналымда көптеп кездеспейді. Зерттеуімізде «Әзірет Сұлтан» музей-қорығының құнды жәдігері қабіржапқыштың жасалу технологиясы және оның бетіндегі сақталған жазулардың аудармасы мен олардың мағынасы баяндалып, ғылыми анықтама беріледі.

Зерттеу барысында қабіржапқыш материалына мата фрагменттері мен тоқыма жіптеріне жүргізілген зертханалық зерттеулердің қорытындысы негізінде талдау жасалады. Сонымен бірге, шетелдік және отандық реставраторлар мен текстолог мамандардың тың зерттеулері пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қабіржапқыштың нақты жасалған уақыты туралы тұжырымдарды салыстыра отырып, оның бүгінгі күнге дейін сақталып, XX ғасырдағы жағдайы туралы тың деректер ұсынылуында. Өзіне көп сыр жасырған құнды тарихи жәдігердің реставрация-консервация жұмыстары бойынша ұсыныстар келтіріледі. Ортағасырлық жәдігердегі каллиграфикалық жазулар мен өрнекті орнаменттерді қабіржапқыш бетіне түсіру технологиясының қыры мен сырын ашуға қатысты ғылыми талдау жасалды.

Зерттеу барысында қабіржапқыштағы деректерді талдау, тұжырымды фактілерді салыстыру, болжам жасау әдістері қолданылды. Алдағы уақытта бұл бағыттағы жұмыстар көп зерттеулерді талап етеді.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Әзірет Сұлтан, кесене, қабіржапқыш, қабірпұш, жапқыш, қабірхана, реставрация, консервация.

Дәйексөз үшін: Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жүнісбаев Ұ.Д., Тұрсынов А.Х. Қожа Ахмет Ясауи қабірінің жапқышы туралы зерттеулер // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 113-124 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.10

Кіріспе

«Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы қорында ортағасырларға тән металдан, тастан, ағаштан, матадан жасалған құнды жәдігерлер сақталған. Оның ішінде тайқазан, шырағдандар, тудың ұшы, лауха, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі және оның айналасында жерленген тұлғалардың басына қойылған құлпытастар, кесене есіктерін атап өтуге болады. Білікті мамандар бұл жәдігерді жасалу технологиясына орай ортағасырлық қолданбалы өнердің озық туындысы ретінде қарастырады.

1913 жылы кесенеде болған Алаш арысы Міржақып Дулатов: «Үлкен дарбазадан бір зор бөлмеге кіресің, бұл бөлменің ортасында мыс (бронза) қазан бар. Қазанның алыбы бес қанат үйдің шаңырағындай, айналасында арабша сөздер жазылған һәм «Әмір Темірдің жарлығы бойынша бұл қазанды құйған шебер Абдулгазиз Шарафуддинұлы Термезден» деген жазуы бар. Бұл үлкен бөлменің төріндегі есік хазіреттің өзі жатқан (қабірі) бөлмеге кіргізеді» (Дулатов, 2019: 6) деп жазады. «Бөлек-бөлек сүйек оюдан құрап, жыпырлата нақыштаған, нақышына ми жетпестей ғажап есіктің құлпын ашқанда, алдында биігірек

жерде, есікке мінбелеп, қызылды-жасылды шүберек жапқан. Кісі бойындай жота қабір тұр. Бұл – Әзіреттің раузасы (көрі)» (Аймауытов, 1929: 72), – деп жазады Жүсіпбек Аймауытов. Мақаламыз музей қорындағы аса құнды, бағалы жәдігерлердің бірі – матадан жасалған Ясауи бабамыздың құлпытасының қабіржапқышы туралы зерттеулерге арналады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2024 жылы 15 наурызда Атырауда өткен Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзінде: «Ислам дінінің Ұлы дала төрінде таралып, тамыр жаюына орасан зор үлес қосқан, түркі әлеміндегі сопылық ілімнің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи мұраларын терең зерделеп, дәріптеуге де айрықша назар аударған жөн. Бұл мәселе бойынша ең әуелі өз еліміздің және шетелдің ғалымдарын шақырып, арнайы симпозиум өткізу қажет. Осы орайда, Ясауи кесенесіне қатысты көне жәдігер туралы айта кеткім келеді. Ислам елдерінде әйгілі дін қайраткерлерінің бейіті міндетті түрде жапқышпен жабылады. Мәдинадағы Мұхаммед Пайғамбардың қабірі де осылай бүркелген. Бұл – Ислам өркениетінің дәстүрі. Ал қасиетті Түркістандағы Ясауи қабірінде көптен бері арнайы жапқыш жоқ. Талай заманнан келе жатқан көне жапқышты қалпына келтіру жұмысы біраз жыл бұрын басталып, аяқсыз қалған. Мен құзырлы мемлекеттік органға осы құнды мұраны тезірек сапалы жөндеуден өткізіп, тарихи орнына қайтаруды тапсырамын», – деген болатын (Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты, 2024).

Алдын ала мәліметтер бойынша жапқыштың негізгі өңі жасыл түсті барқыт немесе беті аздап түктелген, қолдан тоқылған түйе жүн мата, ал аппликациясы жібектен жасалған. Яғни бетіне өте жұқа да сапалы иленген тері мен жібек матадан жапсырма өрнектер салынып, олардың жиектеріне алтын, күміс жіптермен зерленіп кестеленген өрнектер тігілген. Екі жақтауына сульс стиліндегі арабша жазу түсірілген. Үзіліп, үш бөлікке бөлініп, сақталған қабіржапқыштың құрастырғандағы жалпы көлемі 318х210 см, ал өзінің толық өлшемі нақты белгісіз. Алайда мамандар жапқыштың өлшемін құлпытастың доғал жоғары бөлігімен және жапқыштың қақ ортасындағы орталық төртбұрыштың төрт жағына бірдей қайталанып түскен өрнек композициясымен шамалауға болатынын айтады.

Қабіржапқыш деп қайтыс болған әулиенің, шайықтың, пірдің немесе белгілі тұлғаның қабірінің басына қойылатын жапқыш матаны айтады. Қабіржапқышты кейбір әдебиеттерде «қабірпұш», «қабірпуш» деп те жазады. Екі сөзден құралған «қабір» және «пош» немесе «пұш». Бұл жердегі «пушандән» сөзі парсы тілінде жабу, жапқыш (Жеменей, 2007: 52) деген мағынаны береді. Осы екі сөздің мағыналық сабақтастығы негізінде «қабіржапқыш» атауы қалыптасқан. Сондықтан, мақала Қожа Ахмет Ясауи қабірінің жапқышының тарихы, жасалу технологиясы мен ондағы жазбалар, арнайы еңбектер мен жазылған ғылыми мақалаларды зерттеуге, жасалу кезеңі мен реставрация-консервация бойынша ұсыныстарды талдауға арналып отыр.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қабіржапқышты Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне, әулие Хазірет Сұлтанның құлпытасына арнап қашан, кім жасатқандығы, қай жерде дайындалғандығы, шеберлері туралы ешқандай дерек кездеспейді. Ол туралы алғашқы жазба мәліметтер ретінде XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қожа Ахмет Ясауи және оған арнап тұрғызылған кесене жайлы жазылған мақалалар мен еңбектерді атауға болады. Алаш ардақтысы Жүсіпбек Аймауытовтың 1929 жылы «Жаңа әдебиет» журналының алғашқы санында жарық көрген «Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Йассауи)» мақаласында Ясауидің өмір дерегі, кесененің архитектуралық ерекшеліктері мен онда атқарылып жатқан реставрациялық жұмыстарды баяндай келе «Бөлек-бөлек сүйек оюдан құрап, жыпырлата нақыштаған, нақышына ми жетпестей ғажап есіктің құлпын ашқанда, алдында биігірек жерде, есікке мінбелеп, қызылды-жасылды шүберек жапқан. Кісі бойындай жота қабір тұр. Бұл – Әзіреттің раузасы (көрі). «Әдепсіздік болар» деп шырақшы жолдас ішіне кіргізбеді. Алайда бір шырақшыны кіргізіп, қабірдің шүберегін ашқыздық. Көрдегі әулие «ашпа!» деп ақыра түрекелетіннен жаман, еңгезердей мосқал, қаба сақал шырақшы мәсісін ептеп басып, жақындады, астыңғы бір бұрышын ұрлап қана сынық сүйемдей көтерді. Алайда қабат-қабат кежімі қабірдің тасын анық көрсетпеді. Бізді бастаған шырақшының: «Аша түс!» деуімен тағы төрт елідей ашқанда, қабір үстінің құлпыра жалтыраған жазусыз жасыл тасы көрінді. Келіннің бетін ашқандай,

шырақшы дереу жауып жіберді» (Аймауытов, 1929: 79) – деп баяндаса, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде болып, ғылыми зерттеу жүргізген ғалым М.Е. Массон 1930 жылы Ташкентте жарық көрген «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви» атты еңбегінде «... қабірхананың есігі ашылғанда діндарлардың көз алдына Әзіреті Сұлтанның арнайы матамен (кабрпуш) жабылған биік қабірі тұрады» (Массон, 2000: 23) деп жазды.

Ұзақ жылдар «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сақтаушысы» болып жұмыс істеп, кейін музей басшысы қызметін атқарған Орынбай Дастанов: «Енді шымылдықтан әрі өтіп, осы есікті ашқанда көзге түсетін нәрсе – бөлменің ортасындағы көк түсті үлкен сандық тәрізді тас. Ол қожа Ахмет Ясауидің қабірінің үстіне қойылған тас еді. Мұны жұрт осы күнге дейін мрамор деп келген. Бірақ, мамандардың анықтауынша, ол «Ячма» деген бағалы тас екен. Ол Темірдің бұйрығы бойынша Табриздан әкелініп осында құрастырылыпты. Құлпы тастың биіктігі екі метр, ұзындығы екі жарым метр. Сыртында ешқандай жазу жоқ. Үстіне кілем, шұға, масаты тәрізді қымбат бағалы жабулар жабылып тұрған. Темірдің сыйлаған шамдарын қасына қойған» (Дастанов, 1967: 21). Бұл деректердің қай-қайсысы да кесененің қабірхана бөлмесінде Ясауи бабамызға арналып қойылған жасыл түсті тастың бар екендігі және оның үстін жауып тұрған қабіржапқышы болғандығын растайды.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, тарихшы-этнограф Өзбекәлі Жәнібековтың «Тағдыр тағылымы» (Жәнібеков, 1996: 124) естеліктер кітабында Ахмет Ясауи қабірінің бұрын жоғалып кеткен деп есептеліп келген көне жамылғысының қалай табылғанын, еске алады. Қабіржапқышқа байланысты келесі бір фото деректі 1988 жылы Алматы қаласы «Өнер» баспасынан шыққан Н.Б. Нұрмұхаммедовтың «Ахмет Ясауи сәулет ғимараты» атты еңбегінен кездестіреміз. Ол кітапта тек қабіржапқыштың түлі-түсті фотосуретінің екі бөлігі көрсетіліп, «Ахмед Ясауи сағанасына жабылған қабірпұш бөліктерінің көрінісі» (Нұрмұхаммедов, 1988: 33) деп берілген. Сондай-ақ, музей-қорықта дайындалған «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» (Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, 2013: 165) альбом-кітабында алғаш рет «Құлпытас жапқышындағы жазбаларды» С.Моллақанағатұлы оқып, қазақ, орыс, ағылшын тіліндегі аудармасы жарияланды.

2009 жылы алғаш рет қабіржапқыштың текстиль үлгілері зерттеу үшін алынды. Бұл жұмысты сол уақыттағы Украинаның Карамзин атындағы Харьков Ұлттық университетінің ғылыми қызметкері Татьяна Крупа атқарды (Крупа, 2009: 1). Қабіржапқышты экспозицияға шығаруға қатысты өзінің ұсыныстарын берді. 2010 жылы Өзбекстан ҒА Өнертану институтының жетекші ғылыми қызметкері, доктор Эльмира Гюль қабіржапқышты мұсылман дәстүріне сай «сарай стилі» ретінде талдап, екі бөлек матаны біріктірген қосындысы екеніне мән берді (Гюль, 2010: 1).

Осы уақыттан бастап қабіржапқышқа қатысты ғылыми мақалалар жарық көре бастады. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Бас қор сақтаушысы Рахия Сүлейменқызының Қожа Ахмет Ясауи құлпытасының қабіржапқышы (Жүзбаева, 2010: 212), Қабіржапқыш (Жүзбаева, 2010: 190-197) мақалалары ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарында және «Ясауи әлемі» журналында жарық көрді. Мәселеге ғылыми тұрғыдан қараған Т. Крупа қабіржапқышты зерттеуге біршама дайындықпен келді. Оның археологиялық қазбалардан табылған Алтын Орда кезеңінің киім үлгісі (Крупа, 2008: 268), Алтын Орда кезеңінің текстиль үлгілері (Крупа, 2010: 341-356) туралы зерттеулері мол тәжірибесі бар екендігін көрсетті. Қабіржапқыш мәселесінде бірнеше ғылыми мақала жариялап, Қожа Ахмет Ясауи қабіржапқышының алтын жіптерін зерттеу және оны мерзімдеу мәселесіне (Крупа, 2016: 12-16), Ясауи қабіржапқышының кейбір технологиялық мәселелері және оны қайта мерзімін анықтауға (Крупа, 2018: 32-36) арнады. Автордың «Әзірет Сұлтан» музей-қорық қорында жәдігерді зерттеген тәжірибесі мен қорытындылары белгілі дәрежеде өзіндік тұжырымдама жасауға негіз болған.

Ұсынылып отырған мақалада зерттеу нысаны ретінде алынып отырған жәдігерді ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдері таңдап алынды. Зерттеу барысында деректерді талдау, тұжырымды фактілерді салыстыру, болжам жасау әдістері қолданылды. Алдағы уақытта бұл бағыттағы жұмыстар терең зерттеулерді талап етеді.

Талдау

Өзбекәлі Жәнібеков естеліктер кітабының 124 бетінде қабіржапқыштың музей қорына

қайтарылғанын бір ауыз сөзбен ғана еске алады. «...Сөз орайына қарай айта кететін жайт – манағы музейдегі заттардың арасынан «Әзірет Сұлтан» қорығындағы Ахмет Иасауидің қабірінің бұрын жоғалып кеткен деп есептеліп келген көне жамылғысының табылғаны. XIV ғасырдың ескерткіші болып табылатын бұл жамылғы да музей қорына қайтарылды» (Жәнібеков, 1996: 124). Тарихымыздың жанашыры Өзбекәлі Жәнібековтың тек Тайқазан ғана емес, қабіржапқыш сияқты Ясауи кесенесіне тиесілі мұраның да қайтарылуына атсалысқанын көреміз. Бұл бөлімде қабіржапқыштың музей қорында бар мәліметтері және оның ғасырын анықтау бойынша атқарылған жұмыстары талданады.

Музей-қорықтың кіріс кітабында ол 1978 жылдың 18 тамызындағы №3 актісі бойынша қабылданып, КК 64-тіркеу нөмірін алған. Акт бойынша Қабіржапқыш Қазақ ССР Мәдениет министрлігінің 1978 жылғы сәуірдегі №106 бұйрығы негізінде Қазақстанның Орталық мемлекеттік музейі қорынан алынған. Қожа Ахмет Ясауи кесенесін музейлендіру ісі жүргізіліп жатқан кезде, сол кездегі Қазақ ССР Мәдениет министрінің орынбасары Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен алынып, музей-қорық қорына қабылданған. Жәдігердің көне тіркеу нөмірі №655. Алғашқы зерттеулерде Алматы қаласында Орталық музейдің мамандары да жәдігердің музейге қашан, қандай жағдайда, кім әкеліп тапсырғандықтары туралы мәлімет бере алмаған. Соңғы зерттеулерде Орталық мемлекеттік музейі қорындағы тіркеу кітаптарын біртіндеп қарап шыққанда, қабіржапқыштың 1946 жылы 24 сәуірдегі инвентарлық №657 болып тіркеліп, 25 рубльге сатылып алынғандығы анықталған. Орталық музейдің сол кездегі бас қор сақтаушысы Балқыз апайдың айтуынша қабіржапқыш өте көне болғандықтан есептен шығарылатын жәдігерлердің қатарына қосылған (Жүзбаева, 2010: 192). Өзбекәлі Жәнібеков Қожа Ахмет Ясауи кесенесін музейлендіру үшін экспонат жинап жүріп, қабіржапқышты көрген де, құндылығын ескеріп, өткізу құжаттарын жасап, кесенеге қайтып әкелген және оны сол кездегі «Қазмузейреставрация» деп аталатын мекемеде қайта қалпына келтірген болуы ықтимал. Өкінішке орай ол мекеме қазір жоқ, таратылып кеткен, мұрағат қоры кімнің, қай мекемеде қалғаны анықталу үстінде.

Алматы қаласында Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапхана қорында сақтаулы тұрған XII ғ., және XVIII ғ. тән құран кітаптарының мұқаба бетінің ішкі жағында «1941 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен алынған. Сабитов» деген жазуды оқуға болады. 1950-1952 жылдары құран кітаптарды ҚР Ұлттық кітапхана қорына тіркеу №336, №667 а (Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, 2020: 131) қабылдаған. Мүмкін құран кітаптар мен зерттеуімізге негіз болған қабіржапқыш Алматы қаласына 1941 жылы бір мезетте жөнелтілген болуы мүмкін деген тұжырымға келеміз. Бұл уақыт Ясауи кесенесінің ішінде қызмет еткен «Антирелигиозный музейінің филиалы» жұмысын тоқтатқан уақытпен тұспа-тұс келеді.

Қабіржапқыштың жасалу технологиясының өзіндік ерекшеліктері, ондағы жазбаларға қатысты туындаған сұрақтардың жауаптары, құнды жәдігерді реставрациялау мүмкіндіктерін қарастыру туралы ойлар, жәдігердің көшірмесін жасау туралы ұсыныстардың әртүрлі болуы бұл тақырыпты талдай түсуді қажет етеді.

Қабіржапқышты 1980-ші жылдары Алматы қаласындағы Ғылыми-зерттеу және жобалау институтының басшысы белгілі реставратор Тұяқбаева Баян Туматайқызы Мәскеу қаласындағы зертханада қайта қалпына келтіру үшін қордан алдырады. Бірақ, белгісіз себептермен ол жоба іске аспай, қабіржапқыш қайтарылған. Қаржы мәселесі шешімін таппаған болуы мүмкін деп топшылаймыз. Сол уақыттан бері қабіржапқыш ортағасырдың заттай мәдени мұрасы ретінде музей-қорықтың қорында сақтаулы.

1996 жылы қорық аймағындағы тарихи орын «Қылует» жер асты мешіт-музейі ішіне қабіржапқыш, Қожа Ахмет Ясауидің атымен байланысты көне де құнды, тарихи мұра ретінде, оның экспозициясына шығарылды.

2009 жылы қабіржапқышты алғаш рет зерттеуге ниет білдірген Украинаның

В.Н. Карамзин атындағы Харьков ұлттық университетінің ғылыми қызметкері Т.Н. Крупа болатын. Ол музей-қорық қорында болып, жиырмадан астам матадан жасалған қолөнер бұйымдарымен (кестеленген ұлттық киімдер мен тұрмыстық заттар) танысып, оларға ғылыми сипаттама жасады. Соның ішінде қабіржапқыштың құнды да, сирек кездесетін тарихи мұра, қолөнер туындысы екендігін айтып, оның бетіндегі алтындалып, күмістелген

кестелі жіптері үгіндісінің микропробасын жасауға зертханаға алып кеткен болатын. 2010 жылдың маусым айындағы қорытынды зерттеу есебінде қабіржапқыштың матасы жасыл түсті барқыт (бұрынғы сипаттамада сукно деп жазылған), бетіндегі күмістелген өрнекті жіптері XVI-XVII ғасырларға тән екендігін атап өткен. Т.Н. Крупа өзінің зертханасында қабіржапқышқа байланысты зерттеу нәтижелерін өзінің есептерінде жазып көрсеткен. Ондағы жазылған мәліметтерге сүйенсек, зерттеу бойынша жапқыштың өлшемі: 210 х 318 см, оған текстильдік аппликация мен алтын тігіс тігілген. Деректердің мағлұматынша жапқыштың оң беті барқыттан, ал аппликациясы жібектен жасалған. Қабіржапқыштың декорлау технологиясы сынды басқа да конструктивті ерекшеліктері бар.

Бүгінде Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан) Археологиялық зерттеулер институтының «UMAI» мәдени мұраны консервациялау және реставрациялау халықаралық зертханасының меңгерушісі Тетяна Крупа қабіржапқышқа қатысты өз естелігі мен жоспарларын былайша бөліседі: «2009 жылы мені зерттеуші ретінде Қорықтың жерасты хильветінде орналасқан жапқыш қызықтырды. Сол кезде Қорық басшылығының рұқсатымен микросынамалар алып, 2010 жылы оларды қосымша үлгілермен толықтырдым. Қожа Ахмет Ясауи жапқышының алтын жіптерін зерттеу В.Н. Каразин атындағы Харьков ұлттық университеті жанындағы Іргелі зерттеулер қорының қаржыландыруы аясында (ӘОЖ 902+930.2+801, мемлекеттік тіркеу № 0109U000627), 13-09 «Украина археологиялық текстиліндегі алтын жіптерді зерттеу» жобасы бойынша орындалды. Жоба жетекшісі – Т. Крупа, зерттеу тең авторы – физика-математика ғылымдарының кандидаты, аталған университеттің физика-техникалық факультеті физикалық технологиялар кафедрасының аға ғылыми қызметкері А. Крышталь (Украина).

Алынған нәтижелер

Біз жіптің құрылымдық ерекшеліктерін анықтап, металдың құрамын белгіледік. Зерттеу нәтижелері осы алтын жіптердің жасалу мерзімі мен өндіріс орталығы туралы мәселе қоюға мүмкіндік береді. Айта кету керек, қорытындылар қазіргі таңда бар алтын жіптерге жүргізілген ұқсас зерттеулерге сүйене отырып жасалды» (Крупа, 2025: 2) деп еске алады.

Ең алдымен, Түркістаннан алынған бұл жіптің технологиялық жағынан Алтынорда дәуіріне жататын алтын жіптер сериясына жақын екенін атап өткіміз келеді (Крупа, 2015: 268). Оларды біріктіретін басты ерекшелік конструктивті-технологиялық сипаттамалары: барлығы органикалық негізге (перделі ішек қабығы) және жұқа метал жабындысына ие. Зерттеушілер мұндай жіптердің өндіру технологиясы қытайлық болуы мүмкін деп есептейді. Егер зерттелген жіптің сызықты-бұрыштық көрсеткіштері мен 168-ші қорғаны Мамай-Гора (бас киімнің матасы, Украина, Запорожье облысы) 4 қабірден алынған алтын жіптің көрсеткіштерімен салыстырса бірдей технологиялық әдістер қолданылғанын оңай байқауға болады, (Крупа, 2010: 341-356).

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі қабіржапқышынан алынған жіптің жұқалығы: органикалық негіздің жұқалығы – алтын жіптің жұқалығы 12,5 мм, металл жұқалығы 0,66–25 мм.

Қабіржапқыштың бетіне өте жұқа да сапалы иленген тері мен жібек матадан жапсырма өрнектер салынып, олардың жиектеріне алтын, күміс жіптермен зерленіп кестеленген өрнектер тігілген. Екі жақтауына сульс стиліндегі арабша жазу түсірілген. Үзіліп, үш бөлікке бөлініп, сақталған қабіржапқыштың құрастырғандағы жалпы көлемі 318х210 см, ал өзінің толық өлшемі нақты белгісіз. Алайда мамандар жапқыштың өлшемін құлпытастың доғал жоғары бөлігімен шамалас жапқыштың қақ ортасындағы орталық төрт бұрыштың төрт жағына бірдей қайталанып түскен өрнектер композициясымен шығаруға болатынын айтады.

Қожа Ахмет Ясауи мұрасын зерттеулер барысында, музей-қорықтағы қабіржапқыш туралы белгілі бір деректер зерттеулер өте аз. Әзірге ілгергі деп саналатын деректердің бірі М.Е. Массоның 1930 жылы Ташкентте жарық көрген «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви» атты еңбегінде кездеседі. Онда да тек «Покрытая кабрпушами мраморная сагана Ходжа Ахмеда...» (Массон, 1930: 32) – деп, Қожа Ахмет Ясауи құлпытасының үстіне жабылған қабіржапқыштың ескі ақ-қара түсті фотосы берілген. Фото ескі ақ-қара түсті

болғандықтан да оның нақты осы қолымыздағы қабіржапқыш екендігін ажырату қиынға соғады. Қабіржапқыштың оюлары, өрнектері, жазулары нақты көрінбейді. Алайда қабіржапқышты қазір де ақ-қара түсті фотоға алар болса, ол ою-өрнектердің, жазулардың көрінуі екіталай, тіпті кестеленген өрнек, жазулардың кейбірлерінің жақындап барып, зер салып, үңіліп қарағанда әзер көрінетін тек орындары ғана қалған. Сонда да болса жоғарыдағы дерек Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи құлпытасының үстіне қабіржапқыш жабылғанын айғақтаумен өте құнды. Әрі музей қорындағы қабіржапқыштың да ою-өрнектерінің, жазуының құрылымын есептеп шығарғанда осы суреттегі жапқышпен шамалас екенін байқауға болады. Сондай-ақ пішімінің қандай болғанын білуге, әрі болашақта қабіржапқыштың көшірмесін жасауға да септігін тигізері сөзсіз.

Осы мақсатта өзбекстандық, ресейлік өнертану ғылымының докторы Э.Ф. Гюль қабіржапқышты ғылыми құжаттау үшін арнайы шақырылды. Ғалымның сараптауы бойынша, жапқыш тек бір дана жәдігер емес, оның біртекті, тек өрнектелуі мен өлшемі әртүрлі екі заттан құралғандығын анықтады. Жапқыш матасына қатысты Иран жерінде мұндай тоқыма кездеспейді, бірақ, Қазақстанның оңтүстік өңірінде жергілікті халық түйе, не басқа мал жүнінен өте шеберлікпен жіңішке етіп иіріп, үлкен кілемге арналған құрылғыларда «пұлышқа» ұқсас беті түктілеу маталар тоқығандығы белгілі. Сонымен қатар жапқыштың матасына Қазақстан жеріндегі дәстүрлі көркемдік заттар – жүннен және басылған киізден жасалған заттар ұқсас келеді. Осыған байланысты, Э.Ф.Гюль жапқыштың бетіндегі өрнек эскизін Әмір Темір дәуіріндегі шеберлер сызып, жергілікті материалдар (жүн, тері, алтын, күміс жіптер) мен технологияны пайдалана отырып дайындаған болуы мүмкін деген қорытынды жасады.

Ал енді қабіржапқыштағы араб тілінде жазылған мәтінге келетін болсақ, ол жазуды музейдің аға ғылыми қызметкері, қазіргі Ясауитану ғылыми орталығының басшысы текстолог С. Моллақанағатұлы аударып оқыған болатын. Ол қабіржапқыштағы жазу туралы: «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі қорындағы этнография бөлімінде сақталған «қабірпұш» ең көне жәдігерлердің бірі. Қабіржапқыштағы мәтін араб тілінде, «бисмиллә...» сөзімен басталған, одан кейін, Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтарына, оның ішінде он екі имамға айтылатын мәшһүр салауат орын алған. Матаның ескіруіне байланысты, салауаттың көп бөлігі жоғалған, кейбір сөздері ғана оқылады» деп анықтама береді. Мәтіннің «...-Рахман Әр-Рахим» деп оқылған жеріне қарап «Бисмилладан» басталғанын, одан кейін Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) ұрпақтарына, оның ішінде он екі имамға айтылатын мәшһүр салауаттардың бірінің орын алғанын айтып, әбден көнеріп, үзіліп үш бөлікке бөлінген үш бөліктегі жазуларды төмендегідей оқып шыққан.

1. الرحيم اللهم صلى على المصطفى والمرتضى والزهرا والسبطين...

Транскрипциясы: «... Ар-рахим Аллаһумма салли ғалә әл-Мұстафа, уәл-Мұртаза, уәз-Заһра, уәс-Сүбтейн ...

Мағынасы: «... Мейірімді! Иа Алла! Игілік Мұстафаға, Мұртазаға, Заһраға, екі немересіне ...

2. ... والباقر والصادق

Транскрипциясы: «уәл-Бақыр, уәс-Садық, ...

Мағынасы: «... Мейірімді! Иа Алла! Игілік Мұстафаға, Мұртазаға, Заһраға, екі немересіне ... Бақырға, Садыққа, ...

3. ... والتقى والنقى ... العسكرى ...

Транскрипциясы: «уәт-Тақи, уән-Нақи, ... уәл-Аскари, ...».

Мағынасы: «Тақиға, Нақиға ... Аскариға...»! (Жүзбаева, 2010: 212)

2010-2011 жылдары қабіржапқыштың көшірмесін жасауға ниет білдірген шебер тігіншілер болды. Олар қабіржапқыштың бірнеше бөлігі тозып үгітіліп, үзіліп түсіп қалғандығына қарамастан зерленіп кестеленген өрнектердің, оюлардың, өсімдік тектес гүлдердің орналасуын симметриялық тұрғыда жіті есептей отырып түгел қалпына келтіре алатындарын айтты. Алайда ондағы араб қарпі, сульс таңбасымен түскен он екі имамға айтылған мәшһүр салауатты (дұғаны) өрнектеп тоқып шығу қиындық туғызатын болды. Себебі қабіржапқыштың бетіне жазылған сөздердің біразы үзіліп түсіп қалған (немесе арайы алынып тасталған) және ол сөздер, әріптер ою-өрнектер секілді қайталанып келмейді. Сондықтан, реставраторлар жазуды қабіржапқыштың бетіне түсіру үшін алдымен, оларға салауаттың толық оқылған, «жапқыштың» бетіндегідей сульс таңбасымен жазылған дайын нұсқасы қажет

болды. Ал бізде қолымызда қабіржапқыштағы жазудың текстолог Сайпулла Моллақанғатұлы оқыған жоғарыда келтірілген үш бөлек бөліктегі жазулар ғана бар болатын.

Он екі имамға қатысты салауат (дұға) Көреген Әмір Темір сыйға тартқан лауханың бетінде де кездеседі. Соған орай лауханың бетіндегі салауатты көшіре салуға болады деген пікірлер ғалымдардың тарапынан айтылды. Музей тарапы олай жасауға асықпады. Өйткені лауханың дәл бетіндегідей көшіріп жазатын болсақ, біраз айырмашылықтарына байланысты қабіржапқышқа сыймайтын болды. Айырмашылықтарына тоқталсақ:

Бірінші қабіржапқыштағы жазу بسم الله الرحمن الرحيم (Бисмиләһир Рахманир Рахим) деп Алланың аттымен басталған болса, (жапқышта тек үшінші сөз ғана сақталып қалған) лаухада ол жоқ.

Екінші лаухада аты мен тегі «Мұхаммед Мұстапаға, Әли әл-Мұртазаға, «Хасан әл-Мүжтабаға, Кербалада шейіт болған Хусайынға, Әли Зайн ал-Абидинге, Мұхаммед әл-Бақырға, Жағыпар әс-Садыққа, Мұса әл-Кәзімге, Әли әр-Ризаға, Мухаммад ат-Тақиға, Әли ән-Нақиға, әл-Жауад Хасан әл-Аскариге...» (Лауха, 2009: 11) деп толық берілген болса, жапқышта жоғарыда келтіргендей «Мұртазаға, ... әл-Бақырға, әс-Садыққа, ... уәт-Тақиға, уән-Нақиға, әл ...» деп тектері ғана жазылған.

Үшінші «лауханың» бетіне қабір-жапқыштың бетіндегідей «уәз-Заһра», яғни Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) қызы Фатима (р.т.ғ.) анамыз жазылмаған.

Төртінші лауханың бетінде «Хасан әл-Мүжтаба, Хүсейін шаһид би-Кербала», яғни «Хасан әл-Мүжтаба мен Кербалада шейіт болған Хүсейінге» делінген болса, жапқыштың бетіне «уәс-Сүбтеин» яғни (Пайғамбарымыздың с.ғ.с.) «екі немересіне» деп қысқартып берілген.

Бесінші лаухада «әл-Жауад Хасан әл-Аскари» деп берілген болса, жапқышта «уәз-Заки әл-Аскари» деп берілген.

Алтыншы лаухада «Мухаммад әл-Маһди» деп берілген болса, қабіржапқышта «әл-хәләфи» деген сөз ғана бар. Бірақ қабіржапқыштың үшінші бөлігіндегі дәл осы сөзбен әл-Аскаридің алдында келетін «уәз-Заки» сөзі көрінбей тыс қалып қойған. Себебі үзіліп, бөлініп кеткен қабіржапқыш жоғалып кетпес үшін бірінің үстіне бірі қосып тігіліп кеткен.

Жетінші лаухада:

و صلى الله على محمد سيد المرسلين وخاتم النبيين ورسول رب العالمين

Транскрипциясы: «уә салла Аллаһу ғәлә Мухаммад саид әл-Мурсалин, уә хатәм ән-Набиин, уә расулу рабби әл-Ғаләмин» деп, яғни «Пайғамбарлардың басшысы, Нәбилердің соңғысы, әлемдерді жаратқан Алланың елшісі» деп пайғамбарды ұлықтап, оған салауат айтумен бітірген. Жазудың өлшемдерін алып есептей келе бұл лаухада берілген соңғы жазудың тағы да сыймайтынын көрдік. Сонымен, мәшһүр салауатты (дұғаны) «әл-хәләфи әл-хужжати Мухаммадин әл-Маһди!» деген жерден бітірдік. Және дәл осылай төмендегідей жазып шыққанда ғана қабіржапқышқа тура келетін болды. Нәтижесінде жапқыштағы жазу толығымен төмендегідей болды.

بسم الله الرحمن الرحيم اللهم صلى على المصطفى والمرتضى والزهرا والسبطين وزين العابدين والباقر والصادق والكاظم والرضا والتقى والنقى والزكى العسكرى والتقى والنقى والزكى العسكرى والخلف الحجة محمد المهدى

Транскрипциясы: «Бисмилләһир Рахманир Рахим! Аллаһумма салли ғалә әл-Мустафа, әл-Мұртаза, уәз-Заһра, уәс-Субтеин, уә Зайн ал-Абидин уәл-Бақыр, уәс-Садық, уәл-Кәзім, уәр-Риза, уәт-Тақи, уән-Нақи, уәз-Заки әл-Аскари, уә әл-хәләфи әл-хужжати Мухаммад әл-Маһди».

Мағынасы: «Қайырымды да Мейірімді Алланың атымен бастаймын! Я, Алла! Әл-Мұстафаға, әл-Мұртазаға, әл-Заһраға, екі немересіне, Зайн ал-Абидинге, әл-Бақырға, әс-Садыққа, әл-Кәзімге, әр-Ризаға, ат-Тақиға, ән-Нақиға, аз-Заки ал-Аскариға және дәлелдің (хужжат) мұрагері Мухаммад әл-Маһдиге игілік болсын!»

Қорытынды

Жапқыш матасына қатысты Иран жерінде мұндай тоқыма кездеспейді, бірақ, Қазақстанның оңтүстік өңірінде жергілікті халық түйе, не басқа мал жүнінен өте шеберлікпен жіңішке етіп иіріп, үлкен кілемге арналған құрылғыларда «пұлышқа» ұқсас беті түктілеу маталар тоқығандығы белгілі. Сонымен қатар жапқыштың матасына Қазақстан жеріндегі дәстүрлі көркемдік заттар – жүннен және басылған киізден жасалған заттар ұқсас келеді. Осыған байланысты, Э.Ф. Гюль жапқыштың бетіндегі өрнек эскизін Әмір Темір дәуіріндегі шеберлер сызып, жергілікті материалдар (жүн, тері, алтын, күміс жіптер) мен технологияны пайдалана отырып дайындаған болуы мүмкін деген қорытынды жасады.

Матадан жасалған жәдігерлерді зерттейтін мамандар қабіржапқыштың жасалу технологиясына орай ортағасырлық қолданбалы өнердің озық туындысы ретінде қарастырады. Алдын ала мәліметтер бойынша жапқыштың негізгі өңі жасыл түсті барқыт немесе беті аздап түктелген қолдан тоқылған түйе жүн мата, ал аппликациясы жібектен жасалған.

Қабіржапқыштың жасалу уақытын XIV ғасырдың аяғында, яғни, Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың қабірі үстіне алып кесене салынатын кезде-ақ Көреген Әмір Темірдің бұйрығымен дайындалған болуы керек деп пайымдауға болады. Себебі қабіржапқыш бетіндегі кестеленіп тігілген ою-өрнектер кесене бойындағы өрнектермен дәлме-дәл келеді. Атап айтқанда, қабірхана күмбезінің барабанындағы, қазандық күмбезінің төрт қырлы қабырғасында орналасқан терезенің картушындағы, солтүстік портал ойығының майоликалық белдемшесіндегі, мешіт бөлмесі михрабының өрнектелуіндегі спираль тәрізді өсімдік өрнегі, қабіржапқыштың жиегіне толығымен айналдыра жібек матамен жапсырма әдісімен кестеленіп тігілген. Оның фонында өрнектің биіктігімен бірдей етіп жазылған арабша жазу бар. Осы арабша жазу мен спираль тәрізді өсімдік өрнегі түскен аралықтың биіктігі – 25 см. Әрі жапқыштағы ол жазу қабірді жапқан кездегі қабірдің 25 см бөлігіне өте тура келіп түседі. Ал оның үстіндегі 12 см бөлігіне жапқыштағы биіктігі 12 см аралыққа түскен біріңғай қошқар мүйіз өрнектердің тура келетінін, ал қабірдің үстіңгі бет бөлігі қабіржапқыштағы биіктігі 16 см аралыққа түскен сегіз бұрышты өрнектер дәл келетінін, қабірдің ең үстіңгі доғал бөлігі жапқыштың қақ ортасындағы төрт бұрыштың 74 см енімен дәл келетінін анықтадық. Сонымен қатар спираль тәрізді өсімдік пен арабша жазудың астындағы біріңғай оюлар түскен 60 см бөліктің қабірдің бүйіріндегі биіктігі 60 см бөлікпен тура келетіні де бар. Осы сәйкестіктерді ескере отырып, қабіржапқышты тоқыған шеберлер Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи бабаның құлпытасына арнайы өлшеп, пішіп тоқыған болуы мүмкін деген тұжырымға келеміз.

2025 жылы қабіржапқыштың ғасырын анықтау бойынша мата бұйымдарын зерттеуші Т.Н.Крупа өзінің қорытындысын берді. Қорытынды бойынша алынған деректерге сүйене отырып, қабіржапқыштың жасалу уақыты Темір тұсындағы кесененің салынуымен синхронды уақыт XIV ғасырдың соңы – XV ғасырдың басы екендігін (Крупа, 2025: 2) атап көрсеткен.

Әзірет Сұлтан кесенесі мен оның ішіндегі жәдігерлердің бетіне түскен жазулар ирандық каллиграфтардың еңбектері екенін олардың қолтаңбасынан көруге болады. Яғни ол шеберлер, каллиграфтар өздерінің Шираздық, Тәбриздік екендерін кесене қабырғалары мен ондағы әмір Темір жасатқан жәдігерлерге жазып қалдырған.

Әдебиет

1. Аймауытов Ж., 1929. Әзірет Сұлтан // Жаңа әдебиет. №1. 70–81. бб.
2. Дастанов О. 1967. Әулиелі жерлер туралы шындық. Алматы: «Қазақстан» баспасы. 80 б.
3. Дулатов М., 2019. Хазірет Сұлтан // Түркістан. №44, 7 қараша. Б. 6.
4. Жәнібеков Ө., 1996. Тағдыр тағылымы. Алматы: Рауан. 192 б.
5. Жеменей И. 2007. Қазақша-парсыша сөздік. Алматы. 52 б.
6. Жүзбаева Р., 2010. Қожа Ахмет Ясауи құлпытасының қабіржапқышы // Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері: III халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Түркістан. 212 б.
7. Жүзбаева Р., 2010. Қабіржапқыш // Ясауи әлемі. №3. 190–197. бб.
8. Крупа Т.Н., 2008. Исследование костюма золотоордынского времени из кургана 2 группы Токовских могил // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк. С. 268.
9. Крупа Т.Н., 2010. Исследование образцов текстиля золотоордынского времени из могильников «Мамай-Гора» и «Мамай-Сурка» // Степи Европы в эпоху средневековья / Донецк. Б. 341–356.
10. Крупа Т.Н., 2016. Исследования золотных нитей покрова Ходжи Ахмета Ясави и вопрос его датировки // Культура и искусство в условиях модернизации сознания. К 100-летию Айши Галимбаевой: материалы научно-практической конференции. Алматы. Б. 12–16.

11. Крупа Т.Н., 2018. Некоторые технологические проблемы покрова Ходжи Ахмеда Ясави и вопрос его датировки // «Ұлы жібек жолы бойындағы ортағасырлық қалалар» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Түркістан, 18–20 қазан 2018 ж. Б. 32–36.

12. Крупа Т.Н., 2025. Исследования золотных нитей покрова Ходжи Ахмета Ясави и вопрос его датировки. Павлодар.

13. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі [Электронды ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727 (қаралған күні: 10.01.2026).

14. Лауха, 2009. Буклет. Түркістан: «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы. 11 б.

15. Муминов Ә.Қ., Қожа М.Б., Моллақанағатұлы С., Садықбеков М.Ж., Нұрбеков Ж.М. 2013. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Алматы. 208 б.

16. Массон М.Е. 2000. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Алматы. 23 с.

17. Массон М.Е. 1930. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент. 32 с.

18. Нұрмұхаммедов Н.Б., 1988. Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: альбом. Алматы: Өнер. 33 б.

19. Тастанбеков М., Байболов Б., 2020. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Алматы. 131 б.

References

1. Aimayytov Zh., 1929. Aziret Sultan [Hazret Sultan] // Zhana adebiet. №1. Pp. 70–81. [in Kazakh]

2. Dastanov O., 1967. Aulieli zherler turaly shyndyk [The truth about sacred places]. Almaty: Kazakhstan. 80 p. [in Kazakh].

3. Dulatov M., 2019. Haziret Sultan [Hazret Sultan] // Turkistan. №44, 7 November. P. 6. [in Kazakh]

4. Zhanibekov O., 1996. Tagdyr tagylymy [Lessons of fate]. Almaty: Rauan. 192 p. [in Kazakh]

5. Zhemenei I., 2007. Qazaqsha-parsysha sozdik [Kazakh-Persian dictionary]. Almaty. 52 p. [in Kazakh]

6. Zhuzbaeva R., 2010. Qozha Ahmet Yasaui qulpytasynyn qabirzhapqyshy [The burial cover of the tombstone of Khoja Ahmed Yasawi] // Qozha Ahmet Yasaui murasy men iliminin zerttelu maseleleri: III halyqaralyq gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. Turkistan. 212 p. [in Kazakh]

7. Zhuzbaeva R., 2010. Qabirzhapqysh [Burial cover] // Yasaui alemi. №3. Pp. 190–197. [in Kazakh]

8. Krupa T.N., 2008. Issledovanie kostyuma zolotoordynskogo vremeni iz kurgana 2 gruppy Tokovskih mogil [Research of the costume of the Golden Horde period from mound 2 of the Tokov burial group] // Stepi Evropy v epohu srednevekovya. Donetsk. P. 268. [in Russian]

9. Krupa T.N., 2010. Issledovanie obrazcov tekstilya zolotoordynskogo vremeni iz mogilnikov «Mamai-Gora» i «Mamai-Surka» [Research of textile samples of the Golden Horde period from the burial grounds “Mamay-Gora” and “Mamay-Surka”] // Stepi Evropy v epohu srednevekovya. Donetsk. Pp. 341–356. [in Russian]

10. Krupa T.N., 2016. Issledovaniya zolotnyh nitei pokrova Hodzhi Ahmeta Yasavi i vopros ego datirovki [Study of the gold threads of the cover of Khoja Ahmed Yasawi and the question of its dating] // Kultura i iskusstvo v usloviyah modernizacii soznaniya. K 100-letiyu Aishi Galimbaevoi: materialy nauchno-prakticheskoi konferencii. Almaty. Pp. 12–16. [in Russian]

11. Krupa T.N., 2018. Nekotorye tehnologicheskie problemy pokrova Hodzhi Ahmeda Yasavi i vopros ego datirovki [Some technological problems of the cover of Khoja Ahmed Yasawi and the issue of its dating] // «Uly zhibek zholy boiyndagy ortagasyrlyk qalalar» halyqaralyq gylymi-praktikalyq konferenciya materialdary. Turkistan, 18–20 October 2018. Pp. 32–36. [in Russian]

12. Krupa T.N., 2025. Issledovaniya zolotnyh nitei pokrova Hodzhi Ahmeta Yasavi i vopros ego datirovki [Study of the gold threads of the cover of Khoja Ahmed Yasawi and the question of its dating]. Pavlodar. [in Russian]

13. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan, 2026. Speech of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the third meeting of the National Kurultai «Adal adam – Adal enbek – Adal

tabys» [E-source]. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727 (Accessed: 10.01.2026).

14. Lauha, 2009. Buklet [Booklet]. Turkistan: «Aziret Sultan» State Historical and Cultural Reserve-Museum. 11 p. [in Kazakh]

15. Muminov A.Q., Kozha M.B., Mollaqanagatuly S., Sadykbekov M.Zh., Nurbekov Zh.M., 2013. Qozha Ahmet Yasaui kesenesi [The Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty. 208 p. [in Kazakh]

16. Masson M.E., 2000. Mavzolei Hodzha Ahmeda Yasevi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty. 23 p. [in Russian]

17. Masson M.E., 1930. Mavzolei Hodzha Ahmeda Yasevi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Tashkent. 32 p. [in Russian]

18. Nurmuhammedov N.B., 1988. Ahmet Yasaui saulet gimaraty [Architectural monument of Ahmed Yasawi]. Almaty: Oner. 33 p. [in Kazakh]

19. Tastanbekov M., Baibolov B., 2020. Qozha Ahmet Yasaui kesenesi [The Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty. 131 p. [in Kazakh]

***Тастанбеков М.М., Байболов Б.К., Жунисбаев У.Д., Турсынов А.Х.**
Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан»
Туркестан, Казахстан
*e-mail: murat-t@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОКРЫВАЛА МОГИЛЫ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ

Аннотация. В статье рассматриваются новые исследования средневекового покрывала для могилы, хранящегося в фондах Национального историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан». В течение многих веков этот погребальный покров находился на надгробии Ходжи Ахмеда Ясави в его мавзолее. Однако исследований данного памятника в научном обороте встречаются крайне редко. В данном исследовании приводится научное описание погребального покрова Ходжи Ахмеда Ясави, хранящегося в музее-заповеднике «Азрет Султан». Рассматриваются технология его изготовления, а также перевод и значение надписей, сохранившихся на его поверхности.

В ходе исследования проведён анализ на основе результатов лабораторных исследований фрагментов ткани и текстильных нитей, использованных в материале покрывала. Кроме того, были использованы новые исследования зарубежных и отечественных специалистов, реставраторов и текстологов.

Научная новизна исследования заключается в сопоставлении различных предположений о времени изготовления покрова, а также в представлении новых сведений о его состоянии и сохранности вплоть до XX века, предлагаются рекомендации по проведению реставрационно-консервационных работ. Проведён научный анализ технологий нанесения каллиграфических надписей и орнаментальных узоров на поверхность покрывала.

В ходе исследования применялись методы анализа данных, содержащихся на покрове, сопоставления фактических сведений и выдвижения научных гипотез. В дальнейшем данное направление требует продолжения и более глубоких исследований.

Ключевые слова: Ходжа Ахмет Ясави, Азрет Султан, мавзолей, надгробный покров, надгробная ткань, покров, усыпальница, реставрация, консервация.

Для цитирования: Тастанбеков М.М., Байболов Б.К., Жунисбаев У.Д., Турсынов А.Х. Исследования покрывала гробницы Ходжи Ахмеда Ясави // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 113-124 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.10

***Tastanbekov M.M., Baibolov B.K., Zhunisbayev U.D., Tursinov A.H.**
«Azret Sultan» state historical and cultural museum-reserve,
Turkistan, Kazakhstan
*e-mail: murat-t@mail.ru

RESEARCH ON THE PALL OF THE TOMB OF KHOJA AHMED YASAWI

Abstract. The article examines new research on a medieval tomb cover from the Azret Sultan National Historical and Cultural Museum-Reserve. Studies on the covering on the tomb of Khoja Ahmed Yasawi are rarely encountered in academic discourse. The research describes the technology of its production, the translation and interpretation of the inscriptions preserved on its surface.

The study includes an analysis based on the results of laboratory examinations of fabric fragments and textile threads used in the material of the cover. Recent studies conducted by both foreign and domestic specialists in restoration and textual studies were also taken into account. The scientific novelty of the research lies in the comparative analysis of various assumptions regarding the exact date of the covering's creation and in presenting new data on its preservation and condition up to the 20th century. In addition, recommendations for the restoration and conservation of this artifact are provided.

The research includes a scholarly analysis of the techniques used to apply calligraphic inscriptions and ornamental patterns to the surface of the covering.

During the research, analysis of the data preserved on the cover, comparison of factual evidence, and formulation of hypotheses were applied. Further research will require more comprehensive studies.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, Azret Sultan, mausoleum, tomb cover, grave cloth, coverlet, tomb chamber, restoration, conservation.

For citation: Tastanbekov M.M., Baibolov B.K., Zhunisbayev U.D., Tursinov A.H. Research on the Pall of the Tomb of Khoja Ahmed Yasawi // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 113-124 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.10

Авторлар туралы мәлімет:
Тастанбеков Мұрат Мейірбекұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Әзірет Сұлтан Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы директорының ғылыми жұмыстары жөніндегі орынбасары.
ORCID: 0000-0003-0289-9024
Байболов Берік Қыстаубайұлы, Әзірет Сұлтан Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы бөлім басшысы.
ORCID: 0000-0001-5131-418X
Жүнісбаев Ұлықбек Даулетұлы, Әзірет Сұлтан Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері.
ORCID: 0000-0002-1032-7782
Тұрсынов Ағаділ Хазіретәліұлы, Әзірет Сұлтан Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының кіші ғылыми қызметкері.
ORCID: 0009-0006-1271-9698

Сведения об авторах:
Тастанбеков Мурат Мейрбекович, кандидат исторических наук, доцент, Заместитель директора Национального историко-культурного музей-заповедника Азрет Султан.
ORCID: 0000-0003-0289-9024

Байболов Берик Кыстаубаевич, начальник отдела Национального историко-культурного музей заповедника Азрет Султан.
ORCID: 0000-0001-5131-418X
Жунисбаев Улугбек Даулетович, старший научный сотрудник Национального историко-культурного музей заповедника Азрет Султан.
ORCID: 0000-0002-1032-7782
Турсынов Агадил Хазреталиулы, младший научный сотрудник Национального историко-культурного музей заповедника Азрет Султан.
ORCID: 0009-0006-1271-9698

Information about the authors:
Tastanbekov Murat Meirbekovich, candidate of historical sciences, researcher, State Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan.
ORCID: 0000-0003-0289-9024
Baibolov Berik Kystaubaevich, researcher, State Historical and Cultural Museum Reserve Azret Sultan.
ORCID: 0000-0001-5131-418X
Zhunisbayev Ulugbek Dauletovich, researcher, State Historical and Cultural Museum Reserve Azret Sultan.
ORCID: 0000-0002-1032-7782
Tursinov Agadil Hazretaliulu, researcher, State Historical and Cultural Museum Reserve Azret Sultan.
ORCID: 0009-0006-1271-9698

МРНТИ 03.61.91 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.11

Байгаж А.[1], *Нурбаева А.М.[2], Рустемова А. Е.[1]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
*e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

ТРАДИЦИОННЫЕ ИГРЫ С АСТРАГАЛАМИ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОГО АРЕАЛА: ЯЗЫК, НОРМА И КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ

Аннотация. . Статья посвящена сопоставительному этнолингвистическому описанию традиционных астрагальных игр тюрко-монгольского ареала (каз. *асық*, кирг. *ашык/чүкө*, монг. *шагай*) с фокусом на лексико-семантической организации игровой терминосистемы. Исходная позиция исследования заключается в том, что язык в данном комплексе функционирует не как вторичное описание практики, а как механизм нормативной регуляции: через номинации инвентаря и его статусных разновидностей, позиционные обозначения исходов, терминологию действий и регулятивную лексику фиксируются критерии допустимого действия, процедуры признания результата и распределение игрового преимущества. На материале казахской, кыргызской и монгольской традиций показано, что общность комплекса проявляется как функциональная эквивалентность: сопоставляются не только формальные соответствия (тип *асық – ашык/чүкө – шагай, алшы – алчы – алц*), но прежде всего роль единицы в игровом механизме. Установлено, что казахский материал демонстрирует выраженную предметно-иерархическую модель (в частности, оппозицию сақа – кеней и связь статуса предмета с функциональным «весом»), кыргызский – прагматическую устойчивость позиционной лексики и её фразеологизацию, монгольский – образно-символическую концептуализацию положений и тенденцию к институциональной стандартизации практик. Паремиологический и фразеологический слой подтверждает перенос игровых категорий в социальную семантику (удача, компетентность, авторитет), что позволяет трактовать асық/ашык/шагай как культурный механизм социализации и поддержания коллективной памяти.

Ключевые слова: Тюрко-монгольский регион, асык-ашык/чүкө-шагай, этнолингвистика, терминосистема, заимствованные слова, культурная память, позиционная лексика, нормативность, сопоставительный анализ.

Для цитирования: Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е. Традиционные игры с астрагалами тюрко-монгольского ареала: язык, норма и культурная память // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С. 125-139 (рус.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.11

Введение

Традиционные игры с астрагалами (каз. *асық*, кирг. *ашык/чүкө*, монг. *шагай*) представляют собой устойчивый культурно-языковой комплекс тюрко-монгольского ареала, в котором предметный инвентарь, телесно закреплённые действия и языковая регламентация результата образуют единую нормативную систему. В отличие от игровых практик, где правило существует как ситуативная договорённость, косточно-игровой комплекс закрепляет норму через терминосистему: номинации предметов и их статусов (*сақа, кеней)*, положений кости (*алшы, тәйке, бүге/бүк, шіге/шік* и др.), действий (*асық ату* и др.), а также устойчивые формулы оценки исходов и распределения права хода формируют «свернутый регламент» игры, обеспечивающий её воспроизводимость в сообществе без внешнего судейства (Тайжанов, Қасымбекова, 2004; Уақбаев, 2000). В этнолингвистическом аспекте это означает, что язык здесь выполняет не вторичную

описательную роль, а функцию культурного кода, который фиксирует допустимость действия, критерий «правильного» результата и механизмы коллективного признания исхода (Құралұлы, 2002).

Проблема изучения традиционных игр с астрагалами состоит в том, что при сравнительно широком этнографическом и педагогическом описании данных практик остаётся недостаточно разработанным именно лексико-семантический уровень, особенно в сопоставительной перспективе «казахский – киргизский – монгольский». На уровне публикаций часто доминирует перечисление разновидностей игр и правил, однако сравнительная реконструкция терминологических полей (инвентарь, позиции, действия, оценка исхода, статусные роли) остаётся фрагментарной, что затрудняет выявление общего семантического ядра комплекса и объяснение его устойчивости как формы культурной памяти (Тайжанов, Қасымбекова, 2004; Уақбаев, 2000). Между тем именно терминологическая организация позволяет описать внутренние механизмы традиции: как случайность дисциплинируется нормой, как результат отделяется от «просто события», и каким образом игроки обучаются распознавать и признавать исход как легитимный.

Казахская традиция особенно показательна в части предметной иерархии и технологизации игрового действия. Центральной единицей выступает *сақа* – ведущая кость, определяемая не только размером, но совокупностью функциональных признаков: массой (*салмақ*), балансом, «межемділік», удобством хвата и соответствием ведущей руке (*оңқай/солақай*). Таким образом, сақа функционирует как нормативно признанный «инструмент воздействия», а противопоставленная ей группа *кеней* оформляет класс обычных асықов, выступающих целями и ставками, через которые реализуются выигрыш, накопление и потеря (Тайжанов, Қасымбекова, 2004). В этнолингвистической перспективе здесь важен сам принцип: статус предмета задаётся не эстетикой и не «крупностью» как таковой, а пригодностью к действию и способностью обеспечивать предсказуемый результат. Это превращает предметную систему игры в модель функционального старшинства и эффективности, которая затем легко переносится на социальные представления о «салмақ/авторитет» и признании лидерства (Құралұлы, 2002; Уақбаев, 2000).

Дополнительную значимость для анализа имеет слой допустимых модификаций предмета и связанная с ним терминология. Фиксация обработанных форм и их названий свидетельствует, что традиция не просто допускает «улучшение инструмента», но регулирует его, задавая границы легитимности через коллективную норму и язык. В подобных ситуациях важно не то, что предмет изменён, а то, что изменение признаётся «по правилам», становится повторяемым и, следовательно, получает терминологическое закрепление (Уақбаев, 2000). Тем самым асық-культура демонстрирует рациональность: случайность не «воспевается», а контролируется; результат не «выпадает», а производится в рамках нормы, где язык выступает ключевым механизмом закрепления этих рамок.

Киргизская линия представляет сопоставимый, но не тождественный тип организации. Здесь ядро строится вокруг номинаций *ашык/чүкө* и позиционной лексики (*алчы, таа, бёгё, чиге*), которая выполняет роль шкалы результата и процедурного кода распределения хода. Показательно, что наиболее выигрышное положение фиксируется устойчивыми речевыми формулами типа «асыгы алшы турду», где позиция кости уже не просто обозначение исхода, а готовая модель оценки «удача/успех», закреплённая в речи и способная функционировать за пределами игры (Нурмаханов, 1998). Тем самым киргизский материал особенно важен для анализа прагматической силы позиционных терминов: назвать положение – значит задать решение о ходе, оценке и преимуществе.

Монгольская традиция (*шагай*) демонстрирует типологическое сходство по базовой структуре, но отличается способом концептуализации исходов и уровнем институционализации. Позиционная система строится через зооморфные номинации (*морь, хонь, тэмээ, ямаа*), что придаёт положениям кости образный характер и облегчает символическое расширение значений. Одновременно шагай существует не только как бытовая игра, но и как организованная соревновательная практика (*шагайн харваа*), где

фиксируются стандартизированные элементы инвентаря и регламента. Для этнолингвистики это важно потому, что показывает, как единая предметная основа может разворачиваться в разные режимы культурного существования – от детской игры до соревновательной дисциплины – при сохранении базового принципа: «позиция – оценка – действие – признание» (Цэвэл, 1966). Историческая глубина комплекса подтверждается также письменной традицией, где лексемы и описания практик фиксируются в памятниках культуры, что свидетельствует о долговременной культурной памяти игры (Цэвэл, 1966; «Монголын нууц товчоо», 2004).

Сопоставительное рассмотрение казахского, киргизского и монгольского материала позволяет реконструировать общее семантическое ядро комплекса: наличие ведущего инструмента или ведущей функции воздействия (в казахской традиции – предметно выраженная *сақа*, в киргизской – функционально выделяемая ведущая кость, в монгольской – регламентированный соревновательный режим), наличие позиционной системы как шкалы результата, наличие процедурных сценариев действий и правил признания исхода, а также наличие языковых механизмов защиты нормы от произвольной интерпретации. При этом различия касаются преимущественно способов языковой репрезентации: казахская линия демонстрирует предметно-иерархическую модель и сильную социально-нормативную проекцию через понятие «салмақ»; киргизская – высокую устойчивость позиционной терминологии и её фразеологизацию; монгольская – образную (зооморфную) интерпретацию исходов и институционализированное существование шагай-практик (Тайжанов, Қасымбекова, 2004; Нурмаханов, 1998; Цэвэл, 1966; Уақбаев, 2000).

Актуальность исследования усиливается современным контекстом: традиционные игры с астрагалами всё чаще включаются в образовательные и культурно-просветительские практики, где возникают процессы стандартизации и «официального» описания игры. В таких условиях особенно важно различать внешнюю реконструкцию правил и сохранение внутренней смысловой структуры традиции. Без этнолингвистического анализа возможно «сведение» комплекса к набору бросков и технических действий, тогда как культурная устойчивость традиции обеспечивается именно тем, что термины и устойчивые формулы сохраняют нормативный каркас: кто и почему получает преимущество, что считается правильным результатом, какие исходы подлежат аннулированию и каким образом достигается коллективное согласие (Құралұлы, 2002; Уақбаев, 2000). Таким образом, исследование терминосистемы становится не вспомогательным, а принципиальным условием корректного описания и сохранения традиционных практик.

Методологически продуктивным является также обращение к смежным евразийским традициям косточных игр. Например, этнолингвистическое описание терминологического ряда игры в альчики у калмыков показывает, что вариативность номинаций, связь терминов с практиками и их культурной функциональностью могут быть исследованы как системный лексико-семантический объект, что задаёт релевантный сравнительный фон для триады «казахский – киргизский – монгольский» (Монраев, 2022). Такое расширение рамки подтверждает, что косточно-игровые практики являются общеевразийским феноменом с устойчивыми механизмами языкового кодирования нормы и культурной памяти.

Косточно-игровой комплекс рассматривается как форма регламентированного социального взаимодействия, где соревновательность соединяется с распределением статуса, контролем случайности и процедурами коллективного признания результата. В этом смысле игра выступает механизмом социализации: она формирует у участников представления о справедливости, ответственности, компетентности и легитимности лидерства, а языковые средства фиксируют и передают эти модели в устойчивом виде (Құралулы, 2002; Уақбаев, 2000).

Цель исследования – выявить и описать общие и специфические черты лексико-семантической организации традиционных косточных игр у казахов, кыргызов и монголов (*асық* / *ашык* / *шагай*) и показать, как через терминологию инвентаря, положений и игровых действий формируется культурно значимая модель норм, иерархий и ценностей.

Задачи исследования:

1. Сформировать и систематизировать сопоставимый лексический материал по трём традициям (казахской, кыргызской, монгольской), выделив ключевые тематические группы: инвентарь и виды асықов, положения косточки, типы игр и названия игровых действий.

2. Провести сравнительно-семантический анализ базовых соответствий и терминологических рядов (напр. асық – ашык – шагай; алшы – алчы – алц и др.), определить зоны совпадения/расхождения и объяснить их через культурно-исторические и функциональные факторы.

3. Установить символико-нормативные значения, закреплённые в лексике и паремиологии (фразеология, пословицы, устойчивые формулы), и показать, как игровая терминология моделирует представления о статусе, мастерстве, удаче и социальной регуляции.

Таким образом, сопоставительный анализ лексико-семантической организации *асық* / *ашык* / *шагай* позволяет рассматривать косточно-игровой комплекс как устойчивую культурно-языковую систему, в которой через терминологию закрепляются нормы действия, оценки результата и социального признания. Различия в способах языковой репрезентации в казахской, киргизской и монгольской традициях не нарушают целостности общего семантического ядра, обеспечивающего воспроизводимость и культурную преемственность игры. Это определяет необходимость системного этнолингвистического исследования терминосистемы как ключевого механизма сохранения и трансляции традиционной игровой практики.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужили лексические единицы и устойчивые формулы, функционирующие в традиционных астрагальных играх тюрко-монгольского ареала в трёх языках: казахском (асық), кыргызском (ашык/чүкө) и монгольском (шагай). В материал включены: номинации инвентаря и статусных разновидностей кости (в т.ч. оппозиция сақа – кеней и названия по происхождению/ценности), обозначения положений кости (алшы, тәйке, бүге/бүк, шіге/шік, ompa и др. и их межъязыковые параллели), наименования игровых действий и приёмов, а также регулятивная лексика порядка игры и паремиологические/фразеологические единицы, где игровые термины закрепляют оценку исхода и модель статуса. Источниковую базу составили этнографические фиксации и лингвистические описания, обеспечивающие проверку значений и вариантности терминов, а также работы, отражающие современное бытование и нормативизацию практик (Потанин, 1881; Цэвэл, 1966; Монраев, 2022; Zhamsranzhav, 2022; Bukeshova, Kerimbayeva, 2020; Bulag, Fuerwa, 2022).

Методы исследования включали сопоставительный лексико-семантический анализ и функционально-эквивалентное сопоставление: соотнесение единиц проводилось по их роли в игровом механизме (статус предмета, ранжирование исходов, допустимость действия, процедура признания результата), а не только по формальному сходству. Для устойчивых формул и пословиц применялся контекстуально-прагматический анализ, позволяющий установить закреплённые оценочные значения и перенос игровых категорий в социальную семантику.

Анализ

В системе лексики, связанной с традиционной игрой в асық, формируется многоуровневое семантическое пространство, в котором предметные, процессуальные и символические значения находятся в устойчивом взаимодействии. Центральное место в данной системе занимает базовая номинация *асық*, соотносящаяся с киргизским *ашык* и монгольским *шагай*. Уже на уровне этих соответствий прослеживается общая тюрко-монгольская основа, отражающая древность и культурную устойчивость игрового комплекса (Потанин, 1881; Zhamsranzhav, 2022).

Лексема *асық* в казахской традиции функционирует не только как наименование предмета, но и как семантический центр, вокруг которого формируется разветвлённая система вторичных номинаций. В языке закреплены такие формы, как *сақа, кеней, құлжа, қойлақ, шүкейт, сомпа, ешкімек,* каждая из которых отражает определённые параметры: происхождение, размер, массу, функциональную роль. Подобная классификация демонстрирует, что игровая терминология строится по принципу

функционально-ценностной дифференциации, в которой предмет наделяется не только физическими, но и социально значимыми характеристиками.

Особое значение в системе имеет противопоставление *сақа – кеней*. Лексема *сақа* обозначает наиболее крупный, салмақты, межемді асық, предназначенный для активного воздействия на игровое поле. В паремиологическом материале она регулярно соотносится с идеей зрелости, силы и авторитета: *сақадай сай, сақаның жақсысы – қолыңа қолайлысы.* Подобная семантика подтверждает вывод Монраева (Монраев, 2022) о том, что в тюрко-монгольских традициях ударная косточка приобретает символический статус «управляющего элемента».

В противоположность этому *кеней* репрезентирует массовый, рядовой компонент игры. Он маркирует зону случайности и соревновательной неопределённости. В результате внутри системы формируется иерархическая модель, воспроизводящая социальные оппозиции «ведущий – ведомый», «центр – периферия». Аналогичная структура наблюдается и в монгольской традиции, где центральные элементы стрельбы в *шагайн харваа* выполняют сходные функции (Bulag, Fuerwa, 2022).

Номинации, связанные с зоологическим происхождением асыков (*қойлақ, құлжа, қолқар, ешкімек*), демонстрируют тесную связь игровой лексики с хозяйственной картиной мира. Названия фиксируют принадлежность косточки к определённому виду животного и одновременно кодируют её престижность. Так, *құлжа* и *қолқар* маркируются как особенно ценные, тогда как *қойлақ* воспринимается как нейтральный. Данный принцип соответствует наблюдениям Потанина (Потанин, 1881), отмечавшего сакрализацию отдельных видов костей у кочевых народов.

Семантическая стратификация проявляется и в системе обозначения положения асыков. В традиции последовательно функционируют формы *алшы, тәйке, бүге, шіге, омпа, сомпа, қынжы.* Эти единицы образуют упорядоченную модель пространственной ориентации, в которой каждому положению приписывается определённый статус. *Алшы* обладает наивысшей ценностью, *тәйке* – вторичной, *бүге* и *шіге* – пониженной.

Фразеологический материал подтверждает устойчивость данной иерархии: выражение *асығы алшысынан түсті* интерпретируется как метафора удачи и социального успеха. В киргизской традиции аналогичную функцию выполняет формула *асыкы алчы турду*, а в монгольской культуре позиция *алц* также маркируется как благоприятная (Сагайдачная, 2017). Это свидетельствует о межкультурной стабильности семантической модели.

Процессуальная лексика образует самостоятельный пласт терминологии. В системе закреплены такие формы, как *қаршу, алақан, жалақ, төрт бұрыш, алмастыру, үндемес, қақпақыл, шиіріп ату*. Эти номинации фиксируют конкретные моторные схемы и тактические приёмы. Их структурная организация показывает, что игра кодируется как система формализованных действий, передающихся в рамках традиции.

Сопоставление с монгольским материалом выявляет параллельные формы: *шагай шүүрэх, няцлах, шагай авах, нууцгай барих*. В киргизской традиции сходные функции реализуются через *айкур, ордо, чукё.* Несмотря на формальные различия, семантическое ядро остаётся общим и связано с управлением траекторией, контролем ритма и минимизацией случайности.

Особый интерес представляет лексика нормативного контроля игрового процесса: *кезек, көйт, қора, сөре, мәре, қарақшы.* Эти единицы формируют терминологию регламентации, определяющую порядок действий и распределение ролей. Их наличие свидетельствует о высокой степени институционализации игры, что сближает её с формами традиционного спорта (Bukeshova, Kerimbayeva, 2020).

Показательно, что данные термины активно функционируют и в переносных значениях. Так, *кезек* используется в общеязыковом дискурсе как маркер социальной очередности, а *мәре* – как символ финального результата. Это указывает на проникновение игровой модели в более широкую языковую картину мира.

Паремиологический и фразеологический пласт дополняет предметно-процессуальную систему ценностными смыслами. Пословицы *«Асықты асық деме, салмағы бар болса, сақа болар», «Баланы бала деме, ақылы бар болса, ага болар»* демонстрируют перенос игровой иерархии на социальные отношения. Аналогичные

механизмы описаны Монраевым (Монраев, 2022) для калмыцкой традиции, где терминология альчиков используется для характеристики личности.

В монгольской культуре сходную функцию выполняют титулы *мэргэн*, закрепляющие игровую компетентность как форму социального капитала. Тем самым подтверждается вывод Zhamsranzhav (Zhamsranzhav, 2022) о том, что асық / шагай функционирует как медиатор между игровой практикой и социальной структурой.

В народном сознании косточка наделяется особым статусом, выходящим за пределы утилитарного назначения. В казахской традиции асық включается в систему обереговых и ритуальных практик, связанных с рождением ребёнка и защитой семьи. В монгольской культуре шагай используется в гадательных практиках (*аз үзэх мэргэ*), где положение косточек интерпретируется как знак будущих событий (Bulag, Fuerwa, 2022). В киргизской традиции *ашык* воспринимается как носитель удачи (Rysmendeeva, 2016).

Физические свойства косточки – плотность, устойчивость, форма – связываются с представлениями о человеческой надёжности и социальной состоятельности. Это отражается в выражениях *киіктің асығындай шымыр, сақадай сай, алшы түсу*, где материальные характеристики предмета переносятся в сферу моральных оценок.

Воспитательный потенциал асық-игр проявляется через систему игровых форм, требующих концентрации внимания, точности движений и способности к самоконтролю. Формы *бірлік, екілік, үштік, төрттік, қаршу, алақан* формируют навыки пространственной ориентации, стратегического мышления и телесной дисциплины. Аналогичные функции выполняют киргизские и монгольские практики, что указывает на общую модель когнитивно-моторной социализации.

Исторические источники свидетельствуют о том, что косточные игры выполняли коммуникативные функции уже в средневековый период. Описания Потанина (Потанин, 1881) и сведения из «Сокровенного сказания монголов» фиксируют использование шагай как символа союза и доверия. В казахской традиции иіру асық использовалось как способ символического разрешения конфликтов, переводя спор в пространство коллективного решения.

Современные формы институционализации асық-комплекса – соревнования, образовательные программы, культурные проекты – свидетельствуют о трансформации традиции в элемент культурной политики при сохранении её внутренней логики.

Сопоставление казахской, киргизской и монгольской традиций демонстрирует устойчивость базовой модели. Соответствия *алшы – алчы – алц, бүге – бёгё – бөх, шіге – чиге – цэх, тәйке – таа – та*а отражают единую систему пространственной ориентации косточки и указывают на глубинное единство когнитивных схем.

Таким образом, система терминов асық ойыны представляет собой организованную модель, в которой предметные, пространственные, процессуальные и оценочные компоненты образуют единое смысловое поле. Это поле воспроизводит базовые категории традиционной культуры: иерархию, престиж, ответственность, соревновательность и нормативность.

Тем самым терминосистема, объединяя статус предмета, положение кости и правила признания результата, обеспечивает сохранение *асық/ашык/шагай* как устойчивого культурного механизма в меняющихся социальных условиях. Асық / ашык / шагай предстает как многоуровневый культурный феномен, объединяющий игровое, ритуальное, воспитательное, коммуникативное и символическое измерения. Его устойчивость обеспечивается способностью адаптироваться к изменяющимся социальным условиям при сохранении смыслового ядра и механизмов культурной преемственности.

Существенным аспектом функционирования косточно-игрового комплекса является соотношение индивидуального мастерства и коллективного контроля. Несмотря на внешнюю простоту игры, её внутренняя структура предполагает постоянное согласование личной инициативы с нормативными ожиданиями группы. Лексика, фиксирующая ошибки, нарушения и неудачные ходы (*қате, омпа ойын бұзар, құлатты, өтпеді*), отражает механизм символического санкционирования, направленный на поддержание справедливости и доверия между участниками.

В казахской традиции особое значение придаётся соблюдению негласных правил честной игры. Нарушение последовательности (*кезек бұзу*), неправильное использование сақа или преднамеренное искажение позиции рассматриваются не только как технические ошибки, но и как проявления недостатка нравственной зрелости. В этом контексте игровая практика функционирует как форма морального воспитания, в рамках которой ребёнок усваивает представления о допустимом и недопустимом поведении.

Аналогичные механизмы обнаруживаются в киргизской и монгольской среде. В киргизских описаниях игр подчёркивается важность соблюдения *упай* и правил *ордо*, а в монгольской традиции нарушение норм шагайн харваа может привести к временной изоляции игрока от соревнований. Таким образом, игровые санкции выполняют функцию социальной коррекции, формируя навыки саморегуляции и ответственности.

Важным компонентом семантической системы является категория удачи (*бақ, құт, аз*), тесно связанная с результатами игры. В языковом материале фиксируется устойчивая связь между успешным броском и представлениями о благосклонности судьбы: *бақ қонды, жолы болды, алшысы оңынан туды*. Подобные формулы демонстрируют, что результат интерпретируется не исключительно как следствие мастерства, но и как проявление внешней силы, регулирующей жизненный порядок.

В монгольской культуре данная установка особенно ярко проявляется в гадательных практиках с шагай, где случайность осмысляется как форма сакрального сообщения. Однако и в повседневной игре элементы предсказания сохраняются: удачная серия бросков может рассматриваться как знак будущего благополучия. Тем самым игра включается в более широкий комплекс народных представлений о судьбе и предназначении. Категория телесного опыта занимает центральное место в структуре асық-игр. Процесс освоения игры предполагает формирование устойчивых моторных паттернов: специфического положения пальцев, регулирования силы удара, контроля дыхания и ритма движений. Эти навыки закрепляются в языке через термины *оңқай, солақай, ұстас, қапсыра ұстау, саусақ салу*, отражающие тонкую дифференциацию телесных техник.

Подобная телесная специализация формирует особый тип «практического интеллекта», основанного на синтезе ощущений, памяти и прогнозирования. Успешный игрок способен мгновенно оценивать расстояние, угол удара и возможную траекторию, что свидетельствует о развитии пространственного мышления. В этом отношении асық-игры выступают как естественная форма сенсомоторного обучения.

Особое значение имеет гендерный аспект игровой культуры. Традиционно асық ассоциировался преимущественно с мужским досугом, связанным с подготовкой к охоте, воинскому ремеслу и физической выносливости. Однако в ряде регионов зафиксировано активное участие девочек в формах *бес асық, алақан, қаршу*, что свидетельствует о более гибком распределении ролей. Лексика данных игр отражает ориентацию на ловкость, точность и координацию, а не исключительно на силу.

Возрастная стратификация также находит отражение в терминологической системе. Детские формы характеризуются упрощённой структурой и минимальным количеством правил, тогда как подростковые и взрослые игры предполагают высокую степень тактической сложности. Переход от простых форм к сложным моделям символизирует процесс социального взросления, сопровождаемый расширением ответственности и автономии.

В пространственном отношении асық-игры формируют особую модель освоения среды. Термины *шеңбер, сөре, мәре, қала* фиксируют структурирование игрового пространства, в котором каждая зона обладает собственной функцией. Это пространственное кодирование способствует развитию ориентации и пониманию границ допустимого действия. Интерес представляет и акустический аспект игры. Термины *сарт-сұрт, үндемес, дыбыс шығармау* указывают на регламентацию звукового поведения. Контроль шума становится частью дисциплины, направленной на формирование сосредоточенности и уважения к сопернику. Таким образом, даже звуковая среда включается в систему воспитательных механизмов. Семиотический анализ показывает, что асық выполняет функцию медиатора между поколениями. Передача навыков происходит преимущественно в форме наблюдения,

подражания и устных комментариев. Лексика объяснений, подсказок и поощрений формирует особый педагогический дискурс, в котором старшие выступают носителями культурной памяти.

В условиях модернизации и цифровизации традиционные формы игры сталкиваются с конкуренцией со стороны виртуальных развлечений. Однако сохраняющаяся популярность асық-игр свидетельствует об их адаптивности. Современные турниры, школьные кружки и культурные проекты трансформируют форму, не разрушая смысловое ядро. В языке это отражается через появление новых контекстов употребления традиционных терминов. Институционализация игры сопровождается процессом стандартизации терминологии. Официальные правила, методические пособия и учебные программы фиксируют нормы употребления, что способствует стабилизации лексической системы. Вместе с тем сохраняется диалектная вариативность, отражающая региональные особенности и локальные традиции.

Социально-коммуникативная функция игры проявляется и в формировании сетей неформального взаимодействия. Совместные игры создают устойчивые микрогруппы, основанные на доверии и взаимном признании. Лексика дружбы, соперничества и примирения, сопровождающая игровые процессы, способствует развитию эмпатии и социальной чувствительности. Особого внимания заслуживает феномен символического обмена асықами. Дарение, обмен и совместное хранение косточек функционируют как знаки дружбы, союзничества и уважения. В монгольской традиции подобные практики фиксируются в исторических источниках, а в казахской среде сохраняются в форме детских и подростковых ритуалов.

В целом дополнительный анализ показывает, что косточно-игровой комплекс не сводится к сфере досуга. Он формирует целостную модель социализации, объединяющую телесный опыт, когнитивное развитие, моральное воспитание и символическую коммуникацию. Через язык, практику и коллективную интерпретацию асық становится инструментом воспроизводства культурной идентичности.

Результаты

Полученные результаты показывают, что лексика традиционных астрагальных игр в казахском, кыргызском и монгольском языках формирует не разрозненный «тематический словарь», а внутренне организованную терминосистему, которая удерживает и воспроизводит норму игры. В сопоставляемом материале фиксируется устойчивая структура: предметная номинация и её статусные разновидности, позиционная шкала исходов, процессуальные обозначения действий и приёмов, а также регулятивная лексика, задающая порядок и легитимность результата. Существенно, что именно язык выполняет роль «свернутого регламента»: терминологические единицы одновременно называют элементы игрового мира и задают правила распознавания правильного/неправильного действия, допустимого/недопустимого исхода, справедливого распределения преимущества и права хода. Это позволяет объяснить культурную устойчивость комплекса: традиция держится не на внешнем «пересказе правил», а на том, что правило встроено в язык и передаётся через привычные номинации, формулы и оценочные конструкции, подтверждая наблюдения о нормативной функции традиционной терминологии в кочевых культурных практиках (Потанин, 1881; Zhamsranzhav, 2022; Монраев, 2022).

Сопоставление показало, что общность комплекса проявляется прежде всего как функциональная эквивалентность, а не как механическое совпадение форм. Соответствия типа асық–ашык/чүкө–шагай и алшы–алчы–алц важны не только как межъязыковые параллели, но как индикаторы единого принципа: положение кости и статус предмета выступают языково оформленными маркерами результата. В казахской традиции особенно отчётливо проявляется предметно-иерархический механизм через оппозицию сақа – кеней, где сакрально и прагматически выделенная сақа оказывается «инструментом воздействия», а кеней – зоной ставки, цели и ресурса, через которую реализуются выигрыш, накопление и потеря. Принципиально, что семантика здесь не сводится к «большой/маленький»: в материалах закреплён функциональный набор признаков ведущего предмета, связанный с удобством хвата, массой, балансом, соответствием ведущей руке (оңқай/солақай) и способностью обеспечивать контролируемый результат. Тем самым обнаруживается ключевой для

этнолингвистического описания момент: статус предмета выводится из пригодности к действию, а «вес» предмета в игре концептуально срастается с идеей «салмақ» как значимости и авторитета, что затем разворачивается в социальную метафорику и ценностные оценки (Құралұлы, 2002; Тайжанов, Қасымбекова, 2004; Уақбаев, 2000). В кыргызском материале, напротив, сильнее проявляется прагматика исхода: устойчивые формулы типа «асыкы алчы турду» показывают, что позиционная лексика функционирует как готовая модель оценки удачи и успеха, легко переходящая в общеязыковое употребление, где исход игры становится языковой матрицей для описания жизненного «везения» (Нурмаханов, 1998). Монгольская традиция демонстрирует сходство по базовой логике, но отличается способом концептуализации положений и степенью институционализации: зооморфные номинации положений шагай придают результату образную наглядность и усиливают символическое расширение значений, а существование соревновательных форм шагайн харваа показывает, что внутренняя нормативность комплекса может переходить в режим официальной дисциплины без разрушения смыслового ядра (Цэвэл, 1966; Bulag, Fuerwa, 2022). В результате становится видно, что при едином структурном принципе разные традиции акцентируют разные «носители нормы»: казахская линия – предметную иерархию и функциональный «вес» инструмента, кыргызская – оценочную силу позиционной лексики и фразеологизацию результата, монгольская – образно-символическую модель исходов и институциональную стандартизацию практики.

Отдельно значимым результатом является выявление того, что позиционные термины выполняют роль шкалы результата, которая действует как культурно закреплённый механизм различения «успешного» и «неуспешного» исхода. Само называние положения кости не просто фиксирует наблюдаемое состояние, а запускает нормативное решение о преимуществах и продолжении хода: язык в буквальном смысле превращает физический факт (как упала кость) в социально признанный результат. Именно этим объясняется высокая устойчивость фразеологических формул с позиционными терминами и их активная метафоризация: выражение «асыңы алшысынан түсті» функционирует как знак удачи, потому что в игре алшы является языково закреплённой верхней точкой ранга исходов; кыргызское «асыкы алчы турду» демонстрирует ту же прагматику; монгольские фиксации позиционной лексики и её словарная кодификация подтверждают глубину традиции и её терминологическую устойчивость (Цэвэл, 1966; Сагайдачная, 2017). Тем самым анализ подтверждает: позиционная система не вторична, она является одним из центральных механизмов культурной воспроизводимости игры.

Не менее важным результатом стало уточнение роли процессуальной лексики как языка телесной технологии. Термины действий и приёмов фиксируют не «движение вообще», а движение как норму: они задают повторяемые сценарии, различают точность и ошибку, определяют тактику и допустимость исполнения. Это позволяет рассматривать терминосистему как форму передачи навыка: через именование приёма традиция сохраняет модель действия и делает её воспроизводимой. Сопоставление казахских номинаций приёмов с монгольскими обозначениями действий и режимов исполнения показывает не буквальные совпадения, а общий тип семантической организации: в обоих случаях язык описывает действие через его результативность, контролируемость и соответствие норме игры. Параллельно регулятивная лексика – термины порядка, границ, очередности и признания результата – демонстрирует высокий уровень «игрового права»: исход должен быть не только получен, но и признан, а признание обеспечивается устойчивыми языковыми средствами. Именно этот слой объясняет, почему косточные игры легко входят в современные образовательные и культурные программы: комплекс уже имеет внутреннюю структуру нормы, и институционализация лишь «переписывает» её в другой жанр, не создавая заново (Bukeshova, Kerimbayeva, 2020).

Важным итогом сопоставления является также подтверждение того, что хозяйственно-экологический опыт встроен в терминологию через зоологические и предметные маркеры. Номинации, связанные с происхождением косточек и их престижностью, фиксируют не только материал, но и оценку: косточка «говорит» о качестве, прочности, «весе», пригодности к роли. Это даёт основание

трактовать терминосистему как часть языковой картины мира, где материальная культура, телесное действие и социальная оценка образуют единый смысловой контур. Здесь особенно показательны случаи, когда физические свойства кости напрямую переходят в оценку человека и его статуса, формируя устойчивые метафорические модели, что согласуется с этнолингвистическими наблюдениями о способности игровых терминов функционировать как ресурсы социальной характеристики (Құралұлы, 2002; Уақбаев, 2000; Монраев, 2022). Таким образом, полученные результаты подтверждают, что асық / ашык / шагай является не только игровым инвентарём, но семиотическим инструментом культурного воспроизводства: через язык фиксируются правила, ценности и сценарии признания компетентности.

Заключая, следует подчеркнуть, что проведённый анализ позволил описать традиционные астрагальные игры тюрко-монгольского ареала как устойчивый культурно-языковой комплекс, в котором терминосистема выполняет роль механизма нормативной регуляции и коллективной памяти. На уровне сопоставления казахского, кыргызского и монгольского материала установлено, что общность комплекса обеспечивается единым принципом «позиция – оценка – действие – признание», где результат становится социальным фактом только после языковой фиксации и согласования. Различия между традициями касаются прежде всего способов репрезентации нормы: казахская традиция демонстрирует предметно-иерархическую модель и выраженную социально-нормативную проекцию через категорию функционального «веса» ведущего предмета; кыргызская традиция выявляет особую устойчивость позиционной лексики и её фразеологизацию как модели удачи и успеха; монгольская традиция выделяется зооморфной концептуализацией исходов и институциональной разверткой практик шагай в соревновательном режиме, что усиливает видимость регламента и роль стандартизации (Потанин, 1881; Zhamsranzhav, 2022; Цэвэл, 1966; Bulag, Fuerwa, 2022). Тем самым подтверждается, что язык в данном комплексе выполняет не описательную, а нормативно-кодирующую функцию: он закрепляет допустимость действия и легитимность результата, обеспечивает воспроизводимость практики и её культурную устойчивость.

Практическая значимость полученных результатов состоит в том, что этнолингвистическое описание терминосистемы позволяет корректнее понимать современные процессы «возрождения» и институционализации традиционных игр. При включении асық/шагай-практик в образовательные и культурные программы сохраняется риск упрощения комплекса до набора бросков и технических правил, тогда как культурная устойчивость традиции обеспечивается именно языковыми механизмами регламентации и признания. Следовательно, сохранение и передача игры требуют сохранения её терминологического ядра, включая позиционные шкалы, статусные различия инвентаря, процессуальные названия приёмов и устойчивые оценочные формулы. Теоретически результаты расширяют представление о том, как в традиционных практиках язык формирует «социальную технологию» контроля случайности, распределения преимущества и воспроизводства справедливости, а также подтверждают, что косточные игры представляют собой общеевразийский феномен, в котором лексика выступает ключевым носителем нормы и культурной памяти (Монраев, 2022; Zhamsranzhav, 2022).

Заключение

Проведённый анализ подтверждает, что традиционный косточно-игровой комплекс асық / ашык(чүкө) / шагай представляет собой не «набор слов о детской игре», а устойчиво организованную лексико-семантическую систему, где язык выполняет функцию внутреннего регламента. Термины здесь работают как инструмент коллективного согласования: они не просто называют предметы и действия, а задают, что считается правильным ходом, каким образом фиксируется результат, по каким признакам распределяется преимущество и почему исход признаётся легитимным. Именно поэтому комплекс воспроизводим без внешнего судейства: нормативность встроена в терминосистему и поддерживается привычными формулами, оппозициями и оценочными моделями, закреплёнными в речи (Құралұлы, 2002;

Тайжанов, Қасымбекова, 2004; Уақбаев, 2000).

Сопоставительное рассмотрение казахского, кыргызского и монгольского материала позволило выявить общее семантическое ядро комплекса и одновременно показать, что «общность» проявляется прежде всего как функциональная эквивалентность. Базовые соответствия типа асық – ашык/чүкө – шагай и алшы – алчы – алц важны не только как историко-контактные параллели, но как показатель единого принципа: положение кости, статус предмета и результат игры осмысляются через языково оформленную шкалу исходов, которая превращает физическое событие (как упало) в социально признанный факт (что это значит и что теперь делать). В этом смысле позиционная лексика выступает центральным механизмом «производства результата» и объясняет устойчивость метафорических переносов: формулы удачи и успеха возникают не случайно, а потому что в игре положение кости уже является языковой моделью успеха, закреплённой процедурой оценки и распределения преимущества (Нурмаханов, 1998; Цэвэл, 1966; Сагайдачная, 2017).

Внутри общей модели выявлены различающиеся акценты трёх традиций, и эти различия не разрушительны, а объяснимы через способы языковой репрезентации нормы. Казахская линия демонстрирует наиболее выраженную предметно-иерархическую организацию, где оппозиция сақа – кеней задаёт модель «инструмент воздействия – объект/ставка», а категория функционального «веса» (салмақ) связывает телесную технологию владения предметом с социальными смыслами авторитета и компетентности. Кыргызская линия особенно показательна прагматикой исхода: позиционные термины и связанные с ними формулы выступают как готовые матрицы оценки, легко выходящие за пределы игры и становящиеся средствами описания жизненного везения, успеха, правильного момента. Монгольская традиция сохраняет ту же базовую логику, но выделяется зооморфной концептуализацией положений шагай и высокой степенью институционализации в соревновательных форматах, где нормативность комплексно фиксируется и стандартизируется, не отменяя культурной основы (Потанин, 1881; Zhamsranzhav, 2022; Bulag, Fuerwa, 2022).

Отдельно значимо, что лексика действий и приёмов фиксирует игру как телесно-технологическую практику, а не как спонтанный досуг. Термины обозначают не «движение вообще», а нормативно различимые сценарии выполнения, позволяющие традиции передавать навыки как культурный капитал: точность, контроль силы, управление случайностью, ответственность за результат. Регулятивные единицы (очередность, границы, зоны, порядок признания) оформляют игровую коммуникацию как форму «обычного права», в котором справедливость обеспечивается не авторитетом внешнего арбитра, а стабильными языковыми процедурами. Паремиологический и фразеологический пласт, в свою очередь, демонстрирует, что терминология не замкнута в игре: она работает как ресурс социальной оценки, переводя игровые категории в модели описания лидерства, статуса, мастерства и авторитета, что подтверждает этнолингвистическую значимость комплекса как механизма передачи ценностей (Монраев, 2022; Құралұлы, 2002; Уақбаев, 2000).

Тем самым исследование показывает, что устойчивость и «живучесть» асық/ашык/шагай-традиций обеспечиваются не только культурной памятью и практикой, но и внутренней структурой языка, который удерживает норму, делает её узнаваемой и воспроизводимой. Практическая значимость результата состоит в том, что при современной популяризации и включении таких игр в образовательные и культурные проекты ключевым условием сохранения традиции становится сохранение её терминологического ядра: без него игра неизбежно редуцируется до набора бросков и технических инструкций, теряя собственную культурную логику признания исхода и распределения статуса. Следовательно, корректное описание и трансляция традиционных астрагальных игр должны опираться на терминосистему как на центральный объект фиксации, поскольку именно в ней «свернута» норма, а вместе с нормой – культурные смыслы и ценности, которые делают комплекс частью устойчивой тюрко-монгольской языковой картины мира (Тайжанов, Қасымбекова, 2004; Bukeshova, Kerimbayeva, 2020).

Литература

1. Bulag, U. E., & Fuerwa, D. 2022. SHAGAI: Traditional Games and Fortune-Telling with Ankle Bone. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, University of Cambridge. https://doi.org/10.17863/CAM.110085
2. Bukeshova S., Kerimbayeva R., 2020. Using the game asyk as a means against gadgets in children // Pedagogy and Psychology (Abai University). No. 2(43). P. 243–249. DOI: 10.51889/2020-2.2077-6861.33.
3. Rysmendeeva N., 2016. Kırgız elinin çükö oyundarı: etnografiyalık iliktöö. Бишкек: Кыргызская земля. 176 с.
4. Zhamsranzhav B., 2022. «Asyk» in Nomad Culture // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series. Vol. 139. No. 2. P. 185–192.
5. Wenger I., Lynch H., Prellwitz M., Schulze C., 2024. Children's experiences of playground characteristics that contribute to play value and inclusion: Insights from a meta-ethnography // Journal of Occupational Science. Vol. 31. No. 3. P. 405–432. DOI: 10.1080/14427591.2023.2248135.
6. Базылхан Б., 1984. Моңғолша-қазақша сөздік. БНМАУ-ын Шинжлэх Ухааны Академи. Хэл зохиолын хүрээлэн. Улаанбаатар-Өлгий қ., 890 х.
7. Базылхан Б., 1977. Қазақша-моңғолша сөздік. БНМАУ-ын Шинжлэх Ухааны Академи. Хэл зохиолын хүрээлэн. Улаанбаатар қ., 395 х.
8. Құралұлы А. 2002. Ұлттық Дүниетаным. Алматы: Өнер, 64 б.
9. Монголын нууц товчоо, 2004. Улаанбаатар. 140 х.
10. Монраев М.У., 2022. Лексика игры в альчики у калмыков: этнолингвистический аспект // Калмыцкий филологический журнал. № 4. С. 45–52.
11. Нурмаханов А. 1998. Түркі фразеологиясы. Алматы: «Ғылым» баспасы. 95 б.
12. Потанин Г.Н. 1881. Очерки Северо-Западной Монголии. СПб.: Типография Императорской Академии наук. 412 с.
13. Сагайдачная А.А., 2017. Лексика традиционных игр монгольских народов. Томский журнал ЛИНГ и АНТР. Tomsk Journal LING & ANTHRO. 3 (17). С.42-49.
14. Тайжанов С., Қасымбекова С., 2004. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: ЖШС «Казстатинформ». 116 б.
15. Уақбаев Е., 2000. Қазақстанда дене тәрбиесі жүйесінің дамуы. Алматы: Санат. 95 б.
16. Цэвэл Я., 1966. Монгол хэлний товч тайлбар толь. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо. 36 х.

Reference

1. Bulag, U. E., & Fuerwa, D. 2022. SHAGAI: Traditional Games and Fortune-Telling with Ankle Bone. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project. University of Cambridge. DOI: https://doi.org/10.17863/CAM.110085
2. Bukeshova S., Kerimbayeva R., 2020. Using the game asyk as a means against gadgets in children. Pedagogy and Psychology (Abai University). No. 2(43). P. 243–249. DOI: 10.51889/2020-2.2077-6861.33.
3. Rysmendeeva N., 2016. Kırgız elinin çükö oyundarı: etnografiyalık iliktöö [Knucklebone Games of the Kyrgyz People: An Ethnographic Study]. Bishkek: Kyrgyzskaya zemlya. 176 p. [in Kyrgyz]
4. Zhamsranzhav B., 2022. «Asyk» in Nomad Culture // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series. Vol. 139. No. 2. P. 185–192.
5. Wenger I., Lynch H., Prellwitz M., Schulze C., 2024. Children's experiences of playground characteristics that contribute to play value and inclusion: Insights from a meta-ethnography // Journal of Occupational Science. Vol. 31. No. 3. P. 405–432. DOI: 10.1080/14427591.2023.2248135.
6. Bazylhan B., 1984. Mongolsha-qazaqsha sozdik [Mongolian–Kazakh dictionary]. BNMAU-yn Shinzhlekh Uhaany Akademi. Hel zohiolyn hүreelen [Institute of Language and Literature, Academy of Sciences of the Mongolian People's Republic]. Ulaanbaatar-Olgij h., 890 p. [in Mongolian-Kazakh]

7. Bazylhan B., 1977. Qazaqsha-mongolsha sozdik [Kazakh– Mongolian dictionary]. BNMAU-yn Shinzhlekh Uhaany Akademi, Hel zohiolyn hyreelen [Institute of Language and Literature, Academy of Sciences of the Mongolian People's Republic]. Ulaanbaatar h., 395 p. [in Kazakh and Mongolian]

8. Quraluly A. 2002. Ulttyq Dunietanym [National worldview]. Almaty: Oner. 64 p. [in Kazakh]

9. Mongolyn nuuc tovchoo [The Secret History of the Mongols], 2004. Ulaanbaatar. 140 p. [in Mongolian]

10. Monraev M.U., 2022. Leksika igry v al'chiki u kalmykov: etnolingvisticheskij aspekt [The Vocabulary of the Knucklebone Game among the Kalmyks: An Ethnolinguistic Perspective"]. Kalmyckij filologicheskij zhurnal [Kalmyk Philological Journal]. № 4. P. 45–52. [in Russian]

11. Nurmahanov A. 1998. Turki frazeologiyasy [Turkic Phraseology]. Almaty: «Gylym» baspasy. 95 p. [in Kazakh]

12. Potanin G.N. 1881. Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii [Essays on Northwestern Mongolia]. SPb.: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk [St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences]. 412 p. [in Russian]

13. Sagajdachnaya A.A., 2017. Leksika tradicionnyh igr mongol'skih narodov [The Vocabulary of Traditional Games of the Mongolic Peoples]. Tomskij zhurnal LING i ANTR. [Tomsk Journal LING & ANTHRO]. 3 (17). P. 42-49. [in Russian]

14. Tajzhanov S., Qasymbekova S., 2004. Qazaqtyng ulttyk ojyndary [Kazakh National Games]. Almaty: ZhShS «Kazstatinform». 116 p. [in Kazakh]

15. Uaqbaev E., 2000. Qazaqstanda dene tarbiesi zhujesining damuy [The Development of the System of Physical Education in Kazakhstan]. Almaty: Sanat. 95 p. [in Kazakh]

16. Cevel Ya., 1966. Mongol helnij tovch tajlbar tol [Concise Explanatory Dictionary of the Mongolian Language]. Ulaanbaatar: Ulsyn hevlelijn hereg erhlekh horoo [Ulaanbaatar: State Publishing Committee]. 36 p. [in Mongolian]

Байгаж А. [1], *Нурбаева А.М. [2], Рустемова А. Е. [1]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
*e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ АРЕАЛЫНДАҒЫ АСЫҚҚА БАЙЛАНЫСТЫ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫНДАР: ТІЛ, НОРМА ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЖАДЫ

Аңдатпа. Мақала түркі-моңғол ареалындағы дәстүрлі асық ойындарын (қаз. *асық*, қырғ. *ашык/чүкө*, моңғ. *шагай*) салыстырмалы этнолингвистикалық тұрғыда талдап, сипаттауға арналған. Зерттеуде ойынның терминологиялық жүйесінің лексика-семантикалық ұйымдасуына ерекше назар аударылады. Зерттеуіміздің бастапқы ұстанымы – тіл бұл кешенде практикаға қосалқы сипаттама ретінде емес, нормативтік реттеу механизмі ретінде қызмет етеді. Атап айтқанда, ойын құралдарының және олардың мәртебелік түрлерінің атаулары, нәтижелердің позициялық белгіленуі, әрекеттер терминологиясы мен реттеуші лексика арқылы рұқсат етілген іс-әрекеттің өлшемдері, нәтижені тану рәсімдері және ойындық басымдықты бөлу қағидаттары бекітіледі. Қазақ, қырғыз және моңғол дәстүрлері материалының негізінде кешеннің ортақтығы, функционалдық эквиваленттілік ретінде көрсетіледі: тек формалды сәйкестіктерді ғана емес (асық – ашык/чүкө – шагай, алшы – алчы – алц), ең алдымен бірліктің ойын механизміндегі атқаратын рөлі салыстырылады. Зерттеу нәтижесінде қазақ материалы заттық-иерархиялық модельдің айқындылығын көрсететіні (әсіресе *сақа – кеней* оппозициясы және зат мәртебесінің функционалдық «салмақпен» байланысы), қырғыз

дәстүрі позициялық лексиканың прагматикалық тұрақтылығын және оны тұрақты тіркестерден-ақ көруге болады. Ал, моңғол материалы қалыптардың бейнелі-символдық концептуалдануын және ойын практикаларын институционалдық стандарттауға ұмтылысын танытатыны анықталды. Паремиологиялық және фразеологиялық қабат ойын категорияларының әлеуметтік семантикаға (сәттілік, құзыреттілік, бедел) ауысуын дәлелдейді, бұл асық/ашық/шағайды әлеуметтендірудің және ұжымдық жадты сақтаудың мәдени тетігі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Түркі-моңғол ареалы, асық–ашық/чүкө–шағай, этнолингвистика, терминологиялық жүйе, кірме сөздер, мәдени жады, позициялық лексика, нормативтілік, салыстырмалы талдау.

Дәйексөз үшін: Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е. Түркі-моңғол ареалындағы асыққа байланысты дәстүрлі ойындар: тіл, норма және мәдени жады // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 125-139 (орыс.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.11

Baigazh A. [1], *Nurbayeva A.M. [2], Rustemova A. Ye. [3]
[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

TRADITIONAL GAMES WITH ASTRAGAL IN THE TURKIC-MONGOLIAN REGION: LANGUAGE, NORMS AND CULTURAL MEMORY

Abstract. This article explores traditional astragal games in the Turkic–Mongolian region (Kazakh: *asyq*; Kyrgyz: *ashyk/chuko;* Mongolian: *shagai*), focusing on the words and meanings people use to describe these games. The article treats language not only as a means of describing practice, but also as a tool that regulates it, defining which actions are permitted, how results are recognized, and how advantages are distributed by naming equipment, positions, statuses, and actions. Drawing on Kazakh, Kyrgyz and Mongolian sources, the study demonstrates that despite local variations, the games exhibit functional similarities. These similarities can be seen in formal correspondences (*asyq, ashyk/chukö, shagai; alchy, alts*) as well as in the roles that each unit plays in the game. Kazakh and Kyrgyz sources reveal clear hierarchical models, evident in the *Sakha – kenei* and saky – keney oppositions, as well as in the relationship between status and functional 'weight'. Mongolian materials emphasize the stability and standardization of positional vocabulary. Evidence from proverbs and phrases shows that game concepts extend into broader social meanings such as luck, skill, and authority. This suggests that asyk/ashyk/shagay function as cultural tools for socialization and preserving collective memory.

Keywords: Turkic-Mongolian region, asyk-ashyk/chuko-shagay, ethnolinguistic, terminology system, borrowed words, cultural memory, positional vocabulary, normativity, comparative analysis.

For citation: Baigazh A., Nurbayeva A.M., Rustemova A. Ye. Traditional games with astragal in the turkic-mongolian region: language, norms and cultural memory // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 125-139 (in Eng.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.11

Сведения об авторах:

Байгаж Айжан, докторант кафедры Тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-2939-9292

Scopus ID: 57194520412

Нурбаева Аида Мухтаровна, PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1653-0383

Scopus ID: 56646603500

Рустемова Айгуль Ерболаткызы, докторант кафедры Тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7091-6327

Авторлар туралы мәлімет:

Байгаж Айжан, түркітану кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-2939-9292

Scopus ID: 57194520412

Нурбаева Аида Мухтарқызы, PhD, қауымдастырылған профессордың міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-1653-0383

Scopus ID: 56646603500

Рустемова Айгуль Ерболатқызы, түркітану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7091-6327

Information about the authors:

Baigazh Aizhan, Doctoral student of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2939-9292

Scopus ID: 57194520412

Nurbayeva Aida Mukhtarovna, PhD, Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1653-0383

Scopus ID: 56646603500

Rustemova Aigul Yerbolatqyzy, Doctoral student of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7091-6327

Тарих/ History/ История

ҒТАМР 03.20 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12

***Бисенова Г.А.[1], Өтепова Г.Е.[2], Болдыков Ж.Б.[1]**
[1]Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы, Астана, Қазақстан
[2]Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
*e-mail: bisenova.1966@inbox.ru

ГИМАЛАЙ АСҚАН КӨШ ТАРИХЫ: ҮНДІСТАН ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада 1930-1950 жылдар аралығында Алтай өңірінен басталып, Гималай мен Тибет арқылы Үндістан аумағына жеткен қазақ көшінің тарихы Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған құжаттар негізінде талданады. XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы Алтайдан басталған қазақ көшінің тарихына қатысты құнды дереккөздері болып табылатын Үндістан ұлттық архив құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Атап айтар болсақ, Үндістанның әкімшілік құрылымдарының қазақ босқындарына қатысты саясатын айқындай түсетін аталмыш көшке қатысты ресми жазбалары, әкімшілік есептері, хат алмасулары қарастырылады. Мақаланы жазу барысында тарихи ақпаратты ғылыми талдау, оларды жүйелеу және салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері қазақ диаспорасының тарихын кеңістіктік және деректік тұрғыдан толықтырып, Үндістан ұлттық архив құжаттарының қазақ көші мәселесін зерттеудегі деректік әлеуетін айқындайды. Үндістан ұлттық архив құжаттары Алтайдан басталып, Тибет, Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жеткен қазақ көшін зерттеудің деректік аясын кеңейтіп, орталық Азия мен оңтүстік Азия арасындағы тарихи байланыстарды жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу барысында анықталған архивтік деректер қазақ босқындарының көшу бағыттары, орналасу аймақтары мен қабылдаушы тараптардың әкімшілік шешімдері туралы мәліметтер беріп, көші-қон үдерісінің себептері мен салдарын тереңірек түсінуге жағдай жасайды.

Кілт сөздер: Үндістан ұлттық архиві, қазақ көші, Гималай, Тибет, Үндістан, ресми жазбалар, әкімшілік есептер, хат алмасулар.

Дәйексөз үшін: Бисенова Г.А., Өтепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. Гималай асқан көш тарихы: Үндістан ұлттық архив құжаттары негізінде // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 140-154 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12

Кіріспе

Қазіргі таңдағы ғаламдану заманында егемен еліміздің тарихын жан-жақты және кешенді түрде зерттеудің мәні мен маңызы жоғары. Әсіресе саяси идеологиялық тұрғыдан зерттеуге мүмкін болмай келген халқымыздың XX ғасырдағы ұлт-азаттық күресі мен әлемнің әр түпкіріне тарыдай шашылған шетелдегі қандастарымыздың тарихын зерттеу өте маңызды.

Әлемдік қауымдастықтың белді мүшесіне айналған Қазақстан Республикасында іске асырылып отырған «Шетелде тұратын отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасының» бір бағыты ретінде шетелдегі отандастардың тыныс-тіршілігіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайларына, құқықтық хал-ахуалына, демографиялық үрдістеріне жан-жақты зерттеулер жүргізу мәселелері нысандалған.

Осы тұрғыдан алғанда, шетелдегі қазақтардың тарихи дамуы мен олардың әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени өмірінің өткені мен бүгініне ғылыми тұрғыдан талдау жүргізу – тарих ғылымының басты міндеттерінің бірі болып отыр.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін отандық тарих ғылымының дамуында жаңа кезең басталды. Мемлекет тарапынан қабылданған

«Архив-2025» жобасы дүниежүзі қазақтарының тарихына қатысты деректерді анықтап, зерттеп-зерделеуге жаңа мүмкіндіктер ашты. Аталмыш жоба аясында Үндістан ұлттық архив қорларында жүргізілген ғылыми ізденіс жұмыстарының нәтижесінде қазақтардың көш тарихына қатысты алғашқы архив құжаттары анықталған болатын. Атап айтар болсақ, бұл XX ғасырдың 40–50 жылдар арасында Шығыс Түркістаннан Гималай асып, Тибет арқылы Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты архив құжаттары сол тарихи көші-қон үдерісінің себептері мен бағыттарын, сондай-ақ көш барысында кездескен саяси-әлеуметтік жағдайларды айқындайтын құнды дереккөздер болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы дайындау барысында негізгі дереккөздер ретінде Үндістан ұлттық архиві қорларынан алынған құжаттық материалдар пайдаланылды. Атап айтар болсақ, Саяси департамент бөлімі бойынша Үндістан ұлттық архив қорынан анықталған F. №239 – W/1941ж. іс құжаттары негізге алынды. «Кашмирге келген қазақтарға қатысты қабылданған шешімдер, Орталық Азиядан келген 3000-ға жуық иммигранттар тобы», F. №203 – W/1942ж. «Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі, Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары», F. №7 – W/1943ж. «Солтүстік-Батыс шекара провинциясынан Бхопалға қазақтардың қоныс аударуы» туралы құпия архивтік материалдар ғылыми дереккөз ретінде пайдаланылды. Үндістанға жеткен көш тарихына қатысты архив құжаттарымен қатар Үндістанның мерзімді басылымдарында қазақ көшіне байланысты жарияланған деректері де келтірілген. Сонымен қатар, аталмыш тақырыпқа байланысты жарық көрген зерттеулер мен осы көштің тікелей куәгері болған кісілердің ауызша деректері негізінде жазылған еңбектеріндегі мәліметтер салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы қарастырылады.

Талдау

Еуразияның жазиралы кең даласы қазақтың әр заманда бастан кешкен небір қилы тарихының куәсі болды. Ұлт тағдыры сынға түскен тұстар, зобалаң мен сүргінге толы оқиғалар, XX ғасырдағы қазақтың саяси тарихы объективті және субъективті себептерге байланысты әлі де болса толыққанды әрі шынайы зерттелді деп айту қиын. XX ғасырдың бірінші жартысы Шығыс Түркістан аумағындағы қазақтар үшін күрделі тарихи кезең болды. Аймақтағы билік үшін күрес, Қытайдағы ішкі саяси дағдарыстар жергілікті қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайына тікелей әсер етіп, жаппай көші-қон үдерісінің туындауына себеп болды. Аталмыш тарихи үдерістің ең күрделі кезеңдерінің бірі – Алтай өңірінен басталып, Гималай мен Тибет асуларын кесіп өтіп, Үндістан мен Пәкістан арқылы 1954 жылы Түркияға жеткен қазақ көшінің тарихы болып табылады. Аталған көші-қон үдерісі кеңістіктік ауқымы мен уақыттық ұзақтығы жағынан ғана емес, сонымен қатар адам шығынының көптігімен және әлеуметтік-мәдени салдарымен де маңызды. Мыңдаған шақырымға созылған көш барысында халық табиғи-климаттық қиындықтарға, жұқпалы ауруларға, азық-түлік тапшылығына және әскери қақтығыстарға ұшырады. Зерттеушілер мен куәгерлік деректерде көшке шыққан қазақтардың елеулі бөлігінің жол үстінде қаза тапқаны айтылады. Бұл жағдай көштің тек миграциялық емес, гуманитарлық апат сипатында да болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл көші-қон XX ғасырдың 30-50 жылдарында жүзеге асып, орталық және оңтүстік Азияны қамтыған трансшекаралық сипатымен ерекшеленеді. Көштің аман қалған бөлігі ұлттық бірегейлікті, діни сенімді және ұлттық тұтастықты сақтай отырып, жаңа мекенге жетуге ұмтылды. Осы орайда, бұл тақырыпты жан-жақты зерттеп-зерделеу – тек өткенді тану ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының төзімділігі мен өміршең рухын ұғынудың маңызды кілті болып табылады.

Орталық Азия территорияларының ішінде, қазақтар «Шыңжаң» деп атап жүрген, немесе қытайшадан аударғанда «жаңа жер», «жаңа шекара» деген мағынаберетінөлкегеографиялық орналасуы жағынан аймақтың *дәл* ортасында тұрғандықтан, әдетте, тарихи әдебиеттерде оны Азияның «жүрегі», «тоғысу нүктесі», Азияның «қақпасы» деп атау кеңінен орын алған. Міне осы Азияның «жүрегі» саналған Шыңжаң жерін мекендеген халықтардың өткен тарихы, сырт мемлекеттердің бұл өлкедегі жүргізген саясаты әлем тарихшыларының назарын аударып келеді (Алдабек, 2003: 3).

Мәнжі-Чин (Цин) династиясы XIX

ғасырдың екінші жартысында тарихи Шығыс Түркістан деп аталатын аумақта, яғни 1884 жылы Шыңжаң деген атпен провинция құрды. Өлкенің жер көлемі – 1,700000 шаршы шақырым. Өлкенің солтүстік, солтүстік-батысы Ресеймен, солтүстік-шығысы Моңғолиямен (Қобда, Баян-Өлгий, Говь-Алтай), батысы Қазақстанмен, оңтүстік-батысы Қырғызстан, Тәжікстан және Ауғанстанмен, оңтүстігі Үндістан мен Пәкістанмен шекараласады. Шығысында Ганьсу өлкесі жатыр. Өлкенің солтүстігі мен шығыс солтүстігін ежелден қазақтар мекендейді. Ондағы қазақтар аумақтық әкімшілік жағынан 1940 жылдың соңынан бастап, Іле, Алтай, Тарбағатай деп үш аймаққа орналасқан. Өлкенің оңтүстік-шығысында Үрімжі, Құмыл аймақтарына қарайтын Баркөл, Мори аудандарындағы халықтардың көпшілігі қазақ халқы. Қытайдың батысындағы Ганьсу, Чинхай өлкелерінде Алтыншоқы, Ақсай қазақ автономиялық қазақ ауданы бар. XX ғасырдың алғашқы жартысында Шыңжаңдағы қытайлар саяси, экономикалық, әскери биліктің тізгінін ұстады. Армия әмірлері мен әкімшілік шенеуніктері солардың өкілдерінен құрылды. Сауда-саттық, қаржы саласы банк және айырбас қызметтерін түгелдей қытай ұлтының өкілдері жүргізді (Рахметұлы, 2017: 35-36).

Тарих ғылымдарының докторы, ғалым Г.М. Меңдіқұлова қазақ диаспорасы тарихына арналған монографиялық еңбегінде 1930 және 1940-1950 жылдардағы Шыңжаңдағы қазақтардың Зұқа батыр Сәбитұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі мен оның кейінгі тағдыр-талайы, Үндістан мен Пәкістан арқылы Түркия мен батыс елдеріне босу тарихы, көтерілістің елеулі тұлғалары, оның тарихи мән-маңызы туралы құнды пайымдаулар мен тың ғылыми қорытындылар жасайды (Меңдіқұлова, 1997: 264).

Алтай өңірінен басталып, Гималай мен Тибет арқылы Оңтүстік Азияға, одан әрі Түркияға бағытталған қазақ көшіне қатысты еңбектерді мазмұны мен әдіснамасына қарай бірнеше топқа бөлуге болады. Бірінші топқа көшке тікелей қатысқан немесе куәгер болған тұлғалардың естелік сипаттағы еңбектері жатады. Бұл қатарда Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір», Халифа Алтайдың «Ата жұрттан Анадолыға», «Алтайдан ауған ел», «Естеліктерім», Дәлелхан Жаналтайдың «Қилы заман, қиын күндер», Абдуррахман Четиннің «Өмір жолымдағы соңғы көш» еңбектері жатады. Авторлар аталмыш еңбектерінде көштің басталу себептерін, жол бойындағы қиындықтарды, Үндістан мен Пәкістандағы босқындық кезеңдерді және Түркияға қоныстану үдерісін жеке тәжірибелері негізінде баяндайды. Мұндай деректер көштің ішкі динамикасын, адамдардың күнделікті өмір тәжірибесін қайта қорытуға мүмкіндік береді. 1950 жылдардың басында Тибет асып, Анадолыға ауған қандастардың көші әлі де ғылыми зерттеулерді қажет ететін тарихи оқиға. Әйгілі Зұқа батырдың немересі, осы көштің көзі тірі куәгері Абдуррахман ақсақалдың хикаясы Шыңжаңнан шыққан қазақтардың Түркия еліне жеткенше көрген тауқыметін көз алдыңызға әкеледі. Атамекенге деген сартап сағыныштың символындай болған осынау жұрттың жанкештілігіне еріксіз бас иесің. Өйткені олар қылау түсірместен сақтап қалған қазақы діл мен тілде әр қандастың маңдай тері жатыр (Четин, 2022: 560).

1929 жылы Сұлтаншәріп бастаған алғашқы көш Баркөлге қарай үдере көшеді. Олар Баркөлдің Сөрлік жайлауын жайлап, Сауысқанды деген жерді қыстайды. Күзеулік, көктеулік жерлері Баркөлдегі көл жағасы болған. Сол жерде 7-8 жыл қоныстанғаннан кейін, 1938 жылға қарай Шиңхайға бет алады. Олармен бірге Елісханның елі, Зайып тәйжінің елі де бірге көшеді. Мен сол үдере көшкен аумалы-төкпелі заманда дүниеге келіппін. Біздің көш Қытайдың Гансу деген жеріне қоныстанып қалды да, Елісхан елі Тибет асып, Үндістанға көшті. Біз сол жерде 6-7 жылдай отырып, 1946-1947 жылдары қайтадан Баркөлге қайттық. 1948 жылдың соңы мен 1949 жылдың басында Гансуға қайта оралдық. Бірақ ол жерде пана болмаған соң, Үндістанға жол алдық. Бізбен бірге Құсайын тәйжінің елі, Дәлелхан Жаналтай және Қалибек әкімнің елі де бірге көшіп Гималай, Тибет асып, Үндістанға бардық», – деп жазады Зұқа батырдың немересі Абдуррахман Четин Жәлелұлы «Өмір жолымдағы соңғы көш» атты еңбегінде (Четин, 2016: 6).

Екінші топты көркем-тарихи және деректік сипаттағы еңбектер құрайды. Жәди Шәкенұлының «Оспан батыр және Шығыс Түркістан мәселелері», «Қаралы көш» романы тарихи деректер мен ауызша естеліктерге сүйене отырып, қазақ босқындарының Алтайдан бастап Оңтүстік Азияға дейінгі күрделі жолын жан-

жақты суреттейді. Аталмыш еңбектер ғылыми зерттеу болмағанымен, тарихи фактілерді жүйелеу мен оқиғалардың хронологиясын нақтылау тұрғысынан құнды деректер болып табылады. Сонымен қатар, аталмыш тақырыпқа қатысты тарихи-танымдық және шежірелік сипаттағы еңбектер де баршылық. Келесі топқа заманауи академиялық зерттеулер кіреді. Түркия Республикасының Ыстанбұл қаласындағы Мимар Синан университетінің профессоры, Әбдіуақап Қараның еңбектерінде осыкөштіңнәтижесіндеТүркияғақонысаударған қазақтардың құқықтық мәртебесі, қоныстану саясаты және диаспора ретінде қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Әдебиеттерге жасалған талдау көрсеткендей, көш тарихы естелік және көркем-тарихи деректік деңгейде зерттелгенімен, көшке қатысты деректерді кешенді салыстырмалы талдау және көштің ұзақ мерзімді тарихи салдарын жүйелі түрде қарастыру әлі де терең зерттеуді талап етеді. Осы орайда, мақалада пайдаланылған Үндістан ұлттық архив құжаттары көш тарихын зерттеуде жоғарыда аталған еңбектерді толықтыра түседі. Архив құжаттарын аталмыш еңбектермен салыстыра талдау – қазақ көшінің халықаралық сипаттағы құбылыс екенін дәлелдеуге, сондай-ақ оны Орталық және Оңтүстік Азия тарихының тоғысындағы маңызды миграциялық үдеріс ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер

Аталмыш көш тарихын зерттеудің деректік негізін Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған ресми құжаттар құрайды. «Архив-2025» мемлекеттік жобасы аясында Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған F. №239 – W/1941ж. «Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралар, Орта Азиядан келген 3000 қазақ мәселесі», F. №203 – W/1942ж. «Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі, Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары», F. №7 – W/1943ж. «Солтүстік-Батыс шекара провинциясынан Бхопалға қазақтардың қоныс аударуы» атты құпия құжаттар қазақ тарихындағы осынау бір қиын-қыстау кезеңдердің дәлелі болып табылатын аса құнды тың архив құжаттары болып табылады. Аталған архив құжаттары негізінен Британ Үндістаны әкімшілігінің сыртқы және шекаралық саясатқа қатысты есептері, дипломатиялық хат-хабарлар, барлау мәліметтері, босқындар қозғалысына қатысты әкімшілік баяндамалар мен ресми жазбалардан тұрады. Сонымен қатар, аталмыш құжаттар қазақ босқындарының Үндістан аумағына өтуі мен орналасуын және қозғалысын аймақтық қауіпсіздік пен халықаралық қатынастар контекстінде қарастыруға мүмкіндік береді. Құжаттарда қазақтардың этникалық сипаты, қозғалыс бағыттары, саны мен әлеуметтік жағдайы, сондай-ақ босқындарға қатысты әкімшілік шешімдер жүйелі түрде тіркелген. Осы тұрғыдан алғанда Үндістан ұлттық архив құжаттары аталмыш көш тарихын зерттеуде құнды әрі нақты салыстырмалы дереккөз болып табылады.

Үндістан ұлттық архивінің Саяси департамент бөлімі бойынша анықталған «Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралар, Орта Азиядан келген 3000 қазақ мәселесі» атты құжат 1941 жылдың мамыр айынан 1942 жылдың қаңтар айлары аралығындағы қазақ көшінің Батыс Тибет, Кашмир арқылы Үндістанға енуіне қатысты архив деректерін қамтиды. Атап айтар болсақ, Кашмирге келген қазақтарды орналастыру мәселесіне қатысты қабылданған шаралар, Үндістан үкіметінің Кашмирге келген қазақтар үшін уақытша *лагерь* құру жөніндегі шешімі, қазақтар үшін жұмсалатын шығындар мәселесі қамтылады.

Башар штатының басшысы 1941 жылғы 9-мамырда Пенджаб-Хилл штатының саяси агентіне жолдаған құпия хатында батыс Тибет аумағында ұлты белгісіз, қарулы босқындар тобының пайда болғандығы жөнінде хабарлайды. Жіберілген мәліметтер бойынша, Батыс Тибеттегі Санкор атты жерде ұлты белгісіз, шамамен 8 мың адамнан тұратын әскери күш бар екендігі туралы қауесет тараған. Санкор шамамен Гартоққа жақын орналасқан және *Лхаса*, Непал, Яркенд, *Лахор* және Башарға баратын бағыттарды бақылайды. Бұл қарулы адамдардың пайда болуы Батыс Тибеттің тыныштығын бұзып, бұл оқиғаға алаңдаған Тибет шенеуніктерін айтарлықтай алаңдатты. Осыған байланысты жалпы жұмылдыру туралы бұйрық берілді. Растау жоқ. Сондықтан мен бұл қауесеттердің неге негізделгенін анықтауға тырысамын. Жоғарыда аталған босқындар жөнінде нақты ештеңе білмегендіктен, олардың азаматтығын, баратын жерін және қоныс аудару себептерін нақтылауды және мүмкіндігінше

жылдам хабарлауды сұраймын делінген (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 76).

1941 жылы 25 қыркүйекте Кашмир үкіметі тарапынан да батыс Тибет аумағындағы қазақ лагері жөнінде ақпараттар жіберілген. Кашмир үкіметі бұл ақпараттарда қытайлық қазақтардың батыс Тибетке жеткені жөнінде хабардар екенін білдірген. Егер олар Кашмир аумағына қарай бет алатын болса, қажетті сақтық шараларын жасауға әзірлігін білдірген. Шекара аумағының ұзақтығы оны бақылауда қиындықтар туғызатын болғандықтан, алдын-ала тамыз айының басында мемлекеттік әскерлер бөлімі Демчук пен Шушал арасындағы шекараны күзетуге жіберілді. Сонымен қатар, Үндістан үкіметінің бұл қазақ босқындарына қатысты ой-пікірлерін білгіміз келеді делінген. Егер олар штат аумағына кірген жағдайда, Ладахтағы әскердің көмегімен оларды дереу қарусыздандыру қажет. Оларды Ладахтағы мемлекеттік күштердің көмегімен қарусыздандырғаннан кейін, босқындарды штат аумағына орналастыру және оларды қажетті азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі туындайтынын жеткізген (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 93).

Кашмир үкіметінің 1941 жылы 20 қазанда Үндістан үкіметіне қазақ босқындарының бет алысы жөнінде жолдаған жедел хатында, Кашмир әскерлерімен босқындар арасында қақтығыс орын алып, 6 қазақ өлтірілді, 1-уі жараланды деген ақпаратты хабарлайды. Қазіргі мәліметтерге сәйкес, бұл адамдардың саны шамамен 4000-ға жуық, олардың иелігінде 1000 шатыр, 5000 қой, 2000 түйе, 4000 жылқы және басқа да мал болған. Жалпы мал саны шамамен 11 000-дайды құраған. Қолбасшы офицер қазақтардың бір топ өкілі оларға Британдық Үндістанға өтуге рұқсат берілген жағдайда, қаруларын тапсыру туралы ұсынысты қабылдайтындығын жеткізді. Мәселе өте күрделі, Кашмир үкіметі, әрине, босқындардың Ладахқа қарай бет алуын құптамайды, өйткені онда көп мөлшерде азық-түлік тасымалдауды қажет етеді. Қар асуды жауып тастаса, олар ешқашан 400 мильдік Зоджи-Лаға жете алмайды. Қарақорым арқылы өтетін бағыт тек қыста ғана мүмкін болады, бірақ бұл босқындар тобын мәжбүрлеу мүмкін емес. Британдық Үндістанға қысқа жол Шипки-Ла асуы мен Үнді-Тибет жолын кесіп өтеді. Шешім қабылдауға уақыт өте аз, өйткені әскерлер Демчуктың 14000 футтан жоғары биіктігінде қыстай алмайды. Лехке телеграф арқылы жіберілген кез-келген бұйрық 9 күннен кейін ғана Демчукке жетеді. Жағдайды егжей-тегжейлі бағалау тек қана пошта арқылы жүзеге асырылады делінген (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 102).

Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» атты еңбегіндегі мәліметтерде: «Бізді Үндістан әскері Кашмир облысының Ладах аймағына алып келді. Тізімімізді ресми түрде тіркеді. Кашмир Үндістанның жеке аймағы екен. Біздерді Лех қаласынан Гималайдың аңғарындағы екінші қала Кәргіл дейтін қалаға апарды. Жолда 8 күн жүрдік. Кашмир ханы Харисин Maharaja мұсылмандарды онша ұнатпайтын адам екен. Онымен қоймай, тибеттер біздің үстіміздің арыз-шағым айтып, хат жолдаған көрінеді. Сондықтан Харисин оң қабақ таныта қоймады. Босқындарды бұл қалаға да тоқтатпай, Гималайдың атақты асуы Зұлжила (Зоджи-Ла) арқылы тағы бір қалаға апармақ болды. Зұлжила өте қиын асу. Көп адамдардың аяқ-қолы үсіді. Тіпті шөккен түйе, жатқан қойлары қар басып қалды. Адамнан да малдан да шығын көп болды», – деп еске алады (Алтай, 2014: 59-60).

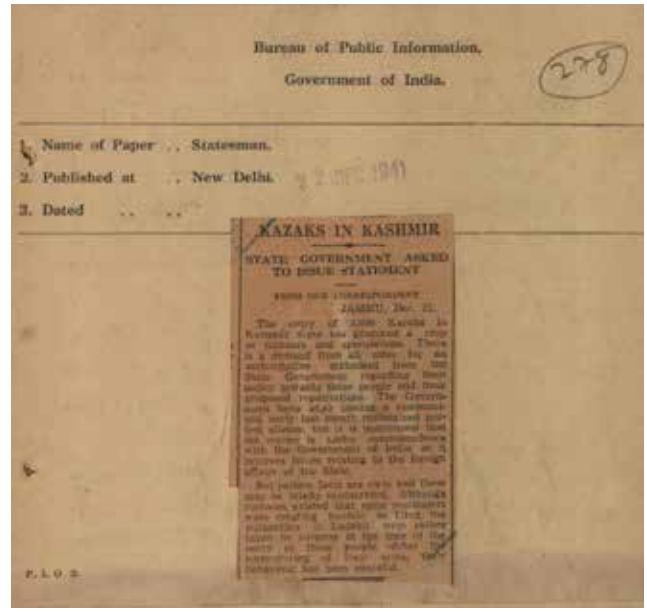
Кашмир үкіметінің 1941 жылы 3 қарашада Үндістан үкіметіне жолдаған шұғыл хатында қазақ босқындарының қозғалыс бағыты туралы мәлімет берілген. Қазақтардың қозғалысы туралы соңғы жаңалықтар осындай: 120-ға жуық ерлер, әйелдер мен балалардан тұратын алдыңғы қатарлы отряд 27-де Зоджи-Лаңы кесіп өтті, қазір Синдаға дейінгі жарты жолда Гундада орналасқан. Орданың қалған бөлігі Зоджи-Ла асуына жақын маңдағы Каргил мен Мачеенің арасында орналасқан Лех маңында және алдағы аптада Синд алқабына келеді деп күтілуде. Лехтен алынған ақпарат 200-ге жуық қазақтан тұратын тағы бір топ Ладахқа Демчук жағынан кіріп, 28-ші күні Лехтен оңтүстік-шығысқа қарай 70 мильге жетті деп мәлімдейді. Мүмкіндігінше шұғыл түрде адам саны мен атыжөндеріне қатысты нақты және сенімді ақпарат қажет (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 152).

Үндістанның Сыртқы байланыстар департаментінің 1941 жылғы 11 қарашадағы жазбасында қазақтарға Британдық Үндістан аумағына кез келген бағыт бойынша кіруге рұқсат беру мүмкін емес. Сондықтан резиденттің балама ұсынысына қатысты, яғни Үндістан үкіметі Кашмир алқабына мал

азығын жеткізіп, қазақтарды қыс бойы уақытша ұстау жөнінде ұсынысын жолдады. Сонымен қатар, бұл мәселенің әлі де болса жан-жақты талқыланып жатқандығын хабарлаған (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 25-26).

1941 жылы 6 желтоқсанда Үндістан үкіметі тарапынан Кашмир басшыларына қазақ босқындары үшін уақытша лагерь құру мәселесі бойынша жедел хат жолданған болатын. Кашмир үкіметі қазақтардың Британдық Үндістанға енуіне жол бермеу үшін Муззафарабад маңында олар үшін уақытша босқындар лагерін құруды ұсынып, оған қатысты барлық шығындарды Үндістан үкіметі өз мойнына алуы қажет деп санайды. Қазіргі уақытта Кашмир үкіметі қазақтарды Ладахтан болжамды лагерьге жеткізуге қатысты қомақты шығындары үшін өтемақы талап етпейді. Қазақтар Үндістан үкіметінің бұйрығымен өз мүдделері үшін уақытша тұрақта болуы тиіс. Сондықтан Үндістан үкіметі осы мақсатқа қажетті іс-шараларды қаржыландыруға жауапкершілікті өз мойнына алуы керек. Егер сұралған көмектен бас тартылса, Кашмир үкіметі босқындарды өз еркімен қалдыру керек деп мәлімдейді, бұл жағдайда олардың Британдық Үндістанға ену мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Бұл, сайып келгенде, қазіргі уақытта Кашмир үкіметі мен Үндістан үкіметіне де бірдей шығын әкелуі мүмкін. Қазіргі жағдайда, Кашмир үкіметі шығындардың едәуір бөлігін жабуға келіскендіктен, бұл ұсынысты Үндістан үкіметі де қолдауы мүмкін делінген. Сонымен қатар, осы кезеңдерде Кашмирге жеткен қазақ көші жөнінде Үндістан қоғамдық ақпарат орталығының мерзімді басылымдары да жариялаған еді. Нью-Делидегі «Қоғам қайраткері» атты мерзімді басылымда «Қазақтар Кашмирде» атты Кашмирге жеткен қазақ көшіне қатысты шешім қабылдау жөнінде мақала жарық көрді. (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 32).

Кашмирге жеткен қазақ көшінің Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұраққа орналасу жағдайы Әбдіуақап Қараның «Қазақтардың Түркияға көші» (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері) атты еңбегінде жан-жақты баяндалады. Үндістанда Кәшмір деген уәлаят бар екен. Кәшмір уәлаятының әкімі үндінің ішінде синг дейтін бір халық бар екен. Мына сақал-мұртына, бетіне шыққан жүн атаулының еш біреуіне қол тигізбейді

Bureau of Public Information,
Government of India.

1. Name of Paper .. Statesman.
2. Published at .. New Delhi.
3. Dated .. ..

KAZAKS IN KASHMIR

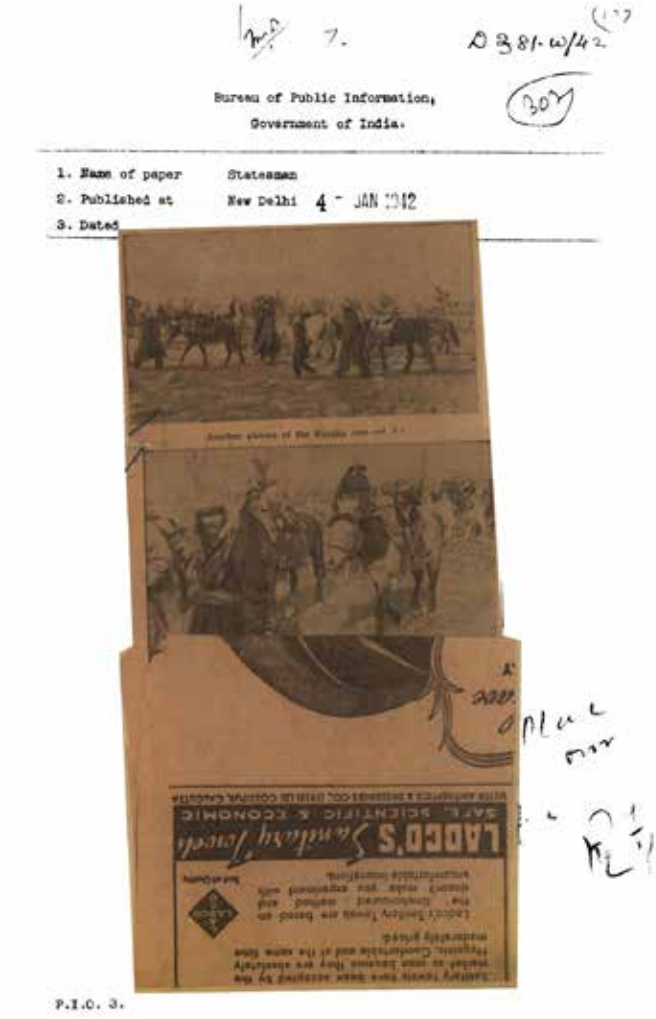
STATE GOVERNMENT ASKED TO ISSUE STATEMENT

Сур. 1. Мерзімді басылым: «Қоғам қайраткері» Кашмирге жеткен қазақ көші жөнінде ақпарат. 22 желтоқсан 1941 жыл. Нью-Дели (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 32).
Fig. 1. Periodical: "Kogham Kayratker" Information about the Kazakh migration that reached Kashmir. December 22, 1941. New Delhi (UR NA.F. №239 – W/1941: 32).

екен. Олардың діни сенімі солай екен. Әлгі Кәшмірдің уәлиі содан екен. Мылтықты беріп, Үндістанға өткеннен кейін бізді көшіріп отырып, Мұзаффарабад деген жерге алып келді. Алып келсе Мұзаффарабадтың бір жағы тау, бір жағы үлкен өзен. Өзеннің жағасына әкеліп қазақты иірді. Шыр айналдырып әскер бізді қоршап алды. Не сыртқа базарға, қалаға жібермейді, не қырға шығармайды. Әскер жан-жақтан қамап алды. Сөйтіп алты ай тұрдық. Алты ай тұрғанда, сол жерде адам аурудан қырыла бастады (Қара, 2016: 88).

Үндістан мен Кашмир үкіметі Мұзаффарабад маңындағы қазақтардың уақытша тұрағы үшін жұмсалатын шығындар мәселесін жан-жақты талқылаған болатын. 1941 жылы 11 желтоқсанда Кашмир үкіметі басшыларының Тәж өкілінің хатшысы Кеннет Фитце мырзаға жолдаған хаты аталмыш мәселеге қатысты мәліметтер береді. Хатта қазақтардың уақытша тұрағына қатысты жұмсалатын шығындар мәселесі талқыланады. Премьер-министр, қазақтардың өздерімен бірге жеткен малдарын сырттан жем-шөп тасымай, жергілікті жайылымдарға жаюды дұрыс деп санайды. Сонымен қатар, азын-аулақ мал бөлігін

сатып, азық-түлік шығынын жабуды ұсынады. Осылайша, қазақтардың өздерімен бірге жеткен малдың бір бөлігін сату, екінші бөлігін азық-түлік ретінде пайдалану арқылы олардың уақытша тұрақтағы шығындарының бір бөлігі жабылады деген ойдамыз делінген. Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұраққа қазақ көшінің бет алуы жөніндегі ақпарат «Мемлекет қайраткері» атты мерзімді басылымда жарияланды (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 231).

Сур. 2. Мерзімді басылым: «Қоғам қайраткері» Қазақ көшінің Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұраққа бет алуы. 4 қаңтар 1942 жыл. Нью-Дели (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 231).
Fig. 2. Periodical: "Kogham Kayratker" The Kazakh migration heading toward a temporary settlement near Muzaffarabad. January 4, 1942. New Delhi (UR NA.F. №239 – W/1941: 231).

Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты 1941 жылы 12 желтоқсанда Кашмирде өткен кеңес жазбаларындағы мәліметтерде, Үндістан үкіметі Кашмирдегі уақытша шаралар үшін де толық жауапкершілікті өз мойнына ала ма деген мәселені шешу қажеттілігінің туындайтынын жеткізген. Жауапкершілік қабылданғанға дейін Кашмир үкіметі қазақтарды шамамен төрт ай бойы бақылауда ұстау үшін шаралар қабылдауы керек деген болжам туындайды. Қаржы мәселесі бойынша шешім мүмкіндігінше тезірек қабылданады, бірақ егер бұл мәселе Калькуттадағы Тәж өкілдерінің келісіміне қатысты болса, біршама кейінге қалдырылуы мүмкін. Жеделхат Кашмир резиденті полковник Дж. Бартонға шешім қабылданғаннан кейін ғана жіберіледі деп күтілуде. Тәж өкілі хатшысы Кеннет Фитце Үндістан үкіметінің өкілі ретінде Ладдлоу мырзаға шамамен төрт айға қазақтардың уақытша тұрағы мәселесі бойынша ұсыныс жасады. Бұл ұсыныс бойынша:

а) Үндістан үкіметі қаржыландыратын уақытша лагерьге қатысты қаржылық және әкімшілік іс-шараларды қадағалау;

б) Британдық Үндістанда бейбіт азаматтар ретінде олардың отырықшы болуының қандай да бір болашағы бар-жоғын бағалау мақсатында қазақтардың әдеттері мен қабілеттерін зерделеу;

в) оларға кездесетін климаттық және басқа да жағдайлардың сипаты туралы хабарлау және олардың мұндай шешімге деген көзқарасын анықтау. Егер бұл мәселелерге қатысты олардың тарапынан қиындықтар туындамайтын болса, қазақтарды Үндістанның әртүрлі бөліктеріне қоныстандыру мақсатында бірнеше жүз адамнан тұратын топтарға бөліп орналастыру. Аталмыш мәселелер бойынша Ладдлоу мырза бір айдың ішінде есеп бере алады деген үміттеміз. Алдағы уақытта, Кашмир үкіметінің алдына қоюға тура келетін тағы бір мәселе тұр. Атап айтқанда, қазақтарды топтарға бөліп, Британдық Үндістан провинцияларына бөлген жағдайда, Кашмир үкіметі де осы жауапкершіліктің әділ үлесін ала ма деген мәселе еді (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 41-42).

Пенджабтың мұсылман басшылары жоғары мәртебелі Тәж өкілдеріне Үндістанға жеткен қазақ көшіне көмек беру жөнінде, 1942 жылы 12 қаңтарда жеделхат жолдаған. Аталған жеделхатта былай деп көрсетілген: «Мен, жеке өзім, барша мұсылмандар атынан, жазықсыз мұсылман халқының босқын ретінде, Музаффарабад маңындағы уақытша тұрақта ауыр жағдайда тұрып жатқандарынан хабардар

болдым. Осы орайда, Кашмир басшыларынан оларды суықтан қорғайтын баспанамен, азық-түлікпен қамтамасыз етуін сұраймыз. Егер қазақ босқындарының Пенджабқа өтуіне рұқсат берсеңіздер мұсылман бауырлары ретінде оларға қамқорлық жасар едік», – делінген (ҮР ҰА.F. №239 – W/1941: 318).

Үндістанға жеткен қазақ көшіне мұсылмандар тарапынан көрсетілген көмек жөнінде Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел», Абдуррахман Четиннің «Өмір жолымдағы соңғы көш» атты еңбектерінде жан-жақты баяндалады. Шейх Мұхаммед Абдуллах деген адамның жақсылығын әлі ұмытпаймыз. Біздің қамымызды ойлаған абзал азаматтың әрбір ісі есімізде мәңгі қалып қойыпты. Ол Кашмир мұсылмандарының басшысы. Халық оның атын атамай Шейх Сахиб деп атап кеткен. Бұл ол адамға көрсетілген құрмет еді. Ауылға бірнеше дүркін келіп, жағдайымызбен таныстық. Бір күні Шейх Мұхаммед Абдуллах Елісхан мырзаға хабар жіберіп: 1. Отаннан шығу себептері; 2. Қанша кісімен жолға шыққандығы; 3. Қандай жолдарменен, қалайша Кашмирге жеткендігі; 4. Жол бойында қандай тауқыметтер көргендігі; 5. Кашмир өлкесіне келгеннен кейін қандай оқиғаны басынан кешіргендігі туралы; 6. Бүгінгі лагерьдегі жағдайлары; 7. Болашақтағы мақсаттарының не екендігі туралы мәліметтердің жазып беруін сұрайды. Бұл сұрақтардың жауаптарын білгенімше араб тілінде Елісхан мырзаның шатырында жазып бергенім есімде. Бұдан кейін Абдуллах босқындарға жақсы тамақ берілмей, емін-еркін жүріп-тұруға рұқсат етілмегенін, дәрігерлік көмектің де ойдағыдай болмағандығын айтып, газеттерге мақала жариялады. Жергілікті газеттер арқылы біздің тыныс-тіршілігімізді бүкіл елге жайып, әрі өкімет басшыларына жеткізді. Қысқасы, біздің жоғымызды жоқтап, мұңымызды мұңдады. Жоғарыдағы мәліметтерге қосымша бұдан былай Кашмирде тұру қиын, сондықтан Пәнжап (Пенджаб) өлкесіне өтсек деп өтініш білдірген едік. Өйткені Пәнжаптың тұрғындарының көпшілігі мұсылмандар екен. Ең болмаса, солармен бірге өмір өткізсек деген ойда болдық (Алтай, 2014: 62-63).

«Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі. 1942 жылы Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары» атты Үндістан ұлттық архив қорынан анықталған бұл құжатта Үндістан үкіметі тарапынан қазақтарға берілген қаржылай несиелерге қатысты мәселелер қамтылады. Үндістанға жеткен қазақ босқындарын орналастыру мәселесіне қатысты түрлі департаменттер арасындағы өзара хат алмасуларда, Үндістанның кейбір мұсылман штаттарына Үндістанға жеткен қазақ босқындарын қабылдауды сұрамас бұрын, солтүстік-батыс шекара провинциясы үкіметінің аталмыш мәселеге қатысты көзқарасын күту туралы шешім қабылданған болатын. Біздің қазақтарды қоныстандыру мәселелеріне қатысты өткізілген ведомствоаралық конференцияда таулы жерлерге Низам мен Пенджаб үкіметінің провинцияларынан қазақ босқындарын қоныстандыруға болатын аймақтарды ұсынуды сұрау керек деп шешілді. Мемлекеттік хатшының жазбасының 1-тармағында көрсетілген себептерге байланысты біз солтүстік-батыс шекара провинциясына назар аударуымыз керек деп шешілді. Қазақтардың 400 отбасы Хавеляннан Мансехра мен Баффаға, яғни оларды діттеген жерге жеткізу үшін топтарға бөлу қажет, ал 140 отбасы қолөнершілер мен тоқымашылар есебінде, қазақтардың мал-мүлкі жоқ бөлігі және ешқандай қолөнерді меңгермеген тобы жалға алушылар есебінде қоныстануы керек еді. Қазақ босқындарына қатысты мәліметтерден, бұл қазақтардың руластар мен тайпалар ретінде қоныстануға бейім екендігі белгілі болды. Сонымен қатар оларды жалпы құрлықта, жайылымды жерлерде орналастырғанды дұрыс деп санаймыз, бірақ бәрін солтүстік-батыс шекара провинциясында қоныстандыру мүмкін емес. Осы өзгерген жағдайды шешу үшін солтүстік-батыс шекара провинциясы бізге, мысалы, Хайдарабад пен Бхопал сияқты мұсылман штаттарына қазақтарды қабылдауды және Үндістан үкіметінің алғашқы егіні жиналғанға дейін оларға қаржылық көмек көрсетуін сұрайды. Сонымен қатар, оларды Равалпинди, Пешавар және Кэмпбеллпурда қабылдауға күш салу керек. Кейбір босқындарға көрші штаттармен келісім бойынша Хазар ауданына қоныстануға рұқсат етілген сияқты. Егер солтүстік-батыс шекара провинциясының штаттары немесе Үндістанның басқа бөліктеріндегі штаттар қазақтарды қабылдауға дайын болса, біз оларға осы жерлерге қоныстану үшін тиісті көмек көрсетуге қарсы болмауымыз керек. Біз 170 отбасын қоныстандырудың бастапқы шығындарын жабу үшін бір

отбасына 300 рупий несие беруге келіскенімізді көруге болады. Солтүстік-батыс шекара провинциясының ұсыныстары, егер бұл жоспар жүзеге асырылатын болса, осы бөлімге сөзсіз қосымша шығындар әкелуі мүмкін. Сондай-ақ олардың топтарға немесе рулас тайпаларына бөлінуіне қарсылық білдірудің қажеті жоқ. Біздің № 37 хаттың 4-тармағында оларды өздеріне қолайлы топтармен орналастыру қарастырылған.

Бүгінгі таңда, біз, мұсылман штаттарында, нақтыласақ, Үндістанның Пенджаб, Хайдарабад, Бхопал штаттарына қазақтарды қоныстандыру үшін қолайлы орынды табуға көмектесуін сұрай аламыз. Бізге келіп түскен мәліметтерге қарағанда, қазақтардың саны шамамен 710 отбасына бөлінген 2.800 адамды құрайды. Сондай-ақ, оларды шопандардан, тоқымашылардан, қолөнершілерден және т.б. топтардан тұратын жеке қауымдастық ретінде орналастыруға болады. Баспана салу және басқа да бастапқы шығыстар үшін отбасына 300 рупийден аспайтын сомаға қарыздар және қажет болған жағдайда бір жылға ең аз мерзімге ересек адамға күніне 15 рупий және балаға күніне 7/8 рупий мөлшерінде қосымша қарыздар беріледі делінген (ҮР ҰА.F. №203 – W/1942: 2-5).

Архив құжаттарындағы деректерге сәйкес, Бхопал штатының басшысы Хамидуллах Орталық Үндістан үкіметінің басшыларына Үндістан аумағына жеткен қазақ босқындарын қабылдау мүмкіндігіне қатысты хат жолдаған. Аталған хатта былай деп көрсетілген: «Үндістан үкіметі біраз уақыт бұрын ел аумағына келген қазақ босқындарының бір бөлігін жекелеген үнді штаттарына қоныстандыру мәселесін қарастыруда. Осыған байланысты, Бхопал штаты бұл ұсынысқа қызығушылық танытады, өйткені бізде аталған мақсатқа сәйкес келетін кең жер учаскелері бар. Осы мәселе бойынша толық ақпарат беріліп, қазақ босқындарын штат аумағына қоныстандыру туралы шешім қабылданған жағдайда, Бхопалға көшірілуі мүмкін қазақ отбасыларының нақты саны туралы мәлімет жіберуіңізді сұраймын», – делінген. (ҮР ҰА.F. №203 – W/1942: 98).

Аталмыш көштің куәгері ретінде Халифа Алтай «Алтайдан ауған ел» атты еңбегінде Үндістанға жеткен қазақ көшін мұсылман штаттарына орналастыру мәселесін де баяндайды. Хайдарабад – Үндістанның оңтүстігіндегі мұсылман өлкесі. Осы Хайдарабад өлкесінің басшысы Осман Али мен Орталық Үндістандағы Бопал өлкесінің басшысы Хамидуллах біздер жайлы газеттерден оқып білген соң «сол адамдарды қарауымызға алып, бағамыз» деп өкіметке арыз беріпті. Осы адамдар басқарып отырған өлкелерді көріп қайту үшін Құсман, Хамза, Шақпақбай бастаған бірнеше адам пойызбен жүріп кетті. Көп кешікпей барған адамдар екі өлкені де көріп қайта оралды. Бопалдың (Бхопал) жері салқындау және орманды, таулы, аң-құсы көп екен, тіршілікке қолайлы болуы мүмкін деп келді. Сонымен біраз ауыл Бопалға көшетін болдық. Төрт жүзден астам адам Бопалға көшіп, ал жеті жүзден астамы осы жақта қалатын болды. Құсман тәйжі, Хамза залың, Сауытбай, Қожан, Шақпақбай, Мүтәліп, Сүлеймен, Құсман молда, Қабылбектер ақылдаса келіп, Бопалды жөн көрді. Екінші бір топ Елісхан, Беги, Сәдей, Мардан, Дәуітбай, Қали, Ахмет Қали молда, Қари Хайдарлар бастаған ауылдар Пәкістанның солтүстігіндегі Пішәуір, (Пешавар), Шатрал секілді күні салқындау, таулы жерлерді сағаламақ болды (Алтай, 2014: 67).

Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған «Қазақтардың солтүстік – батыс шекара провинциясынан Бхопалға қоныс аударуы» атты құжатта қазақ босқындарын Үндістан штаттарына, атап айтқанда Бхопал мен Хайдарабад штатындағы қолайлы жер учаскелерімен және қажетті жағдайлармен қоныстандыру мәселесіне қатысты құжаттар берілген. Құжаттағы деректер бойынша, сондай-ақ Үндістан үкіметі тарапынан қазақтардың тұрмыстық жағдайларын жақсарту, мал-мүлкін тасымалдауға қатысты қаржыландыру мәселесі бойынша хаттары және оларды Бхопал штатына орналастыру туралы ресми меморандумы бар. 1943 жылғы 20 қаңтарда арнайы тапсырмалар жөніндегі офицер Хуршид Мұхаммедтің қазақтарды қоныстандыру және олар үшін өзге штаттардан қолайлы орын таңдау мәселесіне қатысты жолдаған хатында бірқатар маңызды мәліметтер келтірілген. Құжатта Солтүстік-Батыс шекара провинциясындағы қазақ лагерінен бес-алты беделді қазақ өкілін Бхопал штатына және басқа да аудандарға апарып, қоныстандыруға ұсынылған жерлермен таныстыру, сондай-ақ олардың аталған аумақтарға қоныстануға дайын екендігін анықтау ұсынылған.

Сонымен қатар, хатта қазақтардың дәстүрлі түрде көшпелі өмір салтын ұстанатын, негізгі кәсібі мал шаруашылығы болып табылатын этнос екендігі атап көрсетілген. Олардың ауыл шаруашылығы саласындағы тәжірибесінің шектеулі екендігі және осы уақытқа дейін егіншілікпен жүйелі түрде айналыспағаны да ескертілген. Дегенмен, қазақтардың жаңа шаруашылық түрлерін меңгеруге бейімділігі жоғары екендігіне байланысты, олардың ауыл шаруашылығы дағдыларын салыстырмалы түрде қысқа мерзімде игере алатыны туралы болжам жасалған.

Құжатта қазақтардың негізгі күнкөріс көзі қой, түйе және жылқы шаруашылығы болғаны көрсетіледі. Алайда көші-қон барысында олар өздерімен бірге алып келген малдарының басым бөлігінен айырылып, қазіргі уақытта шамамен 500-ге жуық мал ғана қалғаны туралы мәлімет берілген, – делінген. (ҮР ҰА.F. №7 – W/1943: 4-5).

1943 жылғы 27 қаңтарда Бхопалдағы саяси агент, подполковник Г.А. Фальконер Орталық Үндістан агенттігіне Үндістан аумағына қазақтарды қоныстандыру мәселесін үйлестіру мақсатында арнайы комитет құру жөнінде хат жолдаған. Аталған хатта былай деп көрсетілген: «1943 жылғы 19 қаңтардағы Орталық Үндістан агенттігінің №317-W жартылай ресми хатына сілтеме жасай отырып хабарлаймын: Орталық үкімет Үндістандағы қазақтарды қоныстандыру мәселесін шешу үшін арнайы ұйым құруды жоспарлап отыр. Бұл ұйым «Қазақтар ісі жөніндегі комитет» деп аталады. Комитет төрағасы ретінде Қорғаныс мәселелері жөніндегі генерал-губернатордың Атқарушы кеңесінің мүшесі тағайындалады. Комитет құрамына: 1) Лакхнаудағы заңгер, заң шығарушы жиналыстың мүшесі; 2) Үндістан үкіметінің Қорғаныс министрлігінің хатшысы; 3) қадағалаушы арнайы офицер кіретін болады», – делінген. (ҮР ҰА.F. №7 – W/1943: 9).

Қазақтардың Бхопалға көшу кезінде өздерімен бірге малдарын да тасымалдау мәселесі туындады. Алайда Үндістан үкіметі қазақтардың қолындағы мал басын түгел тасымалдауға рұқсат бермеді. Сондықтан шамамен жиырмаға жуық малды іріктеп, үкімет есебінен теміржол арқылы жеткізетін болды, ал малдың қалған бөлігін қазақтардың келісімімен Тарнавадағы аукционда сататын болды. Есеп бойынша, аукционда сатылған мал саны – 42, одан барлығы 1611 рупий көлемінде қаражат түскен. Қазақтар Бхопалға жеткен кезде малдарының орнын толықтыру жөнінде шарт қойып, қолда бар малдарын сатуға келісім берді. Аурангабадтағы қазақтарға көмек комитеті белгілеген 2150 рупий көлеміндегі соманы ескере отырып, қазақтардың бұл шарты қабылданды (ҮР ҰА.F. №7 – W/1943: 30).

1943 жылғы 9 сәуірдегі Үндістан үкіметінің қазақтардың шығындары үшін Бхопал штатына алғашқы кезеңде аударған 76,000 рупий сомасына қатысты түсіндірме жазбасында, Үндістан үкіметі Бхопалға қоныстанған қазақтарға келесі несиелерді беруге келісім жасағандығын хабарлайды. 1. Баспана салуға және басқа да бастапқы шығындарға арналған жәрдемақы, 100 отбасы үшін - 30,000 рупий, 2. 100 отбасы үшін мал сатып алуға, оның ішінде қой және басқа мал үшін - 20,000 рупий, 3. 100 отбасына бір жылға дейінгі мерзімге, ересек адамға 15 рупий, балаларға 7/8 рупий белгіленді. Үндістан үкіметі несиенің жалпы сомасы екі кезеңмен берілетіні жөнінде шешім қабылдады: бірінші жартысы қазір, ал екінші жартысы алғашқы қаражат жұмсалғаннан кейін беріледі. Сол себепті қазіргі уақытта олар 76,000 рупий сомасын аударды делінген (ҮР ҰА.F. №7 - W/1943: 32).

Арнайы тапсырмалар бойынша офицер Хуршаид Мұхаммедтің 1943 жылғы 25 наурызда қазақтарды Хайдарабад пен Бхопалға көшіруді ұйымдастыру жөніндегі хатында аталмыш мәселеге қатысты деректер бар. Атап айтар болсақ, темір жол әкімшілігі арнайы поезд ұйымдастырып, оның бір бөлігі Хайдарабад ауданына бөлінген қазақтарға, ал екінші бөлігі Бхопал ауданына бөлінген қазақтарға арналады. Поездың соңғы бөлігін Бхопалда ажыратып, бірінші бөлігін Хайдарабадқа қарай жіберу ұсынылады. Поездағы қазақтар үнді офицерлерінің бақылауында болады. Бхопал және Хайдарабад штаттары осы мақсатта алдын-ала арнайы офицерлер тағайындауы қажет. Арнайы поезд шамамен 1 сәуірдің екінші жартысында жолға шығады деп күтілуде делінген (ҮР ҰА.F. №7 - W/1943: 42).

Орталық Үндістанның хатшысы тарапынан қазақтарды Бхопалға қоныстандыру мәселесі бойынша жасалған жобадағы мәліметтер бойынша, қазіргі уақытта қазақтар Бхопалдан шамамен 7 миль қашықтықта орналасқан Исламнагарда тұрып жатыр делінген. Олардың тұрақты қоныстану орны үшін салынып

жатқан тұрақтары дайын болғанша, олар осы жерде уақытша орналастырылады. Муссондық жауын-шашындар басталғанға дейін олардың жаңа қонысқа көшуіне мүмкіндік туады деген үміт бар. Сол уақытқа дейін оларға күнделікті азық-түлік беріліп отырады, ал олардың құны кейінірек отбасыларға берілетін несиелер есебінен өтелетін болады. Бхопал штатынан алынған ақпараттар бойынша, қазіргі жағдайда қазақтарды несиелерге қатысты мемлекеттік ережелерді қолдану үшін «ауылшаруашылық өндірушілері санатына жатқызуға болмайды. Әдетте ауылшаруашылық өндірушісіне берілетін несие үшін қамтамасыз ету құралы ретінде оның жерінен алынатын өнім немесе оның меншігі саналады. Қазіргі таңда, қазақтар мұндай кепілдік түрін ұсына алмайды. Сондықтан әрбір отбасы басшысынан қоныстандыру кезеңі аяқталғаннан кейін олардың материалдық жағдайы белгілі болған соң айқындалатын мерзімдерге сәйкес барлық берілген несиелерді өтеуге қатысты жеке міндеттеме алу ұсынылады. Қазақтардың бір бөлігі ғана ауыл шаруашылығымен айналысуы мүмкін (көпшілігін осы бағытқа ынталандыруға үміт бар), басқа бөлігі қой және жылқы шаруашылығымен шұғылдануы ықтимал, ал қалғандарына қандай да бір қолөнерді меңгеру немесе уақытша жұмысшы күші ретінде еңбек ету ұсынылатын болады. Қалыптасқан жағдайда, қазақтарға берілетін несиелердің тек сақтықпен берілуі ғана емес, сонымен қатар кезең-кезеңімен, яғни оларды қоныстандыру үрдісінің дамуына байланысты ұсынылуы қажет деген шешім қабылданды. Ауыл шаруашылығымен айналысатындардан несиені өндіру едәуір жеңіл болады, өйткені оны олардың өнімінен өтеуге мүмкіндік бар. Алайда өзге топтар үшін несиені қайтару сөзсіз ұзақ мерзімді талап етеді. Несиелер бойынша пайыздар мәселесіне қатысты Бхопал үкіметі қазақтардың орналасу жағдайында несиелерді пайызсыз беру жөнінде шешім қабылдады (YP ҰA.F. №7 – W/1943: 53-55).

1943 жылы желтоқсанның 18-де қазақтардың Бхопалда қоныстану мәселесіне қатысты Кірістер департаментінің хатшысының Бхопал штатының Саяси департаменті хатшысына жолдаған жазбасында Бхопалға жету үшін 500 рупий жол ақы төлемдерін алу үшін өтініш білдірген 49 қазақтың ішінен Ыдырыс бастаған 31 қазақтан тұратын топ Бхопалдағы қазақ лагеріне келіп жетті делінген. Төменде көрсетілген кестеде Бхопал штатына қоныстану

№	Отбасы басшысының аты-жөні	Отбасы мүшелерінің саны			
		Ер адам	Әйел	Бала	Барлығы
1	Ыдырыс	1	1	4	6
2	Кешбай	3	2	1	6
3	Саидман	2	1	1	4
4	Саудалхан	2	1	-	3
5	Рақыш	1	1	-	2
6	Қайранхан	2	2	-	4
7	Бадас-Жаппар	1	-	-	1
8	Қонысбай	1	-	-	1
9	Үзәлжан	2	3	-	5
10	Шілік Бапай	3	1	-	4
11	Аталбай	3	1	-	4
12	Тоқтан	3	-	-	3
13	Әлпатан	1	1	-	2
14	Нәрижан	2	1	-	3
15	Адам	1	-	-	1
		28	15	6	49

Кесте 1. Бхопал штатына қоныстану мақсатында жол ақы төлемдерін алу туралы өтініш білдірген қазақ отбасыларының тізімі (YP ҰA.F. №7 – W/1943: 82).

Table 1. List of Kazakh families who applied for travel allowance for settlement in the state of Bhopal (UR NA.F. №7-W/1943: 82).

мақсатында жол ақы төлемдерін алу туралы өтініш білдірген қазақ отбасыларының тізімдері берілген. Осы орайда, төменде аталмыш архив құжаттарынан алынған Бхопал штатына қоныстану мақсатында жол ақы төлемдерін алу туралы өтініш білдірген қазақ отбасыларының тізім кестесі берілген (ҮР ҰА.F. №7 – W/1943: 82).

Архив құжаттары бойынша, Бхопал басшылары тарапынан қазақтардың егіншілік және мал шаруашылығымен айналысуына жағдай жасау мақсатында іс-шаралар ұйымдастырылған. Осыған орай, Бхопал үкіметі Бхопал аумағында қазақтар осындай кәсіппен айналыса алатын қолайлы елді мекен табуы керек еді. Матар ауылы таңдалды, онда оларды көшіру жұмыстары толық байсалдылықпен басталды. Әрбір қазақ отбасы үшін күріш және жүгері алқаптары, көкөніс өсіруге арналған учаскелер ұйымдастырылды, сондай-ақ өсіру үшін мал берілді.

Бірақ бірнеше күннен кейін қазақтар егістікке ешқашан қол тигізбегені, ауыл шаруашылығы туралы мүлдем ештеңе білмейтіні және оған тіпті немқұрайлы қарайтыны белгілі болды. Біз әр қазақ отбасына бөлек бөлінген күріш және жүгері алқаптары мен көкөніс учаскелерін қоршадық. Түнде қазақтар қоршауды алып тастап, өсіп келе жатқан егінге малдарын жайылымға шығарды. Біз қазақтарға аптасына үш рет ет жеткізуге келіскенімізбен, қазақтар біз өсіруге берген малды жасырын түрде сойып тастады. Біздің барлық талпыныстарымызға қарамастан, қазақтар егіншілер емес екендігі және оларды аталмыш кәсіппен байыпты айналысуға мәжбүрлеу мүмкін еместігі анықталды. Оларды Бхопалға қайтаруға тура келді, онда олар қолөнермен айналысты, бірнеше қазақтар шатыр фабрикасында және былғары бұйымдарын шығаратын әртүрлі зауыттарда жұмысқа орналасты, ал қазақтар үшін Путлигарда оларды әртүрлі қолөнер түрлеріне үйрету үшін өнеркәсіптік орталық ашылды. Олар бір жерде отыру арқылы жасай алатын әрекеттерде пайдалырақ екені анықталды (ҮР ҰА.F. №7 – W/1943: 123-125).

Қорытынды

1947 жылы бірнеше жылғы ұлт-азаттық күрестің нәтижесінде ағылшындардың қол астында болып келген Үндістан және Пәкістан азат болды. Аталмыш саяси оқиғадан кейін Пәкістан мен Үндістан бөлініп, Пәкістан үкіметі құрылды. Бхопалда және Үндістанның қайсыбір жерлеріне шашырай қоныстанып кеткен қазақтардың бәрі Пәкістанға жиналды. 1947 жылдан 1953 жылға дейін қазақтар Пәкістанда тұрды. Қазақтар Пәкістанның 1-ші Лахор, 2-ші Пешавар, Равалпинди, Мардан секілді қалаларына орналасты. Аталған көштің куәгерлерінің естелік еңбектерінде келтірілген мәліметтерге сәйкес, 1951 жылы Түркия мемлекетінің шетелдегі қазақ босқындарын қабылдауға дайын екендігі туралы хабар тарай бастаған. Осыған байланысты көш ақсақалдары бас қосып, ақылдаса отырып, Түркия үкіметіне ресми түрде өтініш білдірген. Нәтижесінде, олардың арыз-өтініштері қабылданып, 1953 жылдан бастап қазақ босқындары Түркия аумағына қоныс аудара бастаған. Гималайдан соң Үндістан, Пәкістан және мұхит-теңіздерден өтіп, араб елдерін де артқа тастап келіп, табан тіреген ең соңғы мемлекетіміз – Түркия Республикасы болды деп жазады Абдуррахман Четин (Четин, 2016: 87).

Зерттеу нәтижелері XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы қазақтардың Гималай, Тибет арқылы Үндістан бағытымен жүзеге асқан көші кездейсоқ немесе оқшау құбылыс емес, аймақтық және халықаралық деңгейдегі саяси үдерістермен тікелей байланысты болғанын көрсетеді. Архив құжаттары қазақ көшінің ауыр әлеуметтік-демографиялық салдарын, жол бойындағы шығындар мен гуманитарлық дағдарысты, сондай-ақ босқындардың Үндістан аумағына жеткеннен кейінгі құқықтық және әкімшілік мәртебесінің күрделілігін айқындай түседі. Аталмыш архив деректері көші-қон тарихын ұлттық шеңберден шығарып, кең аймақтық деңгейде қарастырудың маңыздылығын көрсетеді.

Қорыта келгенде, Үндістан ұлттық архив құжаттары қазақтардың XX ғасырдың ортасындағы трансшекаралық көші-қонын зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Бұл зерттеу бұрын ғылыми айналымда болмаған тың құжаттарды енгізу арқылы қазақ тарихының көші-қон мәселесін жаңа деректік және методологиялық деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, орталық және оңтүстік Азия тарихының тоғысындағы қазақ диаспорасының қалыптасу үдерістерін терең түсінуге жол ашады.

Дереккөз

ҮР ҰА – Үндістан Республикасының Ұлттық архиві

Әдебиет

1. Алтай Х., 2014. Алтайдан ауған ел. Алматы. 272 б.
2. Алдабек Н.Ә., 2003. Тарихы талқыға толы Шыңжаң. Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. 432 б.
3. Қара Ә., 2016. Қазақтардың Түркияға көші (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері). Алматы: Орхон. 136 б.
4. Мендикулова Г.М., 1997. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алма-Ата: Ғылым. 265 с.
5. Рахметұлы С., 2017. XX ғасыр. Оспан – Чойбалсан (1912-1949 жж.). Астана: Фолиант. 300 б.
6. Четин А., 2022. Өмір жолымдағы соңғы көш. Алматы: AmalBooks баспасы. 560 б.

Sources

UR UA – Undistan Respublikasynyn Ulttyq arkhivy [National Archives of the Republic of India]

References

1. Altay H. 2014. Altaydan Augan el [People came from Altay]. Almaty. 272 p. [in Kazakh]
2. Aldabek N.A., 2003. Tarikhy talqıga toly Sınjan [History Full of Controversies of Xinjiang]. Almaty: Al-Farabi atyndagı Qazaq Ulttyq universiteti. 431 p. [in Kazakh]
3. Qara A., 2016. Qazaqtardyn Turkiyaga koshi (Qozan wazir aqsaqaldyn auyzsha derekterı) [Migration of Kazakhs to Turkey (Oral Sources of Khojan Vazir Aksakal)]. Almaty: Orkhon. 136 p. [in Kazakh]
4. Mendikulova G.M., 1997. Istoricheskie sud'by kazahskoj diaspory. Proiskhozhdenie i razvitie [Historical Fate of the Kazakh Diaspora. Origin and Development]. Alma-Ata: Gylym, 265 p. [in Russian]
5. Rahmetuly S., 2017. XX gasyr. Ospan – Chojbalsan (1912–1949 zhzh.) [20th Century. Ospan – Choibalsan (1912–1949)]. Astana: Foliant. 300 p. [in Kazakh]
6. Chetin A., 2022. Omir jolymdagı songy kosh. [My Last Migration in Life]. Almaty: AmalBooks baspasy. 560 p. [in Kazakh]

***Бисенова Г.А.[1], Отепова Г.Е.[2], Болдыков Ж.Б.[1]**
[1]Национальный центр рукописей и редких книг, Астана, Казахстан
[2]Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан
*e-mail: bisenova.1966@inbox.ru

ИСТОРИЯ МИГРАЦИИ КАЗАХОВ ЧЕРЕЗ ГИМАЛАИ: НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА ИНДИИ

Аннотация. В статье анализируется история казахского переселения, начавшегося в регионе Алтая в 1930-1950-е годы и прошедшего через Гималаи и Тибет до территории Индии на основе документов, выявленных в фондах Национального архива Индии. Документы Национального архива Индии, представляющие ценные источники по истории казахской миграции из Алтая в 1930–1950-х годах, введены в научный оборот. В частности, это официальные записи, административные отчеты и переписки, касающиеся данного переселения и позволяющие более четко определить политику административных структур Индии в отношении казахских беженцев. В статье были использованы методы научного анализа исторической информации,

их систематизации и сравнительного анализа. Результаты исследования дополняют историю казахской диаспоры в пространственном и источниковедческом аспектах и выявляют источниковый потенциал документов Национального архива Индии в изучении проблемы переселения казахов. Документы Национального архива Индии расширяют источниковую базу изучения переселения казахов, начавшегося с Алтая и прошедшего через Тибет, Индию и Пакистан до Турции, а также позволяют по-новому рассмотреть исторические связи между центральной и южной Азией. Кроме того, выявленные в ходе исследования архивные материалы содержат сведения о маршрутах миграции казахских беженцев, районах их расселения и административных решениях принимающей стороны, что способствует более глубокому пониманию причин и последствий данного миграционного процесса.

Ключевые слова: Национальный архив Индии, переселения казахов, Гималаи,Тибет, Индия, официальные записи, отчеты, переписки.

Для цитирования: Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. История миграции казахов через Гималаи: на основе документов Национального архива Индии // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С.140-154 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12

***Bissenova G.A.[1], Otepova G.E.[2], Boldykov Zh.B.[1]**

[1] National Center of Manuscripts and Rare Books, Astana, Kazakhstan

[2] A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

*e-mail: bisenova.1966@inbox.ru

MIGRATION HISTORY OF KAZAKHS THROUGH THE HIMALAYAS: BASED ON DOCUMENTS FROM THE NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Abstract. The article examines the history of Kazakh migration from the Altai region during the 1930s–1950s, which passed through the Himalayas and Tibet to the territory of India, based on documents identified in the collections of the National Archives of India. The documents of the National Archives of India, which are valuable sources on the history of Kazakh migration from Altai in the 1930s–1950s, have been brought into scholarly circulation. The sources include official records, administrative reports, and correspondence, which provide insights into the policies of Indian authorities toward Kazakh refugees. It aims to conduct a comprehensive study and introduce these archival materials into scholarly circulation, as they represent valuable sources for understanding this migration. The study employs historical source analysis, systematization, and comparative methods. Its findings contribute to the history of the Kazakh diaspora by expanding both the spatial and source-based understanding of migration, tracing routes through Tibet, India, Pakistan, and Turkey. Identified archival materials shed light on migration routes, settlement areas, and administrative decisions of host authorities, offering a deeper understanding of the causes, consequences, and historical connections between Central and South Asia.

Keywords: National Archives of India, Kazakh migration, Himalayas, Tibet, India, official records, reports, correspondence.

For citation: Bissenova G.A., Otepova G.E., Boldykov Zh.B. Migration history of Kazakhs through the Himalayas: based on documents from the National Archives of India // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 140-154 (in Kaz.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12

Авторлар туралы мәлімет:

Бисенова Гүлсім Алдабергенқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің жетекші сарапшысы, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы», Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0001-6435-0187

Өтепова Гулфира Елубайқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

ORCID:0000-0003-3495-4200

Scopus ID: 57194518893

Болдыков Жандос Бекділдаұлы, PhD, директор, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы», Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0004-1135-0644

Scopus ID: 57210749369

Сведения об авторах:

Бисенова Гулсим Алдабергенкызы, кандидат исторических наук, доцент, ведущий эксперт отдела организации научно-исследовательской работы, РГУ «Национальный центр рукописей и редких книг» Министерства культуры и информации РК, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0001-6435-0187

Отепова Гулфира Елубайкызы, доктор исторических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан.

ORCID:0000-0003-3495-4200

Scopus ID: 57194518893

Болдыков Жандос Бекдилдаулы, PhD, директор РГУ «Национальный центр рукописей и редких книг» Министерства культуры и информации РК, Астана, Республика Казахстан.

ORCID:0009-0004-1135-0644

Scopus ID: 57210749369

Information about authors:

Gulsim Aldabergenkyzy Bissenova, Candidate of Historical sciences, Associate Professor, Leading Expert of the Department for Organization of Research Activities, National center of manuscripts and rare books, Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID:0009-0001-6435-0187

Gulfiya Elubaykyzy Otepova, Doctor of Historical sciences, Professor, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

ORCID:0000-0003-3495-4200

Scopus ID: 57194518893

Zhandos Bekdildauly Boldykov, Doctor of Philosophy (PhD), Director, National center of manuscripts and rare books, Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID:0009-0004-1135-0644

Scopus ID: 57210749369

ҒТАМР 03.20 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.13

***Мырзаханов Ә.Е., Мұсағалиева А.С.**
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
*e-mail: 87080077500@mail.ru

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АҚТАЛУЫ: ЖАҢА ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлын саяси репрессия құрбаны ретінде ақтау үдерісінің кезеңдері жаңа архив деректері негізінде талданады.

Осы күнге дейін кеңестік кезең тарихындағы ең өзекті мәселелердің бірі саяси репрессия екендігі белгілі. Тоталитарлық жүйе құрбандарының нақты саны әлі күнге дейін белгісіз, себебі сотсыз, үкімсіз атылғандардың саны қаншама. Қазақ тарихындағы атылғаннан кейін де тағдыры таласқа толы болған сондай тұлғалардың бірі Шәкәрім Құдайбердіұлы болды.

Мақаланың мақсаты – ақынның ақталуына қатысты құпиясыздандырылған жаңа архив деректерін талдау. Осыған сәйкес 1950 жылдардың аяғында басталып, 1980 жылдардың соңына дейін созылған ақтау үдерісінің кедергілері, айғақтардың бұрмалануы және Ахат Құдайбердиевтің әділдік жолындағы күресі қарастырылады. Басты назар Шыңғыстау көтерілісін ұйымдастырушы ретінде ОГПУ-дің Шәкәрім туралы оперативтік-барлау мәліметтері мен бұл істің нүктесін қойған 1980 жылдың аяғында құрылған Мемлекеттік комиссияның жұмысын зерделеуге аударылды.

Деректік негіз ретінде ҚР Президентінің архиві материалдары және тың, ғылыми айналымға әлі де толық енбеген ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің құжаттары, Шәкәрімтанушы ғалымдардың еңбектері қолданылған. Сондай-ақ қайраткердің ақталуы және мәселенің талқылануы барысында мерзімді басылымдарда Мемлекеттік комиссия мүшелері мен басқа да ғалымдардың жарияланымдары пайдаланылды.

Мақаланың негізгі әдіснамалық ұстанымдары: тарихилық, объективтілік, жан-жақтылық, пәнаралық байланыс. Зерттеудің негізін құрайтын материалдар хронологиялық тәртіпте талданған.

Зерттеу нәтижесінде Шәкәрім Құдайбердіұлына қатысты тергеу материалдары, тағылған айыптар мен сол айыптардан ақтау үдерісі толыққанды талданып, оқиғалар хронологиясы жаңа деректер негізінде толықтырылды.

Кілт сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, репрессия, ақтау, мемлекеттік комиссия, саяси қуғын-сүргін, архив.

Дәйексөз үшін: Мырзаханов Ә.Е., Мұсағалиева А.С. Шәкәрім Құдайбердіұлының ақталуы: жаңа деректерді талдау // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). бб. 155-167 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.13

Кіріспе

Кеңес өкіметі жылдарында саяси репрессияларға ұшыраған қазақ зиялыларының ішінде ең күрделі тағдыр Шәкәрім Құдайбердіұлына тиесілі еді. Шәкәрім Құдайбердіұлы – ұлы ақын Абай Құнанбайұлының немере інісі. 1858 жылы Семей қаласына жақын Шыңғыстау бөктерінде дүниеге келген. Жеті жасында әкесінен айырылған Шәкәрім Абай айналасындағы адамдардан тәрбие, білім алады. Алғашқы өлең жолдарын жеті жасынан жазып, артынша ақындыққа, ғылымға, білімге, қоршаған ортаны, қоғамдық құбылыстарды тануға деген құштарлығы арта түседі. Орыс, араб, парсы, түрік тілдерін

өздігімен игеріп, Мекке, Стамбұл қалаларында болғаны белгілі.

Шәкәрімнің өмірінің соңғы жылдары 1929-1931 жылдардағы тарихи оқиғаларға сай келді. Бұл кезде Кеңес өкіметінің экономикалық қайта құрулары жүріп жатты, оның ішінде қазақ байларын тәркілеу, «кулактарды» жою, қазақ шаруашылықтарын отырықшыландыру (седентаризация) үдерістері дәстүрлі қазақ қоғамын жоюға бағытталды. Осының әсерінен Қазақстанда жаппай халық көтерілістері мен наразылықтары басталды, адамдар өкіметке ашық қарсылық білдіріп, ет, мал және астық дайындау бойынша жоғары салықтарға наразылықтар білдірді, мемлекеттің күштеу саясатына қарсы шықты. Ел ішінде беделді, танымал азамат ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлы аталған тарихи оқиғалардан қалыс қала алмады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада ҚР Президентінің архиві материалдары және ғылыми айналымға әлі де толық енбеген ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің құжаттары қолданылған. Сондай-ақ қайраткердің ақталуы және мәселенің талқылануы барысында мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалар, Мемлекеттік комиссия мүшелерінің, жалпы алаш арыстарын ақтау жұмыстарына қатысқан қоғам қайраткерлерінің естеліктері пайдаланылды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының өмір мен шығармашылығына арналған еңбектер аз емес. Алайда, солардың арасында оның ақталуы жайлы ашылып жазылған еңбектер саусақпен санарлық. Ақынды ақтау мәселесінің басынан бастап, сол үдерістердің арасында бастама көтеріп жүргендердің бірі және өмірінің соңына дейін күрескен оның баласы Ахат Шәкәрімұлы. 1986 жылы Мәдениет министрлігінің арнайы шешімімен Ахат Құдайбердиевтің жеке архиві (барлығы 153 сақтау бірлігі) зайыбы Бәтима Жәкеновадан қабылданған болатын. Жеке қорда Шәкәрім Құдайбердіұлының ақтау мақсатында жоғарғы органдарға жазған хаттарының көшірмелері, 1958 жылы КСРО-дің Бас прокуратурасынан әкесінің ақталуына қатысты анықтамалар, Н.С. Хрущевке жазған хаты т.б. сақталған. Осы және өзге де алаш зиялыларына қатысты сот процестері мен олардың ақталуына қатысты құжаттарды жинақ етіп шығарып, ғылыми айналымға енгізген жазушы, алаштанушы Тұрсын Жұртбай (Жұртбай, 2011). Автордың бұл еңбегіне сол уақытқа дейін құпия сақталып келген алаштықтарға қатысты НКВД, ОГПУ, КГБ құжаттары енген. Сонымен қатар, «Шәкәрім мұрасы қалай ақталды?» деп аталатын мақаласында ақынды ақтау процесін егжей-тегжейлі баяндаған (Жұртбай, 2019).

1988 жылғы ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия жұмысы шеңберінде алаш қайраткерлерінің, соның ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының ісіне жеке тоқталып, оның қиындықтарын өз еңбегінде суреттеген, комиссия төрағасы болған Жабайхан Әбділдин болды (Әбділдин, 2003: 111).

Жалпы ақынның қайраткерлігін, өмірі мен шығармашылығын зерттеуге арналған еңбектердің көптігіне қарамастан, оны ақтау мәселесіне арналған нақты еңбектер жоқ, тек мақала түрінде жарық көрген авторлардың жарияланымдарын кездестіруге болады. Шәкәрім шығармашылық мұрасының ақталуы жайлы, алаштанушы, Шәкәрімтанушы, Абайтанушы ғалымдардың еңбектерінде нақты осы мәселеге ішінара ғана тоқталып өтеді.

Мақаланы жазу барысында тарихи зерттеудің жалпығылыми және арнайы әдістері қолданылды. Атап айтқанда, архивтік құжаттарды зерделеу негізінде деректанулық талдау әдісі, құпиясыздандырылған материалдарды саралау барысында тарихи-талдау (аналитикалық) әдісі пайдаланылды. Шәкәрім Құдайбердіұлының ақталу үдерісін кезең-кезеңімен қарастыру мақсатында тарихи-хронологиялық әдіс қолданылды. Сонымен қатар, тергеу материалдары мен түрлі дереккөздерді өзара салыстыру арқылы салыстырмалы талдау әдісі, архив құжаттары мен ғылыми еңбектерді жүйелеу барысында жүйелеу және жинақтау әдістері пайдаланылды. Зерттеу барысында тарихилық, объективтілік және жан-жақтылық қағидаттары басшылыққа алынды.

Талдау

Әу бастан Кеңес өкіметі Шәкәрім секілді білімді, оқыған адамды ұнатпады, оның үстіне байдың баласы, дінге жақындығы да бар. Оған қойылған айыптар жыл өткен сайын көбейе берді. Қайраткердің 1931 жылғы Семей облысындағы Шыңғыстау көтерілісінен кейін қарулы топ құрып, Кеңес өкіметіне қарсы наразылықтарды басқарғаны, қарулы

қақтығыстарға қатысқаны туралы ақпараттар ОГПУ қызметкерлері тарапынан жинала берді.

Шәкәрім Құдайбердіұлы туралы естеліктерді, деректерді жинастырған және оның ақталуы туралы зерттеген, жазушы-ғалымдардың бірі Тұрсын Жұртбай болды. Алайда, зерттеу барысында ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві құжаттарын толық талдауға мүмкіндігі болмағанын байқай аламыз. Оның өзіндік себебі де бар. Бұл құжаттар 2020 жылғы Мемлекет басшысының «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» №456 Жарлығына сәйкес құрылған мемлекеттік комиссия жұмысы барысында ғана құпиясыздандырылып, ғылыми айналымға енгізу мүмкіндігі пайда болды.

Мемлекеттік комиссия жұмысының шеңберінде Бас прокуратура 2,4 миллионнан астам материалдарды, ҰҚК 1,5 мыңнан астам архив істері мен құжаттарды, ІІМ 5,3 мыңнан астам құжаттарды құпиясыздандырды (Қарин, 2022). Осы құжаттардың ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлына да қатысты құжаттар болды.

Алынған нәтижелер

Негізгі мәліметтерді көрсетіп өтелік: 1931 жылғы 15 қазанда ОГПУ-дің жасаған ішкі «бандылардың» кестесінде Семей оперативті секторында Шәкәрім Құдайбердиевтің тобы туралы да мәліметтер бар. Оның тобында 23 атты адам болғаны, олардың 7 винтовкасы болғаны, 16 аңшы мылтығы болғаны айтылады. Осы жылдың 3 қыркүйегінде көтерілісшілер Шыңғыстау ауданының орталығы Қарауыл ауылына шабуыл жасады деп көрсетілген (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 488-іс, 149-п.). Ал 1 қарашада жасалған ОГПУ ПП Шыңғыстау ауданы бойынша оперативті барлау мәліметінде Бақанас ауылында (Қарауыл аудан орталығынан оңтүстік-шығысқа қарай 70 км, Семей қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 100 км) пайда болған көтерілісшілердің басшылары арасында оның да аты-жөні кездеседі. Көтерілісшілер жеңілген соң, Шәкәрім мен оның баласы Зиятпен 23 адамды басқарып, ауданның шеткері жерлерге кетті делінген (ҚР ПА 141-қ., 1-т., 5052-іс, 10–23-п.). Ал 31 желтоқсандағы ОГПУ ПП оперативті барлау мәліметінде: «Шыңғыстау ауданының аумағында жұмыс істеген Шәкәрім Құдайбердиевтің бандасы Шұбартау ауданының 13-ші және 14-ші ауылдарына көшті. Әбішевтің комотрядына басшылық ету 22 қазанда Керегетас тауларында (Қарауыл аудан орталығының оңтүстік-батысында 50 шақырым) банданы қуып жеткен жедел қызметкер Қарасартовқа жүктелді. Атыс кезінде басшы Құдайбердиев Шәкәрім қаза тауып, одан 23 патроны бар 1 винчестер, 2 жылқы және 1 түйе тәркіленді» (ҚР ПА 141-қ., 1-т., 5052-іс, 1–9-п.). Осы мағлұматтарға сүйенген МҚК (КГБ) қызметкерлері Шәкәрімді көтеріліс басшысы немесе қатысушысы деп білді.

1950 жылдарда жасалған Қазақ КСР МҚБ анықтамасында да осы құжаттар сарапталып, төмендегідей айыптауларды толықтырды: «Семей облысы бойынша МҚБ-да сақталған №639, 2246, 2643 архив-тергеу істерін, сондай-ақ басқа да материалдарды зерттеу арқылы 1931 жылдың қыркүйегінде Семей облысының қазіргі Абай ауданының аумағында байлар арасынан ұлтшыл элементтермен көтеріліс ұйымдастырылып, Қарауыл аудан орталығына қарулы шабуыл жасалғаны анықталды. Бандиттік қарақшылыққа барлығы 300-ге жуық адам қатысты, олардың біраз бөлігі Қытайға қашып үлгерді, ал 17-ге жуық белсенді қатысушыларды ОГПУ органдарымен тұтқындалып, арнайы кеңеспен сотталды. Сол кезеңдегі тергеу материалдары куәгерлердің, оның ішінде банданың айыпталушы қатысушыларының айғақтарымен, көтеріліс пен бандиттік топты құру инспираторларының бірі алашордалық Құдайбердиев Шәкәрім екендігі анықталды, 1859 жылы туған (Абай Құнанбаевтың туысы, сондай-ақ жазушылықпен айналысқан) екендігі дәлелденді. Құдайбердиев Шәкәріммен бірге оның кіші ұлы Зият көтеріліске белсенді қатысты, ол бандыны талқандағаннан кейін Қытайға қашып, сол жақта қайтыс болды. 1931 жылы бандгруппаларға қарсы көптеген операциялардың бірі кезінде Шәкәрім Құдайбердиев тауда өлтірілді. Оның қолында оқтарымен қоса мылтық (винчестер) және ат болды. Тергеу барысында банданың бұрынғы мүшелері де, куәгер ретінде жауап алынған басқа адамдар да Шәкірім Құдайбердиев пен оның ұлы Зияттың қылмыстық әрекеттері туралы егжей-тегжейлі айғақтар беріп, олардың дұшпандық сөздері мен қылмыстық әрекеттерінің нақты мысалдарын келтірді» (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс, 2-п.).

Аталған көтерілістерге қатысушылар 1926 жылғы РКФСР Қылмыстық Кодексінің

58, 59 баптары бойынша сотталды. 58 баппен сотталғандардың біразы 1980 жылдардың аяғында ақталды, 59-баппен сотталғандар ақталмады. Сондықтан да, Шәкәрімге қойылған айыптаулар өте қиын болды, бұл баппен сотталғандар тіпті 1993 жылғы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңы бойынша да ақталмады. Аталған заңның 6-бабына сәйкес соттар негіздеп айыптаған, сондай-ақ сот емес органдардың шешімдерімен қылмыстық жауапкершілікке тартылған, істерінде мына төмендегі жасаған қылмыстары жеткілікті дәлелденген адамдар ақталуға жатпайды:

а) шетелге қашып немесе ұшып кетуден басқа Отанды сатудың барлық формалары; қарулы көтеріліс немесе қарулы бандылар құрамында Республика аумағына революцияға қарсы мақсатта басып кіру және олар жасаған кісі өлтірулерге, басқа да күш көрсету әрекеттеріне; тіміскілік, терроризм актісі, бүлдіру әрекеттеріне қатысу;

б) жай халық пен әскери тұтқындарға қатысты күштеу әрекеттері, сондай-ақ Ұлы Отан соғысы кезінде осындай әрекеттер жасауына басқыншылар мен Отанын сатқандарға деп берушілік;

в) қарулы бандыларды ұйымдастыру және олар жасаған кісі өлтірулерге, басқа күштеу әрекеттеріне қатысу (Қазақстан Республикасының Заңы, 1993).

Бірақ, 1932 жылғы 22 ақпандағы ОГПУ аудандық бөлімшесі бастығының қаулысымен Құдайбердиев Шәкәрім қайтыс болғаннан қылмыстық құдалау тоқтатылды. Осылайша, Құдайбердиев Шәкәрім ешқандай сотта сотталған жоқ, оған қылмыстық іс те ашылған жоқ (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс, 1-10-п.). Бірақ, қайраткер туралы айтуға, шығармаларын оқуға тыйым салынды.

Қайраткерге қарсы ешқандай қылмыстық істің ашылмауы, оның сотталмаған фактісі оның ақталуы мәселесін Кеңес өкіметі жылдарында қайта көтеруге мүмкіндік берді. Себебі, жазалаушы отряд мүшелері Шәкәрімді сотсыз, үкімсіз далада атқан болатын. Оның ақталу ісін екінші баласы Ахат Құдайбердиев көтереді. Шәкәрімнің Айғаншы есімді әйелінен туған Ахат (Ғабдулахад) бірнеше жыл бойы түрмеге жабылып, «халық жауы», «бандиттің ұлы» ретінде қуғын-сүргінге ұшырап, Сібірге жер аударылды. Шәкәрімді «халық жауы» деген айыптауларға қарамастан, Ахат әкесінің мұрасын жинау қызметін тоқтатпады, ол Шәкәрімнің әдеби мұрасы мен өлеңдерін жинап, оларды екі томға орналастырып, музейлер мен кітапханаларға таратты. Ахат әкесінің ақталатындығына үмітін үзбеді және Шәкәрімнің кінәсіздігі туралы үнемі мемлекеттік органдарға хат жазып отырды. Бұл ұмтылысында ол жалғыз болған жоқ, оны қазақ зиялылары қолдады (Кудайбердиев Шакарим, URL). Балалар әкелер үшін жауап бермеуі керек» ұраны шыққан кезде ол Сталинге тікелей хат жазып, соңында бостандыққа ие болды.

Қазақтың басынан өткен зар заман тынышталып, алапат соғыс біткен соң, 1950 жылдардың аяғында Шәкәрімді ақтау ісі көтерілді. Алғаш рет 1955 жылдың қаңтар-сәуір айларында Қазақстан Орталық Комитеті жүргізген қайраткердің өмірі туралы тексерісте (ҚР ПА 811-қ., 23-т., 171-іс, 2-7-п.) жоғарыда көрсетілген мәліметтер қайта шығады. Осы мәліметтер құзырлы органдар тарапынан қайта куәгерлерден де сұралды, содан соң оны «1931 жылғы бандылық көтерілістің басшысы» деген шешімге келеді. Бірақ ақталу үдерісі тоқтамайды.

1958 жылы Ахат әкесін ақтауды сұрап, КСРО Бас Прокурорына арыз жолдады, себебі оның өтінішінде әкесі көтеріліске де, ауылдардағы бандиттік рейдтерге де қатысы жоқ делінді (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс, 1-п.). Ақынның ұлы Ахаттың жоғарыға жіберген арызы негізінде Семей облыстық прокуратурасы 1958 жылы тексеріс жүргізеді, сөйтіп ақтаудан бас тарту туралы материалдарға қорытындыны қосып, қайта Бас прокуратураға жібереді. Ал Бас прокуратура ол жіберілген материалдармен келіспей, 1958 жылдың 28 қарашасындағы қаулымен Ш. Құдайбердиевтің ісін қысқартып, оны ақтайды. Негізгі себеп, жоғарыда көрсеткеніміздей, қайраткердің үстінен қылмыстық іс ашылмауында еді. Себебі прокуратурада алдымен қылмыстық істер сақталды, оның ішінде көтерілісшілер тізімі де бар. Ол тізімде Шәкәрімнің аты-жөні кездеспейді, өйткені ұрыс даласында немесе ауылдарда ОГПУ қызметкерлері атып кеткен адамдар сотталмаған еді, ал ақтау үдерісін жасау үшін процедура бойынша қылмыстық істері көтерілетін. Бұл жерде КСРО прокуратурасы заңдық тұрғыда қарады деуге толық негіз бар.

1961 жылы Ахатқа 30 жылға жуық құр

құдықта жатқан әкесінің сүйегін қазуға рұқсат етілді, оны ұлы ұстазы Абай зиратының жанына қайта жерледі.

Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті жоғарыдан ақталып келгеніне қарамастан, Шәкәрім ісін тоқтатпады. Қазақ КСР Бас Прокурордың тапсырмасы бойынша Семей облысының прокуратурасы тағы да 1959 жылы Құдайбердиев Шәкәрім бойынша тергеу жүргізді (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс, 1-10-п.). Олардың жасаған анықтамасында төмендегідей беріледі: «Тағы бір айта кетерлік жайт, 1931-1940 жылдары айғақ берген бірқатар тұлғалар 1959 жылы қайталап жауап алу кезінде жауаптарын өзгерткен немесе мүлдем бас тартып, сенімсіз, кейде мүлдем негізсіз дәлелдер келтірген. Осылай жиналған айғақтарды негізге ала отырып, Семей облысының прокуратурасы Құдайбердиев Шәкәрімнің іс-әрекетінде қылмыс құрамының болмауына байланысты істі қысқарту туралы қаулы шығарды. Кейін белгілі болғандай, бұрынғы айғақтарында куәгерлердің басқаша жауап беру себебінің бірі ретінде оларды 1900 жылы туып, 1984 жылы қайтыс болған Құдайбердиевтің ұлы – Құдайбердиев Ахаттың көндіруі және Құдайбердиев Шәкәрімнің шығармаларын басып шығару қажеттілігі туралы еңбек ардагерлері атынан Қазақстан Компартиясы ОК-не хат жазуға көндіруі себеп болған» (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс, 2-п.). Бірақ, нақты дәлелдері болмады, сол баяғы құжаттарды алға тартып отырды.

Бұл туралы 1962 жылы 27 тамызда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасының орынбасары А.Тлеулиев Партия тарихы институты басшысының орынбасары П.М. Пахмурныйға ақпарат берді (Жұртбай, 2008: 44-45). Онда алаш зиялыларының Кеңес билігіне қарсы бағытталған әрекеттері мен қызметтері баяндалады. Олардың арасында, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиевтер бар. Назар аударатын мәселе – 1958-1960 жылдарда аталған зиялылардың істері ақтауға байланысты көтерілген. Олардың ішінде, екі адамға ғана іс тоқталды, Шәкәрім 1958 жылы, М. Жұмабаевқа 1960 жылы ақталды. Бірақ, қосымша жүргізілген тексеру барысында жиналған материалдар негізінде Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Ш. Құдайбердиевтің ақталуы негізсіз деп хабарлаған.

Дегенмен де Шәкәрімді толық саяси ақтауға ұмтылыстар тоқтаған жоқ. Оған әсер еткен «жылымық» жылдар болатын. Оларға қарсы құзырлы орган қызметкерлері де, коммунистер де болғаны рас. 1950 жылдардың аяғы мен 1970 жылдарда осы күрес шиеленісе берді.

Өз естелігінде Қазақ КСР Халық жазушысы Х. Ерғалиев «Қазақ әдебиеті» газетінде 1959 жылы ақынның өлеңдері жарияланғанда, құзырлы органның біраз бұрынғы қызметкерлерінің қарсы болғандығын жазады. Тіптен Шәкәрімге қатысты 1963 жылы құрылған комиссияның шешімі де ештеңенің өзгермейтінін жеткізді. 1917 жылдары Шәкәрім мұраларын талдауға арналған Мүсілім Базарбаевтың докторлық диссертациясында, Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Ысқақ Дүйсенбаевтың энциклопедиялық анықтамалықтарда ақын туралы мақаланың орын еншілеуі, 1978 жылы Ленинградта жарыққа шыққан «Поэты Казахстана» жинағына ғалым, белгілі жазушы Мұхтар Мағауиннің батыл әрекеттері мен табандылығының арқасында, Шәкәрім өлеңдерінің орын табуы, Әнуар Әлімжанов пен Әбдіжамал Нұрпейісов сынды оқырмандарға танымал жазушылардың «Литературная газетада» Шәкәрім мұрасы жайындағы бірнеше мақалалары жарық көруі басын қауіпке тіккендердің батыл әрекеті еді (Бес арыс, 1992: 77). Атап өту керек, сол заман тұрғысынан бұл әрекеттер батылдыққа жатты, ақынның мұраларын қолдаушылар қаһарлы құзырлы орган қарамағына бірден ілігетін.

1970 жылдардың ортасында Алаш қайраткерлерін ақтауға байланысты ашық хат ұйымдастырып, өз ой-пікірін білдірген Ә. Бектасов болды. Ә. Бектасов 1938 жылдың тамызынан 1940 жылдың наурызына дейін Жер шаруашылығы комиссары, 1940 жылдың наурызынан 1942 жылдың қаңтарына дейін Су шаруашылығы комиссары, 1942 жылдың қаңтарынан қазанынан Қазақ КСР Совхоздар халық комиссары (Наркомы Казахстана, 2007: 84) қызметтерін атқарған.

Қазақстан Коммунистік партиясы XVI съезі мен Кеңес одағы коммунистік партиясы XXV съезіне жазған хатында Ә. Бектасов қазақ әдебиетінің негізін салушылар, ұлт зиялыларына қатысты тарихи ақиқатты қалпына келтіру туралы жазды, ол кезде зейнеткер болатын. А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, Ш. Құдайбердиев, М. Жұмабаев, М. Дулатовтар

ақталуы туралы мәселе көтерді (Жұртбай, 2008: 41-45). Ә. Бектасов 1965 жылдан бастап үш рет ақтау туралы Қазақстан Компартиясы ОК-і басшылығына хат жазған, нәтижесінде оған қатысты қатаң сөгіс түріндегі шара қолданылған.

Ол алаш зиялыларының ақыры бір ақталарына сенімді болды және бұл туралы ол Д. Қонаевқа жолдаған хаттарында да жазды. Автор ертеден-ақ осы қайраткерлерден тәлім-тәрбие, үлгі, өнеге алғанын, олардың шығармаларының өшпес туындыға айналғанын айтады.

Алаш зиялыларын ақтаудың бірі ұмтылысы ретінде мақала түріндегі деректерді келтіруге болады. Мәселен, жетпісінші жылдары жазылған Б. Кенжебаевтың «Ұстаз», Ғ. Мұстафиннің «Сыр ашу» мақалалары. Б. Кенжебаев М. Жұмабаевтың ұстаздық жолын, шығармашылық мұрасын айта отырып, «Тоқсанның тобы» сынды ақталу жолдарын жазса да, ақталмағанына күйініш білдірсе, Ғ. Мұстафин А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев,

Ж. Аймауытов, Ш. Құдайбердиевтердің мүлде көлеңкелеп бара жатқанын жазады. Олардың шығармашылық мұраларының шаң басып жатқанына өкіне келе, Ғ. Мұстафин тап тартысын белсенділер тап мақсатынан гөрі өз мақсаттарына көбірек пайдаланғанын, бәсекелестерінен құтылғаннан кейін, жалғыз шаба жүйрік атанбақтығын жазады. Сондай-ақ өз хаттарында: «Егер анау төртеу қатарға қосылғанда, олар шаруаның бір шобыры болып қалар еді. Қазір уақыт өзгерді, қауым жаңарды, тарихымызға сынай қарап, дұрысын дұрыс, бұрысын бұрыс дейтін шақ жетті. ...Мен осы жайды кейінгі бес-алты жылда өзіміздің Орталық Комитетке үш рет кіріп айттым», – деп жазады (Бес арыс, 1992: 77). Орыс қаламгерлерінің ақталуын мысал ретінде көрсетіп, ұлт қайраткерлерінің ақыр соңында ақталатындығына үлкен сеніммен қарап, ашық айтуға жатпағандарды «сыр дәптеріме жазып кеттім» деді.

Қазақ зиялыларының ақталуы елдегі Горбачев реформаларының жүзеге асуымен байланысты болды. Ұлт тарихына деген қызығушылық Кеңес одағының құрамында болған барлық елдерде қатар пайда болды. 1980 жылдардың аяғы – 1990 жылдардың басында тарихи оқиғалар құрбандары «темір пердеден» арылған халықтар үшін басты мәселе болды. Дәл осы кезеңде тоталитарлық режимнің цензурасымен жұмыс жүргізген басылымдар деректік базаларын жаппай жариялай бастады. Баспасөз қызметі өзінің шынайы қызметін, яғни халықтың көзін ашып, сана-сезімін ояту бағытындағы міндеттерін алға қойды. «Төртінші билік» саналатын сала ендігі кезекте жүйе жұдырығынан құтылып, ашық жарияланымға ауысты. Әрине, архив қоймаларындағы деректерді ашу қажеттігі осы тұста өзекті болды. Себебі цензурасыз ақпараттың өзі нақты дерекке сүйене отырып берілуі қағидаты маңызды болды. Сәйкесінше, мұндай бетбұрыс кезеңінде саяси қуғын-сүргін тарихы мәселесі күн тәртібіндегі өзекті мәселе еді. Алғашында жаппай жүргізілген науқан баяулап жоғары дәрежедегі құқықтық актілер негізінде жүзеге асырыла бастады.

Шешуші шаралар 1988 жылдың басында жүрді. Сол кездегі жазушылар одағын басқарған О. Сүлейменовтің сұрау салуы негізінде Қазақ КСР-нің Бас Прокуроры Ғ. Елемесов Алашордалықтарға қатысты жүргізілген тергеу амалдарының заңсыз болғандығына қарсылық танытып, Қазақ КСР Жоғары Сотына ұсыныс жасады (Жұртбай, 2008: 3-4).

Осы жылдың сәуір айындағы Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің анықтамасында (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс, 1-10-п.) жоғарыда көрсетілген бұрынғы айыптаулар қайталанып берілді. Қанша жыл өтсе де, құзырлы органдар Шәкәрімге деген көзқарастарын өзгертпеді.

Ұзақ жылдар бойы шығармашылық мұрасына, тіптен атын атауға тыйым салынған зиялылар жайлы, соның арасында Шәкәрім Құдайбердіұлы туралы мақалалар газет, журнал беттеріне ашық жариялана бастады.

1988 жылғы 23 мамырда М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері С. Қорабаев Вечерняя Алма-Ата газетінде жарияланған «Глашатай дружбы народов» атта мақаласында: «қоғамда өзгеріс болатындығына сенген Шәкәрім Ұлы Қазан жеңісін қуанышпен қарсы алып, жаңа жүйені қолдай отырып, мерзімді басылым беттеріне өлең жолдарын жариялайды. Алайда, бұл саясаттың 30-шы жылдардағы асыра сілтеуі ақынды Шақпақ деген жерде жалғыз өмір сүруіне мәжбүрлейді» деп жазады. Сонымен қатар, мақалада төмендегідей баяндалады: «Шәкәрім интернационалист, халықтар достығының жаршысы болды. Орыс әдебиетінің жауһарларына тамсана отырып, орыс тіліне

деген терең құрметті жалықпай насихаттады» (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс, 1-10-п.). Аталған мақалалар Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің назарында болды. Құзырлы органдар қайраткер туралы әрбір мақаланы жинап отырды.

Ал осы жылдың 7 маусымында «Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев шығармашылығын зерттеу туралы» комиссия құрылды. Бұл бастаманы көтерген Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мәдениет, үгіт және насихат, ғылым және оқу орындары бөлімі еді (Жұртбай, 2008: 406-407). Комиссия белгілі қоғам қайраткерлерінен, ғалымдар мен саясаткерлерден құралды. Олар: Қазақ КСР Ғылым Академиясының вице-президенті Жабайхан Әбділдин, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мәдениет бөлімінің сектор меңгерушісі Төлен Әбдік, академиктер Зәки Ахметов, Салық Зиманов, Мұхамеджан Қаратаев, Смет Кеңесбаев, Ғылым Академиясының мүше-корреспонденттері Серік Қирабаев, Манаш Қозыбаев, жазушылар Әнуар Әлімжанов, Герольд Бельгер, Мұхтар Мағауин, Әбділдә Тәжібаев, архив басқармасының басшысы Сапар Байжанов, тарихшы, ғылым докторы Василий Григорьев, филолог, ғылым докторлары Мүслім Базарбаев, Рахманқұл Бердібаев, Рәбиға Сыздықова, Әди Шәріпов, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының директоры Рамазан Сүлейменов, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры Шерияздан Елеукенов, бөлім меңгерушісі Шамшиябану Сәтпаева, Қазақ кеңес энциклопедиясының бас редакторы Рымғали Нұрғалиев, Тіл білімі институтының директоры Әбдуәли Қайдаров, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты директоры Байдабек Төлепбаев, Қазақ КСР Прокуроры Ғалым Елемесов, «Казахстанская правда» газетінің редакторы Федор Игнатов, «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы Көрік Дүйсеев, «Жазушы» баспасының директоры Марал Сқақбаев, «Простор» журналының редакторы Геннадий Толмачев және т.б. болды.

Өз естеліктерінде комиссия төрағасы Ж. Әбділдин бұрындары бірнеше рет көтеріліп, нәтижесіз болғандықтан ең алдымен Шәкәрімді ақтау жұмыстарынан бастағандықтарын жазады. Комиссия мүшелері керекті құжаттар мен материалдарды еш қиындықсыз алуға және пайдалануға құқылы еді, себебі Қазақстан Компартиясы бюросында жұмыс жүргізді. Ш. Құдайбердиевке қатысты құжаттар мен анықтамаларды Қауіпсіздік комитетінен сұратып алып, Әдебиет және өнер институтынан ақынның екі том көлеміндегі еңбектерін машинкаға бастырып алған. Біраз дүниені анықтайтын құжаттар Семей обкомы мен Абай аудандық атқару комитетінен де жинақталып, сарапталған. Жас кезінен Ш. Құдайбердиевтің шығармашылығымен таныс болып, біраз дүниелерді білетін Ж. Әбділдиннің айтуы бойынша хатшының асықпаңдар дегеніне қарамстан, ол комиссия мүшелеріне тездету керектігін айтқан (Әбділдин, 2013: 150).

Комиссия мүшелері Алаш қайраткерлерін ақтау жұмыстарын бір адамдай жүргізіп, жұмысты қорытынды нәтижеге сапалы әрі жылдам қол жеткізуге тырысты. Бұдан сол жылдардағы қазақ зиялылары өкілдері тарихи шындықты қалпына келтірудің қажеттілігі мен ұлт алдындағы міндеттерін адал атқарып шыққан. Сәйкесінше өз мойындарына сеніммен артқан жүкті адал атқарып, тарихи шындыққа қол жеткізуде ұлт алдындағы міндеттерін абыроймен атқарып шықты.

Осы жылғы 27 шілдеде филология ғылымдарының докторы, КСРО жазушылар одағының мүшесі М. Базарбаев «Казахстанская правда» газетіндегі «Новая встреча с поэтом» мақаласында былай деп жазады: «Шәкәрім Құдайбердиевтің таланты сан қырлы: ол өзін мазалайтын, толғандыратын мәселенің бәрін шынайы, түсінікті етіп жазады. Терең лирикалық өлеңдер дидактикалық, философиялық толғаулармен өрілген. Ақын намыс, әділеттілік, адамдық, мейірім, сезім мен парасат, ақымақтық пен терең ой т.б. сияқты мәңгілік ұғымдар мен үнемі жаңа түсініктерді тиек етеді. Оны әсіресе адамның ішкі әлемі қызықтырады. Ақын өлеңдеріндегі көңіл-күй, жан қимылы, қоғам игілігі, жеке тұлғаны жетілдіру, парасаттылық, намыс, бостандық, бай мен кедей арасындағы теңсіздік – міне, осы тақырыптарды үнемі толғандырады» (ҚР ҰҚК АМА 9-қ., 1-т., 473-іс., 1-10-п.). Мақалада қайраткердің ақындығы, жазушылығы, сонымен қатар ғалымдығына ерекше мән береді. Бұның себебі оның мұрасын талдап, саяси жағынан ақтауға шығармашылық адамы деп көрсетуге

ұмтылғаны байқалады. Мақаланы құзырлы органдар да бақылап, жинап отырды.

Шәкәрімнің шығармаларынан оның шығыс ойшылдарымен қоса, орыс тілін,

А. Пушкин, Л. Толстой сынды орыс ойшылдарын да қатты құрметтегені, олардың шығармаларын қазақ тіліне аударғаны белгілі. Осы тұста өзінің естелігінде комиссия төрағасы Ж. Әбділдин: «Шәкәрім Л.Н. Толстойдың досы болған екен. Оның 80 жылдық мерейтойына арнайы шақырылған алғашқы қазақ. Тіпті Шәкәрімнің Л. Толстойды қазақтың кейбір молдаларынан артық көрем деген өлеңдері де бар екен», – деп жазады (Әбділдин, 2013: 150). Аталған мәселелер де Шәкәрімді орыс әдебиетіне жақтас, «халықтар достығын» жақтаушы, Кеңес өкіметіне қарсы болмады деп көрсетуге тырысты деп ойлаймыз.

Осы сынды мақалалар сол кезеңдегі жазушылардың, ғалымдардың Шәкәрім, жалпы Алаш зиялыларының шығармашылық мұраларында Кеңес өкіметіне қарсы ешқандай идеология жоқ екендігін көрсетуді мақсат еткендігін аңғаруға болады. Себебі олардың мақалалары құзырлы органдардың назарында болатын.

А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев барлығы он төрт адамның ісі 1988 жылғы 19 қазан күні Қазақ КСР Жоғары Сотында қайта қаралып, ақтау туралы Қазақ КСР Прокуроры Ғалым Елемесов наразылық жолдады. Аталған іс Қазақ КСР Жоғары Сотының 1988 жылғы 4 қараша күні қаралды. Нәтижесінде, 1930 жылғы 4 сәуірде Біріккен мемлекеттік саяси басқарма коллегиясының қаулысымен айыпталған он төрт зиялы, соның ішінде А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов бастаған топ толығымен ақталды. Тағы бір маңызды мәселе, Алматы облыстық Ішкі істер халық комиссариатының 1937 жылғы 25 қарашадағы А. Байтұрсыновқа қатысты үштігінің қаулысы жеке-дара қаралып, заңсыз деп танылды (Елеукенов, 1995: 78-81). Комиссияның қорытынды мәтініне назар салатын болсақ, оның сапалы, әрі жоғары білікті деңгейде әзірленгенін көруге болады. Алаш зиялыларының өмір жолы, қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығына нақты баға берілген. Бұл өз кезегінде ұлт зиялылары есімдерінің толық ақталуына қол жеткізу еді.

1988 жылғы қараша айының 4-і күні Жоғары соттың қылмыстық істер бойынша алқалық мәжілісінде Алашордалықтарға қатысты тағы бір үкім қайта қаралды. Бұл жолғы іс «Кеңес өкіметін қарулы көтеріліс арқылы құлату мақсатында ұйымдасқан «Алашорда» қайраткерлерінің контрреволюциялық, террористік астыртын құпия ұйымын әшкерелеу ісі» еді. Қайта қарау ісіне Қазақ КСР Жоғары сотының төрағасы Тамас Айтмұхамбетов, Жоғары соттың мүшелері К. Кенжебаев, Е. Грабарник және Қазақ КСР Бас Прокуроры

Ғ. Елемесов қатысты. 14 томнан тұратын тергеу материалдары жан-жақты сараланып, барлық куәлардың арыз-шағымдары қарастырылды. Нәтижесінде тергеу барысында өрескел бұрмалаулар мен заңға қайшы әрекеттерге жол берілгені белгілі болды. Сол кезеңдегі құқықтық комиссияның жетекшісі, «Жұлдыз» журналының сын бөлімін басқарған қаламгер Т. Жұртбайдың Жоғарғы сот мүшесі К. Кенжебаевқа ұсынған әдеби-ғылыми сараптамалық тұжырымына сәйкес, «Алашорда» қайраткерлерінің туындылары мен зерттеу еңбектерінде Кеңес билігіне қарсы үгіт-насихат болмағаны дәлелденді. Осыдан кейін қабылданған Жоғарғы сот қаулысына сүйене отырып, сот мүшесі Қ. Кенжебаев Қазақстан КП Орталық комитетінің бірінші хатшысы Г. Колбинге О. Сүлейменовтің атынан «Алаш» қайраткерлерін ақтау жөніндегі қорытынды ұсыныс мәтінін әзірледі. Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің идеология мәселелері жөніндегі хатшысы Ө. Жәнібековтің бастамасымен Ғылым академиясы жанынан арнайы комиссия жасақталып, оның шешімі негізінде Алаш қайраткерлерін саяси әрі шығармашылық тұрғыдан ақтау туралы арнайы қаулы қабылданды (Жұртбай, 2008: 3–4).

1988 жылдың 28 желтоқсанында «Казахстанская правда» газетінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының оларды толық ақтау жөніндегі қорытындысы жарияланды (Алпатов, 1988: 2–3). Бұл қаулы аталған тұлғалардың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметіне қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіруде, сондай-ақ олардың шығармашылық мұрасын насихаттау мен жариялауда айрықша маңызға ие болды.

Комиссия құрамында болған төраға орынбасары Ш. Елеукенов атқарылған

жұмыстардың барысын Мағжан Жұмабаевқа арналған еңбегінде жан-жақты сипаттайды. Ол Мағжанның ісімен және өзге де аға буын өкілдерінің істерімен танысу қажеттілігі Шәкәрімді ақтау жолындағы күресте алған тәжірибеге байланысты туындағанын айтады. «...Республика Қауіпсіздік комитеті барынша қарсылық танытты. Жасы жетпістен асқан Шәкәрімге отызыншы жылдардағы «бандыларды басқарды» деген алыпқашпа айыпты тағып бақты. Ақыр соңында КГБ төрағасы генерал Мирошникке келтірген басты уәжіміз: Шәкәрім сотталған ба? Жоқ, сот үкімі шықпаған. Олай болса, оған қандай да бір кінә артуға құқықтарыңыз жоқ. Бұл – заңға қайшы, – деп табандылықпен талап қойдым» дейді ол өз естеліктерінде. Сот үкімі шығарылмаған іс бойынша адамды айыптауға, сол кезеңде ықпалы зор КГБ-нің де шамасы жетпеген. Нәтижесінде Мирошник те уәжсіз қалып, Шәкәрім ақталған көрінеді (Елеукенов, 1995: 78–79).

Алғаш рет Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармалары туралы мақалалар ақынның көзі тірісінде «Қазақ» газеті, «Айқап», «Абай» сынды журналдарда шыға бастады. Ұлт көсемі Ә. Бөкейханов «Қазақ» газетінің 1913 жылғы номерінде (28 сәуір № 12) ақынның «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» туындысы туралы «Ерекше сөз» атауымен мақала жарияласа, Ж. Аймауытов бүркеніш атымен 1916 жылы «Қазақ» газетінде (9 ақпан, № 168) Шәкәрімнің шежіре еңбегіне арналған «Шәкәрім ақсақалға» мақаласын жариялайды.

Әдебиеттану саласында А. Үсенова, А. Тілеуханова, А. Сейсекенова секілді зерттеушілер ақын мұрасын түрлі қырынан зерделеп, жан-жақты талдады. Ал белгілі ғалым Б. Әбдіғазиұлы «Шәкәрім шығармаларының дәстүрлік және көркемдік негіздері» атты арнайы ғылыми еңбегінде (Әбдіғазиұлы, 2000) ақын лирикасының өзіндік ерекшеліктерін кеңінен сөз етіп, терең ғылыми сараптама жасады.

Абыз ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында оның тұлғалық келбетін, шығармаларының дара сипатын жан-жақты айқындайтын сан түрлі мәдени-ғылыми шаралар республика көлемінде кеңінен ұйымдастырылды.

Сонымен бірге, ақын мұрасын тереңдете зерттеуге, ғылыми ізденіс аясын кеңейтуге Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті жанынан ашылған «XXI ғасыр және Шәкәрім әлемі» орталығы мен Семей мемлекеттік педагогикалық институты жанынан құрылған «Шәкәрімтану» ғылыми орталығы да қомақты үлес қосты.

Семей мемлекеттік педагогикалық институтында «Шәкәрім» атауымен педагогикалық бағыттағы ғылыми журнал мен «Шәкәрімтану мәселелері» (Шәкәрімтану мәселелері, 2007) атты сериялы ғылыми жинақтар көпшілік оқырман үшін басып шығарылды. Ал Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу орталығы әзірлеген «Шәкәрім» тұлғалық энциклопедиясының басылып шығуы – ойшылдың кемел бейнесін жан-жақты танытуға мүмкіндік берді.

Ақынның туған жері – Семей қаласында Шәкәрім Құдайбердіұлының 150 жылдығына орай «Шәкәрім шығармашылығы қазақ және әлем мәдениеті контексінде» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырылып, ақынға еңселі ескерткіш қойылды.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлын ақтау процесі бірнеше кезеңнен тұрғандығын көруге болады. Алғашында тағылған айыптардан заңды түрде толығымен ақталуына қарамастан, ел арасындағы беделінің жоғары болуына байланысты, әрі билік тарапынан Кеңес үкіметіне қарсы қозғалыстарда ықпал етуші күш ретінде қарастырылып, оған қатысты қуғын тоқтатылмады. Нәтижесінде, сотсыз, тергеусіз, қорқыту амалымен алынған куәлардың салдарынан жазықсыз оққа ұшты.

Жүргізілген зерттеу жұмысынан 1988 жылғы мемлекеттік комиссия жұмысы барысында жан-жақтан жинақталған деректердің өзін толық емес болғандығын көруге болады. Мемлекет басшысының 2020 жылғы 24 қарашадағы Жарлығына сәйкес құрылған Комиссия жұмысы барысында ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті және басқа да құқық қорғау органдары архивтерінің кейбір құжаттары құпиясыздандырылып, тың деректер жарыққа шыға бастады. Осы деректердің негізінде ақынды ақтау бойынша жүргізілген жұмыстар жаңа құжаттармен толықтырылды.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысы Шәкәрім Құдайбердіұлын, жалпы алаш зиялыларын ақтау процесіне арналған, жаңа деректермен

толықтырылған жүйелі еңбектің жоқ екендігін көрсетті. Тек мемлекеттік комиссия мүшесі болып, сол жұмыстармен айналысқан тұлғалардың еңбектерінен естелік ретінде жазылған деректерді байқауға болады.

Алдағы уақытта алаш зиялыларының ақтау процесіне арналған және жаңа деректермен толықтырылған еңбектердің жарыққа шығуы Кеңес үкіметі кезеңіндегі Қазақстан тарихына жаңаша көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік берері сөзсіз.

Дереккөз

ҚР ҰҚК АМА – Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті Арнайы мемлекеттік архиві
ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президенті Архиві

Әдебиет

1. Алпатов В., 1988. Заключение комиссии ЦК Компартии Казахстана по изучению творческого наследия Магжана Жумабаева, Ахмета Байтурсынова и Жусупбека Аймаутова // Казахстанская правда. 28 дек. бб. 2-3.

2. Әбділдин Ж.М., 2003. Тағлым мен тағзым. Алматы: Комплекс. 176 б.

3. Әбділдин Ж.М., 2013. Өнегелі өмір. Алматы. 360 б.

4. Әбдіғазиұлы Б., 2000. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері. Монография. Алматы: Кенже-Пресс. 216 б.

5. Бес арыс. 1992. Алматы: Жалын. 544 б.

6. Елеукенов Ш., 1995. Мағжан: (өмірі мен шығармашылығы): оқу құралы. Алматы: Санат. 384 б.

7. Жұртбай Т., 2008. Движение Алаш. Из истории изучения вопроса. Сборник документов и материалов. 1918-2007 гг. Алматы. Т.4. 472 б. 44-45 бб.

8. Журтбай Т., 2011. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Алматы: ФФ «Ел-шежіре». Т.1. 415 б. 7-12 бб.

9. Жұртбай Т., 2019. Шәкәрім мұрасы қалай ақталды? // Әдебиет порталы. [Электрондық ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/1548

10. Кудайбердиев Шакарим // Электронная библиотека «Алаш». [Электронды ресурс]. URL: https://alash.semeylib.kz/?page_id=1888&lang=ru

11. Қазақстан Республикасының Заңы, 1993. Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200_

12. Қарин Е., 2022. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемкомиссияның жұмыс нәтижелері туралы // «KazInform» Халықаралық ақпараттық агенттігі. [Электрондық ресурс]. URL: https://www.inform.kz/kz/sayasi-kugyn-surgin-kurbandaryn-tolyk-aktau-zhonindegi-memkomissiyanyn-zhumys-natizheleri-turaly-memlekettik-hatshymen-suhbat_a3938738

13. Наркомы Казахстана. 1920-1946 гг. 2007. Алматы. 400 б.

14. Сулейменов Р.Б., 1989. Выступления участников юбилейной сессии общего собрания АН Каз ССР // Вестник АН Каз ССР. №8. бб.11-12.

15. Шәкәрімтану мәселелері. 2007. Т.1. Алматы: Раритет. 445 б.

Sources

QR UQK AMA – Qazaqstan Respublikasy Ulttyq Qauipsizdik Komiteti Arnaıy memlekettik arhivi [Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan] [in Kazakh]

QR PA – Qazaqstan Respublikasy Prezidenti Arhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] [in Kazakh]

References

1. Alpatov V., 1988. Zakluchenie komissii CK Kompartii Kazakhstana po izucheniyu tvorcheskogo

naslediya Magzhana Zhumabaeva, Ahmeta Bajtursynova i Zhusupbeka Aimauytova [Conclusion of the commission of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan on the study of the creative heritage of Magzhan Zhumabayev, Akhmet Baitursynov and Zhusupbek Aimautov] // Kazakhstanskaya pravda. 28 December. pp. 2-3 [in Russian]

2. Abdildin Zh.M., 2003. Taglym men tagzym [Example and reverence]. Almaty: Compleks. 176 p. [in Kazakh]

3. Abdildin Zh.M., 2013. Onegeli omir [The Moral life]. Almaty. 360 p. [in Kazakh]

4. Abdigaziuly B., 2000. Shakarim shygarmashylygynyn dasturlik zhane korkemdik negizderi [Traditional and artistic foundations of Shakarim's creativity]. Monograph. Almaty: Kenzhe-Press. 2016 .

5. Bes arys [Five figures]. 1992. Almaty: Zhalyn. 544 p. [in Kazakh]

6. Eleukenov Sh., 1995. Magzhan: (omiri men shygarmashylygy): oku kuraly [Magzhan: (life and work): training manual]. Almaty: Sanat. 384 p. [in Kazakh]

7. Zhurtbaj T., 2008. Dvizhenie Alash. Iz istorii izucheniya voprosa. Sbornik dokumentov i materialov. 1918-2007 gg. [The Alash movement. From the history of studying the issue. Collection of documents and materials. 1918-2007]. Almaty. Vol 4. 472 p. 44-45 pp. [in Russian]

8. Zhurtbaj T., 2011. Dvizhenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh procesov nad alashevcami [The Alash movement: A collection of materials from the trials of Alash residents]. Almaty: FF «El-shejire». Vol 1. 415 p. pp.7-12 [in Russian]

9. Zhurtbaj T., 2019. Shakarim murasy qalaj aqtaldy? [How was Shakarim's legacy justified?] // Adebiet portal. [E-source]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/1548 [in Kazakh]

10. Kudajberdiev Shakarim [Kudaiberdiev Shakarim] // Elektronnaya biblioteka «Alash». [E-source]. URL: https://alash.semeylib.kz/?page_id=1888&lang=ru [in Russian].

11. Kazakstan Respublikasynyn Zany, 1993. Zhappaj sayasi kugyn-surginder kurbandaryn aqtau turaly [«On rehabilitation of victims of mass political repression»]. // «Adilet» Qazaqstan Respublikasy normativtik quqyqtyq aktilerinin aqparattq-quqyqtyq zhuiesi. [E-source]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200_ [in Kazakh]

12. Karin E., 2022. Sayasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi memkomissiyanyn zhumys natizheleri turaly. [On the results of the work of the State Commission for the Full rehabilitation of victims of Political Repression] // «KazInform» Halyqaralyq aqparattyq agenttigi. [E-source]. URL: https://www.inform.kz/kz/sayasi-kugyn-surgin-kurbandaryn-tolyk-aktau-zhonindegi-memkomissiyanyn-zhumys-natizheleri-turaly-memlekettik-hatshymen-suhbat_a3938738 [in Kazakh]

13. Narkomy Kazakstana. 1920-1946 gg. [People's Commissars of Kazakhstan. 1920-1946]. 2007. Almaty. 400p. 84p. [in Russian]

14. Sulejmenov R., 1989. Vystuplenie uchastnikov yubilejnoj sessii obshchego sobraniya AN KazSSR [Speeches by participants of the jubilee session of the General Meeting of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. Vestnik AN Kaz SSR. №8. pp.11-12 [in Russian]

15. Shakarimtanu maseleleri [Issues of Shakari studies]. 2007. Vol 1. Almaty: Raritet. 445 p. [in Kazakh]

***Мырзаханов А.Е., Мусагалиева А.С.**
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
*e-mail: 87080077500@mail.ru

РЕАБИЛИТАЦИЯ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА: АНАЛИЗ НОВЫХ ДАННЫХ

Аннотация. В статье на основе новых архивных данных анализируются этапы реабилитации поэта и философа Шакарима Кудайбердиева как жертвы политических репрессий.

Политические репрессии остаются одной из наиболее острых проблем истории

советского периода, а точное число их жертв до сих пор неизвестно, так как многие были расстреляны без суда. Одной из таких трагических фигур в истории Казахстана, чья судьба оставалась предметом споров даже после казни, является Шакарим Кудайбердиев.

Цель исследования – анализ рассекреченных и малоизученных архивных материалов, освещающих процесс его реабилитации. В работе показаны препятствия в реабилитации, начавшийся в конце 1950-х годов и продолжавшийся до конца 1980-х годов, искажение доказательств, а также борьба его сына Ахата с компетентными органами за восстановление справедливости. Особое внимание уделяется оперативно-разведывательным материалам ОГПУ о Шакариме как предполагаемом организаторе Шынгыстауского восстания, а также деятельности Государственной комиссии, созданной в конце 1980-х годов, которая поставила точку в данном деле.

Источниковая база включает материалы Архива Президента РК, новые документы Комитета национальной безопасности РК, труды шакаримоведов, а также публикации членов Государственной комиссии и других исследователей. Исследование основано на принципах историзма, объективности, всесторонности и междисциплинарного подхода, а материалы проанализированы в хронологическом порядке.

В результате детально изучены следственные материалы, предъявленные обвинения и процесс реабилитации, а хронология событий уточнена и дополнена на основе новых источников.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердиев, репрессии, реабилитация, государственная комиссия, архив.

Для цитирования: Мырзаханов А.Е., Мусагалиева А.С. Реабилитация Шакарима Кудайбердиева: анализ новых данных // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). С. 155-167 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.13

***Myrzakhanov A., Mussagaliyeva A.**
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
e-mail: 87080077500@mail.ru

SHAKARIM KUDAIBERDIYEV'S REHABILITATION: ANALYSIS OF NEW DATA

Abstract. This article analyzes the rehabilitation of the poet Shakarim Kudaiberdiyev as a victim of repression, based on newly uncovered archival materials. Political repression remains one of the most pressing issues in Soviet history, and the exact number of victims is still unknown, as many were executed without trial. Shakarim's fate exemplifies these tragedies in Kazakhstan's history.

The study examines obstacles in the rehabilitation process, which began in the 1950-1980 ss., including the distortion of evidence and the struggle of his son, Akhat, for justice. Special attention is given to OGPU operational intelligence portraying Shakarim as the alleged organizer of the Shyngystau uprising and to the work of the State Commission established in the late 1980s, which concluded the case.

The research draws on materials from the Archive of the President of Kazakhstan, newly available documents of the National Security Committee not yet fully introduced into scholarly circulation, works of Shakarim scholars, and relevant periodical publications. The study follows principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and interdisciplinarity, analyzing sources in chronological order.

The findings provide a thorough analysis of the investigative materials, charges, and rehabilitation process, clarifying and supplementing the chronology of events based on new

sources.

Keywords: Shakarim Kudaiberdiev, repression, rehabilitation, State commission, archive.

For citation: Myrzakhanov A.E., Musagalieva A.S. Shakarim Kudaiberdiyev's rehabilitation: analysis of new data // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 155-167 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.13

Авторлар туралы мәлімет:

Мырзаханов Әділхайыр Ерзатұлы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Талдау және мониторинг бөлімінің басшысы, «Геральдикалық зерттеулер орталығы» РММ, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-6430-7066

Мұсағалиева Арайлым Сәбитқызы, тарих ғылымдарының докторы,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тарих факультетінің профессоры, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-1812-7152

Scopus ID: 57218937910

Сведения об авторах:

Мырзаханов Адильхайр Ерзатович, магистр гуманитарных наук, руководитель отдела анализа и мониторинга, РГУ «Центр геральдических исследований», Астана, Республика Казахстан.

ORCID: ORCID: 0000-0002-6430-7066

Мусагалиева Арайлым Сабитовна, доктор исторических наук, профессор факультета Истории Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-1812-7152

Scopus ID: 57218937910

Information about authors:

Myrzakhanov Adilkhair, Master of Arts in Humanities, Head of the Analysis and Monitoring Department, RSI «Center for Heraldic Research», Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-6430-7066

Mussagaliyeva Arailym, Doctor of Historical Sciences, Professor, Faculty of History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-1812-7152

Scopus ID: 57218937910

ГРНТИ 03.25 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.14

*** Атдаев С.Дж.[1], Атдаева О.Г.[2]**
[1] независимый исследователь,
Ашхабад, Туркменистан
[2] Туркменский государственный институт экономики и управления,
Ашхабад, Туркменистан
*e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

СТРАЖИ ТУРКМЕНСКОГО ОБЩЕСТВА XIX В. (ДО 1881 Г.): ЯСАВУЛЫ, ФЕРРАДЖИ И КАРАУЛЬНЫЕ ДОЗОРНЫЕ

Аннотация. В туркменском обществе XIX в. порядок поддерживался при помощи местных стражников – ясавулов и ферраджей. Ханы родов имели до 150 джигитов. Главы же племен могли содержать до 2 000 всадников. Во главе подобных крупных дружин стояли ясавул-баши. В задачу стражников входило обеспечение порядка в обществе. По поручению племенного хана стражи порядка организовывали призыв населения на общественные работы и следили за ходом выполнения работ. Существовала также караульная служба на границах оазисов. Она обеспечивала охрану оазиса и безопасность караванных маршрутов. Возглавляли караульную службу караул-баши.

На должности ясавул-баши и караул-баши выбирались авторитетные лица, утверждаемые всеобщим собранием – маслахатом. Ясавул-баши и караул-баши находились в непосредственном подчинении племенному хану. Стражники содержались в строгой дисциплине и в случае нарушения службы подвергались соответствующим наказаниям.

Целью данного исследования стала реконструкция облика ясавулов и ферраджей, их роли и функции в туркменском обществе. При решении поставленной задачи был проанализирован весь имеющийся по данной тематике исторический, литературный и фольклорный материал. Примененный в данном исследовании комплексный подход позволил сравнить имеющиеся данные и составить общую картину исследуемого вопроса.

Ключевые слова: Туркмены, Ахал, Мерв, ясавулы, ферраджи, караульные дозорные.

Для цитирования: Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. Стражи туркменского общества XIX в. (до 1881 г.): ясавулы, ферраджи и караульные дозорные // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). С. 168-179 (рус.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.14

Для каждого общества нужен порядок,
Свод строгих наказов и праведный стражник,
Никто не посмеет нарушить закон,
Таков от отцов нам достался канон.
С.А.

Введение

Туркменское общество XIX в. отличалось выстроенной структурой и строгим внутренним распорядком. Британский писатель Д. Булджер (1853-1928) отмечал, что порядок и спокойствие в туркменской стране были образцовыми. Объяснялось это двумя причинами. В первую очередь, это обосновывалось крепкими родственными узами внутри клана, где каждый ребенок с раннего возраста знал свою племенную принадлежность и мог спокойно перечислить все подразделения своего рода. Во вторую очередь, это было связано с тем, что никто не мог безнаказанно совершить даже мелкую кражу внутри общества. И хотя текинцы часто совершали набеги на соседние страны, внутри же своего общества всегда царило спокойствие и отсутствие раздоров (England and Russia, 1879: 225-226). Порядок в обществе поддерживали

местные стражники – *ясавулы* или *ферраджи*. Эти два термина использовались в зависимости от региона проживания туркмен. В Ахале более употреблялось определение ферраджи, а в Мерве – ясавулы.

Материалы и методы исследования

Данные о деятельности ясавулов, ферраджей и пограничных караульных служб можно почерпнуть из туркменской исторической поэмы XIX века «Книга рассказов о битвах текинцев», изложенной Абду-с-Саттаром Казы (Абду-с-Саттар Казы, 1914). Материалы о службе стражников имеются в работах М. Алиханова, П.С. Васильева, Н.И. Гродекова, хорунжия Соколова, А. Куропаткина, П.М. Лессара, А. Маслова, Н.Н. Сполатбога, И.А. Чанцева (Алиханов-Аварский, 1904; Васильев, 1887; Гродеков, 1883; Записка о дороге, 1883; Куропаткин, 1879; Лессар, 1883, Лессар, 1884; Маслов, 1885; Покорение Ахал-Теке, 1884; Чанцев, 1883).

Ценная информация хранится в архивных сборниках, материалах прессы (Присоединение Туркмении, 1960; Русский инвалид, 1884). В ходе исследования были использованы также англоязычные источники: это работы Д. Булджера, Донована и Ч. Марвина (England and Russia, 1879; The Merv Oasis, 1883; The Russians at Merv, 1883).

Историография данного вопроса не освещена в туркменской науке. Небольшое упоминание имеется в работе П. Арбекова (Арбеков, 1931). Первые попытки в освещении данного вопроса были предприняты сравнительно недавно (Атдаев, 2025; Атдаев, 2025а; Атдаев, 2024).

Материалы по выбранной тематике представлены рядом исторических, литературных и этнографических данных. Для трактовки столь разнообразной информации удачным выглядит комплексный подход исследования, с применением сравнительно-исторического метода. Подобный подход позволил удачно реанимировать образ блюстителей порядка и стражников караульной службы, помог обрисовать их роль и место в традиционном туркменском обществе.

Анализ и результаты

Ясавулы. В задачу ясавулов входило оперативное выполнение постановлений общих собраний – *маслахатов* и приказов ханов по предотвращению беспорядков в оазисе. Ясавулы следили за поддержанием общественного порядка, взимали штрафы с провинившихся по решению местного суда, охраняли плотины и другие объекты хозяйственного назначения, а также предотвращали разбои караванов. Посетившие туркменские земли в 1879-1881 гг. корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О' Донован, предполагал, что термин ясавул происходит от частиц «ясс» – бить и «аул» – село (The Merv Oasis, 1883: 165). По нашему мнению, слово ясавул (*ýasawul*, туркм.) является вариантом тюркского термина «яса-гул», где «яса» означает закон, а «гул» – стражник, т. е. надзиратель закона (Атдаев, 2025: 157).

В Мерве 2 000 ясавул базировались в крепости Говшут-хан-гала. По замечанию М. Алиханова постоянных налогов народ не платил, исключая незначительной суммы, «которая собирается ежегодно для вознаграждения полицейской стражи или ханских нукеров и выдается непосредственно самими кетхудами (старшинами общин – С.А.)» (Мервский оазис, 1883: 35).

Ясавулы получали определенную плату за службу, для чего с селян взымался определенный налог (The Russians at Merv, 1883: 183, 280, 383). Налог на содержание ясавулов взимался также с караванов в размере 25 кранов (1 кран равен 30 коп. – С.А.) взимался с каждого груженого верблюда и 10 – с лошади или мула, принадлежащих торговцам (The Merv, 1883, p. 165). Позже эти тарифы были снижены до 10 кран с груженого верблюда и 5 кран с груженого мула или лошади (The Merv Oasis, 1883: 280).

Определенные суммы выплачивали также владельцы собственности, возвращенной им усилиями ясавулов. Владельцы возвращенного скота выплачивали ясавулам сумму в размере двух кран за каждую голову мелкого и крупного скота (The Merv Oasis, 1883: 166-167, 280, 330, 336, 383; Атдаев, 2025: 158).

В Ахале блюстители порядка именовались как ферраджи (*perraç*, туркм.). Согласно архивным материалам, жители прежде не платили хану никаких податей, но перед началом войны с русскими войсками, глава Ахала Нур-Берды-хан (1826-1880) наложил на народ подать для содержания 1 000 всадников. Размер подати взимался следующий: 10 часть собранного хлеба, определенная часть

(1/40 часть) с торговли, из 40 овец выделялась 1 скотина, из 100 верблюдов – 1 животное (Присоединение Туркмении, 1960: 491).

Суммы для вознаграждения ханских нукеров собираться выделялись непосредственно самими кетхудами, т. е. старшинами (Русский Инвалид, 1884, № 29). При укреплении крепости Гёк-депе осенью 1879 г., в ней были поселены около 1 000 богатых семей, которые взяли на себя все финансовые затраты по предоставлению необходимого количества рабочих для ремонта внешних стен и содержания 1 000 ферраджей, следящих за порядком и охраной территории. Во главе ферраджей колена Сычмаз стоял Овез-Дурды-хан, колена Багши – Хезрет-Кули-хан, колена Бег – Ораз-Мухаммет-хан, колена Векиль – Мурат-хан (Покорение Ахал-Теке, 1884: 3-4; Гродеков, 1883: с. 164).

Обеспечение содержания ферраджей со стороны населения сохранилось позже и при российской администрации. В рапорте начальника Закаспийской области генерал-лейтенанта А.В. Комарова (1883-1890) от 20 января 1884 г., относительно будущего управления мервским округом говорится, что мервский округ делится на четыре участка, которыми управляли местные ханы. Все ханы получали содержание от имени государя императора по 2 000 рублей в год каждый. Население округа обязывалось содержать на свой счет ферраджей по 25 человек (в иных случаях не более 50 человек) при начальнике округа от каждого участка, в распоряжении ханов соответствующих племенных колен (Присоединение Туркмении, 1960: 696).

Ханские стражники. Ханам полагалась стража, которая содержалась на народные пожертвования (Атдаев, 2025а: 351). Н.И. Гродеков (1843-1913) писал, что в каждом селении собирался свой маслахат, составляемый из почетных лиц (аксакалов). Для исполнения решений собрания – *джумхурие*, у хана в подчинении находилось 40 ферраджей, которые следовали за ним всюду. Полковник Н.Н. Сполатбог уточняет, говоря, что на содержание 40 ферраджиев и 1 сердара все жители платили сообща по 1 000 туману (1 туман = 3 руб.). При отказе кого-либо исполнять популярное постановление совета, само общество изгоняло непокорных (Гродеков, 1883, 66; Покорение Ахал-Теке, 1884: 17, 18).

М. Алиханов отмечал, что Говшут-хан (1823-1878) для поддержания дисциплины в обществе сформировал стражу, состоявшую из 2 000 преданных ему нукеров, получавших регулярную зарплату. Они неукоснительно выполняли все его приказания, вплоть до смертного приговора (Алиханов-Аварский, 1904, 87; The Russians at Merv, 1883: 183). А. Маслов писал, что Говшут-хан старался водворить порядок в обществе. Он завел 2 000 человек стражи, которая помогла ему организовать порядок при устройстве новой плотины и ирригации в Мерве, а также задействовать 25 000 рабочих на строительство крепости Говшут-хан-гала (Маслов, 1885: 386).

Говшут-хан имел при себе несколько гонцов для извещений принятых распоряжений. Об этом факте имеются указания в туркменской поэме Дженг-нама (Книга рассказов о битвах текинцев») (Абду-с-Саттар-казы, 1914: 28). Позже, в сентябре 1881 г., его сын Баба-хан (1841-?) при встрече с представителями Закаспийской области, требовал, подражая своему отцу, найма 1 000 верховых и 100 *рассыльных*. В письме генерал-лейтенанту П.Ф. Рербергу (1881-1883) Баба-хан отмечал: «народ говорит, что если наймете 1 000 человек верховых и 100 человек рассыльных (выделено нами – С.А.), то примут ваше подданство, в противном случае не могут согласиться на ваше предложение. При сем отправили к вам Худов сердара (?) и Тадже (возможно Тяч-Гёк-сердар – С.А.)». К письму была приложена печать с подписью «Баба-хан Говшут-хан-оглы» (Арбеков, 1931: 50). Хотя в других документах, эти 100 человек указаны как сердары, то есть руководители военных отрядов (Присоединение Туркмении, 1960: 577). Когда в феврале 1882 г. члены коншинского каравана посетили дом мервского главы Кара-Кули-хана, последний, сказав, что они могут свободно торговать и жить в Мерве, предложил им услуги своих нукеров для отправки писем в Ашхабад (The Russians at Merv. 1883: 192).

Для личной гвардии ханы обычно набирали людей их своего рода. К примеру, Ораз-Яглы-хан и его дети Сяхет-Нияз-хан, Берды-Нияз-хан и Аман-Нияз-хан, а также внук Майлы-хан стояли у руководства текинского крыла Утамыш. В свою персональную охрану они набирали из своего рода Гараахмет. Одно из мелких подразделений этого рода сохранило свое название «ясавул». Род Гараахмет состоит из нескольких более мелких подразделений –

ковумов, один из которых под именем Керки, который в свою очередь делится на еще более мелкие отделы – *ковумча*: Селенлер, Чопаногры и *Ясавул* (выделено нами – С.А.).

Правитель Ахала Нур-Берды-хан имел стражу в количестве 1 000 человек (Покорение Ахал-Теке, 1884: 13-14). На крайнем пункте текинцев Ахала в Гяурсе содержался еще караул в 400 всадников (Чанцев, 1883: 96). Придя к власти в Мерве в 1878 г., Нур-Берды-хан, распускает прежнюю стражу в 2 000 человек, но вскоре формирует новое ополчение из 1 000 всадников (Алиханов-Аварский, 1904: 88; The Russians at Merv, 1883: 183).

Новая группа охранников в Мерве была создана при Гаджар-хане (1880-1881). Донован сообщал, что в Мерве племя Теке делилось на 2 крупных крыла (*ганат*): Утамыш и Тогтамыш. Каждая группа имела свое ополчение, следящее за порядком – ясавулов. Главным ясавул-баши от крыла Утамыш был Анна-Мурад-Кафур, происходивший из колена (*тире*) Сычмаз рода Топаз. Главный ясавул-баши от крыла Тогтамыш был Ягмыр-хан, происходивший из колена Бег рода Амаша. В их подчинении находилось 2 000 ясавулов, базировавшихся в Говшут-хан-гала (The Merv Oasis, 1883: 165).

Ханы родов также имели при себе небольшие отряды стражников. Донован пишет, что однажды Аман-Нияз-хан из колена Сычмаз рода Гараахмет отправил в Мешхед караван с целью покупки там крупной партии чая, сахара и материи. Но караван был ограблен под Сарахсом. Тогда хан самолично отправился туда вместе с группой ясавулов и через два дня обнаружил украденное добро. Раскаявшиеся в грабеже пленные были отпущены (The Merv Oasis, 1883: 376). Начальник штаба Закаспийской области полковник И.А. Аминов (с 1881 по 1882 гг.) в своем донесении от 23 февраля 1882 г. сообщает, что глава крыла Утамыш Майлы-хана, происходивший из колена Сычмаз рода Гараахмет, имел личную стражу (Присоединение Туркмении, 1960: 629). П.М. Лессар уточняет, что Майлы-хан имел в своем распоряжении 150 нукеров, состоящих на жаловании народа (Лессар, 1883: 16, 63).

Личную гвардию в 150 нукеров имел и Махтум-Кули-хан из колена Векиль (Лессар, 1883: 16). Мервский лидер из колена Бег Кара-Кули-хан также имел при себе 150 кибиток нукеров, получающих за свою службу денежное вознаграждение от народа (Лессар, 1883: 16; The Russians at Merv, 1883: 191). П.М. Лессар дополняет, что в 1882 г. Кара-Кули-хан решил ввести налог (1/10 жатвы) на содержание своей стражи, но люди не одобрили это решение и «отказались его слушать» (Лессар, 1883: 64). П.В. Соколов уточняет, что Кара-кули-хан имел 200 нукеров, которые следили за порядком (Записка о дороге, 1883: 194). Стража всех указанных выше ханов, по замечанию М. Алиханова, содержалась на жаловании народа (Мервский оазис, 1883: 15-16).

П.М. Лессар пишет, что весной 1879 г. английский агент в Мешхеде Аббас-хан, пользуясь услугами Тяч-Гёк-сердара из колена Сычмаз рода Ак-Сопы, учреждает стражу для защиты караванной дороги из Мешхеда в Серахс. Тяч-Гёк-сердар набирает 20 текинцев, с которыми не раз отбивал у разбойников отнятые персидские товары и угнанный скот. На содержание стражи Аббас-хан обязался платить сердару 500 туманов (1 500 р.) в год. Однако, полностью эта сумма никогда не уплачивалась. За все время существования охраны, т. е. до половины 1882 г. туркменский отряд получил не более 500 туманов (О распределении вод, 1883: 51).

Служба. В обязанности ясавулов входило поддержание общественного порядка, взимание штрафов по решению местного суда, охрана плотин и других хозяйственных объектов, а также предотвращение разбоев (The Merv Oasis, 1883: 279–280, 330–331, 335–336, 350). Донован отмечает, что однажды он посетил мервский базар. Любопытство местных жителей к его визиту было настолько огромно, что это привело к большому столпотворению. Ситуация разрешилась только вмешательством ясавулов, которые размахивая палками налево и направо, быстро разогнали толпу (The Merv Oasis, 1883: 125, 331, 377).

В Мерве для Донована была сооружена специальная юрта, где он принимал посетителей. Толпа зевак из ребятишек иногда сильно докучала его. Поэтому у юрты был поставлен вооруженный палкой ясавул, который следил за покоем и отдыхом гостя (The Merv Oasis, 1883: 125). П. Лессар в своих воспоминаниях также указывал, что к юрте, специально отведенной для него, был приставлен человек с палкой, разгонявший толпящихся у двери людей (Лессар, 1884: 192).

Наказания. Стражники строго выполняли поручения хана при выполнении общественных работ. Н.И. Гродеков пишет, что при постройке крепостей Дингли-депе (Гёк-депе) и Говшут-хан-гала «для ленивых хан употреблял палку» (Гродеков, 1883: 66). Об этом же сообщает Донован, говоря, что при строительстве крепости Говшут-хан-гала глашатай каждое утро проходил от дома к дому, собирая молодёжь на работу. Если кто-то из рабочих нерасторопно отзывался на призыв, то со стороны ясавулов немедленно следовали удары палками (The Merv, 1883: 125, 331).

Судебные функции в обществе осуществляли судьи – *кади*. Однако, небольшие вопросы могли решать ханы и старшины – *кетхуды*. В Мерве жителей оазиса обязывали отрабатывать 4 дня в месяц на укреплениях или иных общественных работах. Не отработавшие и неплательщики, доставлялись ясавулами и подвергались телесным наказаниям. Наиболее состоятельные могли внести 2 крана за каждый пропущенный день. Если нарушитель был неплатежеспособным, то с него снимали шапку, привязывали руки к телу и держали в таком виде на солнце час или два. Воров же привязывали к столбу. Бывали и более тяжелые наказания. Однажды, сын Гаджар-хана помог осуществить побег плененному русскому офицеру-черкесу, за что, по приказу своего отца Гаджар-хана (1821-1885), был привязан к столбу на 48 часов (The Merv Oasis, 1883: 161-162, 330).

Способы наказания иногда выглядели весьма своеобразными. К примеру, во время проведения ремонтных работ на плотине Гарры-бент летом 1885 г. Махтум-Кули-хан (1854-1923) приказал раздеть ленивых работников и оставлял их нагими на берегу Теджена, «отдав на съедение комарам» (Васильев, 1887: с. 420).

Дисциплина у ясавулов. Существовали также штрафы, взимаемые непосредственно с ясавулов, за пренебрежение ими своих полномочий. Штраф в размере от 15 до 7 кран налагался на джигита за неявку по вызову ясавул-баши, а также в случае неготовности или отсутствии у него лошади при общей проверке. Молодой человек должен был выступить по приказу ясавул-баши в любой момент. При первых призывах глашатая, джигиты уже находились в седлах, готовые пуститься вскачь, чтобы настичь нарушителей общественного спокойствия (The Merv Oasis, 1883: 166- 167, 336).

Ясавул-баши. В Мерве за порядком следили 2 главных надзирателя – ясавул-баши, которые имели в своем распоряжении по 1 000 всадников В обязанности ясавул-баши входило проведение в жизнь указаний совета, а также сопровождение караванов, идущих в Мерв из Бухары или Мешхеда. При Гаджар-хане роль ясавул-баши выполняли Ягмыр-хан и Анна-Мурат-Кафур (The Merv Oasis, 1883: 164, 165).

Ясавул-баши имел особое право помиловать осужденного за мелкое преступление. Донован вспоминает, что по пути в Мерв им была сделана остановка в селе Мяне. Там местными жителями был пойман человек, пытавшийся угнать скотину. Тогда ясавул-баши Анна-Мурад Кафур сообщил, что в честь отбытия гостя (т. е. Донована) этот злоумышленник будет освобожден и передан Доновану в качестве проводника до Мерва (The Merv Oasis, 1883: 86, 99).

В пору Говшут-хана, в Мерве были отобраны 2 000 человек, которым было приказано перевезти свои дома и семьи к крепости Говшут-хан-гала. Вскоре под стенами укрепления выросло поселение ясавулов. Каждый житель должен выступить по приказу ясавул-баши в любой момент вместе со своей семьей. Для обеспечения действенности ополченцев, ясавул-баши проводил ежемесячно общественную инспекцию. Если джигит оказывался без лошади его штрафовали на 15 кран. Ясавулы получали жалование за счет налога с караванов, а также с суммы выделяемыми их владельцами (The Merv Oasis, 1883: 166).

Несмотря на применение жестких мер для обуздания будущих ясавулов, некоторые из них все еще проявляли нерасторопность в выполнении приказов. Глава текинского крыла Тогтамыш Баба-хан сообщал, что полный сбор всадников на ясавульскую службу в Говшут-хан-гала не был выполнен полностью. Тогда он потребовал направить конный отряд в одно из сел колена Векиль, чтобы наказать 30 семей, которые отказались явиться по приказу. Отряд, вооруженный длинными палками, должен был нагрянуть на провинившихся и пригнать в крепость. Существовало несколько штрафов, взимаемых с ясавулов, пренебрегающих своими обязанностями. Один штраф в 15 кран полагается за неявку по вызову ясавул-баши; другое взыскание в 7 кран налагалось на тех, у кого не было лошади или же его лошадь не

была готова к немедленным действиям (The Merv Oasis, 1883: 335-336).

Несмотря на штрафы и отчисления в пользу ясавулов, их содержание оставалось делом накладным для общества. Однажды ясавул-баши Ягмыр-хан даже обратился к Доновану с просьбой о поддержке в этом вопросе, спросив: «Поможет ли английский Падишах содержать 2 000 всадников?» (The Merv Oasis, 1883: 223). Донован, в свою очередь, был сторонником *постоянной практики* (выделено нами – С.А.) службы ясавулов. Он объяснял жителям, что возрождение былой славы Мерва возможно лишь «путем проведения политики мира и созидания». Он убеждал их, что действия ясавулов помогут наладить безопасность на караванных тропах. Если по оазису начнут беспрепятственно курсировать караваны из Самарканда, Бухары и Хивы, то прибыль, получаемая от небольшого законного налога на товары, намного превысит нынешние непостоянные и неопределенные доходы. Для сохранения мира и стабильности в регионе следует прекратить налеты, а всех пленников немедленно освободить (The Merv Oasis, 1883: 279).

Стражников в Ахале именовали ферраджи (фераджии, ферраши). В начале июля 1880 г. генерал М.Д. Скобелев (1843-1882) двинулся к крепости Гёк-депе, с целью проведения рекогносцировки местности. Избранные для организации обороны крепости ханы текинских колен приняли все необходимые меры к порядку. Состоящие при этих ханах конные ферраджи, следили за порядком в крепости (Покорение Ахал-Теке, 1884: 6). Генерал-майор Н.П. Ломакин (1830-1902) вспоминал, что в декабре 1876 г. к нему обратился туркменский военачальник Дыкма-сердар (1825-1882) и ряд других ханов, утверждавших, что если русские желают прекратить грабежи и разбои в оазисе, то им следует нанять текинских ферраджей «иначе порядка не может быть» (Присоединение Туркмении, 1960: 282). После 1881 г. ополчение ферраджей в Ахале возглавил ашхабадский старшина Паша-сердар Вели-Мурат-оглы из текинского крыла Тогтамыш (Атдаев, 2024: 89).

Содержание ферраджей было делом накладным для общества, и они искали любой другой вариант для его осуществления. На встрече туркменских старшин с правителем кучанских курдов Абдул-Хасан-ханом в 1876 г. в Фирюзе Нур-Берды-хан обещал кучанцам спокойствие на границе при условии выделения ему денег для найма 1 400 ферраджей, кетхуд и караульных для патрульной службы на границе. (Присоединение Туркмении, 1960: 274-276). А.Н. Куропаткин уточняет, говоря, что Нур-Берды-хан запросил 1 400 человек с тем, что из них 200 человек будут кетхудами, 200 человек - ферраджами, а остальные 1 000 человек караульными (Куропаткин, 1879: 53).

Суммы, указанные в документах для оплаты стражникам, разнятся. По словам Гродекова, на содержание стражи текинцы желали получить от иранцев по 6 000 туманов в год (Гродеков, 1883: 132). В рапорте начальника Закаспийского военного отдела генерал-майора Н.П. Ломакина от 10 сентября 1876 г. говорится, что иранское правительство обязалось ежегодно платить текинцам по 6 000 руб. на содержание стражников-ферраджей. Оплата за первый год была внесена сразу. Сверх того, Абдул Хасан-хан роздал старшинам и ферраджам до 200 халатов (Присоединение Туркмении, 1960: 253). Куропаткин пишет, что Абдул-Хасан-хан определил жалование в месяц каждому кетхуду по 20 кранов, каждому ферраджу по 40 кранов, а сумма для остальных 1 000 человек будет определена после согласования с шахом. Позже были привезли 5 000 кранов, из коих 1 500 кранов были отданы ферраджам текинского колена Сычмаз, 1 500 ферраджам колена Багши; 1 000 кранов ферраджам колена Векиль и 1 000 кранов ферраджам колена Бек. Деньги кетхудам и остальным ферраджам Абдул-Хасан-хан обещал выслать из Кучана (Куропаткин, 1879: 53-54).

Как видно из приведенного выше текста, Гродеков указывает на требуемую туркменами сумму в 6 000 туманов. Учитывая, что 1 туман равен 3 руб., то выходит сумма в 18 000 руб. Ломакин же приводит годовой платеж со стороны Ирана в размере 6 000 рублей. Куропаткин говорит, что первая партия выплат со стороны Ирана составила 5 000 кран. Если 1 кран равен 30 коп, то сумма в 5 000 кран составит 150 000 коп. или 1 500 руб.

Будучи в Мерве, Донован сообщал, что в оазис прибыл иранский посол Багур-хан, который добивался признания мервцами зависимости от Ирана. Он обещал, финансовую помощь ясавулам, но взамен потребовал 12 важных кетхуд с семьями поселить в Мешхеде.

Однако, Баба-хан и Аман-Нияз-хан были против такого предложения. Мервцы указали, что примут финансовую помощь на поддержание усилий ясавулов по обеспечению порядка на дорогах и безопасного прохода мешхедских и бухарских караванов; но отдаваться во власть Шаха не желают (The Russians at Merv, 1883: 335, 358).

Караульная служба (garawul, туркм.; слово гаравул происходит от *гара* – ночной и *вул* – видоизменённая форма слова *гул* – стражник, т. е. ночной дозорный). Караульную службу на границе отдельные группы джигитов. На восточной границе Ахала в Гяурсе Нур-Берды-хан имел караул в 400 всадников (Чанцев, 1883: 96). Содержание сторожевых постов возлагалось на местных жителей, которые платили специальную подать (Присоединение Туркмении, 1960: 491; Атдаев, 2025: 55).

Нур-Берды-хан во время встречи с кучанским правителем Абдул-Хасан-ханом в 1876 г. требовал выделить ему деньги для найма 1 000 человек *караульных* (выделено нами – С.А.) для патрульной службы на границе (Присоединение Туркмении, 1960: 274-276; Куропаткин, 1879: 53). Позже, в 1879 г. при обороне Гёк-депе был сформирован отряд из 1 000 ферраджей для соблюдения порядка и *охраны границ оазиса* (выделено нами – С.А.) (Покорение Ахал-Теке, 1884: 3-4; Гродеков, 1883: 164). В Мерве караульные службы следили за порядком на дорогах и безопасностью прохода через их территории мешхедских и бухарских караванов (The Russians at Merv, 1883: 358).

Караул-баши. Во главе караульных стояли караул-баши. Донован указывал на различие

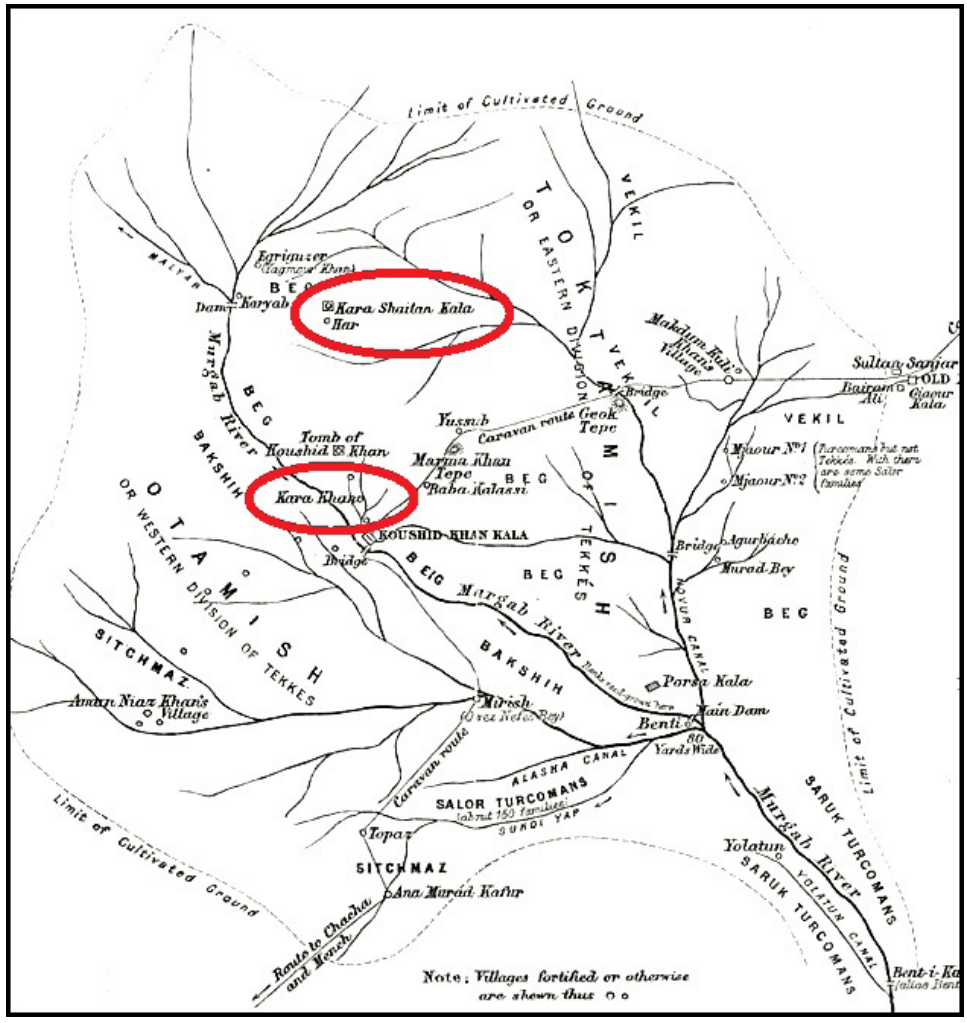

Рис. 1. Крепости Кара-Шайтана и Кара-хана в Мерве на карте Донована.
Fig. 1. Fortresses of Kara-Shaitan and Kara-khan in Merv on Donovan's map.

между функциями караул-баши и ясавул-баши. Ясавул-баши следил за порядком в обществе, а также выполнением жителями общественных работ, таких, как, например, строительство крепости или починка плотин. Караул-баши же осуществлял со своей дружиной охрану оазиса от налетов соседних племен. Ясавул-баши и караул-баши имели определенное положение в обществе и приличное жалование (The Merv Oasis, 1883: 350).

Иногда одно лицо могло совмещать две должности ясавул-баши и караул-баши. К примеру, в ходатайстве эрсаринцев туркестанскому генерал-губернатору генерал-адъютанту К.П. Кауфману (1818-1882) от 3 марта 1879 г. говорится, что к ним прибыл глава патрульной службы текинцев Мерва Кара-ясавул-баши с 200 всадниками и, расположившись между аулами Кара и Бег, потребовал от жителей возмещения за угнанный скот у текинцев (Присоединение Туркмении, 1960: 401). Донован упоминает о Кара-хане из текинского колена Векиль, как о караул-баши, руководящего патрулями, призванными следить за нападениями разбойников со стороны приамударьинских земель (The Merv Oasis, 1883: 269).

Другим главой караульной службы, служащим на пространстве между Мервом и Бухарой, был Кара-Шайтан (Гара-Шейтан), более известный при дворе эмира как Кара-дадха (дадха – глава войск в армии бухарского эмира – С.А.). Кара-Шайтан происходил из текинского колена Бег, рода Гонур, ковума Хар. Его родным селением был одноименный аул Хар, расположенный рядом с крепостью под названием Кара-Шайтан-кала. Здесь находился опорный пункт Кара-Шайтана, являвшегося главой караульной службы всего текинского крыла Тогтамыш (Атдаев, 2025: 156-157).

Заключение

В XIX в. туркменские племена прочно осели в местах их нынешнего проживания. Этот период отмечен усилением позиций туркменских племен в регионе и их влиянием на соседние государства. Сарахское сражение 1855 г., Гарры-галинское столкновение 1858 г. и Каджарская битва 1861 г. показали силу объединенных туркменских племен, с которой пришлось считаться главам соседних государств. Подобная союзная коалиция туркменских племен требовала, в первую очередь, прочной внутренней дисциплины и порядка в социуме. Неукоснительное выполнение решений общих собраний и повелений ханов требовало наличие в обществе внутренней военной организации. Таким объединением стало ополчение ясавулов и ферраджей, которыми управляли ясавул-баши. Племенные ханы имели при себе ополчение в 2 000 человек. Мелкие ханы родов ограничивались небольшой группой в 40, 100 или 150 всадников.

Внешние границы оазисов охраняли сменные караульные посты, во главе которых стояли караул-баши. Стражник получали оплату, взимаемую с рядовых членов общества. Налог на содержание ясавулов отчислялся также с караванов. Определенные суммы выплачивали также владельцы собственности, возвращенной им усилиями ясавулов. Ясавулы держались в строгой дисциплине. Они должны были быть готовыми к действиям по первому приказу ясавул-баши. За неготовность к выполнению задания на ясавулов налагался установленный штраф.

Литература

1. England and Russia in Central Asia, 1879. London. By Demetrius Charkes Boulger, member of the Royal Asiatic Society. Vol. I. London. W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place. 348 p.

2. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York. 500 p.

3. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London: W.H. Allen & Co., Publishers to the India office. 556 p.

4. Абду-с-Саттар казы, 1914. Книга рассказов о битвах текинцев: Туркменская историческая поэма XIX века. СПб: Императорская АН. 82 с.

5. Алиханов-Аварский М, 1904. Закаспийские воспоминания. 1881–1885 // Вестник Европы. № 9.

С. 73–125.

6. Арбеков П, 1931. Захват Мерва (По архивным материалам Цуардепа ТССР) // Туркменоведение. № 1-2. С. 48-52.

7. Атдаев С.Дж., 2025. Кара-Шайтан – связующее звено между Мервом и Бухарой // Мәдени мұра. №2(109). С. 150-164 (рус.) DOI: https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.09

8. Атдаев С.Дж., 2025а. Титул «хан» и его статус в туркменском обществе XIX в. // Бартольдовские чтения. Титул и титулатура в кочевых и оседлых культурах. М.: ИВ РАН. С. 349-355.

9. Атдаев С.Дж., 2024. Паша-сердар в записках Анри Мозера // Карим Хакимов. Прошлое становится настоящим. Уфа. С. 87-91.

10. Васильев П.С., 1887. Ахал-текинский оазис, его прошлое и настоящее. Очерки // Русский вестник. № 5. С. 391–427.

11. Гродеков Н.И., 1883. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. Т. 1. СПб: В тип. В. Балашова. 158 с.

12. Давлетов Дж., Ильясов А., 1972. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад: Ылым. 255 с.

13. Записка о дороге из Асхабада в Мерв, Хорунжий 1-й конной батареи Терского казачьего войска Соколова, февраль 1882 года. 1883. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 6. СПб: Военная типография. С. 156-199.

14. Куропаткин А., 1879. Туркмения и туркмены. СПб: Типография В.А. Полетики. 57 с.

15. Лессар П.М., 1884. Заметки о Закаспийском крае и соседних странах (Поездка в Персию, Южную Туркмению, Мерв, Чарджуй и Хиву) // Записки Кавказского отдела Императорского русского исторического общества. Книга XIII. С. 161–211.

16. Лессар П.М., 1883. Мервские ханы. Положение Мерва и Атека в конце 1882 года // СМА. Вып. VI. СПб. С. 62–82.

17. Маслов А., 1885. Россия в Средней Азии. (Очерк наших новейших приобретений) // Исторический вестник. № 5. С. 372-423.

18. Мервский оазис и дороги, ведущие к нему. Составил поручик 18 драгунского Переяславского его величества полка Алиханов, 1883. СПб: Типография и хромолитография А. Траншеля. 108 с.

19. О распределении вод Келата и Дерегеза между этими ханствами и Атеком. Восточный берег Теджена у Серахса и южнее его. Инженера П.М. Лессара. Декабрь 1882 г., 1883 // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 6. СПб: Военная типография. С. 39-61.

20. Покорение Ахал-Теке: (Из записок полковника Сполатбога), 1884. Тифлис: Б.и. 25 с.

21. Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов), 1960. Ашхабад. 824 с.

22. Русский инвалид. 1884. № 29. 5 февраля.

23. Чанцев И.А., 1883. Скобелев как полководец. 1880-1881. Исторический очерк. СПб: Типография В.С. Балашова. 171 с.

References

1. England and Russia in Central Asia, 1879. London. By Demetrius Charkes Boulger, member of the Royal Asiatic Society. Vol. I. London. W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place. 348 p.

2. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York. 500 p.

3. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London: W.H. Allen & Co., Publishers to the India office. 556 p.

4. Abdu-s-Sattar Kazy. 1914. Kniga rasskazov o bitvakh tekintsev: Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX veka [Book of stories about the battles of the Tekins: Turkmen historical poem of the 19th century]. SPb: Imperatorskaya AN. 82 p. [in Russian].

5. Alikhanov-Avarskiy M, 1904. Zakaspiyskie vospominaniya. 1881–1885 [Transcaspian Memories. 1881–1885] // Vestnik Yevropy. № 9. P. 73–125. [in Russian].

6. Arbekov P, 1931. Zakhvat Merva (Po arkhivnym materialam Tsuardepa TSSR) [The Capture of

Merv (Based on archival materials of the Tsuardep of the TSSR)] // Turkmenovedeniye. № 1-2. P. 48-52. [in Russian].

7. Atdayev S.J., 2025. Kara-Shajtan – svyazuyushcheye zveno mezhdu Mervom i Bukharoy [Kara-Shaitan – a link between Merv and Bukhara] // Мәдени мұра. №2 (109). P. 150-164 (рус.) DOI: https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.09 [in Russian].

8. Atdayev S.J., 2025a. Titul «khan» i ego status v turkmenskom obshchestve XIX v. [The title "khan" and its status in the Turkmen society of the 19th century] // Bartol'dovskiye chteniya. Titul i titulatura v kochevykh i osedlykh kul'turakh. M.: IV RAN. S. 349-355. [in Russian].

9. Atdayev S.J., 2024. Pasha-serdar v zapiskakh Anri Mozera [Pasha-Serdar in the notes of Henri Moser] // Karim Khakimov. Proshloye stanovitsya nastoyashchim. Ufa. P. 87-91. [in Russian].

10. Vasil'yev P.S., 1887. Akhal-tekinskiy oazis, ego proshloe i nastoyashchee. Ocherki [The Akhal-Teke oasis, its past and present. Essays] // Russkij vestnik. № 5. P. 391–427. [in Russian].

11. Grodekov N.I., 1883. Vojna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880-1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880-1881] Vol. 1. SPb: V tip. V. Balashova. 158 p. [in Russian].

12. Davletov J., Ilyasov A., 1972. Prisoedineniye Turkmenii k Rossii [The accession of Turkmenistan to Russia]. Ashkhabad: Ylym. 255 p. [in Russian].

13. Zapiska o doroge iz Askhabada v Merv, Khorunzhiy 1-y konnoy batarei Terskogo kazachego vojska Sokolova, fevral' 1882 goda [Note on the road from Ashgabat to Merv, Ensign of the 1st Cavalry Battery of the Terek Cossack Army Sokolov, February 1882]. 1883 // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vyp. 6. SPb: Voyennaya tipografiya. P. 156-199. [in Russian].

14. Kuropatkin A., 1879. Turkmeniya i turkmeny [Turkmenistan and the Turkmens]. SPb: Tipografiya V.A. Poletiki. 57 p. [in Russian].

15. Lessar P.M., 1884. Zametki o Zakaspijskom krae i sosednikh stranakh (Poezdka v Persiyu, Yuzhnuyu Turkmeniyu, Merv, Chardzhuy i Khivu) [Notes on the Transcaspian region and neighboring countries (Trip to Persia, Southern Turkmenistan, Merv, Chardzhui and Khiva)] // Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva. Kniga XIII. P. 161–211. [in Russian].

16. Lessar P.M., 1883. Mervskie khany. Polozhenie Merva i Ateka v konce 1882 goda [Merv Khans. The situation of Merv and Atek at the end of 1882] // SMA. Vyp. VI. SPb. P. 62–82. [in Russian].

17. Maslov A., 1885. Rossiya v Srednej Azii. (Ocherk nashikh noveyshikh priobretenij) [Russia in Central Asia. (Essay on our latest acquisitions)] // Istoricheskiy vestnik. № 5. P. 372-423. [in Russian].

18. Mervskij oazis i dorogi, vedushchiye k nemu. Sostavil poruchik 18 dragunskogo Pereyaslavskogo yego velichestva polka Alikhanov [The Merv Oasis and the Roads Leading to It. Compiled by Lieutenant Alikhanov of the 18th Dragoon Regiment of His Majesty's Pereyaslavl]. 1883. SPb: Tipografiya i khromolitografiya A. Transhelya. 108 p. [in Russian].

19. O raspredelenii vod Kelata i Deregeza mezhdu etimi khanstvami i Atekom. Vostochnyy bereg Tedzhena u Serakhsa i yuzhneye yego. Inzhenera P.M. Lessara. Dekabr' 1882 g. [On the distribution of the waters of Kelat and Deregoz between these khanates and Atek. The eastern bank of Tejen near Serakhs and south of it. Engineer P.M. Lessar. December 1882], 1883 // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vyp. 6. SPb: Voyennaya tipografiya. P. 39-61. [in Russian].

20. Pokorenie Akhal-Teke: (Iz zapisok polkovnika Spolatboga) [Conquest of Akhal-Teke: (From the notes of Colonel Spolatbog)], 1884. Tiflis: B.i. 25 p. [in Russian].

21. Prisoedinenie Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov) [The accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)], 1960. Ashkhabad. 824 p. [in Russian].

22. Russkij Invalid [Russian Invalid], 1884. № 29. February 5. [in Russian].

23. Chantsev I.A., 1883. Skobelev kak polkovodec. 1880-1881. Istoricheskij ocherk [Skobelev as a Commander. 1880-1881. Historical Essay]. SPb: Tipografiya V.S. Balashova. 171 p. [in Russian].

*** Атдаев С.Дж.[1], Атдаева О.Г.[2]**
[1] тәуелсіз зерттеуші,
Ашхабад, Түрікменстан
[2] Түрікмен мемлекеттік экономика және басқару институты,
Ашхабад, Түрікменстан
*E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

XIX ғ. (1881 ЖЫЛҒА ДЕЙІН) ТҮРІКМЕН ҚОҒАМЫНЫҢ САҚШЫЛАРЫ: ЖАСАУЫЛДАР, ФЕРРАДЖДАР ЖӘНЕ ҚАРАУЫЛ КҮЗЕТШІЛЕРІ

Аңдатпа. XIX ғ. түрікмен қоғамында тәртіп жергілікті сақшылар – жасауылдар мен ферраджлар (қатардағы тәртіп сақшысы) көмегімен сақталды. Ру хандары қарамағында 150-ге дейін жауынгер болған. Ал тайпалардың рубасы 2 000 атты әскерге дейін ұстай алған. Мұндай ірі жасақтарды жасауыл-басы басқарды. Сақшылардың басты міндеті қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз ету болды. Тайпалық хан тапсырмасы бойынша тәртіп сақшылары халықты қоғамдық жұмыстарға жұмылдырып, жұмыстардың орындалуын қадағалаған. Сонымен қатар алқап шекарасында қарауыл қызметі де болған. Ол алқапты қорғауды және керуен жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз еткен. Қарауыл қызметін қарауыл-басы басқарған.

Жасауыл-басы мен қарауыл-басы қызметіне беделді тұлғалар сайланып, жалпы жиын – мәслихат арқылы бекітілген. Жасауыл-басы мен қарауыл-басы тікелей тайпалық ханға бағынған. Сақшылар қатаң тәртіпке бағындырылып, қызметті бұзған жағдайда тиісті жазаларға тартылған.

Осы зерттеудің мақсаты – жасауылдар мен ферраджлардың бейнесін, олардың түрікмен қоғамындағы рөлі мен қызметін қалпына келтіру болды. Алға қойылған міндетті шешу барысында тақырыпқа қатысты барлық тарихи, әдеби және фольклорлық материалдар талданды. Зерттеуде қолданылған кешенді әдістер қолда бар деректерді салыстыруға және зерттеліп отырған мәселе бойынша тұтас көрініс жасауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: түрікмендер, Ахал, Мерв, жасауылдар, ферраджлар, қарауыл күзетшілері

Дәйексөз үшін: Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. XIX ғ. (1881 жылға дейін) түрікмен қоғамының сақшылары: жасауылдар, ферраджлар және қарауыл күзетшілері // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). бб. 168-179 (рус.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.14

***Atdaev S.J.[1], Atdaeva O.G.[2]**
[1] freelance explorer,
Ashgabat, Turkmenistan
[2]Turkmen State Institute of Economics and Management,
Ashgabat, Turkmenistan
*E-mail: serdar63atdaev@gmail.com

GUARDS OF THE TURKMEN SOCIETY OF THE 19th CENTURY (BEFORE 1881):YASAVULS, FERRAJS, AND SENTRY GUARDS

Abstract: In 19th-century Turkmen society, local guards called yasawls and ferrajs maintained order. Clan khans led up to 150 horsemen, while tribal leaders commanded up to 2,000 under the leadership of yasawl-bashis. These guards enforced public order and managed

conscripted labor for public works. Additionally, karaul-bashis oversaw border and caravan route security using rotating sentry squads.

The positions of yasavul-bashi and karaul-bashi were elected by authoritative individuals, approved by the general assembly (maslakhat). The yasavul-bashi and karaul-bashi were directly subordinate to the tribal khan. The guards were held under strict discipline and, in the event of violations of duty, were subject to appropriate punishment.

The aim is to reconstruct the appearance of the yasavuls and ferrajs, their role, and function in Turkmen society. In addressing this task, all available historical, literary, and folkloric material on this topic was analyzed. The comprehensive approach used in this study allowed us to compare existing data and develop a comprehensive picture of the issue under study.

Keywords: Turkmen, Akhal, Merv, Yasavuls, Ferrajs, sentry patrols.

For citation: Atdaev S.J., Atdaeva O.G. Guards of the Turkmen society of the 19th century (before 1881): yasavuls, ferrajs, and sentry guards // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 168-179 (in Rus.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.14

Сведения об авторах:

Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук, независимый исследователь, Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Атдаева Огульджан Гельдиевна, старший преподаватель Туркменского государственного института экономики и управления, Ашхабад, Туркменистан.

Авторлар туралы мәлімет:

Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, тәуелсіз зерттеуші, Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Атдаева Огулжан Гелдиевна, Түркімен мемлекеттік экономика және басқару институтының аға оқытушысы, Ашхабад, Түрікменстан.

Information about the authors:

Atdaev Serdar Jumaevich, candidate of historical sciences; freelance explorer, Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Atdaeva Oguljan Geldievna, senior lecturer at the Turkmen State Institute of Economics and Management, Ashgabat, Turkmenistan.

МРНТИ 03.20

https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.15

Абсаликов А.А.
Национальный центр рукописей и редких книг
Астана, Казахстан
e-mail: aalmat@mail.ru

ГЕНЕАЛОГИЯ КАЗАХСКИХ ХАНОВ В «АХСАН АТ -ТАВАРИХ» ХАСАНБЕКА РУМЛУ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЯТИ РУКОПИСНЫХ СПИСКОВ И ОДНОГО ПЕЧАТНОГО ИЗДАНИЯ)

Аннотация. В данном исследовании проведен источниковедческий анализ различных списков «Ахсан ат-Таварих» Хасанбека Румлу, хранящихся в библиотеках Нурусманийя (Стамбул), библиотеке Малика, библиотеке иранского парламента (маджлис шура), а также печатного тегеранского издания.

Основное внимание уделяется сравнению генеалогии Касым хана и Хакназар хана в различных списках рукописи. Сравнение текстов различных списков генеалогии и сопоставление имен исторических личностей с целью выявления вероятных ошибок переписчиков, текстовых искажений и уточнения достоверности в генеалогии казахских ханов, имеют большое значение для исследователей.

Одной из задач исследования является реконструкция линии в генеалогической цепи в сравнении с другими историческими источниками. Актуальность исследования обусловлена необходимостью конкретизации и критического переосмысления генеалогии казахских ханов на основе сравнительного анализа рукописных источников.

Несмотря на наличие ряда исследований, посвящённых династической истории казахских правителей, многие вопросы, связанные с генеалогическими данными в различных списках средневековых хроник, до настоящего времени остаются недостаточно изученными. В результате предпринята попытка представить генеалогическую линию на основе «Ахсан ат-Таварих», где линия от Урус хана до Касым хана не вызывает серьезных разногласий среди исследователей.

Ключевые слова: Ахсан ат-Таварих, Хасанбек Румлу, источники, рукописи, списки, библиотеки, Касым-хан, Хакназар, Джанибек.

Для цитирования: Абсаликов А.А. Генеалогия казахских ханов в «Ахсан ат -Таварих» Хасанбека Румлу (сравнительный анализ пяти рукописных списков и одного печатного издания) // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). С. 180-190 (рус.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.15

Введение

Книга Хасанбека Румлу «Ахсан ат-Таварих» относится к числу наиболее значимых исторических сочинений сефевидского времени и представляет собой один из ключевых источников по истории Ирана, Средней Азии, Дешт-и-Кыпчака и сопредельных регионов в XVI веке. Особый интерес для исследователей истории Казахского ханства представляет XI том данного сочинения, где содержатся уникальные сведения по генеалогии казахских ханов Касыма и Хакназара. Несмотря на наличие нескольких рукописных списков и печатного издания «Ахсан ат-Таварих», вопрос текстологических расхождений в передаче родословной казахских ханов до настоящего времени остается неисследованным. Введение в научный оборот сопоставительного анализа различных списков данного источника в сравнении его с другими более ранними историческими и генеалогическими сборниками позволяет уточнить важнейшие звенья генеалогической традиции казахских ханов и выявить некоторые неточности в отдельных списках. Целью данной статьи является реконструкция достоверной генеалогии казахских ханов на основе сопоставительного анализа различных

рукописных списков, печатного тегеранского издания «Асхан ат-Таварих» Румлу, также других более ранних рукописей, где приведена генеалогия потомков Орда-Ежена, старшего сына Джучи.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составили сравнительно-текстологический и источниковедческий методы. В качестве основной источниковой базы исследования использовались следующие списки «Ахсан ат -Таварих»:

А) рукопись библиотеки «Нурусманийя» (Стамбул) далее, как: Нур: *л*.286

Б) рукопись библиотеки Малика (Тегеран), далее, как Мал: 190.

В) три рукописных списка из фонда Национального совета (ныне библиотека Иранского парламента) под инвентарными номерами:

IR14103-2266 далее, как Т: *л*.180,

IR11355-7946 далее, как Т: *л* 269,

IR49210-8825 далее, как Т: *л* 343

Г) печатное тегеранское издание 1978 г., подготовленное на основе индийского издания, также стамбульского и одного тегеранского списка (IR14103-2266).П.Т: 776

Дополнительно использовались сведения из следующих источников: «Насаб Нама Мулук» (Шуаб Панджгана), «Джамиу ат-Таварих» Рашид ад-Дина, «Муизз аль - Ансаб», «Джамиу ат-Таварих» Джалаира и «Тарих Рашиди» Дуглата.

Анализ

Произведение Хасанбека Румлу известно в научном сообществе прежде всего по индийскому изданию 1931 года и тегеранскому изданию 1978 года под редакцией Абд аль Хусейна Навои. Однако сам Навои при издании критического текста использовал только тегеранский, стамбульский и индийский (печатное издание 1931 г.) списки. При этом анализ других сохранившихся списков данной ценной книги, в частности, касательно генеалогии казахских ханов, выявляет ряд существенных расхождений, прежде всего, в передаче личных имен ханов и генеалогических связей. Таким образом, несмотря на то, что «Ахсан ат-Таварих» в научных исследованиях и историографии используется довольно часто, в целом, его рукописные списки недостаточно исследованы, особенно в части генеалогии казахских ханов.

Содержание книги охватывает периоды тимуридов, сефевидов, отдельные ценные сведения по истории османов и соседних с сефевидами страны и регионы. Хасанбек Румлу был придворным историком сефевидов (кызылбашей), жил в XVI веке. Свое произведение он посвятил шаху Исмаилу II. Вероятно, произведение Румлу представляло обширное историческое произведение, состоящее из 12 томов, или больших 12 разделов. Из двенадцати томов его произведения до нас дошли одиннадцатый и двенадцатый тома. Остальные тома этого сочинения до нас не дошли. Тема, представляющая для нас особый интерес в труде Хасанбека Румлу «Ахсан ат-Таварих», изложенной в XI томе (разделе) сочинения, связана с генеалогией казахских ханов Касыма и Хакназара.

Книга «Ахсан ат-Таварих» относится к числу наиболее ценных и важных исторических трудов, созданных в сефевидский период. Некоторые фрагменты персидского текста произведения впервые были опубликованы Б. Дорном в 1858 году в его сборнике «Мусульманские источники по истории южного побережья Прикаспийских стран» (Dorn,1858: 33). Затем в 1931 году Ч.Н. Седдоном было издано первое печатное издание на английском (Абусеитова, Баранова, 2001: 117). Исследование рукописи «Ахсан ат-Таварих» проводил А.А.Ромаскевич (Ромаскевич, 1938:8), общие сведения по рукописи «Ахсан ат-Таварих» приводят авторы книги «Письменные источники по истории и культуре Центральной Азии XIII-XVIII вв» (Абусеитова, Баранова, 2001: 118-120). Первое индийское издание «Ахсан ат Таварих» было опубликовано в 1931 году и сопровождалось кратким предисловием и комментариями (Навои, 1978: 25-26[1]). Иранское печатное издание под редакцией Абд ал-Хусейна Навои вышло в феврале 1978 года. Как указывает сам редактор, при подготовке тегеранского издания им были использованы стамбульская рукопись библиотеки Нурусмания, а также рукопись Национального совета. Первое индийское издание 12 тома было издано в 1931 году[2]. Редактор индийского издания Чарлз Норман Седдон писал, что пользовался также

[1] Предисловие Навои к тегеранскому первому изданию.

несколькими другими списками рукописи Румлу, при этом он не уточняет какими именно (Навои, 1978:26). Индийское издание было издано в городе Барода (ныне Вадодара Индия). Тем не менее, по утверждению А. Навои, в индийском издании есть много неточностей и ошибок. По мнению Навои, рукопись Национального совета представляет собой наиболее ценный и значимый из существующих списков данного произведения. Тем не менее, как следует из анализа самого Абд аль-Хусейн Навои при подготовке критического текста он опирался только лишь на две рукописи: стамбульскую и тегеранскую (рукопись Национального совета, ныне библиотека Иранского парламента Т: л.180, при этом индийское печатное издание использовалось им лишь в ограниченной степени) (Навои, 1978:26). Из тегеранских списков один является наиболее известным, однако в библиотеках парламента обнаружены ещё два дополнительных списка.

Помимо уже упомянутой Тегеранской рукописи, известны следующие рукописи: Оксфордская (Бодлеанская), Санкт-Петербургская (Библиотека им. Салтыкова-Щедрина), Стамбульская («Нурусмания» и библиотека «Баязида»), Бакинская, а также другие, которые остались вне поля зрения Навои.

В настоящем исследовании были использованы следующие списки «Ахсан ат-Таварих» Румлу»:

А) рукопись библиотеки Нурусмания (Стамбул, Турция);

Б) рукопись из библиотеки Малика (Тегеран, Иран[3]);

В) три списка «Ахсан ат-Таварих» под инвентарными номерами: IR141032266; IR11355-7946; IR 49210-8825; из фонда Национального совета (ныне – Библиотека Иранского парламента, Тегеран);

Г) печатное тегеранское издание «Ахсан ат-Таварих», подготовленное на основе рукописей А, В (рукописи № IR14103-2266) и первого печатного индийского издания.

С учетом изложенного выше материла, в данном исследовании на основе «Ахсан ат-Таварих» Румлу анализируется генеалогия Касым хана и Хакназара.

Касательно смерти Касым хана в печатном издании «Ахсан ат-Таварих» мы читаем (Рис.1):

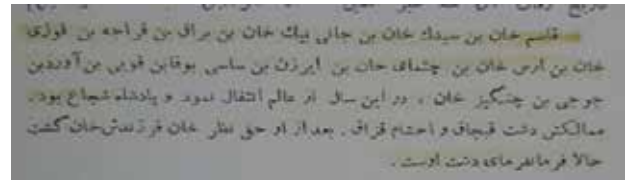

Рис. 1. «Ахсан ат-Таварих» печатное тегеранское издание.
Fig. 1. Ahsan at-Tavarikh, printed Tehran edition.

Перевод:«Касым хан, сын Сайдак хана, сын Жанибек хана, сын Барака, сын Караджа, сын Кузи хана, сын Урус хана, сын Читмай-хана, сын Ерзена, сын Сасы-Буки, сын Куи, сын Орды, сын Джуджи (Джучи), сын Чингиз хана, покинул этот мир в этом году (т.е. 930 год лунной хиджры, т.е. 1524 год). Это был смелый правитель (падшах), его владения – это Дашти Кыпчак и казакские (казахские) племена. После него ханом стал его сын Хакназар, и сейчас управление Даштом (т.е. Дешт-и Кыпчаком) принадлежит ему» (Румлу, 1978: 240).

Этот же отрывок в рукописи библиотеки «Нурусманийя» звучит следующим образом (Рис. 2):

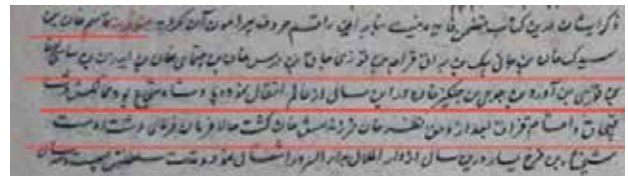

Рис. 2. «Ахсан ат-Таварих» библиотека «Нурусманийя»
Fig. 2. Ahsan at-Tavarikh, Nuruosmaniye Library

Перевод:«Касым хан, сын Сайдак хан, сын Жанибек хана, сын Барака-Караджа, сын Кузиджака, сын Урус хана, сын Читмай-хана, сын Ерзена, сын Сасы-Буки, сын Куи, сын Орду, сын Джуджи, сын Чингиз хана, покинул этот мир в этом году (т.е. 930 год лунной хиджры, т.е. 1524 год). Это был смелый правитель (падшах), его владения – это Дашти Кыпчак и казакские (казахские) племена. После него ханом стал его сын Хакназар, и сейчас управление Даштом (т.е. Дешт-и Кыпчаком) принадлежит ему»» (Нур: л.197).

[2]М.Х. Абусеитова пишет о написании Румлу 10 томного сочинения [с.117], в то время как составитель критического текста и редактор тегеранского издания пишет о 12 томном сочинении, и что сохранились только 11 и 12 тома, а не 9 и 10 тома.
[3]Копия рукописи была приобретена Центром рукописей и редких книг в Астане в 2022 году в результате научно-исследовательской экспедиции в Иран.

В Тегеранской рукописи Т: *л*.180 этот отрывок звучит следующим образом (Рис.3):

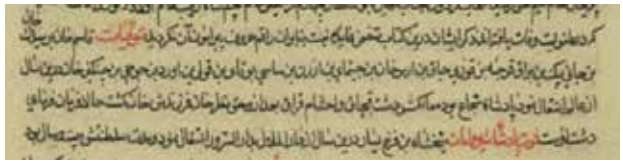

Рис. 3. «Ахсан ат-Таварих» библиотека иранского парламента Т: *л*.180
Fig. 3. Ahsan at-Tavarikh, Iranian Parliament Library, No. T: *л*.180.

Перевод:«Касым хан, сын Сайдак хана, сын Жанибек хана, сын Барака-Караджа, сын Кузиджака, сын Урус хана, сын Читмай, сын Ерзена, сын Сасы-Буки, сын Кули, сын Орды, сын Джуджи, сын Чингиз хана, покинул этот мир в этом году. Это был смелый правитель (падшах), его владения – это Дашти Кыпчак и казакские племена. После него ханом стал его сын Хакназар, и сейчас управление Даштом принадлежит ему» (Библиотека парламента Т: *л*.180).

В рукописи библиотеки иранского парламента Т: *л* 269 (Рис. 4):

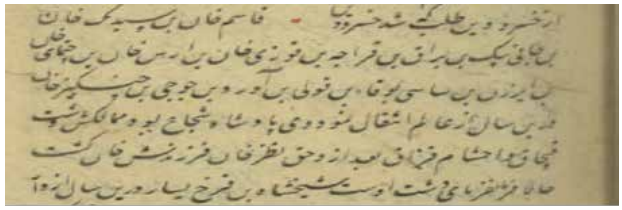

Рис. 4. «Ахсан ат-Таварих» библиотека иранского парламента Т: *л* 269.
Fig. 4. Ahsan at-Tavarikh, Iranian Parliament Library, T: *л* 269.

Перевод:«Касым хан, сын Сайдак хана, сын Жанибека, сын Барака, сына Караджа, сын Кузи хана, сын Урус хана, сын Читмай хана, сын Ирзи, сын Сасы Буки, сын Кули, сын Орду, сын Джуджи, сын Чингиз хана, покинул этот мир в этом году (т.е. 930 год лунной хиджры, т.е. 1524 год). Это был смелый правитель (падшах), его владения – это Дашти Кыпчак и казакские (казахские) племена. После него ханом стал его сын Хакназар, и сейчас управление Даштом (т.е. Дешт-и Кыпчаком) принадлежит ему» (Библиотека парламента Т: *л* 269).

В рукописи библиотеки иранского парламента Т: *л* 343 (Рис. 5):

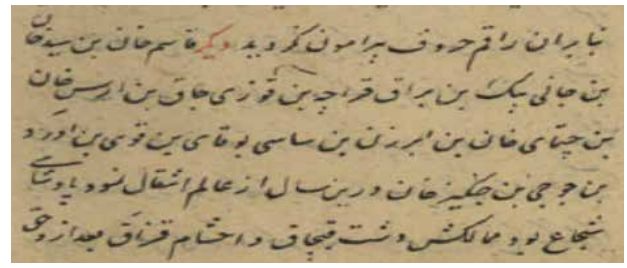

Рис.5. «Ахсан ат-Таварих» библиотека иранского парламента Т: *л* 343.
Fig. 5. Ahsan at-Tavarikh, Iranian Parliament Library, T: *л* 343.

Перевод: «Касым хан, сын Сейид хана, сын Жанибека, сын Барака-Караджа, сын Кузиджака, сын Урус хана, сын Читмай хана, сын Ерзена, сын Сасы Буки, сын Куи, сын Орду, сын Джуджи, сын Чингиз хана, покинул этот мир в этом году (т.е. 930 год лунной хиджры т.е. 1524 год). Это был смелый правитель (падшах), его владения – это Дашти Кыпчак и казакские (казахские) племена. После него ханом стал его сын Хакназар, и сейчас управление Даштом (т.е. Дешт-и Кыпчаком) принадлежит ему» (Библиотека парламента Т: *л* 343).

В рукописи библиотеки Малика (Рис. 6):

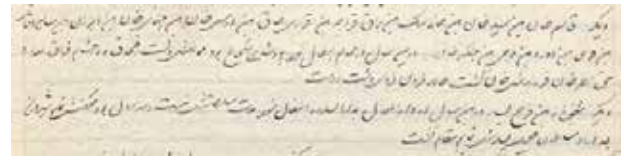

Рис. 6. «Ахсан ат-Таварих» Библиотека Малика, Тегеран. Мал: 190
Fig. 6. Ahsan at-Tavarikh, Malek Library, Tehran. Мал: 190

Перевод: «Касым хан, сын Сейид хана, сын Жанибека, сын Барака-Караджа, сын Кузиджака, сын Урус хана, сын Читмай хана, сын Ерзена, сын Сасы Буки, сын Куи, сын Орду, сын Джуджи, сын Чингиз хана, покинул этот мир в этом году (т.е. 930 год лунной хиджры, т.е. 1524 год). Это был смелый правитель (падшах), его владения – это Дашти Кыпчак и казакские (казахские) племена. После него ханом стал его сын Хакназар, и сейчас управление Даштом (т.е. Дешт-и Кыпчаком) принадлежит ему» (Мал: 190).

Рассмотрим ключевые отличия рассматриваемых материалов.

В рукописи библиотеки парламента: Т: *л*.180 и Т: *л* 343, библиотеки Малика и «Нурусманийя», Барак хан обозначен двойным именем Барак-Караджи, тогда как в печатном варианте текста, также в рукописи библиотеки иранского парламента под Т: *л* 269, он представлен как «Барак, сын Караджи[4]».

В рукописных списках библиотеки

«Нурусманийя», парламента Т: *л* 343, и Т: *л*.180 также библиотеки Малика приводится имя Кузиджак (Койричак), сына Урус-хана, тогда как в печатном тексте и библиотеки парламента Т: *л* 269 его имя указывается как: «Кузи, сын Урус-хана…». Имя Койричак указано как «Кузи», что, является искажением оригинального «Кузиджака» (Койричак).

В печатном издании имя сына Орды обозначено как «Куи» также в списке библиотеки «Нурусманийя», библиотеки Малика, и библиотеки иранского парламента Т: *л* 343, тогда как в рукописи библиотеки иранского парламента Т: *л* 269 и Т: *л*.180 его имя обозначено как Кули, что является более соответствующим действительности. В источнике «Насаб нама Мулук» («Шуаб Панджгана») сын Орды назван Кули (Рашид ад-Дин, XIV: ч. 2, *л*. 121). Аналогично, в труде «Джамиу ат-Таварих» Рашид ад-Дин с предельной точностью фиксирует его имя как Кули (Рашид ад-Дин, 1994: 716), в «Муиз аль Ансаб» имя второго сына Орды обозначено как Кули (Муиз XV; *л*-19). Также в «Джамиу ат-Таварих» Кадыралибека Джалаира его имя обозначено как Кули (библ. Лобачевского; Джалаир XVII *л* - 44).

В рукописях библиотеки «Нурусманийя», библиотеки иранского парламента Т: *л* 269, Т: *л*.180 также печатном варианте книги «Ахсан ат-Таварих», имя отца Касым хана обозначено как «Сейдак». В то время как в рукописи библиотеки иранского парламента под Т: *л* 343, и библиотеки Малика его имя обозначено как Сейид хан.

В рукописи библиотеки иранского парламента Т: *л* 269, Ерзен указан именем «Ирзи». Во всех других списках он обозначен как Ерзен.

В данном контексте представляется целесообразным обратиться к генеалогии Ораз Мухаммада, внука Шыгай хана, зафиксированной в сочинении «Джамиу ат-Таварих» Кадырали бека Джалаира (Рис. 7).

Перевод: «Ораз Мухаммад, сын Ондан Султана, сын Шигай хана, сын Йадик хана, сына Джанибек хана, сын Барак хана, сын Куырчук хана, сын Урус хана, да продлит Аллах время его правления …» (библ. Лобачевского; Джалаир XVII *л*-66). Особый интерес представляет также генеалогия Ораз-Мухаммада, зафиксированная

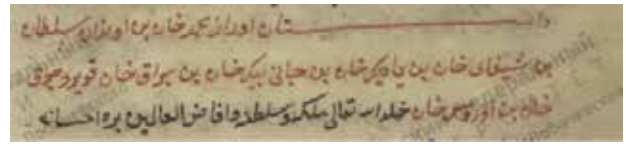

Рис. 7. «Джамиу ат-Таварих» Кадыралибек Джалаир Библиотека Лобачевского.
Fig. 7. Jami'u at-Tawarikh by Qadyralibek Jalayir, Lobachevsky Library.

его собственноручной записью на принадлежавшем ему ящике для книг, где приводится следующая родословная: «Урус-хан – его сын Куйричак-хан – его сын Барак-хан – его сын Джанибек-хан – его сын Йадик-хан – его сын Шигай-хан – его сын Ондан-султан – его сын Ораз-Мухаммад» (Вельяминов-Зернов, 1864: 119).

Как мы видим в данной генеалогии, Йадик (Жадик) указан сыном Джанибека. Как известно, Йадик султан был родным братом Касым хана.

Так Джалаир (Джалаири) в «Джамиу ат-Таварих» пишет: «известные (машхур) царевичи и внуки подробно описаны (т.е. дети Джанибек хана) и это: Касым хан, Канбар султан, Усак хан (Усек), Йадик хан» (библ. Лобачевского; Джалаир XVII *л*-61) (Рис. 8).

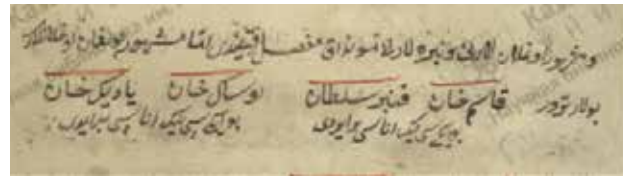

Рис. 8. «Джамиу ат-Таварих» Кадырали бек Джалаир Библиотека Лобачевского.
Fig. 8. Jami'u at-Tawarikh by Qadyrali bek Jalayir, Lobachevsky Library.

Имя Сейдака среди всех этих имен не встречается. Сейдак на фарси представляет уничижительную форму от имени Сейид. В «Муиз аль Ансаб» имя Джанибека обозначено как Абу-Сейид. Так среди детей Барак хана указаны: Мир- Сейид, Мир-Касым, Абу-Сейид (Абу Саид) и Саадатбек (Муиз аль Анаб XV *л*-26).

В «Тарих-и Рашиди» Мухаммад Хайдара Дуглата прямо указывается, что: «Касым-хан, упомянутый нами ранее, был сыном Джанибек-хана» (Дуглат, 2025: 747). Из этого следует, что имя «Сейдак», упомянутое в «Ахсан ат-Таварих», представляет не отдельную историческую

[4]Опираясь только на печатный вариант книги, невозможно установить, кем являлся этот Караджи. В этом отношении сравнительный анализ текстов показывает важность и значимость данных исследований.

личность, а, по всей вероятности, вариант или часть двойного имени Джанибека – Абу Саид Джанибек. Следовательно, переписчик рукописи, вероятно, допустил ошибку, приняв двойное имя за обозначение двух разных лиц – Джанибека и Абу-Саида (т.е. Сейдака), ошибочно указав последнего как отца Касым-хана. Подобного рода искажения известны и по другим рукописным спискам, в рукописи библиотеки иранского парламента Т: л 269, имя Барака-Караджи (Карачи) было ошибочно передано как «Барак, сын Караджи».

Представленная генеалогия является одним из наиболее ценных и развернутых известных в исторических источниках изложений происхождения казахских ханов, восходящая к Орда-Ежену, старшему сыну Джучи. Линия, восходящая к Сартактаю старшему сыну Орда-Ежена, в ранних исторических источниках не зафиксирована. После смерти Баяна верховная власть в Ак Орде перешла к Кара Нукаю и затем к Сасы-Буке. Наличие у Баяна сына по имени Сати-Бука стала причиной устойчивого ошибочного отождествления двух разных исторических личностей: Сати-Буки, сына Баяна и Сасы-Буки, сына Нукая. Последний унаследовал власть в Ак Орде, на этот факт указывают исторические источники. В дореволюционной российской, а затем в советской и постсоветской историографии данное ошибочное мнение о линии Баяна в генеалогии закрепилось и воспроизводилось без должного исследования.

Согласно сведениям труда «Ахсан ат-Таварих», генеалогическая линия казахских ханов выстраивается от второго сына Орда-Ежена – Кули: Чингиз-хан – Джучи – Орда (Орда-Ежен) – Кули – Сасы-Бука – Ерзен – Читмай (Чимтай) – Урус-хан – Койричак (Кузиджак) – Барак – Джанибек (Абу-Сейид-Джанибек) – Касым-хан (Сейдак) – Хакназар-хан. В данной генеалогической цепи между Кули и Сасы-Букой отсутствуют три имени – Тумакан, Джарук и Нукай. Между тем в ряде других исторических источниках, таких как «Мунтахаб ат-таварих» Натанзи (Натанзи, 2004: 410), «Тарих Джахан Ара» Гаффари (Гаффари, 1963: 392) и «Джамиу ад Дувал» Мунаджим-баши (Мунаджим Баши XVII часть 2 л- 518), содержатся указания на личность Нукая (у Гаффари– Букая), как отца Сасы Буки.

Полная же генеалогия потомков Кули, второго сына Орда-Ежена, вплоть до Нукая подробно представлена в таких источниках, как «Насаб Нама мулук» (Шуаб Панджгана) (Рашид ад-Дин, XIV часть 2 л-121), «Джамиу ат-Таварих» Рашид ад-Дина

(Рашид ад-Дин, 1994: 716), «Муизз ал Ансаб» (Муиз аль Анаб, XV л- 19), а также «Джамиу ат-Таварих» Кадырали-бека Джалаира. Она выглядит следующим образом: «Чингиз-хан – Джучи – Орда-Ежен – Кули –Тумакан – Джарук – Нукай» (библ. Лобачевского; Джалаир XVII л-44-45). Продолжение этой линии мы наблюдаем в генеалогии казахских ханов, представленной в «Ахсан ат-Таварих» Хасанбека Румлу. Данная хронология линии ханов исключает случайное заимствование и показывает высокую степень достоверности данной генеалогической традиции казахских ханов. Генеалогия казахских ханов в начале XVI века в сефевидских источниках и казахской историографии начала XVII века «Джамиу ат-Таварих» Джалаира, также генеалогия Ораз Мухаммада, вписанная в его личный сундук, свидетельствует о достоверности данной генеалогической традиции (Вельяминов-Зернов, 1864: 119). Эту же линию генеалогии ханов подтверждает Мунаджим Баши в «Джамиу ад Дувал», где он, в частности, писал: «Куйричак-оглан, сын Урус-хана, сына Чимтая, сына Ерзена, сына Сасы-Буки». Далее в продолжении о генеалогии Сасы-Буки, Мунаджим Баши пишет: «Сасы-Бука, сын Нукая сына Кули, сына Орда-хана (Орда-Эджена), сына Джучи, сына Чингис-хана» (Мунаджим Баши, л-250).

На основании вышеизложенного полная генеалогическая линия Касым хана и Хакназара хана представляется следующим образом: Чингиз-хан – Джучи – Орда (Орда Ежен) – Кули – Тумакан – Джарук – Нукай – Сасы-Бука – Ерзен – Читмай (Чимбай) – Урус-хан – Койричак – Барак – Жанибек (Абу-Сейид-Джанибек) – Касым-хан – Хакназар-хан.

Результаты

Сопоставительный анализ пяти рукописных списков и печатного тегеранского издания «Ахсан ат-Таварих» выявил расхождения в передаче имен Барака, Койричака (Кузиджака), Кули, Сейдака и Ерзена, что указывает о наличии ошибок и текстологических расхождениях при переписке рукописи в более поздние периоды. Указание на «Сейдака» и «Караджи»

в генеалогии казахских ханов в некоторых списках «Ахсан ат-Таварих», не отражает реальных исторических личностей. Наиболее достоверной формой имени второго сына Орда-Ежена является форма «Кули», а не «Куи», что подтверждается другими историческими источниками. Генеалогическая линия: «Чингиз хан – Джучи – Орда-Ежен – Кули – Тумакан – Джарук – Нукай» фиксируется в ценных и авторитетных исторических источниках, что исключает случайное заимствование и указывает на высокую степень достоверности этой генеалогии. Сочинение Хасанабека Румлу «Ахсан ат-Таварих» дополняет, уточняет и расширяет генеалогию ханов, представленную в ранних источниках. Данное дополнение генеалогии важно, т.к. фиксирует генеалогию после Урус хана, по которой среди ученых есть разногласия. Если у Джалаира (Джалаири) родословная прослеживается от Ораз-Мухаммада до Урус-хана, то у Румлу она доводится от Хакназара, двоюродного брата Шыгай-хана (т.е. Шигай был отцом Ондан-султана и дедом Ораз-Мухаммада), вплоть до Чингис-хана». На основании комплексного анализа источников представляется возможным реконструировать наиболее полную генеалогическую линию казахских ханов в следующем виде:Чингиз-хан – Джучи – Орда (Орда-Ежен) – Кули – Тумакан – Джарук – Нукай – Сасы-Бука – Ерзен – Читмай – Урус-хан – Койричак – Барак – Жанибек (Абу-Сейид-Джанибек) – Касым-хан – Хакназар-хан.

Заключение

Проведенные исследования и текстологический анализ рукописей и одного печатного издания книги «Ахсан ат-Таварих» Румлу позволяют выявить некоторые особенности и ошибки (опечатки) переписчиков рукописей касательно генеалогии казахских ханов. Данные исследования показали, что генеалогическая линия от Урус хана до Касым хана в целом не вызывает никаких разногласий среди исследователей. Однако есть искажение в именах (Барак / Карачи, Койричак/ Кузи, Кули/ Куи, Сейдак /Абу Сейид, Ерзен/ Ерзи). Установлено, что упоминание Сейдака и Караджи в некоторых рукописях не соотносятся с реальными историческими личностями, но являются ошибками переписчиков. В целом «Ахсан ат-Таварих» представляет собой ценный исторический источник для изучения генеалогии казахских ханов. В отличии от Джалаира, который ограничился генеалогией до Урус хана, Хасанбек Румлу доводит эту линию от Хакназара до Чингиз хана, тем самым расширяя и уточняя некоторые линии в генеалогии казахских ханов. В результате комплексного сопоставления различных рукописей и привлечения других исторических источников, представляется возможным реконструировать наиболее полную и аргументированную на основании первоисточников генеалогическую линию казахских ханов: Чингиз хан – Джучи – Орда Ежен – Кули – Тумакан – Джарук – Нукай – Сасы Бука – Ерзен – Чимтай – Урус хан – Койричак – Барак – Жанибек (Абу Сеид)-Касым хан – Хакназар. Данные исследования подтверждают важность и ценность «Ахсан ат-Таварих» в изучении генеалогии казахских ханов и выявляют некоторые текстологические особенности, существенно помогает в уточнении и реконструкции генеалогии казахских ханов, являющейся важным и актуальным направлением в исторических исследованиях.

Сокращения:

Библиотека Иранского парламента:
IR14103-2266 – Т: л.180
IR11355-7946 –Т: л 269
IR49210-8825 – Т: л 343
Мал – Библиотека Малика
Нур – Библиотека Нурусманийя
П.Т. – Печатное тегеранское издание

Литература

1. Dorn B.A., 1858. Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres. St. Petersburg. Vol. 4. 624 p.

2. Seddon C.N., 1931. A chronicle of the Safawis being the Ahsan at – tawarih of Hasan-I Rumlu. Prayagraj. 366 p.

3. Абусеитова М.Х., Баранова Ю.Г., 2001. Письменные источники по истории и культуре

Центральной Азии XIII-XVIII (библиографический обзор). Алматы. 426 с.

4. Ахмад бин Лутфаллах Мунджам Баши. Джамиу ад-Дувал. Рукопись на арабском языке, библиотека Сулеймание. Стамбул. Т. 2. 518-л.

5. Вельяминов-Зернов В.В., 1938. «Исследование о касимовских царях и царевичах» в четырех томах. Санкт-Петербург. Т. 2. 498 с.

6. Кадир Алибек Джалайир. Джамиу ат-Таварих. Рукопись на тюркском языке, библиотека им. Н. Е. Лобачевского. Казань. 168-л.

7. Кази Ахмад Гаффари, 1963. Тарих Джахан-ара. Тегеран. 392 с.

8. Му'из аль-Ансаб. Рукопись на персидском языке. Национальная библиотека Франции, Париж. 257 -л.

9. Мухаммад Хайдар Дуглат, 2025. Тарих Рашиди в 3 томах. Хамадан., Т. 2. 1603 с.

10. Моин ад-Дин Натанзи. Мунтахаб ат-Таварих. Рукопись на персидском языке. Национальная библиотека Франции. Париж. 410 -л.

11. Рашид ад-Дин Хамдани. Насаб-наме – Мулук Шу'аб Панджгане. Рукопись. Библиотека дворца Топкапы. Стамбул. 310 -л.

12. Рашид ад-Дин Хамдани, 1994. Джамиу ат-Таварих. Тегеран. 776 с.

13. Ромаскевич А.А., 1938. «Иранские источники о происхождении туркмен XVI-XIX вв. Материалы по истории Туркмении. Москва. Т.2. 704 с.

14. Хасанбек Румлу, 1979. Ахсан ат-Таварих. Тегеран. 808 с.

15. Хасанбек Румлу, XVI век. Ахсан ат-Таварих. Рукопись. Библиотека Нурусманийе. Стамбул. 286- л.

16. Хасанбек Румлу. Ахсан ат-Таварих. Рукопись. Библиотека Малика. Тегеран . 190 с. Т: л.19

17. Хасанбек Румлу. Ахсан ат-Таварих. Рукопись. Библиотека Меджлиса Исламской Республики Иран. 180 с.

18. Хасанбек Румлу. Ахсан ат-Таварих. Рукопись. Библиотека Меджлиса Исламской Республики Иран. 269 с.

19. Хасанбек Румлу. Ахсан ат-Таварих. Рукопись. Библиотека Меджлиса Исламской Республики Иран. 343 с.

Reference

1. Dorn B.A., 1858. Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres. St. Petersburg. Vol. 4. 624 p. [in German].

2. Seddon C.N., 1931. A chronicle of the Safawis being the Ahsan at-Tawarikh of Hasan-i Rumlu. Prayagraj. 366 p.

3. Abuseitova M.Kh., Baranova Yu.G., 2001. Pismennye istochniki po istorii i kulture Tsentralnoi Azii XIII-XVIII vv. (bibliograficheskii obzor) [Written sources on the history and culture of Central Asia of the 13th-18th centuries (bibliographic review)]. Almaty. 426 p. [in Russian].

4. Ahmad bin Lutfallah Munajjim Bashi. Jami al-Duwal. Arabic manuscript, Suleymaniye Library, Istanbul. Vol. 2. 518 fols. [in Arabic].

5. Velyaminov-Zernov V.V., 1938. Issledovanie o kasimovskikh caryakh i carevichakh v chetyrekh tomakh [Research on the Kasimov tsars and tsareviches in four volumes]. St. Petersburg. Vol. 2. 498 p. [in Russian].

6. Qadir Alibek Zhalayir. Dzhamiu at-Tavarikh. Rukopis na tyurkskom yazyke [Jami al-Tawarikh. Turkic manuscript]. N.E. Lobachevsky Library, Kazan. 168 fols. [in Turkic].

7. Qazi Ahmad Ghaffari, 1963. Tarikh Dzhahan-ara [Tarikh-i Jahan-ara]. Tehran. 392 p. [in Persian].

8. Mu'iz al-Ansab. Rukopis na persidskom yazyke [Muiz al-Ansab. Persian manuscript]. National Library of France, Paris. 257 fols. [in Persian].

9. Muhammad Haydar Dughlat, 2025. Tarikh Rashidi v 3 tomakh [Tarikh-i Rashidi in 3 vols]. Hamadan. Vol. 2. 1603 p. [in Persian].

10. Muin al-Din Natanzī. Muntakhab at-Tavarikh. Rukopis na persidskom yazyke. [Muntakhab al-Tawarikh. Persian manuscript]. National Library of France, Paris. 410 fols. [in Persian]

11. Rashid al-Din Hamadani. Nasab-name – Muluk Shu'ab Pandzhgane. Rukopis [Nasab-nama – Muluk Shuab Panjgana. Manuscript]. Topkapi Palace Library, Istanbul. 310 fols. [in Persian and Old Mongolian].
12. Rashid al-Din Hamadani, 1994. *Джамиу ат-Таварих* [Jami al-Tawarikh]. Tehran. 776 p. [in Persian].
13. Romaskevich A.A., 1938. Iranskie istochniki o proiskhozhdenii turkmen XVI-XIX vv. Materialy po istorii Turkmenii [Iranian sources on the origin of the Turkmens of the 16th-19th centuries. Materials on the history of Turkmenistan]. Moscow. Vol. 2. 704 p. [in Russian].
14. Hasanbek Rumlu, 1979. Ahsan at-Tavarikh [Ahsan al-Tawarikh]. Tehran. 808 p. [in Persian].
15. Hasanbek Rumlu, the 16th century. Ahsan at-Tavarikh. Rukopis [Ahsan al-Tawarikh. Manuscript]. Nuruosmaniye Library, Istanbul. 286 fols. [in Persian].
16. Hasanbek Rumlu. Ahsan at-Tavarikh. Rukopis [Ahsan al-Tawarikh. Manuscript]. Malek Library, Tehran. 180 p. [in Persian].
17. Hasanbek Rumlu. Ahsan at-Tavarikh. Rukopis [Ahsan al-Tawarikh. Manuscript]. Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran. 245 p. [in Persian].
18. Hasanbek Rumlu. Ahsan at-Tavarikh. Rukopis [Ahsan al-Tawarikh. Manuscript]. Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran. 269 p. [in Persian].
19. Hasanbek Rumlu. Ahsan at-Tavarikh. Rukopis [Ahsan al-Tawarikh. Manuscript]. Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran. 343 p. [in Persian].

Абсаликов А.А.
Қолжазбалар мен сирек кітаптар ұлттық орталығы
Астана, Қазақстан
e-mail: aalmat@mail.ru

ХАСАНБЕК РУМЛУДЫҢ «АХСАН АТ-ТАУАРИХ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ГЕНЕАЛОГИЯСЫ (БЕС ҚОЛЖАЗБА КӨШІРМЕСІ МЕН БІР БАСПА БАСЫЛЫМЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ)

Аңдатпа. Бұл зерттеуде Хасанбек Румлудың «Ахсан ат-Тауарих» шығармасының Стамбул қаласындағы Нурусманийя кітапханасында, Мәлік кітапханасында, Иран Парламенті кітапханасында (мәжіліс шура), сондай-ақ Тегеран қаласында жарық көрген баспа нұсқасында сақталған түрлі қолжазба көшірмелеріне деректанулық талдау жүргізілді.

Зерттеудің негізгі назары қолжазбалардың әртүрлі көшірмелеріндегі Қасым хан мен Хақназар ханның генеалогиясын салыстыруға аударылды. Көшірмешілер жіберген ықтимал қателіктерді, мәтіндік бұрмалауларды анықтау, қазақ хандары генеалогиясының деректік сенімділігін нақтылау мақсатында генеалогиялық мәтіндердің әртүрлі көшірмелерін салыстырудың және тарихи тұлғалардың есімдерін сәйкестендірудің зерттеушілер үшін маңызы зор.

Зерттеу барысында қойылған міндеттердің бірі – генеалогиялық тізбектегі сабақтастықты басқа тарихи деректермен салыстыра отырып қалпына келтіру. Зерттеудің өзектілігі қолжазба дереккөздерді салыстырмалы талдау негізінде қазақ хандарының генеалогиясын нақтылау және сын тұрғысынан қайта қарау қажеттілігімен айқындалады.

Қазақ билеушілерінің династиялық тарихына арналған бірқатар зерттеулердің болуына қарамастан, ортағасырлық жылнамалардың әртүрлі көшірмелеріндегі генеалогиялық мәліметтерге қатысты көптеген мәселелер бүгінгі күнге дейін жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Нәтижесінде «Ахсан ат-Тауарих» деректері негізінде Орыс ханнан Қасым ханға дейінгі желі зерттеушілер арасында айтарлықтай даулы мәселелер

тудырмайтындай генеалогиялық желіні ұсынуға талпыныс жасалды.

Кілт сөздер: Ахсан ат-Тауарих, Хасанбек Румлу, дереккөздер, қолжазбалар, көшірмелер, кітапханалар, Қасым хан, Хақназар хан, Жәнібек хан.

Дәйексөз үшін: Абсаликов А.А. Хасанбек Румлудың «Ахсан ат-Тауарих» еңбегіндегі қазақ хандарының генеалогиясы (бес қолжазба көшірмесі мен бір баспа басылымының салыстырмалы талдауы) // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). бб. 180-190 (орыс.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.15

Absalikov A.A.
National center for manuscripts and rare books
Astana, Kazakhstan
e-mail: aalmat@mail.ru

THE GENEALOGY OF KAZAKH KHANS IN HASANBEG RUMLU'S "AHSAN AL-TAWARIKH" (A COMPARATIVE ANALYSIS OF FIVE MANUSCRIPT COPIES AND ONE PRINTED EDITION)

Abstract. This study provides a source-critical analysis of various manuscripts of Hasan Beg Rumlu's Ahsan al-Tawarikh held in the Nuruosmaniye Library (Istanbul), the Malek National Library, and the Library of the Iranian Parliament (Majlis-e Shora), as well as the Tehran printed edition.

Primary focus is placed on comparing the genealogies of Kasim Khan and Haknazar Khan across the different versions of the manuscript. Collating the texts of various manuscripts and cross-referencing the names of historical figures to identify potential scribal errors, textual distortions, and to verify the authenticity of the Kazakh Khans' genealogy is of significant importance to researchers.

The study's objective is to reconstruct the lineages within the genealogical chain through comparison with other historical sources. The relevance of this research stems from the need for clarification and a critical reassessment of the Kazakh Khans' genealogy based on a comparative analysis of primary manuscript sources.

Despite several studies dedicated to the dynastic history of Kazakh rulers, many issues concerning genealogical data in various versions of medieval chronicles remain insufficiently explored to date. Consequently, this study attempts to present a genealogical line based on Ahsan al-Tawarikh, where the lineage from Urus Khan to Kasim Khan does not provoke serious disagreement among scholars.

Keywords: Ahsan al-Tawarikh, Hasanbeg Rumlu, sources, manuscripts, copies, libraries, Qasym Khan, Haqnazar Khan, Janibek.

For citation: Absalikov A.A. The genealogy of Kazakh khans in Hasanbeg Rumlu's "Ahsan at-Tawarikh" (a comparative analysis of five manuscript copies and one printed edition) // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 180-190 (in Rus.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.15

Сведения об авторе:
Алмат Амантаевич Абсаликов, магистр исторических наук, главный эксперт отдела организации научно-исследовательской работы, РГУ «Национальный центр рукописей и редких книг», Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0009-0001-4270-3113

Автор туралы мәлімет:
Алмат Амантаевич Абсаликов, тарих ғылымдарының магистрі, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің бас сарапшысы,«Қолжазбалар мен сирек кітаптар ұлттық орталығы»РММ, Астана қ., Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0009-0001-4270-3113

Information about author:
Almat Amantayevich Absalikov, Master of Historical Sciences, Chief Expert of the Department for the organization of research work, Republican State Institution “National center for manuscripts and rare books”, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0009-0001-4270-3113

IRSTI 03.20.00 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.16

Mamytova S.N.
Astana IT University
Astana, Kazakhstan
e-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

THE HISTORICAL EVOLUTION OF PHILANTHROPY IN KAZAKH SOCIETY IN THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

Abstract. The article analyzes the historical evolution of philanthropy in Kazakh society in the 19th – early 20th centuries within the broader socio-economic and cultural-political context of the modernization of the Steppe region. It traces the origins of philanthropy to traditional institutions of mutual aid and collective solidarity and examines its key dimensions – religious, educational, cultural, and socio-political.

Special attention is given to bai entrepreneurs, who functioned not only as economic actors but also as agents of modernization and social leadership. Their philanthropic activities fostered the emergence of a national intelligentsia, the development of educational infrastructure, the strengthening of civic initiatives, and the growth of public self-awareness under Russian imperial rule.

Based on extensive archival and published sources, the article demonstrates the gradual transformation of philanthropy from customary communal support practices into more organized and institutionalized forms of charitable engagement. Over time, philanthropy assumed a distinctly educational and socio-political character, ranging from the construction of mosques and madrasas to the establishment of secular schools, libraries, and cultural centers, the financing of periodicals, and support for the "Alash" national movement, ultimately serving as a significant factor in social consolidation.

Keywords: patronage, Kazakh society, the 19th – early 20th centuries, philanthropic practices, education, culture, national revival, bai-entrepreneurs.

For citation: Mamytova S.N. The historical evolution of philanthropy in Kazakh society in the 19th – early 20th centuries // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 191-198 (in Eng.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.16

Introduction

The relevance of the topic is determined by several interrelated factors – historiographical, socio-cultural, and applied. The study makes it possible to reconsider the place and role of Kazakh elites in the modernization of steppe society, where, on the basis of specific practices from widespread forms of mutual assistance (*asar, zhylu, zhurtshylyk*) to institutionalized charity – one can trace the continuity between traditional solidarity and the professionalizing patronage of the late 19th–early 20th centuries. This closes a significant gap in historiography, where modernization processes are often described primarily through the prism of imperial administration, leaving the agency of local communities and philanthropists "behind the scenes". The topic is also important for understanding the genesis of the Kazakh intelligentsia and the national movement, since private donations ensured the establishment and maintenance of secular schools and madrasahs, the development of print media and the public sphere (support for the newspapers *Qazaq*, *Ayqap*, etc.), as well as direct assistance to the leaders of Alash – including bail payments, funding congresses, and supporting deputies. This demonstrates how economic capital was transformed into cultural and political capital, being converted into projects of education, enlightenment, and national consolidation.

The source base on Kazakh patronage makes it possible to describe in detail the mechanisms of social capital: the creation of charitable societies and boards of trustees in the cities of the Steppe region, the participation of entrepreneurs in regional aid

committees (for migrants, tuberculosis patients, etc.), and the financing of public infrastructure – hospitals, boarding schools, libraries, and museums.

This kind of "social engineering" of the late imperial period expanded the horizon of civic participation, institutionalized volunteerism, and fostered trust between groups, which is fundamentally important for comparative studies of civil society in Central Asia. The rich geography and personalist nature of the material – Kunanbai Uskembaiuly, the dynasties of the Nurekeiulys, Koshshyguliulys, Mamaniulys, Chormaniulys; patrons in Semei, Pavlodar, Verny, and other centers - create a basis for prosopographic and network analysis, allowing researchers to map the connections of patrons with religious institutions, educational establishments, the press, and political initiatives, as well as to trace the transregional routes of philanthropy – from Akmola to Mecca and Istanbul. This approach opens opportunities for a more nuanced periodization of the evolution of patronage and demonstrates how local practices were integrated into all-imperial and trans-Islamic contexts.

At the same time, the topic has clear applied significance for contemporary Kazakhstan – from historical and cultural heritage and museum narratives to policies in the field of philanthropy and patronage. The analysis of historical models – religious, educational, and political patronage - helps in shaping modern practices of corporate philanthropy, educational endowments, and boards of trustees that take into account local traditions and their evolution. Moreover, the study contributes to comparative research on philanthropy: comparing Kazakh practices (with their strong ties to Islamic institutions, nomadic and semi-nomadic communities, and specific forms of solidarity) with Russian merchant patronage reveals the unique features of the "steppe model" – a balance of religious, educational, and socio-political dimensions of philanthropy and their consistent institutionalization in the late imperial period.

The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the historical evolution of patronage in Kazakh society in the 19th–early 20th centuries, identifying its origins in traditional forms of mutual assistance, its main directions (religious, educational, cultural, and political), and to show how the philanthropic activities of Kazakh bais-entrepreneurs contributed to the modernization of society, the formation of the national intelligentsia, and the development of civic initiatives within the framework of the Russian Empire.

Materials and methodology

The study is based on a wide range of sources, including both written monuments of the 19th–early 20th centuries and modern historiographical works. Key primary sources include the *Diaries and Letters* of A. Yanushkevich, which recorded the features of social life and the activities of Kunanbai Uskembaiuly, as well as the ethnographic notes of Vl. Gern, describing the moral guidelines and customs of steppe society. These materials make it possible to reconstruct the context in which the first philanthropic initiatives emerged. Of particular importance are publications in the *Kirgiz Steppe Newspaper, the Akmola Regional Newspaper*, and other periodicals, where information regarding donations by bai entrepreneurs, the construction of schools and mosques, and the activities of charitable societies was regularly published.

The research also draws upon the collections of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (f. 64, f. 369) and the State Archive of the Omsk Oblast of the Russian Federation (f. 3). These documents contain the statutes of charitable societies, administrative records of donations, and financial reports of boards of trustees. Additional information is drawn from the encyclopedia *Pavlodar Priirtyshye,* works by local historians and scholars, as well as digital resources (e-history.kz, *Kazpravda*, Caravan, Inform.kz, etc.), which conceptualize the phenomenon of Kazakh patronage and its role in national revival and cultural memory.

The methodological framework is based on the principles of historicism and systemic analysis, allowing for the evolution of patronage to be traced within the context of socio-economic and political change. A comparative-historical method, a prosopographic approach, and elements of socio-cultural analysis are employed to reveal the relationship between patronage and the processes of modernization and the formation of national identity.

Discussion

The historiography and source base on Kazakh patronage of the 19th–early 20th centuries make it possible to identify both traditional and new research approaches. The earliest evidence

is found in memoirs and ethnographic texts of contemporaries – the diaries of A. Yanushkevich and the notes of Vl. Gern – where the social role of *bais*, their concern for their fellow tribesmen, and their support of traditional institutions are emphasized. These observations are valuable because they record living practices of philanthropy within the context of steppe life.

Modern research (Sydykov, 2020; Nenasheva, 2007; Kereibaeva, 2016) expands the understanding of patronage, demonstrating its multidimensional nature – from religious to educational. These works emphasize that the activities of *bai* entrepreneurs extended beyond local communities, including the construction of mosques, schools, and madrasahs, and the support of print media and charitable societies.

Local history literature *(Pavlodar Priirtyshye*, 2003; Akhmetov, 1999; Ozganbai, 2006; *Altai's Golden Necklace*, 1998) provides valuable data on regional specificities: in Semei, Pavlodar, Akmola, and Verny, patrons actively invested in cultural and social infrastructure, reflecting the diversity of forms of philanthropy across regions.

Recent publications in the media and popular science outlets (Nurakhmet, 2021; Srazhadinkysy, 2018; *Steppe Patrons*, 2022; Bilyalova, 2021; Khasan, 2016; Rakhmetullin, 2015) actualize the memory of patrons, highlighting their role in national revival. These works are not only historical-descriptive but also culturally identificational, showing the continued relevance of the topic in contemporary public discourse.

Particularly noteworthy are studies of figures such as Kunanbai Uskembaiuly (Sydykov, 2020), the Koshshygulov family (Nurakhmet, 2021), Medeu Pusurmanuly (elim.kz), and Khasen Akaiuly (Popov, 1992), whose activities illustrate the transformation of traditional leadership into public service and a national-educational mission.

Thus, the body of literature used demonstrates the evolution of the perception of Kazakh patronage – from ethnographic descriptions and local chronicles to modern academic interpretations and media narratives. This confirms the significance of patronage not only as a social phenomenon of the 19th–early 20th centuries but also as an element of historical memory and national identity.

Results

The analysis of sources and literature made it possible to identify several key directions and stages in the development of Kazakh patronage in the 19th–early 20th centuries, which become particularly evident when compared with Russian practices.

The first direction can be conditionally defined as the legacy of traditional forms of mutual assistance.

The phenomenon of patronage in Kazakh society has deep roots and goes back to the customs of collective support: *asar* (joint construction of houses and agricultural works), *zhylu* (aid to those affected by zhut), *kyzyl köteru* (provision of food to families in need), *zhurtshylyk* (repayment of debts). These forms contributed to strengthening solidarity within the clan and the aul, forming networks of trust and mutual obligations, which became the basis for the transition to more institutionalized practices of charity and patronage.

In Russia at the same time, archaic forms of collective support also existed, primarily in the peasant environment: *toloka* (joint work on harvesting, construction, haymaking), communal mutual assistance within the village community (*mir*), and the collection of "communal" funds for fire victims or impoverished families. However, unlike the Kazakh aul, where such practices were tied to a nomadic or semi-nomadic lifestyle and closely linked with ecological and climatic risks (e.g., *zhut*, a term denoting a mass livestock die-off caused by severe natural conditions, such as harsh winters or droughts, which prevent animals from accessing pasture and fodder), in the Russian village collective help was more stable and dependent on the agricultural calendar, reinforced by the institution of the peasant commune.

The comparison of these two traditions shows that in both cases mutual assistance served as an important mechanism of survival and regulation of social relations, but in the steppe context it had a more mobile and situational character, responding to the challenges of the nomadic economy, while in Russian peasantry it was more permanent and ritualized. For Russia, toloka and communal assistance became a natural "growth point" for merchant and industrial philanthropy of the late 19th century (the activities of the Morozovs, the Tretyakovs, the Mamontovs), while in Kazakhstan the practices of *asar* and *zhylu* served as the cultural foundation for donations to schools, madrasahs, newspapers, and public initiatives.

Thus, already at an early stage it can be observed that similar forms of mutual assistance

evolved in different institutional contexts: in Russia – into merchant philanthropy connected with the growth of capitalism and urbanization; in Kazakhstan –- into elite patronage closely linked to the tasks of education, preservation of cultural identity, and national consolidation under colonial policy.

The next pronounced direction in Kazakh and Russian society was religious. One of the most widespread manifestations of patronage in Kazakhstan in the 19th–early 20th centuries was the construction of religious buildings and the support of religious practices. Bai-philanthropist Kunanbai Uskembaiuly in 1851 financed the construction of a mosque in Karkaralinsk, and in 1874 performed the Hajj and built a hotel for pilgrims in Mecca (Sydykov, 2020: 137–192). A. Yanushkevich, who visited the Middle Zhuz in 1846, noted: "…Kunanbai is a great celebrity in the steppe, … a prudent man, caring for the welfare of his tribesmen…" (Yanushkevich, 1966: 62). The Nurekenov family and their descendants, particularly Temirgali Tuyteuly, donated funds for the construction of mosques and madrasahs, and their activities were known not only in Kazakhstan but also beyond its borders – as far as Istanbul and Medina (Pavlodar Irtysh region, 2003: 435). In Pavlodar, the Bizhan mosque built with the funds of entrepreneur Bizhan Shokybasuly has been preserved, while in Kyzylorda the Aitbai mosque (1878), built by merchant Aitbai Baltabaiuly, remains a landmark. These examples show that religious philanthropy remained a dominant direction, strengthening the Islamic identity of the Kazakhs and simultaneously becoming a form of social recognition for wealthy bais and merchants.

In Russia of the same period, religious philanthropy was no less significant, but it was expressed primarily in the Orthodox context. Large merchant dynasties – the Morozovs, the Ryabushinskys, the Demidovs, the Mamontovs - actively financed the construction of churches, bell towers, monasteries, and chapels. For example, Savva Mamontov donated funds for the restoration of churches in Yalutorovsk and paid for the construction of a church in Abramtsevo (Heritage, 2017: 9). Another Russian entrepreneur and philanthropist, Pavel Tretyakov, in addition to his artistic projects, participated in the work of the Orthodox Missionary Society, which indirectly supported parishes through educational and social projects (Nenarokomova, 1978). Merchants often undertook the upkeep of parishes and the construction of parish schools, which provided not only religious but also educational influence.

The comparison of these practices makes it possible to identify both similarities and differences. In both societies, religious philanthropy functioned as a mechanism of social legitimization: through the construction of mosques or churches, patrons consolidated their status, demonstrated their belonging to the community, and sought to immortalize the memory of their families. However, in the Kazakh context, religious donations were closely tied to transregional Islamic routes - the Hajj, connections with Mecca and Istanbul – which emphasized the inclusion of steppe society into the wider Muslim world. In Russia, the emphasis was placed on strengthening parish life, the Orthodox community, and the role of the Church in education and upbringing, which was part of imperial state policy.

From the second half of the 19th century, the focus of patronage in Kazakhstan gradually shifted to the sphere of education and culture. Bais and merchants began to view education not only as a religious, but also as a socio-political resource, capable of strengthening identity and preparing a new generation of national intelligentsia. Musa Chormanuly in Bayanaul Okrug a madrasah and a mosque, and also financed the education of Kazakh children in Russian schools. His family actively participated in the erection of a monument to Chokan Ualikhanuly. Researcher Vl. Gern emphasized the nobility of the Chormanulys, noting: "…to this day there are still a few persons and families among the Kirghiz who would rather pay another's debt than swear an oath for someone. For example, the Chormaniuly family of Pavlodar uezd of Semei oblast" (Gern, 1899: 13).

The Koshshygulov dynasty played a special role: Baimukhambet built the first Kazakh-Muslim school in Akmola, and his son Shaimerden financed an agricultural school and supported the youth organization *Tirshilik*. In addition, the Koshshygulovs contributed to the development of musical culture by organizing competitions of akyns and kuishi (i.e., traditional Kazakh folk musicians representing vocal and instrumental oral musical traditions) (Akmola Regional News, 1902).

Equally important was the *Mamaniya* madrasah in Jetisu, founded by the Mamanuly family, which became one of the centers of Jadid education. At the initiative of the patrons, Akhmet Baitursynuly and

other leading pedagogues of that time were invited there, which turned the madrasah into a key center for the formation of educational and national ideas (Steppe Patrons, 2022).

In Russia of the same time, the educational direction of philanthropy was also gaining strength, though it developed somewhat differently. Merchant families such as the Tretyakovs, the Morozovs, the Ryabushinskys, the Shchukins, alongside church construction, actively financed gymnasiums, schools, and universities. Moscow merchants Rakhmanovs and Shchukins supported Moscow University. The leading Russian financier Stieglitz sponsored many educational projects of cultural figures, the most significant being the establishment in St. Petersburg of the Central School of Technical Drawing (Patrons, 2025). Pavel Tretyakov invested money in educational institutions and scholarships for talented students. By the end of the 19th century, in Russia a sustainable practice of philanthropy in the cultural sphere had taken shape – theaters, libraries, and museums existed thanks to private donations.

A comparative analysis shows that in both societies education and culture became major areas of private investment, but with different emphases. In Kazakhstan, the initiatives of the Chormanulys, the Koshshygululys, and the Mamanulys were aimed at combining traditional Islamic education with Jadid modernizing practices, shaping a national intelligentsia and supporting the Kazakh language and culture under colonial dependence. In Russia, patrons operated in a more urbanized and institutionalized environment, where philanthropy in education and culture became part of the broader state strategy of modernization.

By the end of the 19th century, philanthropy in Kazakhstan had acquired increasingly organized forms. Kazakh entrepreneurs actively participated in city and regional societies. Since 1890, they supported the Omsk Charitable Society. Its Charter stated: "The Society aims to provide means for improving the moral and material condition of the poor" (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 64. Inv. 1. C. 499. L. 1 and ob.). A similar Poor Relief Society was opened in Pavlodar in 1896 (Central State Administration of the Republic of Kazakhstan. F. 369. Inv. 1. C. 2740, L. 1). Kazakh entrepreneurs also financed resettlement aid committees. Indicative is the contribution of Kazakh bais to the Omsk Resettlement Committee fund: in 1900 it amounted to 733 rubles out of a total of 1,942 rubles (Akmola regional news, 1900: 29). This demonstrates their significant involvement in interethnic charitable initiatives. In steppe towns and county centers, boards of trustees were also established at schools and hospitals: for example, the Khalfins, the Zabirulys, and the Koshshygululys in 1898 founded the "Society for the Care of Primary Education", which provided funding for teachers and schools.

In Russia of the same period, the process of institutionalizing philanthropy had a much larger scale. Already by the 1850s–1860s, the Moscow and St. Petersburg Poor Relief Societies, as well as the "Imperial Philanthropic Society", were active; by the 1890s, a whole network of charitable committees and philanthropic unions had formed. Large merchants and industrialists did not limit themselves to individual donations: they systematically financed hospitals, orphanages, and vocational schools. The Bakhrushin brothers founded the Society for the Assistance of Needy Artists, the Morozovs supported the Moscow Merchant Mutual Aid Society, and the Ryabushinskys established educational societies. At schools and universities, boards of trustees were formed, funded by merchant dynasties, ensuring sustainable financing of education and science.

At the turn of the 19*th*–20*th* centuries, patrons actively engaged in socio-political life. They financed newspapers and journals – *Serke, Ayqap, Qazaq, Saryarqa.* The assistance of patrons was invaluable in organizing All-Kazakh Congresses. In the history of the Second All-Kazakh Congress, special mention must be made of Oraz Tattiev, Shakarim Kudaiberdiev, Nurlan Kiyashev, Turmukhamed Sagynaev, who assumed the main financial burden (Akkuly, 2023).

Material support was also provided to the leaders of the Alash party: for Mirzhakyp Dulatyuly, a bail of 2,500 rubles was paid by patron Karazhan Ukibaiuly, and later Khasen Akaiuly contributed 5,000 rubles. Akhmet and Mustafa Orazauly donated funds to support Alikhan Bukeikhanuly and Mustafa Shokaiuly in the State Duma. Mukhamedkhan Seitkululy offered his house in Semei as a cultural center where Kazakh theater was born.

The activities of patrons left a deep imprint on the cultural and educational life of Kazakhstan. The mosques, schools, and libraries they built, their support of poets and musicians (for example, the contest organized by Yesengul Mamanuly,

where Sultanmakhmut Toraigyruly won with the novel Kamar Sulu), and their financing of sports events (such as supporting wrestler Kazhymukan Munaitpasuly) formed the basis for modernization and the preservation of national identity.

Thus, the results of the study show that patronage in Kazakh society of the 19th–early 20th centuries developed from traditional practices of mutual assistance into organized forms of philanthropy and acquired an educational and political character, becoming an important factor in social development and national revival.

Conclusion

The conducted research makes it possible to conclude that patronage in Kazakh society of the 19th–early 20th centuries underwent a consistent transformation from archaic forms of collective mutual assistance to institutionalized models of philanthropy, encompassing religious, educational, cultural, and socio-political spheres. This evolution reflects the ability of traditional practices to adapt to changing socio-economic and political conditions, acquiring the features of deliberate social engineering.

The particular importance of philanthropic activity lay in its role as a factor of national consolidation and the formation of a modernized intelligentsia, as well as in its contribution to the development of educational practices and the public sphere. The support of schools, madrasahs, periodicals, as well as the financing of public initiatives, created the preconditions for the emergence of civic institutions, ultimately making patronage one of the instruments of national revival.

A comparative analysis with Russian material demonstrates both general patterns - the use of philanthropic activity as a mechanism of social legitimization and symbolic capital - and differences determined by the specifics of the socio-cultural environment: in the Russian Empire, merchant philanthropy was organically integrated into the institutional framework of state modernization policy and urban infrastructure, whereas in Kazakhstan it acquired the function of preserving Islamic identity and national-cultural distinctiveness under colonial conditions.

Thus, the patronage of the Kazakh elites of the late 19th–early 20th centuries appears not only as an important element of the socio-cultural history of the steppe region, but also as a significant factor of social development, integrated into the comparative context of studying philanthropy in the post-imperial space.

Reference

1. Akkuly S., 2015. Bai-mecenaty i ih rol' v nacional'nom vozrozhdenii kazahov [Bais-patrons and their role in the national revival of the Kazakhs] // Central Asia Monitor [E-source]. URL: https://camonitor.kz/32061 (Accessed: 28.11.2018). [in Russian].
2. Akmolinskie oblastnye vedomosti [Akmola regional statements]. 1900. Omsk. No. 52. [in Russian].
3. Akmolinskie oblastnye vedomosti [Akmola regional statements]. 1902. Omsk. No. 9. [in Russian].
4. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (TsGA RK). F. 369. Inv. 1. C. 2740.
5. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (TsGA RK). F. 64. Inv. 1. C. 499.
6. Gern V. fon, 1899. Etnograficheskie zametki [Ethnographic notes] // Sbornik statej po Semipalatinskoj oblasti. Semipalatinsk. P. 1–33. [in Russian].
7. Mecenaty [Patrons]. 2025. [E-source]. URL: https://grants.culture.ru/maecenas/ (Accessed: not specified) [in Russian].
8. Nasledie, 2017. Nasledie promyshlennika i mecenata S.I. Mamontova – primer dlya novogo pokoleniya rossijskih predprinimatelej [The legacy of the industrialist and patron S.I. Mamontov as an example for a new generation of Russian entrepreneurs] // Materialy nauchnoj konferencii. Yalutorovsk: ANO "IIC" "Yalutorovskaya zhizn'". 80 p. [in Russian].
9. Nenarokomova I.S., 1978. Pochyotnyj grazhdanin Moskvy [Honorary citizen of Moscow]. Moscow: Molodaya gvardiya. 223 p. [in Russian].
10. Pavlodarskoe Priirtysh'e, 2003. Enciklopediya [Pavlodar Irtysh Region: Encyclopedia]. Almaty: Evero. 677 p. [in Russian].
11. Stepnye mecenaty: kakimi byli nastoyashchie bai [Steppe patrons: what real bais were like].2022.

[E-source]. URL: https://www.caravan.kz/news/stepnye-mecenaty-kakimi-byli-nastoyashhie-bai-811157/ (Accessed: 29.01.2022). [in Russian].

12. Sydykov E.B., 2020. Kunanbaj [Kunanbay]. Moscow: Molodaya gvardiya. 351 p. [in Russian].

13. Yanushkevich A., 1966. Dnevniki i pis'ma iz puteshestviya po kazahskim stepyam [Diaries and letters from a journey across the Kazakh steppes]. Alma-Ata: Kazakhstan. 267 p. [in Russian].

Мамытова С.Н.
Astana IT University
Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

XIX–XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ МЕЦЕНАТТЫҚТЫҢ ТАРИХИ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасыр – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы меценаттықтың тарихи эволюциясы дала өңіріндегі модернизациялық трансформациялар кезеңінің кең әлеуметтік-экономикалық және мәдени-саяси контексінде кешенді түрде талданады. Зерттеудің мақсаты меценаттықтың генезисін дәстүрлі өзара көмек пен ұжымдық ынтымақтастық институттары аясында айқындау, сондай-ақ оның негізгі бағыттарын – діни, ағартушылық, мәдени және қоғамдық-саяси қырларын жүйелі түрде талдау болып табылады. Ерекше назар тек экономикалық факторлар ғана емес, сонымен қатар модернизациялық серпін мен әлеуметтік көшбасшылықтың тасымалдаушылары ретінде көрінген бай-кәсіпкерлердің қызметіне аударылады. Олардың филантропиялық белсенділігі Ресей империясының отарлық саясаты жағдайында ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына, білім беру инфрақұрылымының дамуына, азаматтық бастамалардың нығаюына және қоғамдық өзіндік сананың кеңеюіне ықпал етті. Кең ауқымды архивтік және жарияланған дереккөздер негізінде меценаттықтың қауымдық қолдаудың дәстүрлі формаларынан анағұрлым ұйымдасқан әрі институционалданған қайырымдылық тәжірибелеріне қарай біртіндеп трансформацияланғаны туралы қорытынды негізделеді. Нәтижесінде меценаттық айқын ағартушылық және қоғамдық-саяси сипатқа ие болып, мешіттер мен медреселер салудан бастап зайырлы мектептер, кітапханалар мен мәдени орталықтар ашуға, мерзімді баспасөзді қаржыландыруға және «Алаш» ұлттық қозғалысын қолдауға дейінгі ауқымды қамтып, қоғамдық консолидацияның маңызды факторына айналды.

Кілт сөздер: меценаттық, қазақ қоғамы, қайырымдылық тәжірибелері, білім беру, мәдениет, ұлттық жаңғыру, бай-кәсіпкерлер.

Дәйексөз үшін: Мамытова С.Н. XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы меценаттықтың тарихи эволюциясы // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). бб. 191-198 (ағылш.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.16

Мамытова С.Н.
Astana IT University
Астана, Республика Казахстан
e-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ исторической эволюции меценатства в казахском обществе XIX – начала XX вв., рассматриваемого

в широком социально-экономическом и культурно-политическом контексте эпохи модернизационных трансформаций степного региона. Цель исследования заключается в выявлении генезиса меценатства в традиционных институтах взаимопомощи и коллективной солидарности, а также в системном анализе его ключевых направлений – религиозного, просветительского, культурного и общественно-политического. Особое внимание уделяется деятельности баев-предпринимателей, выступавших не только экономическими факторами, но и носителями модернизационного импульса и социального лидерства. Их филантропическая активность способствовала формированию национальной интеллигенции, развитию образовательной инфраструктуры, укреплению гражданских инициатив и расширению общественного самосознания в условиях колониальной политики Российской империи. На основе широкого круга архивных и опубликованных источников обосновывается вывод о поступательной трансформации меценатства – от традиционных форм поддержки общины к более организованным и институционализированным практикам благотворительности. В результате меценатство приобрело выраженный просветительский и общественно-политический характер: от строительства мечетей и медресе до открытия светских школ, библиотек, культурных центров, финансирования периодической печати и поддержки национального движения «Алаш», став важным фактором общественной консолидации.

Ключевые слова: меценатство, казахское общество, благотворительные практики, образование, культура, национальное возрождение, баи-предприниматели.

Для цитирования: Мамытова С.Н. Историческая эволюция меценатства в казахском обществе XIX – начала XX вв. // Мәдени мұра. 2026. № 1 (112). С. 191-198 (англ.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.16

Information about author:

Mamytova Saule, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-9342-6171

Scopus ID: 57783075200

Автор туралы мәлімет:

Мамытова Сәуле Насенқызы, тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-9342-6171

Scopus ID: 57783075200

Сведения об авторе:

Мамытова Сауле Насеновна, доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-9342-6171

Scopus ID: 57783075200

IRSTI 03.20 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.17

***Akshanova A.M.[1], Otepova G.E.[1], Shabambayeva A.G.[2]**
[1]A. Margulan Pavlodar Pedagogical University
Pavlodar, Kazakhstan
[2] Toraighyrov University
Pavlodar, Kazakhstan
*e-mail: asselya-2012@mail.ru

HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE ON THE STUDY OF THE KORENIZATSIIA (INDIGENIZATION) POLICY

Abstract. This article examines the historiographical discourse surrounding the policy of korenizatsiia implemented in Kazakhstan during the early Soviet period, drawing upon a comprehensive analysis of bibliographic sources. The authors analyze diverse scholarly approaches advanced by Soviet, post-Soviet, and international researchers regarding this policy. The study traces the transformation of interpretations from ideologically conditioned assessments characteristic of the Soviet era to more critical and multidimensional re-evaluations emerging during the years of independence.

The purpose is to trace the evolution of scholarly perspectives, reflecting shifts in methodological frameworks, value orientations, and the growing commitment to an objective reconstruction of the historical past, taking into account national interests and contemporary decolonial approaches. The objectives of the study include systematizing research approaches to the study of korenizatsiia, as well as identifying the influence of changing methodological and axiological paradigms and broader historical contexts on the interpretation of national policy.

The analysis of policy is aimed at examining the experience of the interaction of ethnic groups in a multiethnic state. Such an approach contributes to addressing existing historiographical gaps and to reassessing the significance of this policy within the broader framework of forming a polyethnic society into a unified political nation.

Keywords: korenizatsiia (indigenization), nationalities policy, Soviet Kazakhstan, socio-cultural modernization, ethno-region, historiography, early soviet period, discourse.

For citation: Akshanova A.M., Otepova G.E., Shabambayeva A.G. Historiographical discourse on the study of the korenizatsiia (indigenization) policy // Madeni mura. 2026. №1 (112). Pp. 199-211 (in Eng.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.17

Introduction

Contemporary historical scholarship convincingly demonstrates that the principle of historicism constitutes a fundamental foundation of historical inquiry. Adherence to this principle entails viewing any event as a process, identifying the causes of its emergence, tracing the changes it underwent at different stages, and determining the outcomes to which it ultimately led. Such an approach requires accounting for the concrete conditions of a given era, examining events in their interconnections, and understanding how they developed and were assessed across different historical periods (Ippolitov, 2013). No historical phenomenon or event represents a once-and-for-all established dogma, rather, reinterpretation and reassessment over time constitute a natural process.

In the study and analysis of the soviet past, historicism functions as a pivotal methodological framework, since a significant number of "blank spots" still persist and require comprehensive examination in light of accumulated source materials and historiographical scholarship. Particular attention within the academic community is directed toward ethnopolitical issues, which are regarded as an important factor of socio-political development and a key element of nation-building. The collapse of the USSR and the subsequent period of "sovereignization" opened a new stage in the historiography of the national question, characterized by scholarly debates, active

exploration of new topics, and the incorporation into academic circulation of a substantial body of newly available sources.

Korenizatsiia, implemented within the broader framework of soviet nationalities policy, was described in soviet historiography as a successful and effective measure. However, in accordance with the same principle of historicism, this policy warrants renewed interpretation, since the ideological premises of korenizatsiia at the local level were accompanied by a range of practical contradictions and inconsistencies. Rigorous and in-depth research is impossible without a historiographical review. Historiographical analysis makes it possible to identify the evolution of scholarly approaches and to avoid the uncritical reproduction of established interpretations.

Materials and methods of research

The empirical basis of this study comprises a corpus of historiographical works addressing korenizatsiia in the ethno-regional context of Central Asia, with particular attention to Kazakhstan. The analysis incorporates publications by Kazakhstani (domestic), soviet, and international scholars, reflecting both conventional interpretations shaped within soviet historiographical narratives and contemporary approaches grounded in a decolonial rethinking of the soviet past. The application of a decolonial perspective makes it possible to conceptualize korenizatsiia as an inherently contradictory instrument one that combined elements of nationalities policy with inherited imperial practices of governance. A historiographical analysis was employed to determine how the policy of korenizatsiia was justified, framed, and represented within scholarly and ideological narratives.

Methodologically, the article is grounded in a problem-chronological approach, which allows the policy's stages to be delineated and the transformation of its objectives and implementation mechanisms to be traced from its inception in early 1923 to its winding down by the mid 1930s. The comparative-historical method is used to identify distinctive features in the interpretation of korenizatsiia across domestic, soviet, and foreign historiographies. The study also relies on a set of general scholarly principles associated with historicism. Taken together, these methods ensure a comprehensive analytical framework and facilitate an assessment of the historiographical evolution of approaches to the korenizatsiia policy.

Analysis

In the works of Soviet, Kazakhstani, and foreign scholars, issues related to korenizatsiia have been addressed intermittently, as a rule within the framework of adjacent thematic fields. During the Soviet period, the subject of korenizatsiia was examined predominantly in accordance with official ideological paradigms. Critical analysis of the contradictions and negative consequences of this policy was generally absent or significantly constrained by the limits of Marxist–Leninist methodology. In the post-Soviet period, scholarly interest in the problem increased substantially. Kazakhstani and foreign researchers gained access to archival materials, which made it possible to reassess the goals, mechanisms, and outcomes of korenizatsiia. The scholarship of this period is marked by a notable strengthening of critical and interdisciplinary approaches.

At the same time, the degree to which the topic has been studied cannot be regarded as exhaustive. Despite the existence of a substantial body of research, the policy has not yet received a holistic and comprehensive historiographical interpretation. As a rule, scholars address issues of korenizatsiia in a fragmentary manner, examining its individual aspects within the context of nation-state building, nationalities policy, ethnopolitical processes, or language policy. This indicates the continued scholarly potential of the topic and the relevance of its further investigation.

The korenizatsiia policy constituted a significant and multifaceted process of the country's socio-cultural modernization. It was aimed at training and staffing local government bodies at all levels with representatives of the Kazakh nationality cadres regarded as socially reliable and ideologically prepared. In addition, it encompassed a set of measures to introduce Kazakh-language record-keeping, in accordance with the decree "On the Introduction of Record-Keeping in the Kirgiz Language" of 22 November 1923. As a comprehensive program of far-reaching transformations, the policy reshaped value orientations and cultural practices, deliberately steering society toward a new, Soviet type of social and political order.

Results

The study of the Soviet state's nationalities

policy and, more specifically, the korenizatsiia a policy in Kazakhstan has a long-standing scholarly tradition. Interest in korenizatsiia as an object of historical inquiry took shape during the Soviet period and has continued to develop in contemporary scholarship. For a long time, researchers sought to elucidate the mechanisms of its implementation and to assess its impact on the formation of national elites, the development of culture, and the transformation of administrative governance.

Soviet historiography interpreted korenizatsiia as an unequivocally progressive measure intended to compensate for the Russification policies of the imperial period. The primary objectives of the policy were presented as the promotion of national languages and cultures and the creation of conditions for the more effective dissemination of communist ideology. Within this interpretive framework, korenizatsiia was portrayed as fostering among various peoples a sense of respectful treatment by Soviet authority, strengthening trust in administrative institutions, and consolidating the new political order in regions inhabited by national minorities.

After the Revolution and the Civil War, the Soviet state had very limited continuity with the pre-revolutionary intelligentsia that had previously studied the development of imperial minority populations. The majority of those writing on these issues consisted of party and state functionaries directly involved in establishing Soviet power. During the 1920s–1930s, they turned to the social transformation of the region, including the resolution of the "national question." Among the most prominent figures were T. Ryskulov, S. Asfendiarov, N. Nurmakov, and S. Sadvokasov. Leaders of the kazakh intelligentsia such as S. Sadvokasov and N. Nurmakov oriented their efforts toward supporting kazakh national statehood and the gradual modernization of the kazakh ethnos.

Early Soviet approaches to korenizatsiia are reflected in reports by leading party officials of the KazASSR, including F.I. Goloshchekin's "Korenizatsiia in the Period of Socialist Reconstruction" (1929) and M.O. Orumbaev's "On the Progress of korenizatsiia of the State Apparatus of the KSSR" (1928). Goloshchekin's report outlined key directions for the practical resolution of the national problem, defined principles for implementing korenizatsiia by the late 1920s, and addressed the status of non-party national intelligentsia, cadre training, and cultural development. Such reports primarily articulated the official stance of the party leadership and served a mobilizational and propagandistic function rather than constituting a genuine program for resolving the national question in Kazakhstan.

Works of the 1920s–1930s by russian scholars B.N. Rodnevich (Rodnevich, 1931), M. Ryadnin (Ryadnin, 1928), and V.I. Belyakov (Belyakov, 1927) were likewise predominantly historical-propagandistic in nature, as their authors acted as direct conveyors of the official party line. Their writings emphasized the difficulties of constructing a modern administrative apparatus in a "backward" republic, oriented toward maximizing responsiveness to the needs and specificities of the local population. In the jointly authored volume by Kh.Sh. Amrin and E.I. Knyazeva, "Collections of Guiding Materials on korenizatsiia" (Amrin, Knyazeva 1934), decrees, circulars, instructions, and other normative legal documents regulating the implementation of the policy were systematized, thereby delineating its legal and organizational foundations.

At the same time, the intellectual legacy of early soviet predecessors should by no means be dismissed as obsolete or irrelevant. On the contrary, engagement with these works enables scholars to trace the evolution of academic representations, to reconstruct the logic through which approaches and evaluations were formed, and to identify the continuity of research traditions. Neglecting this experience would impoverish contemporary scholarship, since such sources contain the analytical foundations without which it is impossible to secure a coherent and objective understanding of the historical process and to sustain an intellectual link between generations of researchers.

Historiographical traditions in the study of korenizatsiia persisted into the postwar decades. During this period, scholars operating within established academic paradigms sought to adapt them to evolving ideological and political conditions while preserving interpretive continuity regarding the principal trajectories of Soviet nationalities policy. The scholarship of this era demonstrates a marked intensification of tendencies toward the unification of perspectives, coupled with a consistent emphasis on the Soviet state and the culturally dominant central model

as the primary initiator and agent of so-called "progressive" transformations. Claims such as, "Overcoming Kazakhstan's backwardness and eliminating the de facto inequality of the Kazakhs was possible only through systematic, long-term assistance from the Russian working class and the entire Russian people to the Kazakh people" (Omarov, Pankratova, 1949: 4.), clearly exemplify this interpretive orientation.

Korenizatsiia as a subject of scholarly inquiry was examined in K. F. Kotov's Candidate of Sciences dissertation, "Korenizatsiia of the Soviet State Apparatus of Kazakhstan (1920–1936)" (1951). The scholar authored more than 120 publications addressing a wide range of issues related to statehood and democracy, national-state construction, and the constitutional regulation of social relations. According to A. P. Kuchkin, the implementation of korenizatsiia in Kazakhstan was possible only with decisive support from the Russian people, who possessed revolutionary and administrative experience, as well as through comprehensive political, economic, and cultural assistance from the Russian proletariat and its leadership in the processes of state formation and socialist construction. Such assistance, he argued, strengthened friendship between the Kazakh and Russian peoples and facilitated the incorporation of the Kazakh masses into Russian culture. This body of scholarship clearly reflects a tendency to privilege a centralizing and unifying model over local initiatives and forms of national self-governance (Kuchkin, 1954). In this context, the notion of "fraternal assistance" functioned as a discursive mechanism legitimizing the continued dependence of the national republics on the Union center and reproducing elements of a colonial paradigm.

Socio-political transformations from the mid-twentieth century, marked by a relative liberalization of public life, significantly expanded the range of research questions and created limited space for scholarly debate. Nevertheless, during this period korenizatsiia did not receive sustained or systematic attention. This was likely due to the reorientation of Soviet nationalities policy toward the strengthening of Russifying tendencies. At the same time, studies emerged that examined Soviet nationalities policy in broader terms and the national question in Kazakhstan in particular. Works by A.F. Aboyan (1966), G.F. Dakhshleiger (1961), N.K. Kiikbaev (1957), and others addressed the difficulties arising from the intensification of interethnic relations, including tensions associated with the korenizatsiia of the administrative apparatus.

The scholarship of S. Zimanov emphasized both the achievements and the limitations of the Bolshevik project to reorganize the political system and the life of nationalities on socialist foundations, implemented within the framework of the proclaimed right of nations to self-determination. Together with M.A. Binder and G.S. Sapargaliev, S. чZimanov authored the three-volume History of the State and Law of Soviet Kazakhstan (1961–1965), the first volume of which addresses korenizatsiia in the period 1921–1925. Adhering to the dominant Soviet interpretive framework, co-author G. S. Sapargaliev concluded that, despite its inherent limitations, korenizatsiia during the NEP years largely facilitated the increased participation of Kazakh workers in state institutions. At the same time, certain shortcomings of the campaign were acknowledged: in order to fulfill prescribed percentage quotas and in the absence of adequately trained Kazakh personnel, targets were often met by recruiting insufficiently prepared individuals from support or auxiliary staff, resulting in the incomplete realization of the policy's objectives (Sapargaliev, 1961).

During the period conventionally described as late socialism (from the mid-1960s to the 1980s), korenizatsiia and its constituent elements as components of Soviet nationalities policy were examined, among others, by A.N. Nusupbekov and B. Kh. Khasanov. Writing within the intellectual and ideological constraints of the period and against the backdrop of industrial expansion, Nusupbekov analyzed the integration of the indigenous population into industrial production through vocational training and the advancement of professional qualifications across the republic's enterprises (Nusupbekov, 1966). In the late 1980s, under the conditions of glasnost, Khasanov conceptualized Kazakh–Russian bilingualism as a social necessity of the era and turned to the history of early Soviet language policy (Khasanov, 1987).

With the dissolution of the USSR and the intensive process of nation-state formation, research into the ethnopolitical dimensions of the Soviet past entered a new phase of development. The contemporary decolonial approach in Kazakhstani historiography enables a reassessment of korenizatsiia, which had previously been

interpreted primarily as a progressive initiative of Soviet power. In this context, particular attention is devoted to a critical re-evaluation of the nature and consequences of Soviet nationalities policy. Representatives of the early twentieth-century Kazakh political elite most notably M. Shokay as well as contemporary Kazakhstani scholars such as M.Q. Kozybayev, M.K. Qoigeldiev, T.O. Omarbekov, Zh.B. Abylkhozhin advance the concept of the colonial nature of the Soviet state. Despite proclaimed slogans of equality and national self-determination, the party continued to reproduce imperial practices of governance and ideological control. Viewed through this lens, korenizatsiia appears not only as a component of the Soviet ethnopolitical system but also as an instrument for preserving colonial relations in a transformed soviet form.

A particularly strong interest in issues of nation-building is evident in the works of domestic historians S.Sh. Kaziev and E.N. Burdina. These authors analyze the principal directions of Soviet nationalities policy in Kazakhstan both in general terms and across specific historical periods. With regard to korenizatsiia and its constituent elements, they address issues of interethnic trust, the implementation of language legislation, and the processes of local elite formation, among other themes (Kaziev, Burdina, 2014, 2015). Works such as Zh.U. Kydyralina's "Nation and History" (Kydyralina, 2009) and V. Eshpanov's "Beyond the Pages of the Past: The Socio-Economic and Political Situation of Kazakhstan (1920s–1930s)" (Eshpanov, 2019) approach Soviet nationalities policy through the prism of critical analysis. These scholars examine the formation of national administrative personnel within the political and ideological dimensions of the policy. With respect to korenizatsiia, they conclude that, in practice, the policy revealed key characteristics of the Soviet system: the ambivalence of power, its declarative and slogan-driven nature, and a clear discrepancy between proclaimed objectives and actual outcomes.

The regional dimensions of korenizatsiia, based on materials from regional archives and reflecting grassroots practices, have been examined in studies of Akmola Region, Kostanay Region, and the Pavlodar District by G. Mukanova (Mukanova, 2025), I.K. Ternov (Ternov, 2012) and Zh.K. Nurbay. Analyzing the process of national-state construction in the Pavlodar District during the initial years of Soviet rule, Nurbay emphasizes its contradictory character. In the author's view, this experience was shaped by the anti-popular policies of party and Soviet institutions, manifested in the restriction of political and economic freedoms, the declarative nature of state reforms, the mismatch between proclaimed slogans and actual practices, and the artificial expansion of the bureaucratic apparatus (Nurbay, 2020). These findings make it possible to trace the continuity of systemic problems and miscalculations in Bolshevik nationalities policy, which also conditioned the limited effectiveness of korenizatsiia.

The application of a problem-chronological approach to the study of korenizatsiia has made it possible to trace the evolution of the policy and the successive stages of its implementation. Particular attention is devoted to the first stage, associated with the so-called percentage quota of korenizatsiia, in the joint work of E. Zhanykulov and K. Abenov (Zhanykulov, Abenov, 2013). The second, most effective, stage of national personnel formation under a functional quota is examined in L. Shotkabayeva's study. The author supports a three-stage periodization of the policy proposed by the soviet historian N. Belenchuk: 1921–1923 the conceptualization of the principal strategic directions of the policy, 1923–1928 the search for concrete pathways of national and cultural construction, and from 1929 to the late 1930s the consolidation of centralist approaches and a turn toward the unification of national cultures (Belenchuk, 1990).

A separate discussion should be devoted to the position advanced by A.A. Kulshanova. Her work is grounded in a revisionist approach and aligns with an entrenched interpretive stance within soviet historical scholarship. In assessing the causes and aims of national-state construction in the USSR, Kulshanova proceeds from the assumption that nationalism constituted a danger and that its potential strengthening represented a threat of opposition to a Soviet state still in the process of consolidation. Among the positive outcomes of korenizatsiia, she highlights the emergence of a national cultural elite, the formation of administrative cadres, and the development of a party bureaucracy (Kulshanova, 2011). In her article "The Problem of the Reliability of Archival Sources on Korenizatsiia in Kazakhstan", she also addresses the necessity of critically evaluating archival materials on the topic, noting that they

frequently contain inaccuracies and contradictions. She argues that, first, archival materials on korenizatsiia in their bulk cannot be regarded as fully reliable and therefore require verification; second, the sources are often characterized by the mechanical transfer of data without adequate control, cross-checking, or analytical scrutiny; and third, cases of falsification and imprecision are encountered. Moreover, she observes that the surviving documentation largely originates from guberniya and uezd-level institutions, while materials from the lowest administrative levels namely auls and volosts are virtually absent, which raises doubts about the representativeness and evidentiary reliability of the available archival base on korenizatsiia (Kulshanova, 2001: 115).

With regard to the national education system in the republic, G.T. Khairulin and U.D. Munalbayeva conclude that the cultural and pedagogical dimensions of korenizatsiia were also reflected in the content of higher education (Khairulin, Munalbayev, 2013). The study of Kazakh history and the Kazakh language, regardless of the primary language of instruction, was included across all faculties in the curricula of KazPI in the 1930s. At the same time, it should be emphasized that the implementation of the language dimension of the policy proceeded under difficult conditions associated with the standardization and further development of the Kazakh language and the elaboration of scholarly terminology. It is therefore not accidental that Sh. Alzhanov, in the article "Five Years of Struggle and Construction of the First Kazakh National University," noted that the institution had succeeded in transferring the teaching of a number of academic disciplines from Russian into Kazakh while overcoming a range of difficulties. Practical experience, he argued, demonstrated that at that stage and given the state of the Kazakh language, the korenizatsiia of instruction was an exceptionally challenging task especially considering the need to avoid diminishing the quality of lectures (their coherence, structure, and scholarly rigor) while simultaneously making them accessible to the majority of students. Moreover, korenizatsiia had to be implemented in the absence of textbooks in the Kazakh language (Alzhanov, 1934).

It should also be noted that in the contemporary system of higher education the topic of korenizatsiia has likewise been addressed in instructional manuals by A.K. Zhumadil (Zhumadil, 2018) and E.S. Quandyq (Quandyq, 2012) developed for students specializing in history-related disciplines. In these works, korenizatsiia is presented as a factor of cultural assimilation. Drawing on a knowledge-centered framework, the authors outline the causes and distinctive features of the policy in Kazakhstan, partially indicate its internal contradictions, and identify both the limits and the consequences of its implementation.

Overall, contemporary Kazakhstani scholars have substantially expanded the approaches and analytical practices applied to the study of korenizatsiia through comprehensive examinations of its stages, regional specificities, and outcomes, emphasizing the divergence between declared objectives and actual practice. In addition, a new layer of sources drawn from central and regional archival collections has been successfully integrated into scholarly circulation. In recent interpretations, the policy is increasingly conceptualized as an ambivalent process in which, alongside the development of national cadres and culture, systemic problems inherent in soviet nationalities policy also became clearly manifest.

In contemporary Russia, which positions itself as the legal successor and continuator of the Soviet Union (including through the 2020 constitutional amendments), the collapse of the USSR gave renewed impetus to research on nationalities policy in Soviet ethno-regions. The transformed socio-political context necessitated a reconsideration of earlier analytical frameworks. Russian scholars such as D. Amanzholova (Amanzholova, 2016, 2020), P. Dyatlenko (Dyatlenko, 2007), and others have examined korenizatsiia in Kazakhstan primarily through the prism of cultural and language policy, including related alphabet reforms. As a prominent figure in Russian historiography, Amanzholova produced comprehensive studies on the formation and functioning of power institutions within center–republic relations, directly addressing the institutional and political dimensions of korenizatsiia. The study of Soviet state-building practices in Kazakhstan has also been advanced by I. Anisimova (Anisimova, 2017) and Yu. Lysenko (Lysenko, 2015). These scholars characterize korenizatsiia as a key component of Soviet nationalities policy, aimed at implementing the proclaimed right of nations to self-determination and at developing their cultural, educational, and administrative capacities. The shift in Soviet nationalities policy from the mid-1930s marked by

the curtailment of korenizatsiia and subsequent changes in the centre's approach to the union republics has been analyzed in the work of V.I. Musaev (Musaev, 2018). O.K. Kaiokova devoted a series of studies to korenizatsiia and nationalities policy in the ethno-regions of the RSFSR, including the Kazakh Autonomous Okrug, from the second half of the 1920s to the mid-1930s. Summarizing the outcomes of the policy, she identifies both positive effects, such as the creation of conditions for the preservation and development of minority national identities, and contradictory consequences associated with cultural unification and the subsequent sovietization of the population in national territories (Kaiokova, 2007). In many contemporary Russian studies, a degree of continuity with Soviet historiography remains evident, reflecting the persistence of established narratives that continue to shape interpretations of historical processes.

In international historiography, Soviet nationalities policy has often been examined at the intersection of postcolonial and postsocialist approaches. It should be emphasized that the debate over whether the USSR functioned as an empire and whether Soviet republics can be understood as colonies is far from new. Already during the Cold War, many Western scholars, working primarily in the United States, France, and the United Kingdom, argued that the Soviet Union constituted an empire little different from other European empires and would ultimately face a similar fate. From this perspective, Bolshevik authorities imposed an alien ideology on diverse peoples, many of whom resisted or rejected it and awaited an opportunity to challenge what they perceived as an oppressive order (Kalinovskij, 2020)

Soviet domestic governance has also been analyzed using comparative-analytical frameworks that draw analogies with earlier imperial practices, as reflected in the works of P. Blitstein and M. Rolf. Blitstein argues that Soviet leadership simultaneously deployed "imperial" and "nationalizing" practices: it sought to construct a unified political nation while at the same time preserving or even reinforcing multiple ethnocultural distinctions (Blitstein, 2006). Rolf likewise emphasizes the paradoxical nature of the "empire of nations": conceived as the antithesis of tsarist Russia, the USSR nevertheless developed foundational principles of nationalities policy in which Lenin and other party leaders created a new state and promoted a distinctive policy of korenizatsiia. A key contribution of his analysis is the demonstration of the contradictions inherent in korenizatsiia, particularly when pursued alongside strategies of Sovietizing culture and population-dynamics that, in his view, facilitated the later consolidation of Stalin's totalitarian dictatorship (Rolf, 2020).

T. Martin's theory devoted to "Stalin-era nationalities policy in the 1920s–1930s", offers an alternative pluralistic interpretation. He argues that the distinctiveness of Soviet policy lay in its comparatively stronger support for the external institutional and cultural forms of national minorities than for those of the Russian majority a logic he conceptualizes as "affirmative action" (Martin, 2001). In a co-authored work, T. Martin and R.G. Suny show that Soviet nationalities policy combined elements of support and repression, producing a distinctive twentieth-century model of state governance of ethnicity (Martin, Suny, 2001). Donald Wilber while not fully denying the presence of colonial-like relations within the Soviet Union, emphasized that the USSR nonetheless pursued policies of economic and social development in its more "backward" regions (Wilber, 1969). G. Hosking characterizes Soviet national-state construction as globally unprecedented in its treatment of formerly colonized peoples, presenting it as broadly protectionist in orientation and aimed at cultural and economic progress as well as the participation of non-Russian peoples in governance (Hosking, 2000).

Andrzej Wierzbicki analyzing Soviet nation-building policy and attempts to construct a so-called "Soviet nation," argues that the Soviet authorities sought to integrate the multiethnic population into a project of socialist modernization and to endow it with the characteristics of a fully-fledged nation-state. For non-Russian citizens, the Soviet Union often appeared as a Russian-dominated state in which both domestic and foreign policy were structured around the Russian language and culture. Orientation toward a Russian cultural and linguistic model, although officially presented as a residual legacy of the imperial past, in practice functioned as an instrument of sovietization and the assimilation of other peoples. To a certain extent, this interpretive perspective contradicts the declared principles of korenizatsiia; nevertheless, it provides an explanatory framework for understanding the policy's limited results,

partial failures, and leveled or diluted outcomes (Wierzbicki., 2017).

Bernard Oliver likewise treating korenizatsiia as a process within Soviet nationalities policy, draws parallels with "indigenization" and "nationalization." When applied specifically to the union republics, this logic yields a series of "republic-level" variants "Kazakhization," "Ukrainization," "Belarusization," "Uzbekization," and others. The Serbian scholar Rajko Bukvić, comparing Soviet korenizatsiia with post-Soviet "Kazakhization," concludes that the pursuit of national identity driven by nationalist forces can generate both internal and external conflicts. As a distinctive feature of "Kazakhization," he highlights the planned transition of the Kazakh language to a Latin script a move with a precedent in the early Soviet period which, in his view, may entail geopolitical tensions in the region (Oliver, 1990).

In the book by the well-known publicist M.J. Payne (translated by Zh. Abylkhozhin), Stalin's Railroad: Turksib and the Building of Socialism, interethnic conflicts are described in detail in connection with planned labor recruitment based on the compulsory mobilization of the local population for a major infrastructure project. Payne examines an interethnic uprising triggered by unemployment, deficiencies in local governance in implementing korenizatsiia, discrimination and ethnic prejudice on the part of the railway's managerial staff, and the resulting distortions in the policy's execution. In this specific case, korenizatsiia once again appears as an "illusory" project, revealing a clear discrepancy between its declared objectives and its practical outcomes (Pajn, 2006).

Conclusions

Existing historiographical discourses on korenizatsiia among other issues often reflect the essential features of ethnopolitical and ethnosocial development and make it possible to discern prevailing social and political orientations.

Interpretations of the korenizatsiia policy in Kazakhstan were formed under conditions of ideological and methodological fluidity. Soviet historiography, adhering to official ideological premises, portrayed korenizatsiia as a progressive and successful project aimed at involving the indigenous population in governance and cultural construction. Contemporary scholarship, having substantially expanded the range of research problems, has revealed the policy's contradictory nature, emphasizing its declarative character and ambivalence. Works by Kazakhstani scholars not only synthesize earlier research but also propose new approaches, drawing on an enriched and expanded source base and a reassessment of accumulated knowledge. A decolonial perspective has exposed the discrepancy between official objectives and actual practice, highlighting the persistence of imperial mechanisms of control and administrative pressure emanating from the centre. Regional studies based on materials from Akmola, Kostanay, and Pavlodar demonstrate that the effectiveness of korenizatsiia largely depended on local conditions and the quality of party-administrative work on the ground. The problems identified in recent scholarship underscore the need for critical verification of archival materials, a substantial portion of which contains methodological and factual distortions. International historiography, approaching the Soviet national project through comparative-imperial frameworks, significantly enriches the research field while not denying the policy's modernizing dimensions.

Taken together, the reviewed studies demonstrate that korenizatsiia was a complex and internally contradictory phenomenon, combining elements of modernization with new forms of political control. Contemporary interpretations of korenizatsiia still require an interdisciplinary, critical, and comparative approach that can reconstruct the policy's actual practices and assess its consequences for nation-building in Kazakhstan.

References

1. Amrin H.Sh., 1934. O korenizacii: sbornik rukovodyashchih materialov [On korenization: a collection of guidance materials]. Almaty. 58 p. [in Russian].

2. Alzhanov Sh.E., 1934. Pyat let borby i stroiteltva pervogo kazahskogo nacionalnogo vuza [Five years of struggle and construction of the first Kazakh national university] // Prosveshhenie nacionalnostej. 3. P. 26-31. [in Russian].

3. Amanzholova D.A., 2016. Formirovanie kazahskoj sovetskoj byurokratii v 1920-e gody:

bolshevizaciya ili etnizciya? [Formation of the Kazakh Soviet bureaucracy in the 1920s: Bolshevization or Ethnicization?] // Res Historica. 40. P. 195-209. [in Russian].

4. Amanzholova D.A., 2020. Sovetskij proekt v Kazahstane: vlast i etnichnost, 1917-1930-e gg. [The Soviet project in Kazakhstan: Power and ethnicity, 1917-1930s.]. Moskva. 480 p. [in Russian].

5. Andrzej Wierzbicki., 2017. Ethnicity and Power in the Soviet Union. // Post-Soviet Issues. 4 (Vol.3). P. 240-255.

6. Anisimova I.V., 2017. Stanovlenie sovetskoj vlasti v Kazahstane i realizaciya politiki korenizacii administrativnogo apparata v 1920–1926 gg [The formation of Soviet power in Kazakhstan and the implementation of the policy of the korenization of the administrative apparatus in 1920-1926.] // Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. 2 (Vol.94). P. 21-27. [in Russian].

7. Belenchuk L.N., 1990. Poisk putej nacionalno-kulturnogo stroitelstva v SSSR v 20-30-e gg [The search for ways of national cultural construction in the USSR in the 20-30s] // Nacionalnye otnosheniya i nacionalnye processy v SSSR: voprosy istorii: sbornik nauchnyh statej. Moskva, Izd-vo Tomskogo un-ta. P. 67-87. [in Russian].

8. Belyakov V.I., 1927. Korenizaciya gosudarstvennogo apparata v Kazahstane i profsoyuzy [The radicalization of the state apparatus in Kazakhstan and trade unions]. Kzyl-Orda. 35 p. [in Russian].

9. Blitstein P.A., 2006. Nation and Empire in Soviet History, 1917–1953. In: Ab Imperio. 1. P. 197-219.

10. Dyatlenko P., 2007. Yazykovaya politika i yazykovye reformy v gosudarstvennom i nacionalnom stroitelstve (analiticheskij obzor) [Language policy and language reform in State and nation building (analytical review)] // Sociologiyaechkoe obozrenie. 3 (Vol.6). P. 49-59. [in Russian].

11. Eshapanov V.S., 2019. Za straniczami proshlogo: socialno-ekonomicheskoe i politicheskoe polozhenie Kazahstana (1920-30 gg.) [Beyond the countries of the past: socio-economic and political situation of Kazakhstan (1920-30)] // Qazaq innovaciyalyq gumanitralyq zan universitetinin habarshysy. 3 (Vol.43). P. 106-110. [in Russian].

12. Zhanykulov E.Zh., Abenov K.K., 2013. Korenizaciya v Kazahstane v nachale 20-x godov XX veka, kak sposob privlecheniya v apparat upravleniya mestnyh kadrov [The korenization of Kazakhstan in the early 20s of the 20th century, what is the way to attract local personnel to the management apparatus] // Voprosy istorii Kyrgyzstana. 3 (Vol.4). P. 131-141. [in Russian].

13. Zhumadil A.K., 2018. Kulturnye processy v Kazahstane v 20-30-e gody XX veka: Uchebno-metodicheskoe posobie dlya vuzov [Cultural processes in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century: An educational and methodological guide for universities]. Almaty. 137 p. [in Russian].

14. Zimanov C.Z., Binder M.A., 1961. Istoriya gosudarstva i prava Sovetskogo Kazaxstana: 1917-1925 [History of the State and law of Soviet Kazakhstan: 1917-1925]. Almaty. 448 p. [in Russian].

15. Ippolitov G.M., 2013. Princip marksistskogo istorizma v zerkale sovetskoj istoriografii: opyt kratkogo istoriograficheskogo obzora [The Principle of Marxist Historicism in Soviet Historiography: a Description of a Brief Historiographical Horizon] // Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. 15. P. 197-206. [in Russian].

16. Kaziev S.Sh. Burdina E.N., 2015. Kazahskij yazyk v usloviyah naciestroitelstva v SSSR (1926-1933) [The Kazakh language in the context of nation-building in the USSR (1926-1933)] // Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. 3 (Vol.66). P. 38-42. [in Russian].

17. Kaziev S.Sh., 2014. Osnovnye napravleniya nacionalnoj politiki sovetskogo gosudarstva v Kazahstane (1920–1929 gg.) [The main directions of the national policy of the Soviet state in Kazakhstan (1920-1929).] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 5 (Vol.31). P. 51-56. [in Russian].

18. Kaziev S.Sh., 2015. Politika korenizacii i problemy mezhetnicheskih otnoshenij v sovetskom Kazaxstane (1923-1936 gg.) [The policy of Korenization and the problem of interethnic relations in Soviet Kazakhstan (1923-1936)] // Omskij nauchnyj vestnik. 2 (Vol.136). P. 29-32. [in Russian].

19. Kajkova O.K., 2007. Politika «Korenizacii» v selsovetah nacionalnyh rajonov RSFSR (vtoraya polovina 1920-h – seredina 1930-h gg.) [The policy of "Korenization" in the image and likeness of the Soviet national regions of the RSFSR (the second half of the 1920s – mid-1930s).] // Vestnik RUDN. Seriya «Istoriya Rossii». 3. P. 111-118. [in Russian].

20. Kalinovskij A., 2020. Prizyvniki socializma: tadzhikskaya intelligenciya i dekolonizaciya po-sovetski [Conscripts of Socialism: The Tajik intelligentsia and Soviet-style decolonization] // Novoe litertarunoe

obozrenie. №161 (Vol.1/2020). [E-source]. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/ (Accessed: 19.11.2024). [in Russian].

21. Khasanov B.Kh., 1987. Kazahsko-russkoe dvuyazychie [Kazakh-Russian bilingualism]. Alma-Ata. 202 p. [in Russian].

22. Khajrullin G.T. Munalbaeva U.D., 2013. Iz istorii nacionalnoj shkoly v Kazahstane [From the history of the national school in Kazakhstan] // Vestnik akademii pedagogicheskix nauk Kazaxstana. 4. P. 27-38. [in Russian].

23. Khosking D., 2000. Istoriya Sovetskogo Soyuza (1917-1991 gg.). The Wakening of the Soviet Union [The History of the Soviet Union (1917-1991). The Awakening of the Soviet Union]. Smolensk. 496 p. [in Russian].

24. Kulshanova A.A., 2011. Politika klientelizma kak odin iz aspektov nacionalnoj politiki sovetskogo gosudarstva [The policy of clientelism as one of the aspects of the national policy of the Soviet State]. In: Vestnik KazNU. 1 (Vol.36). S. 36-39. [in Russian].

25. Kulshanova A.A., 2001. Problema dostovernosti arhivnyh istochnikov po korenizacii v Kazahstane (1920-1926) [The problem of accessibility of archival sources on korenization in Kazakhstan (1920-1926)] // Poisk. Nauchnyj zhurnal ministerstva obrazovaniya i nauki. 6. P. 112-116. [in Russian].

26. Kuchkin A.P., 1954. K voprosu o korenizacii sovetskogo apparata v Kazahstane v pervoe desyatiletie sushhestvovaniya respubliki [On the issue of the roots of the Soviet apparatus in Kazakhstan in the first decade of the Republic's existence] // Istoricheskie zapiski. 48. P. 202-227. [in Russian].

27. Kydyralina Zh.U., 2009. Naciya i istoriya [Nation and history]. Astana. 304 p. [in Russian].

28. Lysenko Yu.A., 2015. K voprosu o politike korenizacii apparata gosudarstvennogo upravleniya v Turkestanskoj i Kirgizskoj (Kazahskoj) avtonomny hsovetskih socialisticheskih respublik RSFSR (1919-1924 gg.): celi, etapy i itogi [On the issue of the policy of rooting out the state administration apparatus in the Turkestan and Kirghiz (Kazakh) Autonomous Soviet Socialist Republics of the RSFSR (1919-1924): goals, stages and results] // Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. 1. P. 131-138. [in Russian].

29. Malte R., 2020. Nationalizing an Empire: The Bolsheviks, the Nationality Question, and Policies of Indigenization in the Soviet Union (1917– 1927). In: The First World War and the Nationality Question in Europe. Global Impact and Local Dynamics. Series: National Cultivation of Culture. 23. Pp. 65-86.

30. Martin T., 2001. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. US: 528 p.

31. Martin T. Suni R.G., 2001. Gosudarstvo nacij: Imperiya i nacionalnoe stroitelstvo v epohu Lenina i Stalina [The Nation State: Empire and the National Builder against Lenin and Stalin]. Moskva. 376 p. [in Russian]

32. Mukanova G.K, 2025.. Plyusy i minusy korenizacii. na primere Akmolinskoj gubernii, 1920-e gg [The pros and cons of rooting. on the example of Akmola province, the 1920s.] // Otan tarihy. 2 (Vol.28). P. 446-459. [in Russian].

33. Musaev V.I., 2018. Povorot v sovetskoj nacionalnoj politike v seredine - vtoroj polovine 1930-x gg [A turn in Soviet national policy in the mid- to second half of the 1930s] // Narody i religii Evrazii. 2 (Vol.18). P. 96-111. [in Russian].

34. Nusupbekov A.N., 1966. O formirovanie i razvitie rabochego klassa v Kazahstane 1917-1940gg [On the formation and development of the working class in Kazakhstan 1917-1940]. Alma-Ata. 243 p. [in Russian].

35. Nurbaj Q.Zh., 2020. Nacionalno-gosudarstvennoe stroitelstvo v Semipalatinskoj oblasti v nachalnyj period sovetskoj vlasti: protivorechiya i problemy (na primere Pavlodarskogo uezda) [National state building in the Semipalatinsk region in the early period of Soviet power: contradictions and problems (using the example of Pavlodar district).] // Vestnik nauki kazaxskogo agrotexnicheskogo universiteta imeni S.Sejfullina. 4 (Vol.107). P. 203-2013. [in Russian].

36. Olivier B.V., 1990. Korenizatsiia. Central Asian Survey. 9 (Vol.3). P. 77–98. [in English].

37. Omarov I.O., Pankratova A.M., 1949. Istoriya Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnej. T.2. [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. Vol. 2.]. Alma-Ata.. 160 p. [in Russian].

38. Pajn M.Dzh., 2006. Stalinskaya zheleznaya doroga. Turksib i stroitelstvo socializma [The Stalin

Railway. Turksib and the builder of socialism]. Almaty. 351 p. [in Russian].

39. Quandyq E.S., 2012. Qazaqstan tarihy (Kenes dauiri zhane tauelsiz Qazaqstan): oqu quraly [History of Kazakhstan (Soviet era and independent Kazakhstan): a textbook]. Almaty. 512 p. [in Kazakh].

40. Rodnevich B., 1931. Korenizaciya apparata v avtonomiyah i rajonah nacmenshinstv RSFSR [The radicalization of the apparatus in the autonomy and regions of the] // Revolyuciya i nacional'nosti. 12. P. 19-20. [in Russian].

41. Ryadnin M.S., 1928. Kazakstan na putyah k socialisticheskomu stroitelstvu [Kazakhstan on the way to socialist construction]. Kzyl-Orda. 88 p. [in Russian].

42. Ternov I.K., 2012. Kostanaj: ocherki istorii. Kustanaj s drevnejshih vremen do 1936 goda. [Kostanay: essays on history. Kostanay from ancient times to 1936.]. Kostanaj. 608 p. [in Russian].

43. Wilber Charles K., 1969. The Soviet Model and Underdeveloped Countries. Chapel Hill. 238 p. [in English].

***Ақшанова А.М. [1], Өтепова Г.Е. [1], Шабамбаева А.Г. [2]**
[1] Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан
[2] Торайғыров университеті
Павлодар, Қазақстан
*e-mail: asselya-2012@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТЕНДІРУ САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ ДИСКУРСЫ

Аңдатпа. Мақалада библиографиялық материалдарды талдау негізінде Қазақстанда ертекеңестік кезеңде жүзеге асырылған жергіліктендіру саясаты мәселелерінің тарихнамалық дискурсы сипатталған. Авторлар аталған саясатқа қатысты отандық, шетелдік, кеңестік және кеңестік кезеңнен кейінгі зерттеушілердің ғылыми көзқарастары мен зерттеу тәсілдерін қарастырған. Кеңестік дәуірге тән идеологиялық тұрғыдан негізделген бағалаулардан бастап, тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан неғұрлым сыни, жан-жақты қайта пайымдауға дейінгі интерпретациялардың өзгерістері сипатталған. Мақаланың мақсаты – ұлттық мүдделерді және қазіргі деколонизациялық ұстанымды ескере отырып, өткенді объективті түрде қайта құрастыруға бағытталған ғылыми тәсілдер мен құндылықтық бағдарлардың өзгерісін айқындайтын көзқарастар эволюциясын зерделеу. Мақаланың міндеттері: кеңестік, отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттердегі саясаттың тарихнамалық дискурсының қалыптасу кезеңдерін талдау, Қазақстандағы жергіліктендіруді зерттеудің ғылыми тәсілдерін жүйелеу, ұлттық саясатты ғылыми тұрғыдан пайымдауға әдіснамалық және құндылықтық бағдарлардың, жалпы контекст өзгерісінің әсерін айқындау.

Жергіліктендіруді зерттеу кеңестік жүйе жағдайында ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыру тәжірибесін, сондай-ақ көпұлтты мемлекеттегі этностардың өзара әрекеттесуін талдауға бағытталған. Бұл тарихтың «ақтаңдақ беттерін» ашуға, сондай-ақ полиэтникалық қоғамды біртұтас саяси ұлт ретінде қалыптастыру идеясы аясында саясаттың маңызы мен әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жергіліктендіру, ұлттық саясат, Кеңестік Қазақстан, әлеуметтік-мәдени жаңғыру, этноаймақ, тарихнама, ертекеңестік кезең, дискурс.

Дәйексөз үшін: Ақшанова А.М., Өтепова Г.Е., Шабамбаева А.Г. Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының тарихнамалық дискурсы // Мәдени мұра. №1(112). бб. 199-211 (ағылш.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.17

***Акшанова А.М.[1], Отепова Г.Е.[1], Шабамбаева А.Г.[2]**
[1] Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана
Павлодар, Казахстан
[2] Торайгыров университет
Павлодар, Казахстан
*e-mail: asselya-2012@mail.ru

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ДИСКУРС ПОЛИТИКИ КОРЕНИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье на основе анализа библиографического материала описан историографический дискурс вопросов политики коренизации, реализованной в Казахстане в раннесоветский период. Авторы рассмотрели различные исследовательские подходы отечественных, зарубежных, советских и постсоветских исследователей относительно данной политики. Описана трансформация интерпретаций политики от идеологически обусловленных оценок советского периода до более критического и многопланового переосмысления в годы независимости. Цель статьи – проследить эволюцию взглядов, отражающую смену научных подходов, ценностных ориентиров и стремление к объективной реконструкции исторического прошлого с учётом национальных интересов и современного деколонизационного подхода. Задачи статьи: проанализировать этапы формирования историографического дискурса политики в советской, отечественной и зарубежной научной литературе, систематизировать исследовательские подходы к изучению коренизации в Казахстане, выявить влияние смены методологических и ценностных ориентиров, общего контекста на научное осмысление национальной политики.

Изучение коренизации направлены на анализ опыта строительства национальной государственности в условиях советской системы и взаимодействия этносов в многонациональном государстве. Это позволит заполнить «белые пятна» истории и оценить значение и потенциал политики в рамках идеи формирования полиэтнического общества в единую политическую нацию.

Ключевые слова: Коренизация, национальная политика, Советский Казахстан, социально-культурная модернизация, этнорегион, историография, раннесоветский период, дискурс.

Для цитирования: Акшанова А.М., Отепова Г.Е., Шабамбаева А.Г. Историографический дискурс политики коренизации в Казахстане // Мәдени мұра. №1(112). С. 199-211 (англ.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.17

Information about authors:
Akshanova Assel Maratovna, master of humanitarian sciences, doctoral student of the educational program «History», Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0009-0004-8570-1929
Otepova Gulfira Elubayevna, Doctor of History, professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-7261-3231
Scopus ID: 57194518893
Shabambaeva Anara Gabdulbarievna, PhD, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of

Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-3663-1368
Scopus ID: 57189073213

Авторлар туралы мәлімет:
Ақшанова Асель Маратқызы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Тарих» ББББ докторанты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0004-8570-1929
Өтепова Гульфира Елубайқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар пелагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0002-7261-3231
Scopus ID: 57194518893
Шабамбаева Анара Гадулбариқызы, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0003-3663-1368
Scopus ID: 57189073213

Сведения об авторах:
Акшанова Асель Маратовна, магистр гуманитарных наук, докторант ОП «История», Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0004-8570-1929
Отепова Гульфира Елубаевна, доктор исторических наук, профессор, НАО «Павлодарский государственный университет имени Әлкей Марғұлан», Павлодар, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0002-7261-3231
Scopus ID: 57194518893
Шабамбаева Анара Габдулбариевна, PhD, Торайгыров университет, Павлодар, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-3663-1368
Scopus ID: 57189073213

Музей ісі/ Museology/ Музейное дело

ҒТАМР 13.11.44 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.18

***Ибраева А.Ғ.[1], Пазылова Г.А.[2]**
[1]Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан
[2]Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Білім және ғылым департаменті, Астана, Қазақстан
*e-mail: akmaral1971@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ ЖАҺАНДЫҚ ДИСКУРСТА ҰСЫНУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК КӨРМЕЛЕР ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада әлемдік көрмелер феномені жаһандық мәдени коммуникацияның және өркениеттер диалогінің маңызды тетігі ретінде қарастырылады. Авторлар әлемдік және халықаралық көрмелердің тарихи эволюциясын, олардың ұлттық тарихи-мәдени мұраны таныстырудағы рөлін өркениеттік тәсіл (civilizational approach) тұрғысынан талдайды. Мақалада Қазақстанның халықаралық деңгейде көрмеге қатысу және құру тәжірибесін XIX ғасырдан бастап осы кезеңге дейін салыстырмалы түрде көрсете отырып, оның ерекшеліктері мен айырмашылықтары, ұқсастығы ғылыми тұрғыда зерделенеді.

Зерттеудің мақсаты ғылыми айналымға енген теориялық материалдарда, архивтік және музейлік құжаттарда жарияланған мәліметтер негізінде түрлі кезеңде дүниежүзілік көрмелерде ұсынылған қазақ халқының ұлттық тарихи-мәдени мұра коллекцияларының тағдыры мен оларды қалыптастыру барысын зерделеу. Мақаланы дайындау кезінде 1867, 1868, 1876, 1896 жылдары өткен Париж көрмесі, соның ішінде 1899 және 1900 жылғы Париж көрмесіне Ресей империясының ұйымдастыруымен Жетісу және Түркістан уездері мен Ыстықкөл өңірінен жеткізілген экспонаттар туралы архивтік құжаттар, экспонаттарды жинақтау, каталогтеу, тізбелеу, қаржылық шығындарын есептеу және т.б. дереккөздер, хат алмасу құжаттары сарапталды. Бұдан бөлек Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің, Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейінің, Әбілхан Қастеев атындағы Қазақ Ұлттық мемлекеттік өнер музейінің халықаралық көшпелі музейлік көрмелік жобалары туралы ақпарат зерделеніп, талдау жасалды.

Ғылыми мақалада көрмені ұйымдастырудың кезеңдері, идеялық мәні, концептуалдық негіздері, көрмеге қойылған құнды заттардың іріктелуі, атрибуциясы, шетелдік көрерменге ұсынудың заманауи, жаңашыл форматтағы тәсілдері қарастырылған.

Кілт сөздер: ұлттық мұра, жаһандық дискурс, әлемдік көрмелер, мәдени дипломатия, экспозициялық стратегия, ұлттық имидж.

Дәйексөз үшін: Ибраева А.Ғ., Пазылова Г.А. Ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста ұсыну: халықаралық және әлемдік көрмелер тәжірибесі // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 212-232 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.18

Кіріспе

Экспозиция және көшпелі көрме ұйымдастыру музей қызметіндегі дәстүрлі бағыттардың бірі. Ол музейді бейіндік бағытына, жинақталған коллекцияларына қарай мазмұндық жағынан толығырақ танытуға, ғылыми-зерттеу тақырыптарын дамытуға серпін береді. Өз кезегінде музей қорын жасақтау мен мәдени-білім беру бағдарламаларын әзірлеу жаңа аудиторияны тартуға, кәсіптік ортадағы байланыстарды нығайтуға мүмкіндік беретін болса, көрмелік жобаның тақырыбы музейдің бейіндік шеңберін кеңейтудің

бірден-бір мүмкіндігі. Яғни, көрмелік қызметті ұйымдастыру, оны құру музейдің даму тұжырымдамасының ажырамас бөлігі. Бұл ретте Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында: «Музейлердің алдына қойылған маңызды міндеттердің бірі жаңа форматтағы көрмелерді ұйымдастыру және өткізу арқылы музей қызметін насихаттау», – деп көрсетілген.

Дүниежүзілік көрмелерді өткізу дәстүрі француз ұлттық көрмелерінің дамуы аясында XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болып, онда қатысушы мемлекеттердің тек техникалық жетістіктері таныстырылып қана қоймай, халықтардың мәдени-өркениеттік құндылықтары насихатталатын орынға айналды. Еуропа елдерінде өркениетті мемлекеттердің ғылым, технология, мәдениет, инновация бағытындағы идеяларын таныстыру үшін биеннале, халықаралық экономикалық форум, фестиваль және т.б. мәдени-көпшілік шаралар ұйымдастырылды. Олар бірнеше жылда бір рет өткізіліп, әдетте 5-6 айға созылатын. Соның бірі 1851 жылы саксондық ханзада Альберттің бастамасымен әйгілі Гайд-паркте Лондондағы Корольдік өнер, мануфактура және сауда қоғамы ұйымдастырған алғашқы дүниежүзілік көрме үлкен танымалдылық пен бедел нәтижесінде «халықтардың кездесу орнына» айналды. Ағылшын архитекторы Джозеф Пакстонның темір мен әйнектен тұрғызған Хрусталь сарайы көрменің басты айшықты орны деп танылып, серіктес мемлекеттердің сыртқы саяси мәселелерін шешудің маңызды құралына айналды (Соколов 2006: 35).

XIX ғасырда Еуропа мемлекеттерінде қалыптасқан дүниежүзілік көрмелерді ұйымдастыру және өткізу тәжірибесі біртіндеп өзге өңірлерге, соның ішінде Ресей империясының аумағына да таралды. Индустриялық даму, ғылыми-техникалық прогресс және халықаралық экономикалық байланыстардың кеңеюі бұл көрмелердің империялық кеңістікте де өткізілуіне және оған қатысу ауқымының артуына ықпал етті.

Аталған кезеңде Ресей империясының құрамында болған Қазақстан да көрмелік үдерістерден тыс қалған жоқ. Империялық әкімшілік құрылым арқылы қазақ даласының табиғи ресурстары, ауыл шаруашылығы өнімдері, қолөнер бұйымдары мен этнографиялық ерекшеліктері халықаралық және бүкілресейлік көрмелерде ұсынылды. Бұл, бір жағынан, империяның экономикалық әлеуетін көрсету мақсатын көздесе, екінші жағынан, қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін сыртқы аудиторияға таныстыруға мүмкіндік берді. Осылайша Қазақстан аумағы XIX ғасырдағы халықаралық көрме қозғалысына жанама түрде интеграцияланып, ұлттық тарихи-мәдени мұра элементтері әлемдік көрме кеңістігінде алғаш рет институционалдық сипатта ұсынила бастады. Бұл үдеріс кейінгі кезеңдерде ұлттық бірегейлікті таныту мен мәдени репрезентация тәжірибесінің қалыптасуына негіз қалады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 250 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында музейлер мен тарихи-мәдени мұра объектілеріне (республикалық маңызы бар) келушілер санын 2030 жылға қарай 20%-ға арттыру көзделген.

Осы ретте, мемлекеттік музейлер мен музей-қорықтарда Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұрасының сақталуын және оны кеңінен танытуды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасында белгіленген тәртіппен мәдени құндылықтардың сақталуын, қорғалуын, сақталып қалуын, жинақталуын, реставрациялануын, зерделенуін және көпшілікке көрсетілуін қамтамасыз етуге байланысты шығындарды жабуға субсидиялар бөлініп келеді. Осыған орай стратегиялық міндеттерге қол жеткізудің басты шарттары ретінде отандық музейлерде қазақ даласының сан ғасырлық тарихи-мәдени мұрасының ірі коллекциясы жинақталып, ұрпақтан-ұрпаққа таныстырылып келеді. Мұнда қазақ даласының үш мыңнан астам жылғы кезеңдегі тарихын қамтитын мыңдаған құнды экспонаттар сақталған. Заңнамалық тұрғыда ұлтымыздың тарихи-мәдени мұрасын жаһандық деңгейде ұсыну үшін жан-жақты мүмкіндіктер жасалған.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізін өркениеттік әдіснамалық ұстаным, құрылымдық-функционалдық тұжырымдама, сондай-ақ ұлттық мүдде тұрғысынан пайымдалатын ұлттық тарихи-мәдени мұра мен ұлттық

құндылықтар қағидаттары құрайды. Аталған әдіснамалық тәсілдер зерттеу нысанын кешенді түрде қарастыруға, музей қызметінің мазмұны мен қоғамдық-мәдени функцияларын жүйелі тұрғыда талдауға мүмкіндік береді.

Өркениеттік әдіснамалық ұстаным музейді ұлттық тарихи-мәдени мұра мен баға жетпес рухани құндылықтарды әлемдік мәдени-өркениеттік кеңістікте таныту мен ілгерілетудің стратегиялық платформасы ретінде қарастыруға негіз болады. Бұл тәсіл музей қызметін ұлттық өркениеттік кодты, тарихи сабақтастық пен мәдени бірегейлікті жаһандық ғылыми-мәдени дискурста танытудың маңызды тетігі ретінде бағалауға негіз болады. Осы тұрғыдан алғанда музей тек мәдени институт ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық өркениеттің мазмұндық-символдық моделін қалыптастырып, оны халықаралық деңгейде репрезентациялайтын маңызды мәдени-ғылыми құрылым ретінде қарастырылады. Зерттеуде өркениеттіліктің басты белгілері ретінде ұлттық рух, ұлттық идея, ұлттық сана, ұлттық дәстүр және ұлттық тәрбие қағидаттары әдіснамалық бағдар ретінде алынды. Аталған қағидаттар ұлттық тарихи-мәдени мұраны зерделеу мен көрме экспозициясын қалыптастыру барысында мазмұндық және концептуалдық өзек қызметін атқарады. Ғылыми әдебиетте «ұстаным» ұғымы зерттеу логикасының іргелі категориясы ретінде қарастырылады. Тарихшы ғалым Хангелді Әбжанов пікірінше, ұстаным – «зерттеу нысаны мен пәнін дәл тануға негіз болып қаланатын әрі қолданылатын ғылыми ереже, бастапқы қағида» (Әбжанов, 2023). Осы анықтамаға сүйене отырып, аталған зерттеуде қолданылған әдіснамалық ұстанымдар ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста ұсынудың мазмұндық бағытын, талдау өлшемдерін және тұжырымдамалық шеңберін айқындайды.

Құрылымдық-функционалдық әдіснама музейді мәдени-ағартушылық, білім беру және ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде оның қоғамдағы функцияларын айқындауға бағытталады. Музейдің негізгі міндеттері: мәдени мұраны сақтау, зерттеу және интерпретациялау; көпшілік қауымды мәдени қызмет төңірегінде шоғырландыру; ұлттық рухани мұраны сақтау мен байытуға бағытталған қоғамдық қозғалыстарды ұйымдастыру және қолдау болып табылады. Бұл тәсіл музей қызметін жүйелі әлеуметтік механизм ретінде талдауға ықпал етті.

Мақаланы жазу барысында осы уақытқа дейін жарық көрген ғылыми еңбектер сараланды, халықаралық әмбебап көрмелердің (World Expo) ресми құжаттары мен есептері, статистикалық мәліметтер мен қатысушы елдердің ұлттық павильондары туралы есептер; XIX–XXI ғасырлардағы ірі әлемдік көрмелер материалдары, Қазақстанның ұлттық мәдени мұрасын халықаралық деңгейде таныстыруға қатысты мемлекеттік бағдарламалар, стратегиялық құжаттар, тұжырымдамалар және музейлік жобалары негізге алынды. Бұл көрмелер ұлттық мәдениетті көрсету стратегияларының эволюциясын салыстырмалы талдауға мүмкіндік береді.

Ғылыми мақаладағы зерттеу нысаны мәдени мұраны жаһандық кеңістікте интерпретациялау теорияларына, мәдени дипломатия тұжырымдамасына және қазіргі музейтану парадигмасына сүйенеді. Ұлттық тарихи-мәдени мұраны зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, дискурс-талдау (discourse analysis), контент, музейтанулық және экспографиялық, жүйелік және құрылымдық талдау мен кейс-стади (case study) әдістері қолданылды. Экспозиция құрылымы, артефактіні интерпретациялау тәсілдері, интерактивті технологиялардың қолданылуы ұлттық мұраны көрнекі және семиотикалық тұрғыдан ұсынудың ерекшеліктерін анықтауға бағытталды.

Мақаланың зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорынан алынған Жетісу облыстық статистикалық комитетінің «Париж көрмесі үшін экспонаттарды жеткізу туралы» архивтік материалдары (*Дело* Семиреченского областного статистического комитета «О доставлении экспонатов для Парижской выставки», 1899), Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейінің, Әбілхан Қастеев атындағы Қазақ Ұлттық мемлекеттік өнер музейі мен Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің қорынан құжаттар ұсынылды.

Талдау

Ұлттық тарихи-мәдени мұраны дүниежүзілік көрмелер аясында ұсыну мәселесі әртүрлі ғылыми мектептер мен бағыттар шеңберінде зерттелді. Бұл саладағы зерттеушілерді шартты түрде бірнеше топқа

бөлуге болады. Дүниежүзілік көрмелер тарихын зерттеген шетелдіктердің қатарына Пол Гринхал, Джон Э. Финдлинг, Роберт В. Райделл секілді ғалымдарды жатқызуға болады. Мәселен, Пол Гринхал еңбектерінде көрмелер индустриялық өркениет пен модерн мәдениеттің символы ретінде қарастырылып, олардың мәдени және идеологиялық мазмұны жүйелі зерттелген. Джон Э. Финдлинг халықаралық көрмелердің тарихи эволюциясын талдап, оларды жаһандық коммуникация құралы ретінде сипаттаса, Роберт В. Райделл XIX–XX ғасырдағы американдық және еуропалық көрмелерді мәдени саясат пен идеология тұрғысынан зерттеді. Осылайша оның еңбектерінде көрмелердегі «өркениет» және «экзотика» дискурстары талданады.

Мәселен, белгілі музейтанушы ғалым Даваллон өз кітабында: «Тек көрме ғана шынайы, ол музей қорындағы түпнұсқа жәдігерлер арқылы құрылады», – дей келе, «экспозиция» термині қызметтің нәтижесіне, бір затты көрсетуге, экспонатталатын нәрсеге және сол нәрсе экспонатталатын жерге бағытталғанын айтады. Бір сөзбен айтқанда, экспонатталатын заттар (экспонаттар) мен осы көрсетілім жүзеге асатын орынды «экспонат» деп қысқартылған термин арқылы көрерменге көрсетуді білдіреді», – деп пайымдайды (Davallon, 1986). Ғылыми музейтануда «көрсету», «экспозиция» және «көрме» ұғымдарының бірнеше анықтамасы бар. Әлемдік деңгейдегі беделді сөздіктердің бірі – Уэбстердің толық сөздігінде «көрсету» сөзі «көзге немесе ақыл-ойға көрінетін ету» деп, «көрме» сөзі «өнер туындыларын көрсету» деп, ал «экспозиция» «көріністі көрсету» деп анықталады.

Ресей ғалымдары Т.Ю. Юренева, Ю. Долак, И.В. Иксанова, В.В. Селиванова, Ю. Ромедер т.б. ғылыми еңбектерінде музей ісінің теориялық-методологиялық мәселелері жан-жақты қарастырылған. Ресей ғалымдары кейінгі жылдары Л.М. Шляхтинаның ғылыми редакторлығымен жарық көрген еңбектердің музей ісіндегі маңызы зор. Аталмыш ғалымдардың еңбектерінде музейдің қоғамдық есте сақтау институты ретінде қалыптасуының өзі олардың қорында жиналған коллекцияларын қоғамға таныстырумен және экспонатталуымен байланысты болғанын сипаттап, ал көрмені экспозициялық қызметтің анағұрлым серпінді түрі ретінде көрсеткен.

XIX ғасырда көрме құру үдерісі қазіргі музейлік және экспографиялық тәжірибеден едәуір өзгеше болды. Бұл кезеңдегі көрмелер индустриялық модернизация, отарлық экспансия және ұлттық мемлекеттердің қалыптасу үдерісімен тығыз байланысты дамыды. Бұл мәселе бойынша ресейлік тарихшылар мен мәдениеттанушылар XIX ғасырдағы өнеркәсіптік және дүниежүзілік көрмелердің империялық саясаттағы рөлін, сонымен қатар этнографиялық экспозициялар мәселесін қарастырған. Соның ішінде А.С. Соколов – халықаралық көрмелердің тарихи дамуын зерттеген болса, Е.А. Матвеева – Париж көрмелерінің мәдени кеңістігін талдаған.

Ал шетел ғалымдары Дж. Даваллон, Дж.Э. Буркоу, Дж. Херреман музейлік көрмелерді ұйымдастыру және құрудың теориялық және тәжірибелік мәселелердің пайымдалуына қатысты зерттеулерінен кейін маңызды тұжырымдар жасаған. Мәселен, Мексика ұлттық университетінің профессоры Яни Херреман: «Көрме – бұл алдын-ала белгіленген жерде ұсынылған экспонаттар мен олардың қосымша элементтеріне негізделген және тұжырымдамаларды, құндылықтар мен білімдерді беруге және хабарлауға бағытталған ерекше түсіндіру әдістемелері мен оқыту тәртібі пайдаланылатын коммуникация құралы», - деген тұжырымды ұсынды (Херреман, 2004: 92-101).

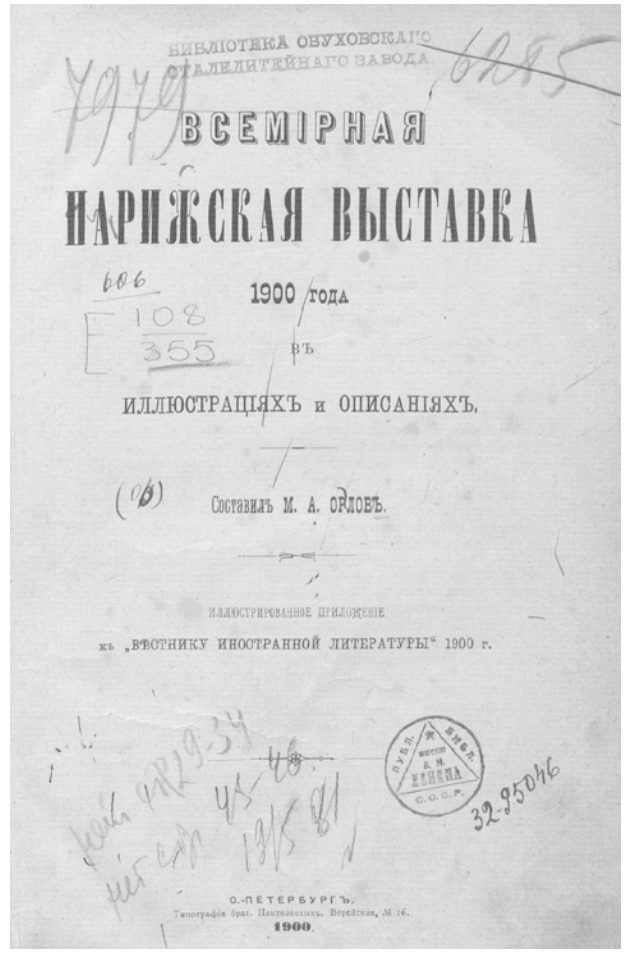
Ендігі жерде осы ерекшеліктерді талдап, жан-жақты тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Біріншіден, империялық және отарлық дискурстың ықпалы, XIX ғасыр көрмелері ең алдымен өнеркәсіптік жетістіктерді, техникалық жаңалықтарды және экономикалық әлеуетті көрсетуге бағытталды. Мысалы, 1851 жылғы Great Exhibition (Ұлы көрме) көрмесі өнеркәсіптік революция жетістіктерін көрсету мақсатында ұйымдастырылды. Көрмелер мемлекеттердің техникалық даму деңгейін халықаралық аудитория алдында дәлелдеудің құралына айналды. *Екіншіден*, этнографиялық репрезентацияның басымдығы, көрмелерде метрополия мен отар аймақтардың арақатынасы айқын көрініс тапты. Отарлық өңірлерден әкелінген этнографиялық заттар «экзотикалық» мәдениет ретінде ұсынылды. Мұндай тәсіл империялық үстемдік идеологиясын нығайтуға қызмет етті. Ұлттық мәдениеттер көбіне дербес өркениеттік жүйе ретінде емес, орталыққа

бағынышты аймақтық ерекшелік ретінде көрсетілді. *Үшіншіден,* уақытша павильондар мен сәулеттік эксперименттер, XIX ғасырда этнография ғылымының дамуына байланысты көрмелерде халықтардың тұрмыс-тіршілігіне қатысты бұйымдар, киім үлгілері, қолөнер заттары кеңінен қойылды. Экспозициялар көбіне: хронологиялық емес, заттық (объектілік) қағида бойынша, коллекциялық принциппен ұйымдастырылды; заттың мәдени семантикасын терең түсіндіруден гөрі, оның сыртқы пішіні мен ерекшелігіне назар аударылды. *Төртіншіден,* XIX ғасыр көрмелерінің тағы бір ерекшелігі – арнайы уақытша ғимараттардың салынуы. Мысалы, 1889 жылғы Париж көрмесінде салынған Eiffel Tower (Эйфель мұнарасы) сол кезеңдегі инженерлік прогрестің символына айналды. *Бесіншіден,* музейлік каталогтеу мен жүйелеудің басталуы, көрмелер барысында экспонаттарды тіркеу, сипаттау, каталогтеу тәжірибесі қалыптасты. Бұл кейін кәсіби музейтану ғылымының дамуына негіз қалады. Дегенмен, ғылыми сипаттау көбіне материалдық белгілерге бағытталды, ал мәдени-рухани мазмұн екінші кезекте тұрды. Алтыншыдан, ұлттық имидж қалыптастыру функциясының күшеюін көрсету арқылы империялық жетістіктердің басымдығы, XIX ғасырдың соңына қарай көрмелер ұлттық мемлекеттердің өзіндік бейнесін қалыптастыру алаңына айналды. Әр мемлекет өз павильоны арқылы ұлттық символдарын, тарихын, мәдениетін көрсетуге ұмтылды. Алайда отар аймақтар үшін бұл мүмкіндік шектеулі болды, себебі олардың мұрасы метрополияның идеологиялық шеңберінде ұсынылды.

Сондықтан XIX ғасырдың екінші жартысында ұйымдастырылған халықаралық және дүниежүзілік көрмелер Ресей империясының отарлық кеңістігіндегі аймақтардың экономикалық, этнографиялық және мәдени әлеуетін таныстырудың маңызды құралына айналды. 1867, 1868, 1876, 1896 жылдары Ресей империясының бастамасымен өткен көрмелер мен 1878 және 1890 жылдары Парижде өткен дүниежүзілік көрмелерде ұсынылған тарихи-мәдени мұра осы үдерістің нақты көрінісі болды.

1867, 1878, 1889 және 1900 жылдардағы дүниежүзілік Париж көрмелері ерекше маңызға ие болып, 1867 жылдан бастап Париж қаласындағы Марс саябағының (фр. Champ de Mars) аумағында дәстүрлі стильдегі көптеген мейрамханалар мен тұрғын үйлер пайда болды 1880 жылдардан бастап Франция мұндай көрмелерді өткізу халықаралық тәжірибеге айналып, Париж бұл бағыттағы «сәннің» заң қабылдаушысы деп танылды (Exhibitions 2011: 160).

БИБЛІОТЕКА ОБУХОВСКАГО СТАЛЕЛИТЕЙНАГО ЗАВОДА

ВСЕМІРНАЯ

ПАРИЖСКАЯ ВЫСТАВКА

1900 года

ВЪ

ИЛЛЮСТРАЦІЯХЪ и ОПИСАНІЯХЪ.

Составилъ М. А. ОРЛОВЪ.

ИЛЛЮСТРИРОВАННОЕ ПРИЛОЖЕНІЕ

къ „ВѢСТНИКУ ИНОСТРАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ“ 1900 г.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

1900.

Сур. 1. Жетісу облыстық статистикалық комитетінің «Париж көрмесі үшін экспонаттарды жеткізу туралы» архивтік материал. 1899 ж. (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорынан). Фото Г. Пазылова.

Fig.1. Archival material of the Zhetysu regional Statistical Committee "On the supply of exhibits for the Paris exhibition". 1899 (from the fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). Photo by G. Pazylova.

Осылайша Париждегі дүниежүзілік көрмелерде шығыстың сиқырлы әлемі басқа экзотикалық елдер сияқты көпшілікке кеңінен ұсынылды. 1889 жылғы Париж дүниежүзілік көрмесі 6 мамырдан 31 қазанға дейін аралықта өтті. Француздық құрылысшы инженер

Гюстав Эйфельге XIX ғасырдың техникалық жетістіктерінің символы сипатындағы Трокадеродағы экспозиция аумағына кіретін арка ретінде әйгілі Эйфель мұнарасын салу тапсырылып, көрме аяқталғаннан кейін оны бөлшектеу керек деп жоспарланды.

Соның ішінде Париж көрмесі үшін экспонаттарды жеткізу туралы архивтік материалдар көрсеткендей, қазақ халқы үшін 1899 және 1900 жылғы Париж дүниежүзілік көрмесіне Ресей империясының құрамында қатысу байырғы көшпелі мәдениетіміз бен қолөнерімізді, еліміздің аумағындағы шаруашылық жүйесінің бірегейлігін және экономикалық әлеуетін қалың жұртшылыққа паш етуге мүмкіндік берген. Жалпы Париж көрмесі үшін экспонаттар Қазақстанның сол кездегі Жетісу, Верный (қазіргі Алматы қаласы), Түркістан, Лепсі уездерінен, Жетісу уезінің қырғыз ауылдарынан, Қырғызстанның Пішпек, Пржевальский, Қапал уездері мен Ыстықкөл аумағынан, Өзбекстанның Ташкент қаласынан жинақталғаны мәлім болды. Экспонаттарды ел аумағында іздестіру шаралары мен ұйымдастыру жұмыстары жүйелі жүргізілген.

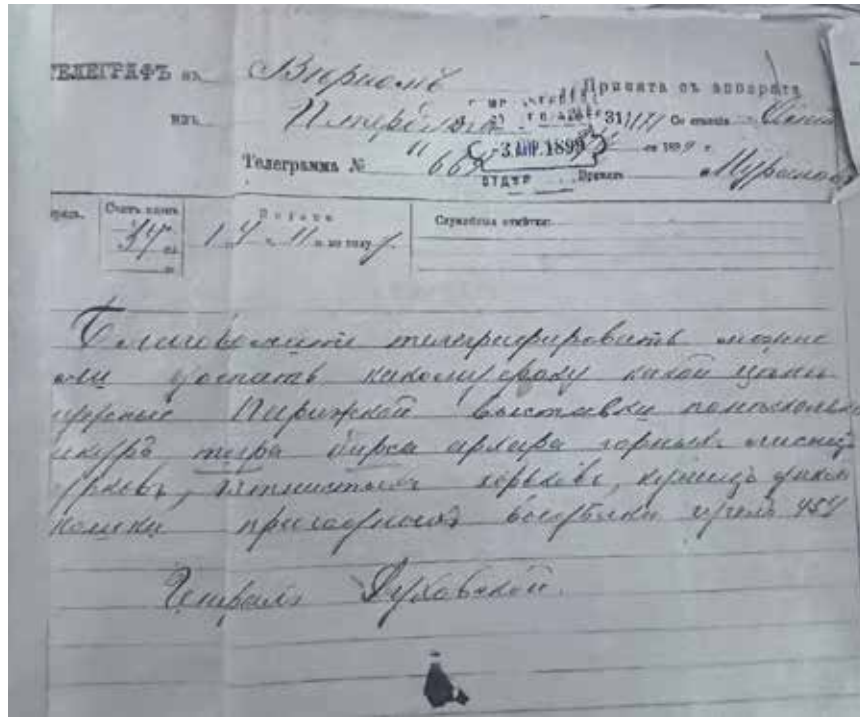
Көрмеге экспонаттарды іздестіру және жинақтау бойынша тиісті жұмыстар Түркістан генерал-губернаторының 1899 жылғы 19 маусымдағы шешімімен бекітілген 1900 жылғы Париж көрмесіне Түркістан бөлігіндегі орыс бөлімінің экспонаттарын жинақтау бойынша нұсқаулыққа сәйкес жүргізілген.

Генерал-губернатор кеңсесінің ескертуіне сүйенсек, ханшайым Елизавета Окадоровнаның шешімімен Париж көрмесіне Ресей империясының бөлімшелері, соның ішінде Түркістан, Сібір және Кавказ бөлігіндегі орыс бөлімдері үшін арнайы орын бөлу туралы шешім қабылданған. Соның ішінде Түркістан бөлігіне Париждегі Трокадеро аумағындағы кейбір жекелеген мемлекеттерге бөлінген орыннан да үлкен павильон беріледі. Осыған орай өңірдің байлығы, мәдениеті мен халқының тыныс-тіршілігінен ақпарат беретін

ДѢЛО
СЕМИРѢЧЕНСКАГО
ОБЛАСТНОГО
СТАТИСТИЧЕСКАГО КОМИТЕТА

Сур. 2. Жетісу облыстық статистикалық комитетінің «Париж көрмесі үшін экспонаттарды жеткізу туралы» архивтік материал. 1899 ж. (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорынан). Фото Г. Пазылова

Fig. 2. Archival material of the Zhetysu regional Statistical Committee "On the supply of exhibits for the Paris exhibition". 1899 (from the fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). Photo by G. Pazylova

ТЕЛЕГРАФЪ

Сур. 3. Жетісу облыстық статистикалық комитетінің «Париж көрмесі үшін экспонаттарды жеткізу туралы» архивтік материал. 1899 ж. (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорынан). Фото Г. Пазылова

Fig. 3. Archival material of the Zhetysu regional Statistical Committee "On the supply of exhibits for the Paris exhibition". 1899 (from the fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). Photo by G. Pazylova

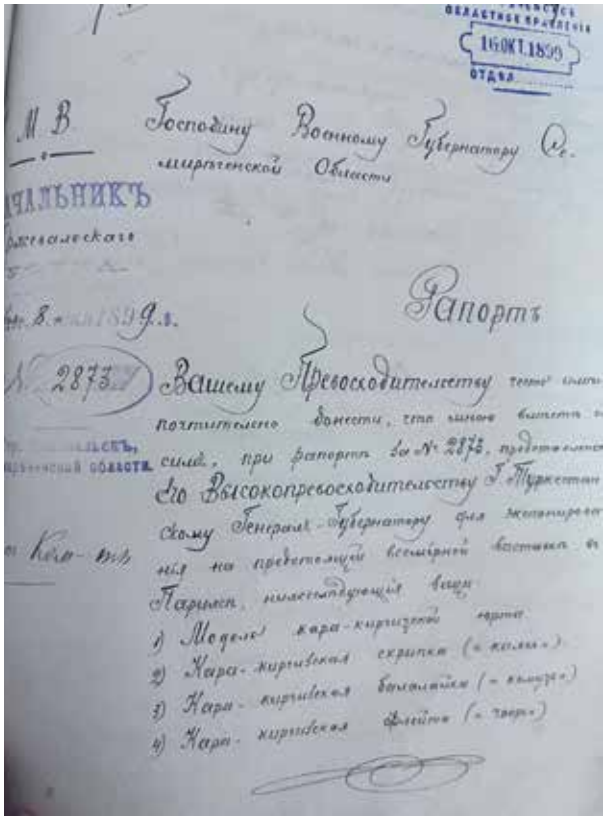
экспонаттарды жинақтауға пәрмен беріліп, көрме туралы каталогте немесе есепте әрбір экспонат және оның авторы көрсетілетіні, сондай-ақ экспонаттар қайтаруға жататыны немесе қалауы бойынша сатуға болатыны айтылып, тапсырманы орындау Генерал губернатордың ерекше тапсырмалар жөніндегі бас шенеунігі, кеңесші Шанявскийге жүктелген.

Экспонаттарды іздестіру жұмыстары ресми құжатпен (рапорт) рәсімделіп, көрмеде ұсынуға берілген әр экспонаттың атауы, оның саны мен құны көрсетілген. Соның ішінде бір ғана Пржевальск уезінің ресми жазбасына сүйенсек, Париж көрмесіне ұсыну үшін қара қырғыз киіз үйінің үлгісі, қара қырғыз скрипкасы (қиякты) мен балалайкасы (қобыз), флейтасы (чоор), Түрген аумағындағы Ақсу бұлағы мен Үлкен қызыл су бұлағының ыстық минералды суы, Ыстық көлдің шипалы суы құйылған шөлмектер жолданатыны расталған.

Сонымен қатар, архивтік құжаттарды зерделеу барысында аңғарғанымыз көрмеге ұсынылатын экспонаттардың көпшілігі тегін және қайтарымсыз негізде берілген.

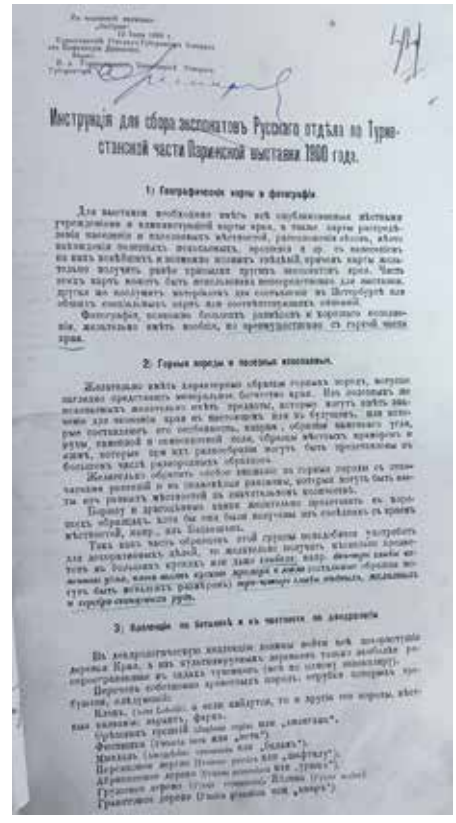
Бұдан әрі, Қазақстанның кеңестік кезеңдегі (1920-1980 жылдар) халықаралық музейлік жобалары КСРО-ның мәдени алмасу бағдарламасы аясында Еуропадағы археологиялық мұралар (сақ/скиф олжалары) мен көрмелік жобаларға бағытталып жүзеге асырылды.

Кейінгі жылдары Қазақстанның халықаралық деңгейде көрме құру тәжірибесін зерделеуге арналған бірқатар ғылыми еңбектер жарық көрді. Мәселен, Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің

Сур. 4. Париж көрмесі үшін Қырғызстанның Пішпек және Ыстықкөл өңірлерінен экспонаттар берілетінін растайтын архивтік материал. 1899 ж. (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорынан). Фото Г. Пазылова

Fig. 4. Archival material confirming the transfer of exhibits from the Pishpek and Issyk-Kul regions of Kyrgyzstan for the Paris exhibition. 1899 (from the fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). Photo By G. Pazylova

Сур. 5. Түркістан генерал-губернаторының 1899 жылғы 19 маусымдағы шешімімен бекітілген «1900 жылғы Париж көрмесіне Түркістан бөлігі бойынша орыс бөлімінің экспонаттарын жинақтау үшін нұсқаулық» (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорынан). Фото Г. Пазылова

Fig. 5. Approved by the decision of the Governor-General of Turkestan dated June 19, 1899 "Instructions for the collection of exhibits of the Russian department on the Turkestan part for the Paris exhibition of 1900" (From the fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). Photo by G. Pazylova

«Дөңгеленген дүние: қазақ дала өркениетінің мәдени коды» атты ғылыми жобасын жүзеге асыру барысында заманауи тәсілдер мен технологияларға сүйене отырып, әлем кеңістігінде ұлттық көрмені құрудың теориялық және тәжірибелік жағынан талданған ғылыми мақалаларға ерекше тоқтала кетуге болады. Соның ішінде «Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project» атты мақала 2024 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорынан Францияның Париж қаласындағы Гиме – Азия өнерінің ұлттық музейінде өткен «Қазақстан: Ұлы дала жауһарлары» көрмесін құру барысы мен көпшілікке насихаттау мәселесіне арналды. Авторлар көрменің ерекшелігін заманауи технологияларды пайдалана отырып, музей жәдігерлерін иммерсивті көрсету арқылы Қазақ мемлекетінің ғасырлар бойы дамуының тарихи-өркениетті бастауларына, қазақ халқының мәдени кодының сабақтастығы мен бірегейлігіне ерекше назар аудара отырып, еуропалық және француз жұртшылығына Қазақстан мәдениетінің көп ғасырлық тарихы мен бай қазынасын көрсетуде деп пайымдайды (Ibraeva, Temirkhanova, Zhunussov, 2025: 53-75).

Қазақстанның көрмелер тарихы бойынша бертін жарық көрген «Қазақстан музейлерінің көрме ұйымдастыру қызметі» атты мақалада авторлар XIX ғасырдың I ширегінен бастап Қазақстандағы алғашқы музейлердің ашылуы, олардың бастамасымен ұйымдастырылған экспозициялық-көрме жұмыстары және осы кезден бастап ұлттық тарихи-мәдени мұраның әлемдік көрмелерде көрсетілуі жан-жақты қарастырылады. Әсіресе, кеңестік кезеңдегі біржақты идеологияның музей ісіне, оның ішінде көрме қызметіне әсері зерделенеді (Gizzatov, Ibraeva, Abdukamalova, 2025: 16-31).

Жалпы қазақ халқының көрме және жәрмеңке өткізу тарихына көз жүгіртсек, көшпенділер мәдениетінде бұл көрініс керек-жарақты сатып немесе айырбастап пайда табудан бөлек, рухани құндылығымызды насихаттау арқылы әлемге паш етуді көздеген.

Ресейлік ғалымдар М.А. Орлов пен И. Шустованың зерттеу еңбектеріне сүйенсек, 1899 және 1900 жылғы Париж дүниежүзілік көрмесінде «Орыс ауылы» («Русская деревня») атауымен Ресей империясының павильоны ұсынылып, империя қарамағындағы қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысы ішінара қолөнер бұйымдары (кілемдер мен текеметтер), ұлттық киімдері мен ат әбзелдері, дәстүрлі шаруашылығы және т.б. секілді заттарын ұсыну арқылы өмір сүру салтын көрсетті. Зерттеу нәтижелерін тек елімізде ғана емес, шетелде және Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне арналған музейлік көрмелерді әзірлеуде пайдалануға болады.

Түйіндей келе, XX ғасырдағы көрме құру тәжірибесі XIX ғасырдағы индустриялық-отарлық сипаттан біртіндеп алшақтап, идеологиялық, ұлттық, мәдени және технологиялық мазмұны күрделене түскен көпқырлы құбылысқа айналды. Бұл кезеңдегі көрмелер мемлекеттердің тек экономикалық жетістіктерін ғана емес, олардың саяси жүйесін, мәдени кодын, өркениеттік бағытын танытатын кеңістік болды. Қалыптасқан жүйеге байланысты ғасырдың бірінші жартысында көрмелер саяси идеологияны насихаттау құралына айналып, тоталитарлық және социалистік жүйелерде көрмелер мемлекеттік идеологияны визуалды түрде көрсету алаңы болды.

Ал XX ғасырдың екінші жартысында деколонизация үдерісі мен отар елдердің тәуелсіздік алуы көрме кеңістігіндегі мәдени репрезентация тәсілдерінің өзгеруіне ықпал етті. Бұрын этнографиялық объект ретінде ұсынылған халықтар енді өз ұлттық концепциясын дербес ұсына бастады. Ұлттық тарихи-мәдени мұра саяси тәуелсіздік пен ұлттық сана қалыптастырудың символына айналды.

Алынған нәтижелер

Халықаралық деңгейде музейлік көрмелер ұйымдастыру Қазақстан мәдениетін әлемге паш етудің маңызды құралы болып табылады. Ол туралы Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Стратегиялық даму жоспарында: мәдени игілікті дамыту; ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді барлық алуан түрлілікте және ұлылықта сақтау; мәдени кодты: тілді, руханилықты, дәстүрлерді, құндылықтарды сақтау; жоғары білім беру жүйесінде ғылыми-зерттеу қызметін дамыту; бірегей қазақстандық мәдениетті дамыту; әлемдік қоғамдастықта Қазақстанның танымал мәдени «брендін» қалыптастыру; мәдени-гуманитарлық және ғылыми-білім беру салаларындағы халықаралық ынтымақтастықты

жандандыру мәселелері еліміздің мәдени саладағы басты көрсеткіштері және мақсатты индикаторлар ретінде көрсетілген.

«Өзекті музей терминдерінің сөздігінде» көрмеге, музейдің байланыс мүмкіндігін кеңейтетін, әртүрлі мақсатты аудиторияны қанағаттандыратын, мұраны насихаттау мақсатында құрылып, уақытша жұмыс істейтін музей экспозициясы ретінде анықтама беріледі (Словарь актуальных музейных терминов, 2009).

Қоғам дамуы мен өзгеруіне қарай музей экспозицияларының көркемдік ерекшеліктері қалыптасып отырады. Қазақстан музейлерінің қалыптасу және даму барысында революцияға дейінгі кезең, революциядан кейінгі кезең, кеңес кезеңі, қазіргі кезең деп қарастыратын болсақ, музейлік экспозициялар мен көрмені құруды жобалау үрдісінің әдіс-тәсілдерінде өзгерістер болғандығын аңғару қиын емес. XIX ғасырда қалыптасқан музейлер түрлі заттарды жинастырған «әмбебап» музейлер болды. Ол кезеңге тән музейлік экспозицияны құруда жүйелік әдісі кеңінен қолданылды. Мәселен, XIX ғасырдың 30-шы жылдарында негізі қаланған Орынбор өлкетану музейінің алғашқы музейлік коллекцияларының жан-жақтан ретсіз жинақталған заттар жергілікті материалдар коллекциясын құру жоспарының ауытқуынан, жабдықталу қағидасының өзгеруіне алып келді. Жәдігерлерді сұрыптау қағидаттарының болмауынан құрылып жатқан музейдің мәні мен мағынасы жағынан кунскамераға ұқсас болды.

Еуропа елдерінде XVI-XVII ғасырларда музейлердің іргетасы қаланып, әртүрлі коллекциялар қойылған көрмелерді «кабинет» немесе «камера» деп атаған. Өз коллекциясын қалыптастырып, кабинет ашу адамның әлеуметтік деңгейінің көтерілуіне әсерін тигізді. Мұндай орындар алғаш Италия, Франция, Англия мемлекеттерінде пайда болған. Кабинеттер – музейлердің даму тарихындағы маңызды құбылыс. Музей қызметіне тән музейлік құндылығы бар бұйымдардың ғылыми анықтамаларын, сипаттамаларын беріп, жүйелендіру сияқты белгілер де осы кезде қалыптасты. Бұл орындардың басым көпшілігі халыққа ашық қызмет көрсетіп отырды (Сотникова, 2004).

Ресейде кабинеттер XVII ғасырдың аяғында пайда болды. Бүгінгі таңда әлемге танымал Санкт-Петербор қаласындағы Кунсткамера (Ресейдің антропология және этнология музейі) алғашқылардың бірі. I Петр патшаның бұйымдары алғашқы музейдің коллекциялық қорының негізін қалады. 1718-1719 жылдары құнды бұйымдарды музей қорына өткізгендерге патша қазынасынан сыйақы беру жөнінде шыққан жарлықтардың нәтижесінде көптеген елдердің тарихын бейнелейтін бұйымдар Кунсткамераға жиналған еді. Осы уақыттан бастап Ресей империясының түпкір-түпкірінде әр түрлі бағыттағы музейлер бой көтеріп, Қазақстан жерінде де музейлердің ашылуына әсерін тигізді (Ибраева, 2012: 154).

Қазақстандағы алғашқы экспозициялық-көрме жұмыстары Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгір Бөкейұлының есімімен тығыз байланысты. 1827 жылы I Николай патшаны ұлықтау рәсіміне қатысқан ол Санкт-Петербург қаласындағы музейлер қызметімен танысып, қару-жарақ коллекциясын жинақтау жөнінде ой түйді. Елге оралған соң ойлаған мақсатын жүзеге асыру мақсатында Жасқұс елді мекенінде (қазіргі Батыс Қазақстан облысы Бөкей Ордасы ауданы Орда ауылы) орналасқан Хан Ордасының бір бөлмесін Қару-жарақ палатасына айналдырды. Жәңгір хан дүниеден өткеннен кейін Бөкей Ордасында болған зерттеуші Л. Терещенко Қару-жарақ палатасында, мылтық, шығыс пистолеттері, қылыш, шашка, жатаған, айбалта, сойыл, сауыт сынды қару-жарақтардың көптеп қойылғандығын атап өтті. Әсіресе Анна, Елизавета, II Екатерина патшайымдардың, Павел, Александр, Михаил Федорович сияқты патшалардың қазақ хан-сұлтандарына сыйлаған қылыштары орыс шенеунігінің назарын аударткан (Терещенко, 1853: 62-63). Орыс саяхатшысы және этнографы А. Евреинов те өз еңбегінде Хан Ордасының қару-жарақ бөлмесінде орналасқан жәдігерлерді сипаттай келе: «Жәңгір сирек, әрі құнды дүниелердің білгірі болды және оларды жинақтауда қаражатын аямады», – деп жазды (Евреинов, 1851: 62).

Жәңгір хан дүниеден өткен соң Орынбор шекара комиссиясының төрағасы генерал-майор М.В. Ладыженскийдің төрағалығымен құрылған комиссия ханның барлық дүние-мүлкін 221 381 сом 50 тиынға бағалаған. Соның ішінде әр түрлі отты және суық қарулардың, аңшылық және мініс құралдарының жалпы құны 8 007 сом 95 тиынды құрайды деп көрсетілген. Дәл осы тізімде хан отбасына тиесілі 4 274 жылқы 65 441

сомға, 719 ірі қара 4 986 сомға бағаланған (ҚР ОМА, И-4 қор, 1-тізбе, 2350-іс, 92-93 пп.). Әрбір жылқының орташа есеппен 15 сом 31 тиынға, ірі қараның 6 сом 93 тиынға бағаланғандығын ескерсек, Жәңгір ханның өз ғұмырында 524 жылқыға немесе 1 156 ірі қараға пара-пар құнды жәдігерді жинағандығын байқаймыз.

Қазақстанның алғашқы астанасы болған Орынбор қаласындағы музейдің іргетасы 1831 жылы қаланды. Осы өлкеге генерал-губернатор болып тағайындалған граф Павел Петрович Сухтелен 1830 жылы 12 қарашада ғалымдарға, өлкетанушыларға үндеу жолдап, өлке тұрғындарының тұрмысы мен кәсібіне қатысты жәдігерлерді жинақтауға көмек көрсетулерін өтінді (РФ ООБМА, 6 қор, 10 тізбе, 3850-іс, 225-229 пп.). Нәтижесінде Орынбор қаласындағы әйгілі Неплюев училищесі жанынан жаңа музей жұмысын бастады. Сонымен қатар, XIX ғасырдағы музейлер қатары 1836 жылы Орал, 1883 жылы Семей, 1897 жылы Верный қаласында ашылған музейлермен толықты. Бұл музейлердің жұмысын ұйымдастыруда жекелеген ғалымдар, ағартушылар, сондай-ақ тарих пен мәдениетке бейжай қарамайтын қарапайым азаматтар елеулі еңбек сіңірді.

Музей жұмысының жандануына сол кезеңдегі ғылыми мекемелердің рөлі өте зор болды. Ғылыми-зерттеу және жинақтау жұмысымен айналысқан ірі мекемелердің бірі Орыс Жағрафиялық қоғамы музейлер сынды енді бой көтеріп жатқан мәдени-ағартушылық мекемелердің тағдырына айтарлықтай әсерін тигізді. Мәселен, Орынбор Жағрафиялық қоғамының бөлімінде кезіндегі жергілікті халықтың көрнекті өкілдері Т. Сейдалин,

С.Жантөрин,М.Қарабаев,С.Нұрмұхамедов, С. Жихангереев, С. Бабажановтар болды. Олар өлкенің жан-жақты зерттелуіне айтарлықтай үлес қосты. 1857-1867 жылдар аралығында Ресейдің Мәскеу, Қазан, Петербор қалаларында өтілген көрмелерге құнды этнографиялық заттарды жинақтай отырып, қазақ халқының рухани, материалдық мәдениетін жан-жақты көрсете білген (ҚР ОММ 4 қ., 1 т., 1815 іс, 17 п.).

Заман талабына сай қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты жәдігерлер шетелдік көрмелерге шығарыла бастады. Бұл Еуропа елдеріндегі өнеркәсіп төңкерісіне байланысты соңғы технологиялық жетістіктерді көрсетуге бағытталған көрмелердің қолға алынуымен байланысты болды. Ресей империясы да әлем державалары секілді көрмелер ұйымдастырып, оларға отар елдерді кеңінен тарта түсті. Осылайша халық шаруашылығының жетістіктерін дәріптейтін көрмелерге қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, күнделікті тұрмыс-тіршілігін көрсететін жәдігерлер қойыла бастады. Мысалы, 1867 жылы 23 сәуір – 19 маусым аралығында Мәскеу қаласында өткен Бүкілресейлік этнографиялық көрмеде қазақ даласынан жіберілген этнографиялық бұйымдар да көрсетілді. Ресейде алғаш рет ұйымдастырылған көрмеге түйе жүнінен жасалған шекпен, алтынмен безендірілген халат, аң терісінен тігілген бөрік, түрлі-түсті тастармен безендірілген сәукеле, зергерлік бұйымдар қойылды. Бұл ауқымды көрме туралы «Северная почта» газеті: «Бұратана халықтар этнографиясы бөлімі жалпы осы көрменің ең әдемісі, әрі көрермен үшін ең тартымдысы болып отыр. Бұл бұйымдар тек этнограф мамандарды қызықтырып қана қоймай, одан мүлдем хабары жоқ қарапайым көрерменді де таң қалдыруда», - деп жазды (ҚР ОМА, 81-қор, 1-тізбе, 826-іс, 9 п.).

Бастапқыда Қазақстандағы көрме ұйымдастыру қызметіндегі жауапкершілік жергілікті атқарушы органдарға артылды. Өйткені музейлер жаңадан құрылып, өз жұмысын тиісті жолға қойып жатқан еді. Сондықтан ірі көрмелерге қатысу жөніндегі хаттар ең алдымен жергілікті губерния басшыларына келіп түсетін. Кейін хаттар уезд, болыс басшыларына, сондай-ақ мәдениетке жанашырлық танытатын жергілікті зиялыларға, меценаттарға жолданатын. Жинақталған заттар іріктеліп, көрмелерге жіберіліп отырды. Мысалы, 1876 жылы Петербургте өткен Үшінші ориенталистер конгресінің көрмесіне қатысу үшін ұйымдастыру комитеті Батыс Сібір генерал-губернаторы Н.Г. Казнаковқа хат жолдады. Губернатор өз кезегінде жергілікті атқарушы органдарға қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын сипаттайтын жәдігерлерді жинауды тапсырды. Экспонаттардың негізгі бөлігі Ақмола, Атбасар, Көкшетау өңірінен жиналды. Белгілі шығыстанушы, археолог П.И. Лерх жасаған тізбеге сәйкес Омбыдан Петербургке 400-дей зат жеткізілді. Олардың арасында қазақ халқының қару-жарақтары, ат әбзелдері, киім-кешектері, ыдыс-аяқтары, зергерлік бұйымдары болды. Петербургке жіберілмес бұрын бұл жәдігерлер Ақмола,

Петропавл, Омбы қалаларындағы көрмелерге қойылды.

Ресей империясының ірі қалаларында ұйымдастырылған көрмелердің, сондай-ақ патша үкіметі билеушілерінің ресми іссапарлары әсерінен Қазақстанның өзінде де көрме қызметі жандана түсті. Мәселен, 1868 жылы II Александр патшаның үлкен ұлы князь Владимирдің келуіне орай қазақ кәсіпшілігіне байланысты көрме ұйымдастырылды. Көрме барысында ақмолалық Нұрмағамбет Сағнаев пен атбасарлық Мейрам Жанайдаровтың киіз үйлері ерекше көзге түскен. Сондай-ақ, бұл көрмеге Көкшетау округінің сұлтаны, ағартушы, ғалым Шоқан Уәлихановтың әкесі Шыңғыс Уәлиханов сыйға тартқан 100-ге жуық экспонат ұсынылған. Олардың арасында киіз үй, бағалы тондар, кестеленген жібек халат, аң терісінен тігілген бөрік, ерлер белдігі және тағы басқалары болды (Маргулан, 1986: 17-18).

Патша үкіметі көрмелерді қазақ даласындағы отарлау саясатын жүргізу, тұрғындардың сеніміне кіру, көшпелі қазақ халқын отырықшы өмірге баулу мақсатында пайдалануға тырысты. 1876 жылдан бастап Қазақстанның бірқатар аймақтарында бәйге, күрес сияқты дәстүрлі ойындар аясында көрмелер ұйымдастырыла бастады. Осы жылы Ақмола, Петропавл, Омбы қалаларында өткен көрме қатысушыларына заттай және ақшалай сыйлықтар табысталды (РМ ТА, 398-қор, 43-тізбе, 1380-іс, 1-5 пп.). Мысалы, Императорлық Ресей географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің мүшесі И.Я. Словцов «Путевые заметки, введенные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области» атты еңбегінде 1878 жылы 18 шілде күні Көкшетауда аламан бәйгенің ұйымдастырылғандығын және одан бұрын халық назарына көрменің ұсынылғандығын айта келе: «Үкіметтің қазақтарды жер өңдеу ісіне баулуға тырысуын ескерсек, бұл көрменің басты мақсаты ауыл шаруашылығы мен қолөнер өнеркәсібін ынталандыру болды», – деп жазды (Словцов, 1878: 70). Көкшетауда өткен бұл көрмеге қойылған заттардың арасында астық өнімдері, ағаш бұйымдар, қару-жарақ, ат әбзелдері, киім-кешек және тағы басқалары болды. Осы көрмеде И.Я. Словцовты қазақ киіз басушыларыныңептілігі мен жылдамдығы таң қалдырды. Өйткені қолөнершілер жарты сағаттың ішінде ұзындығы 2 аршын болатын киізді басып шығарған болатын (Словцов, 1878: 71).

XIX ғасырдың II жартысында қазақ тарихы мен мәдениетін көрме арқылы насихаттауға ұлт зиялылары да лайықты үлесін қосты. Сұлтан Шыңғыс Уәлиханов 1867 жылы Мәскеуде өткен этнографиялық көрмеге арнап Солтүстік Қазақстан өңірі қазақтарының тұрмысына қатысты коллекцияларын жіберген болатын (Прищепова, 2000: 22-23). Өз кезегінде Императорлық Ресей географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің мүшесі, зерттеуші, сұлтан Сейітхан Жантөрин 1876 жылы Петербургте өткен Үшінші ориенталистер конгресі көрмесіне жіберілетін заттардың тізімін жасаған (ҚР ОМА, 25-қор, 1-тізбе, 2008-іс, 2 п.). Белгілі этнограф Мұса Шорманов 1881 жылы Мәскеуде өткен Бүкілресейлік өнеркәсіптік-көркемдік көрмеге қазақтың қолданбалы өнерінің әсемдігі мен сән-салтанатын көрсететін 32 зат жіберді. Көрмеге жіберілген құнды дүниелер 150 сомға немесе 30 жылқыға бағаланған 1887 жылы Екатеринбург қаласында өткен Сібір-Орал ғылыми-өнеркәсіптік көрмесіне қатысу үшін Торғай облысы Николаев уезі Сарой болысының құрметті азаматы, мәдениет жанашыры Иманбай Құдайбергенов әйелімен жолға шығып, құнды жәдігерлерді көрмеге жеткізген. Николаев уезінің басшысы Торғай облысының әскери губернаторы А. Проценкоға жазған хатында И. Құдайбергеновтің өз еркімен көрмеге қатысу үшін алыс жолға аттанғандығын және әйелі екеуінің орыс тілін жетік меңгергендігін атап өткен (ҚР ОМА, 25-қор, 1-тізбе, 2432-іс, 2-8 пп.).

Уақыт өте келе Қазақстанда ашылған музейлер де көрмелерге белсенді түрде қатыса бастады. Мысалы, Семей музейі 1896 жылы 28 мамыр – 1 қазан аралығында Нижний Новгород қаласында өткен XVI Бүкілресейлік өнеркәсіп және көркемдік көрмесіне қатысты. Император II Николай қаржыландырған бұл көрме революциялық кезеңге дейінгі ең ірі көрме болып саналады. Оны ұйымдастыруға 10 170 000 сом қаражат бөлінді. Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ 1889 жылы Францияның Париж қаласында өткен Дүниежүзілік көрмеге 41,5 млн. франк (15, 5 млн. сом), 1893 жылғы АҚШ-тың Чикаго қаласында өткен Бүкіләлемдік көрмеге 5 млн. доллар (9, 7 млн. сом) қаражат жұмсалған болатын.

XVI Бүкілресейлік өнеркәсіп және көркемдік көрмесі Ресейдегі алғашқы электр

трамвайының іске қосылуымен, Фрезе және Яковлев сериялық автомобилінің халық назарына ұсынылуымен және тағы да басқа жаңалықтармен тарихта қалды. Жиырма бөлімнен тұратын ірі көрмеге құнды экспонаттарын ұсынған Семей музейі жүлделі орындарға ие болды. Атап айтқанда, «Сібір: Ресейдің Қытай және Жапония елдерімен саудасы» атты XIII бөлім бойынша II дәрежелі диплом, «Орта Азия: Ресейдің Персиямен саудасы» атты XIV бөлім бойынша IV дәрежелі диплом иеленді (Адрианов, 1929: 7). Бір миллионға жуық көрермен тамашалаған бұл көрме небәрі 13 жылдық тарихы бар өлкелік музей үшін елеулі жетістік болды.

Музейлер тек Ресей империясының ірі қалаларында өткен көрмелермен шектеліп қана қоймай, алыс шетелдегі көрмелерге де қатысты. 1878 жылы Дүниежүзілік Париж көрмесіне Жетісу музейінен полковник В.Л. Бергер, сотник Н.С. Созонтов және белгілі ресей ғалымы П.В. Гурдэ сыйға тартқан пайдалы қазбалардың коллекциясы жіберілген. Сонымен қатар бұл музейден белгілі фотограф К.Н. де-Лазаридің Жетісу өңіріне қатысты үздік суреттері Ташкент қаласындағы фотокөрмеге жіберілді (Недзвецкий, 1905: 24). Осы орайда Жетісу музейінің қорында 1906 жылдың қаңтарында 250 дана фотосурет болғандығын айта кеткен жөн (Недзвецкий, 1905: 29).

Қазақ өлкесін зерттеу мақсатында келген зерттеушілер еңбектерінің нәтижесінде бүгінгі күні Ресей музейлерінде қазақ халқының этнографиялық бұйымдары (киім-кешек, бас киім түрлері, белдіктер, әшекейлік бұйымдар т.б.) жинақталған. 1899 жылдың қаңтарында Лайықжан Дербісәліұлы Беркімбаев және Хасан Еш-Мұхаммедұлы Имамбаевтар сәукелемен қоса Ақтөбе уезінің Торғай болысынан, Қостанай уезінің Сарай болысы мен № 4 ауылынан барлығы 88 бұйымды Ресей Антропология және этнография музейіне сыйға тартқан (Прищепова, 2000: 272).

Кез келген ұлттың өткенін және жеке тұлғаны көрме арқылы көрсету мәселесі XX ғасырдың басында көрме өнерінің шарықтап тұрған кезінде жүзеге асты. Көрме залының кеңістігінде ғылым, өнер және музей ісі тоғысып, біртұтас тарихи қойылым көрініс тапты. Көрме экспозициялық көркемдік бейне, визуализация кеңістігі сияқты ұғымдардың қалыптасуына алып келді және адамды қоғам дамуының қозғаушы күші ретінде көрсетті. Біртіндеп көрме, өзіндік жеке көркемдік құбылыс ретінде музей экспозициясы сияқты рөл атқара бастайды. Музей экспозициясына қарағанда, көрме кеңістігіне ресми талаптар мен саяси мәселелер әсер еткен жоқ. XX ғасырдағы қоғамдық өзгерістер көрмеге өзінің шарттарын белгіледі және жаңа талаптар қойды. Ендігі жерде өткенді қайта жаңғырту үшін есте сақтау мәселесі маңызды орын алды.

XX-XXI ғасырлардағы көрме жобаларын талдау кезінде белгілі ағылшын ғалымы Э. Тоффлердің «әлеуметтік жады» ұғымына біріктірілген «жеке» және «жалпы» жад теориясына сүйенуге болады. Бұл еңбекте автор өтіп бара жатқан өркениет пен туып келе жатқан жаңа өркениеттің ерекшелігін сипаттайды. Оның пікірінше ескі ойлау тәсілдері, ескі формулалар, догмалар мен идеологиялар, бұрын қажет әрі пайдалы болса, енді жаңа қоғамның талаптарына сәйкес келмейді. Жылдам қарқынмен дамып жатқан әлемде жаңа құндылықтар мен технологиялардың, жаңа геосаяси қатынас пен өмір сүру стилі және байланыс тәсілдері мүлдем жаңа идеялар мен түсініктерді талап етеді (Тоффлер, 2004).

Қазақстанның әлемдік деңгейде көрме ұйымдастырып өткізуінің маңыздылығы цифрлық коммуникациялар дәуіріндегі шынайы мәдениет жаһандық коммуникациялардың табысты қатысушысы ретінде елдің бәсекеге қабілеттілігі мен танылуының маңызды ресурсы болып табылатындығына негізделген. Мәселен, жүз жылға жуық тарихы бар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейі (1931 жылы Алматы қаласында ашылды) мен Әбілхан Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік өнер музейі (1935 жылы негізі қаланған) сияқты мемлекеттік музейлер социалистік одақ елдерімен мәдени байланысты нығайта отырып, коллекциялар мен көшпелі көрмелер өткізуге белсене атсалысты. Бұдан бөлек қазақстандық музейлер ғылыми институттармен бірлесе жүргізген қазба жұмыстарының (мысалы, сақ мәдениеті орындарында) негізінде табылған олжаларын халықаралық көрмеде ұсынып, Еуропа және Ресей коллекцияларындағы жәдігерлерді зерттеу және қайтару есебінен қорын кеңейтті.

«Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Мысыр,

Өзбекстан, Армения, АҚШ, Батыс Еуропа елдерінде ғылыми-зерттеу экспедициялары жүргізіліп, қазақ халқының өнері мен мәдениетіне байланысты 5 мыңнан астам құнды тарихи, этнографиялық, архивтік құжаттарға, қолжазбалар мен баспа шығарылымдарға қол жеткізілді. Бағдарлама міндеттерін іске асыруға республикалық музейлер мен ғылыми-зерттеу

Сур. 6. 2018 жылғы 12 шілдеде «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» жобасының ресми ашылу рәсімі Қытайдың Шэньси провинциясының тарихи музейінде өтті (Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің қорынан). Фото Г. Пазылова

Fig. 6. The official opening ceremony of the project "The procession of the Golden Man through the world museums" was held in the Historical Museum of Shaanxi province, China on July 12, 2018 (from the fund of the Ministry of Culture and information of the Republic of Kazakhstan). Photo by G. Pazylova

Сур. 7. 2018 жылғы 4 сәуірде «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» жобасы Халықтық және сәндік-қолданбалы өнердің бүкілресейлік музейінде ресми ашылды (Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің қорынан). Фото Г. Пазылова

Fig. 7. The project "The procession of the Golden Man through the world museums" was officially opened at the All-Russian Museum of folk and decorative and Applied Arts on April 4, 2018 (from the fund of the Ministry of Culture and information of the Republic of Kazakhstan). Photo By G. Pazylova

Сур. 8. «Фокус – Казахстан» халықаралық көрмелік жобасына дайындық барысы (Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің қорынан).Фото Г. Пазылова
Fig. 8. Preparation for the International Exhibition project "Focus – Kazakhstan" (from the fund of the Ministry of Culture and information of the Republic of Kazakhstan). Photo by G. Pazylova

институттары белсенді араласты. Соның ішінде Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Әбілхан Қастеев атындағы Қазақ Ұлттық өнер музейі, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейі Ресей, Түркия, АҚШ және т.б. елдерде халықаралық көшпелі көрмелерін ұйымдастырды. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорынан ұсынылған «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» жобасы 2018 жылы Әзірбайжан, Польша, Қытай, Оңтүстік Корея, Ресейде, 2019 жылы Жапония, Малайзия, Грузия, Ұлыбритания, Испания және Түркия, 2020 жылы АҚШ, Италия, Австрия, Франция, Германияда таныстырылды.

Бұдан бөлек Мәдениет және ақпарат министрлігінің қолдауымен 2018 жылы Берлин (Германия), Лондон (Ұлыбритания), Сувоне (Оңтүстік Корея) және Джерси-Сити (АҚШ) қалаларының арт-сахналарында ауқымды «Фокус – Казахстан» халықаралық көрмелік жобасы іске асырылып, онда қазақстандық 94 суретшінің 400 шығармашылық туындысы мен архивтік құжаттары ұсынылды. Сондай-ақ жобаны іске асыруға 14 қазақстандық және шетелдік кураторлар мен өнертанушы мамандар қатысты.

Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын шетелде таныстыруға бағытталған ауқымды шаралардың бірі – Әбілхан Қастеев атындағы Қазақ Ұлттық өнер музейінің қорынан АҚШ-тың Нью-Йорк қаласындағы Ұлттық өнер клубының гранд галереясында 2018 жылғы 18 маусым – 15 шілде аралығында өткен «Азия мен Еуропа қиылысында. Әбілхан Қастеев атындағы Қазақ Ұлттық өнер музейінің коллекциясынан XX ғасырдың жауһарлары» атты музейлік жобасын атауға болады.

Сонымен қатар, ТҮРКІСОЙ Халықаралық түрік мәдениеті қорының қолдауымен Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінің қорынан Стамбул қаласындағы Түрік және ислам мәдениеті музейінде ұйымдастырылған «Ұлы даланың тарихи-мәдени келбеті» атты жоба ұлттық мәдениетіміз бен тарихымызды насихаттауға үлкен серпін берді.

Қазіргі таңда посткеңестік мемлекеттер жаһандық кеңістікте өзінің лайықты орнын алу үшін тарихи-мәдени құндылықтарын жинақтау, зерттеу, насихаттау мақсатында нәтижелі табыстарға қол жеткізуде. Мәселен, көршілес Өзбек мемлекеті 2022 жылы әлемге әйгілі Лувр музейінің алаңында «Өзбекстан оазистерінің кереметі. Керуен жолдарының қиылысында» атты халықаралық көрме өткізді. Көрменің хронологиялық шеңбері біздің дәуірге дейінгі V-VI ғасырлардан бастап Тимуридтер кезеңіне дейінгі уақытты қамтиды. Көрмеде Ұлы Жібек жолының тарихы, Әмір Темір билік құрған кезеңдегі құндылықтар, жалпы 169 музей экспонаты Өзбекстан Республикасының 16 музейінен 138 зат, қалған 31-і Лувр музейі, Францияның Ұлттық кітапханасы, Британ музейі мен Британ кітапханасы, Лондондағы Виктория және Альберт музейі, Париж медальдар кабинеті, Гиме музейі сияқты әлемнің жетекші мәдени мекемелерінен алынған экспонаттар қойылған. Бұл экспонаттар кезінде түрлі себептермен сыртқа кеткен өзбек ұлтына тиесілі заттар. Лувр музейі бұл көрменің арнайы каталогын жарыққа шығарды (Splendeurs des Oasis d , Ouzbekistan, 2022).

2024 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі Францияның Париж қаласындағы шығыс халықтарының Гиме музейінде Қазақстанның «Қазақ дала өркениетінің мәдени коды» атты көрмесін өткізді. Бұл көрменің ерекшелігі заманауи технологияларды пайдалана отырып, бір, екі құнды жәдігермен Ұлы Даланың мыңжылдықтарға созылған тарихын еуропалық және француз жұртшылығына иммерсив түрінде көрсету болатын. Ұлттық музей қорынан Тобыл ойшылы, Алтын адамның бас киімі, балбал тастар, Қазыбек бидің шапаны сияқты өте құнды заттар қойылды (Ибраева, Болсынбек, Абдукамалова, Жунусов, 2025: 187).

Музей мәдениетаралық коммуникацияның жетекші ұштастырушысы ретінде жад институтының рөлін атқарады. «Қазақ дала өркениетінің мәдени коды» ұлттық көрмесі арқылы Батыс Еуропа жұртылығына Дала өркениетінің бай тарихы мен тарихи-мәдени құндылығын насихаттап қана қоймай, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми, идеологиялық, аспектілердің алуан түрлі тұстарын қазіргі технологиялар мен мультимедиялық құрылғылар арқылы жеткізуге мол мүмкіндігі бар. Көрмені иммерсивті түрде көрсетуге де жағдайлар жасалған. Иммерсивті тәжірибе көптеген технологиялық жетістіктерді үздіксіз біріктіре отырып, шығармашылық мазмұнды дамытуға жоғары талаптар қояды. Ол арқылы Қазақстан өңірлік бірегейліктің өзіндік

дискурсын құра отырып, Далалық өркениеттің аумақтық ерекшеліктерін, оның табиғи, материалдық және рухани ресурстарын ғана емес, сондай-ақ өзінің тарихи даму тәжірибесін көрсетеді. Мұндай маңызды жобалардың нәтижесі музейлердің әлемдік кеңістіктегі мемлекеттер мен қауымдастықтың қарым-қатынасына әсерін дамыту ресурсы ретінде түсіну болып табылады.

Көрме үшін зерттелетін және ұсынылатын материалдардағы семантикалық репрезентациялар мәдени генезис үдерістерін, мемлекеттіліктің әртүрлі нысандарын жобалау мен дамытуды ескере отырып, негізгі маркерлер – байланыстар, наным-сенімдер, дәстүрлер мысалында қарастырылатын болады. Қазірдің өзінде қолдағы бар және жаңа жәдігерлер, соның ішінде соңғы жылдары Қазақстан аумағында табылған жәдігерлер осы аумақта өмір сүрген тайпалар мен халықтардың тіршілік әрекетінің, наным-сенімдерінің, байланыстарының, дәстүрлерінің кең ауқымын көрсетеді.

Осы негізде көрме экспозицияларында археологиялық қазбалардың түпнұсқа экспонаттары, этнографиялық материалдар, архив құжаттары, еліміздің әр өңірінен алынған әр кезеңдегі фото және бейнематериалдар, әдеби шығармалар, мерзімді басылымдар, көлемді экспонаттар дала өркениетінің мәдени кодын қалыптастырған түрлі дәуірлердің панорамасы қайта жасалады. Бұл тәсіл көрмеге келген шетелдік қонақтарды сан алуан ақпаратпен қамтамасыз етуге, олардың дала өркениетін бейнеленген оқиғалар мен құбылыстар туралы мол мағлұмат алуларына мүмкіндік береді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері халықаралық және әлемдік көрмелердің ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста ұсынудың маңызды институционалдық алаңы екендігін айқындайды. XIX ғасырдағы империялық сипаттағы көрмелерден бастап қазіргі кезеңдегі тақырыптық, технологиялық және мәдени дипломатиялық мазмұны күшейген көрмелерге дейінгі эволюция ұлттық мұраны репрезентациялау тәсілдерінің айтарлықтай трансформацияға ұшырағанын көрсетеді.

Сур. 9. Гиме – Азия өнерінің ұлттық музейіндегі өткен «Қазақстан: Ұлы дала жауһарлары» атты иммерсивті көрмеден көрініс. Париж (Франция), 6 қараша 2024 жыл.
Fig. 9. View from the immersive exhibition "Kazakhstan: masterpieces of the Great Steppe" in the National Museum of Asian art Guimet. Paris (France), November 6, 2024.

XIX ғасырдағы көрмелерде ұлттық тарихи-мәдени мұра көбіне этнографиялық және экзотикалық сипатта ұсынылып, империялық дискурс шеңберінде интерпретацияланды. Бұл кезеңде ұлттық құндылықтар дербес өркениеттік феномен ретінде емес, аймақтық ерекшелік деңгейінде қарастырылды. Ал XX ғасырда көрмелер идеологиялық, мәдени және саяси мазмұнмен толықтырылып, ұлттық павильон концепциясы қалыптасты. Көрме кеңістігі мемлекеттердің ұлттық бірегейлігін, тарихи жадын және мәдени әлеуетін танытатын символдық ортаға айналды.

Қазіргі кезеңде халықаралық көрмелер мәдени дипломатияның, «жұмсақ күш» саясатының және ұлттық бренд қалыптастырудың пәрменді құралы ретінде қызмет етеді. Ұлттық тарихи-мәдени мұра тек өткеннің жәдігері ретінде емес, елдің өркениеттік дамуын, тарихи сабақтастығын және мәдени тұтастығын айқындайтын стратегиялық ресурс ретінде қарастырылады. Экспозициялық шешімдерде цифрлық технологиялардың, мультимедиалық форматтардың және интерактивті тәсілдердің кеңінен қолданылуы мұраны таныстырудың мазмұнын жаңғыртып, оның жаһандық аудиторияға қолжетімділігін арттыруда.

Қазақстан тәжірибесі де осы эволюциялық үдерістің құрамдас бөлігі ретінде бағаланады.

XIX ғасырдағы империялық көрмелерге қатысу кезеңінде ұлттық мұра сыртқы саяси-идеологиялық контекст аясында ұсынылса, тәуелсіздік кезеңінде халықаралық көрмелер ұлттық мүдде, ұлттық идея және мәдени дербестік тұрғысынан ұйымдастырылуда. Бұл ұлттық тарихи-мәдени мұраны әлемдік мәдени кеңістікке өзіндік тұжырымдамалық негізде ұсынуға мүмкіндік берді. Сонымен бірге зерттеу барысында бірқатар тарихи жәдігерлердің шетелдік музей қорларында сақталуы ұлттық мұраны сақтау, зерделеу және репатриациялау мәселесінің өзектілігін айқындайды. Бұл мәселе тарихи әділеттілік пен мәдени егемендік тұрғысынан ғылыми және практикалық тұрғыда терең зерттеуді қажет етеді.

Қорыта келгенде, халықаралық және әлемдік көрмелер ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста танытудың тиімді механизмі болып табылады. Олар ұлттық рухани құндылықтарды әлемдік аудиторияға ұсынумен қатар, ұлттық бірегейлікті нығайтуға, тарихи жадыны жаңғыртуға және мәдени дипломатияны жүзеге асыруға ықпал етеді. Болашақта ұлттық мұраны ұсынудың жаңа технологиялық және концептуалдық модельдерін қалыптастыру, сондай-ақ тарихи жәдігерлердің тағдырын зерделеу зерттеудің өзекті бағыттары ретінде қала береді.

Дереккөз

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві
РФ ООБМА – Ресей Федерациясының Омбы облыстық мемлекеттік архиві
ҚР ОММ – ҚР Орталық мемлекеттік мұражайы
РМ ТА – Ресей мемлекеттік тарихи архиві

Әдебиет

1. Davallon J., 1986. Claquemurer pour ainsi dire tout l'univers: La mise en exposition. Paris: Centre Georges Pompidou.

2. Gizzatov S.M., Ibraeva A.G., Abdukamalova E.S., 2025. Exhibition activities of museums in Kazakhstan // Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University. 77 (2). P. 16–31. DOI: https://doi.org/10.47649/vau.25.v77.i2.02.

3. Ibraeva A., Temirkhanova A., Zhunussov K., 2025. Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project // Turkic Studies Journal. 3. P. 53–75. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-53-75.

4. Paris a toujours besoin d'une attraction spéciale, 2011 // Exhibitions: l'invention du sauvage. Arles/Paris: Actes Sud / Musée du quai Branly. P. 160.

5. Splendeurs des Oasis d'Ouzbékistan, 2022. Sur les routes caravanières d'Asie centrale. Paris: Musée du Louvre. 351 p.

6. Әбжанов Х.М., 2023. Тарту. Шығармалар жинағы. 4-кітап. Алматы: «Алгоритм» баспасы. 480 б.

7. Адрианов А.А., 1929. Краткий исторический очерк Семипалатинского музея // Труды Семипалатинского окружного музея. Вып. 2. Семипалатинск. С. 3–14.

8. Евреинов А., 1851. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда // Современник. Т. XXIX, отд. II. С. 49–96.

9. Ибраева А.Ғ., 2012. Қазақстан музейлері: тарих және тағылым. Астана. 536 б.

10. Ибраева А.Ғ., Болсынбек Т., Абдукамалова Э.С., Жунусов Қ.Қ., 2025. Ұлы Дала жауһарлары. 187 б.

11. Маргулан А.Х., 1986. Казахское народное искусство. Алма-Ата: Өнер. 150 с.

12. Недзвецкий В.Е., 1906. Отчет о работе и занятиях по Семиреченскому областному статистическому комитету за 1905 г. Верный: Типография Семиреченского областного правления. 43 с.

13. Прищепова В.А., 2000. Коллекции заговорили: История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870–1940). Рос. акад. наук. Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера). Санкт-Петербург: Петербургкомстат. 269 с.

14. Прищепова В.А., 2000. Коллекции заговорили: История формирования коллекции МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870–1940 гг.). Санкт-Петербург. 272 с.

15. Словарь актуальных музейных терминов. 2009 // Музей. № 5. С. 20–22.

16. Словцов И.Я., 1897. Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. Омск: Б.и. 198 с.

17. Соколов А.С., 2004–2017. Всемирные выставки // Большая российская энциклопедия: в 35 т. М.: Большая Российская энциклопедия.

18. Сотникова С.И., 2004. Музеология: пособие для вузов. М.: Дрофа. 192 с.

19. Терещенко Л., 1853. Следы Дешт-и-Кипчака и Внутренняя киргиз-кайсацкая орда // Москвитянин. № 22. С. 51–85.

20. Тоффлер Э., 2004. Третья волна. Москва: АСТ. 781 с.

21. Херреман Я., 2004. Показы, экспозиции и выставки // Управление музеем: практическое руководство. Париж: ИКОМ. С. 230.

Sources

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

RF OOBMA – Resei Federatsiyasynyn Omsby oblystyq memlekettik arhivi [Omsk Regional State Archive of the Russian Federation]

QR OMM – QR Ortalyq memlekettik murazhaiy [Central State Museum of the Republic of Kazakhstan]

RM TA – Resei memlekettik tarikhi arhivi [Russian State Historical Archive] [in Kazakh]

References

1. Davallon J., 1986. Claquemurer pour ainsi dire tout l'univers: La mise en exposition. Paris: Centre Georges Pompidou. [in French]

2. Gizzatov S.M., Ibraeva A.G., Abdukamalova E.S., 2025. Exhibition activities of museums in Kazakhstan // Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University. 77 (2). P. 16–31. DOI: https://doi.org/10.47649/vau.25.v77.i2.02.

3. Ibraeva A., Temirkhanova A., Zhunussov K., 2025. Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project // Turkic Studies Journal. 3. P. 53–75. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-53-75.

4. Paris a toujours besoin d'une attraction spéciale, 2011. Exhibitions: l'invention du sauvage. Arles/Paris: Actes Sud / Musée du quai Branly. P. 160. [in French]

5. Splendeurs des Oasis d'Ouzbékistan, 2022. Sur les routes caravanières d'Asie centrale. Paris: Musée du Louvre. 351 p. [in French]

6. Abzhanov Kh.M., 2023. Tartu. Shygarmalar zhinagy. 4-kitap [Tartu. Collected works. Book 4]. Almaty:

«Algoritm» baspasy. 480 b. [in Kazakh].

7. Adrianov A.A., 1929. Kratkij istoricheskij ocherk Semipalatinskogo muzeya [A brief historical essay of the Semipalatinsk Museum]. Trudy Semipalatinskogo okruzhnogo muzeya. Vyp. 2. Semipalatinsk. P. 3–14. [in Russian]

8. Evreinov A., 1851. Vnutrennyaya, ili Bukeevskaya, kirgiz-kazachya orda [The Inner, or Bukeev Kirghiz-Kazakh Horde] // Sovremennik. T. XXIX, otd. II. P. 49–96. [in Russian].

9. Ibraeva A.G., 2012. Qazaqstan muzeileri: tarikh zhane tagylym [Museums of Kazakhstan: history and legacy]. Astana. 536 p. [in Kazakh]

10. Ibraeva A.G., Bolsynbek T., Abdukamalova E.S., Zhunusov Q.Q., 2025. Uly Dala zhauharlary [Jewels of the Great Steppe]. 187 p. [in Kazakh].

11. Margulan A.Kh., 1986. Kazakhskoe narodnoe iskusstvo [Kazakh folk art]. Alma-Ata: Oner. 150 p. [in Russian]

12. Nedzvetskij V.E., 1906. Otchet o rabote i zanyatiyakh po Semirechenskomu oblastnomu statisticheskomu komitetu za 1905 g. [Report on the work and activities of the Semirechensk Regional Statistical Committee for 1905]. Vernyi: Tipografiya Semirechenskogo oblastnogo pravleniya. 43 p. [in Russian]

13. Prishchepova V.A., 2000. Kollekcii zagovorili: Istoriya formirovaniya kollektsii MAE po Srednei Azii i Kazakhstanu (1870–1940) [The collections spoke: history of the formation of the MAE collections on Central Asia and Kazakhstan (1870–1940)]. Ros. akad. nauk. Muzei antropologii i etnografii imeni Petra Velikogo (Kunstkamera). Saint Petersburg: Peterburgkomstat. 269 p. [in Russian]

14. Prishchepova V.A., 2000. Kollekcii zagovorili: Istoriya formirovaniya kollekcii MAE po Srednej Azii i Kazakhstanu (1870–1940 gg.) [The collections spoke: history of the formation of the MAE collection on Central Asia and Kazakhstan (1870–1940)]. Saint Petersburg. 272 p. [in Russian]

15. Slovar aktualnykh muzeinykh terminov [Dictionary of current museum terms]. 2009. Muzei. No. 5. P. 20–22. [in Russian]

16. Slovtsov I.Ya., 1897. Putevye zametki, vedennye vo vremya poezdki v Kokchetavskij uezd Akmolinskoj oblasti v 1878 godu [Travel notes written during a trip to the Kokchetav district of Akmolinsk region in 1878]. Omsk: B.i. 198 p. [in Russian]

17. Sokolov A.S., 2004–2017. Vsemirnye vystavki [World exhibitions]. Bolshaya rossiiskaya entsiklopediya: v 35 t. Moscow: Bolshaya Rossiiskaya enciklopediya. [in Russian]

18. Sotnikova S.I., 2004. Muzeologiya: posobie dlya vuzov [Museology: manual for higher education institutions]. Moscow: Drofa. 192 p. [in Russian]

19. Tereshchenko L., 1853. Sledy Desht-i-Kipchaka i Vnutrennyaya kirgiz-kaisackaya orda [Traces of Desht-i-Kipchak and the Inner Kirghiz-Kaisak Horde] // Moskvityanin. No. 22. P. 51–85. [in Russian]

20. Toffler E., 2004. Tretya volna [The Third Wave]. Moscow: AST. 781 p. [in Russian]

21. Kherreman Ya., 2004. Pokazy, ekspozitsii i vystavki [Displays, expositions and exhibitions] // Upravlenie muzeem: prakticheskoe rukovodstvo. Paris: IKOM. P. 230. [in Russian]

***Ибраева А.Г.[1], Пазылова Г.А.[2]**
[1]Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан
[2]Департамент образования и науки Министерства культуры и информации Республики Казахстан, Астана, Казахстан
*e-mail: akmaral1971@mail.ru

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ГЛОБАЛЬНОМ ДИСКУРСЕ: ОПЫТ МЕЖДУНАРОДНЫХ И ВСЕМИРНЫХ ВЫСТАВОК

Аннотация. В статье феномен мировых выставок рассматривается как важный механизм глобальной культурной коммуникации и диалога цивилизаций. Авторы анализируют историческую эволюцию всемирных и международных выставок, их роль в презентации национального историко-культурного наследия с точки зрения

цивилизационного подхода (civilizational approach). В работе исследуются особенности, различия и сходства опыта участия и организации выставок Казахстаном на международном уровне в период с XIX века по настоящее время.

Цель исследования – изучить процесс формирования и дальнейшую судьбу коллекций историко-культурного наследия казахского народа на всемирных выставках в различные периоды на основе теоретических материалов, архивных и музейных документов, введенных в научный оборот. Был проведен анализ архивных документов об экспонатах, доставленных из Семиреченского и Туркестанского уездов, Иссык-Кульского региона под эгидой Российской империи для Парижских выставок 1867, 1868, 1876, 1896 годов, включая выставки 1899 и 1900 годов. Изучены источники по сбору, каталогизации, инвентаризации экспонатов, расчету финансовых затрат, а также материалы переписки. Кроме того, сделан анализ информации о международных выездных музейно-выставочных проектах Национального музея РК, Центрального государственного музея РК и Государственного музея искусств РК имени Абылхана Кастеева.

В статье рассматриваются этапы организации выставок, их идейный смысл, концептуальные основы, отбор и атрибуция ценных предметов, а также современные инновационные форматы их представления иностранному зрителю.

Ключевые слова: национальное наследие, глобальный дискурс, всемирные выставки, культурная дипломатия, экспозиционная стратегия, национальный имидж.

Для цитирования: Ибраева А.Г., Пазылова Г.А. Представление национального историко-культурного наследия в глобальном дискурсе: опыт международных и всемирных выставок // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 212-232 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.18

***Ibrayeva A.G.[1], Pazylova G.A.[2]**

[1]National museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

[2]Department of education and science of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*e-mail: akmaral1971@mail.ru

PRESENTING NATIONAL HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN GLOBAL DISCOURSE: THE EXPERIENCE OF INTERNATIONAL AND WORLD EXPOSITIONS

Abstract. This article examines world expositions as key mechanisms for global cultural communication and the dialogue of civilizations. Using a civilizational approach, the authors analyze the historical evolution of these exhibitions and their role in presenting national heritage. The study provides a scholarly evaluation of Kazakhstan's experience in international exhibitions from the 19th century to the present.

The research aims to investigate the formation and subsequent fate of Kazakh national heritage collections presented at world fairs. Archival documents regarding exhibits brought from the Semirechye and Turkestan districts, as well as the Issyk-Kul region under the auspices of the Russian Empire for the Paris Exhibitions of 1867, 1868, 1876, and 1896 (including the 1899 and 1900 Paris exhibitions) were analyzed. Sources concerning the collection, cataloging, inventorying of exhibits, financial expenditure calculations, and correspondence were scrutinized. Information on international museum and exhibition projects of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, and the A. Kasteyev State Museum of Arts was studied and analyzed.

The article explores the stages of exhibition organization, conceptual foundations, and the attribution of artifacts, while highlighting modern, innovative formats for presenting national

culture to a global audience.

Keywords: national heritage, global discourse, world exhibitions, cultural diplomacy, exhibition strategy, national image.

For citation: Ibrayeva A.G., Pazylova G.A. Presenting national historical and cultural heritage in global discourse: the experience of international and world expositions // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 212-232 (in Kaz.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.18

Авторлар туралы мәлімет:

Ибраева Ақмарал, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7556-7779

Scopus ID: 56610233200

Пазылова Гульзейнеп Анафияевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Білім және ғылым департаменті директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

ORCID: 0009-0003-1744-5284

Сведения об авторах:

Ибраева Акмарал, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7556-7779

Scopus ID: 56610233200

Пазылова Гульзейнеп Анафияевна, кандидат педагогических наук, заместитель директора Департамента образования и науки Министерства культуры и информации Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0003-1744-5284

Information about authors:

Ibrayeva Akmaral, Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7556-7779

Scopus ID: 56610233200

Pazylova Gulzeinep Anafiaevna, candidate of Pedagogical Science, deputy director of the Department of Education and Science of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0003-1744-5284

IRSTI: 18.31.09 https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.19

***Orazkulova K. [1], Karibayeva G. [2]**
[1]Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan
[2]Independent researcher
Dubai, UAE
*e-mail:orazkulova.ks@gmail.com

MUSEUMS, PAINTING, AND IDEOLOGY IN SOVIET KAZAKHSTAN

Abstract. In the Soviet Union, museums functioned not merely as repositories of objects but as powerful ideological institutions that shaped historical narratives and structured the interpretation of the visual world. Within this framework, painting served as a key medium for representing socialist labor, progress, and collective identity.

This article examines how paintings produced during the Soviet period were exhibited in museums of Kazakhstan and analyzes the curatorial strategies employed to stabilize and regulate their meanings. Grounded in critical museology and visual culture studies, the research further develops Adam Jolles's (2005) concept of the Stalinist "speaking museum."

Adopting a qualitative historical-interpretative methodology, the study combines close visual analysis of selected Soviet-era paintings with discursive and spatial analysis of exhibition texts, labels, catalogues, and display practices. Works by A. Kasteev, M. Kisamedinov, and artists of the Sixties generation serve as key case studies.

The findings suggest that paintings were treated as ideologically sensitive objects unless contained within tightly controlled interpretive frameworks.

The article argues that Soviet-period painting in Kazakhstan functioned less as an autonomous aesthetic practice and more as a regulated visual language embedded within the broader system of socialist museum enlightenment, rendering socialism visible, intelligible, and ideologically secure.

Keywords: art history, Soviet museology, Soviet painting, the «talking» museum, ideological exhibitions, museum pedagogy.

For citation: Orazkulova K., Karibayeva G. Museums, painting, and ideology in Soviet Kazakhstan // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 233-243 (in Eng.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.19

Introduction

In the Soviet Union, museums served more than just as repositories of objects. They played a central role in shaping historical consciousness and socialist identity, with painting occupying a special place within this system (Bezzubova, 2016). Its visual immediacy and emotional impact made it an effective means of conveying ideological messages, social hierarchies, and models of labour, progress, and collective identity. At the same time, painting's aesthetic independence was seen as potentially risky, as images could provoke emotions or interpretations beyond ideological control. This tension between visual power and ideological regulation significantly influenced Soviet museum practice. As a constituent republic of the Soviet Union, Kazakhstan was fully integrated into this cultural system. Soviet-era paintings produced and exhibited in Kazakhstan belonged to the same ideological framework as those shown in Moscow or Leningrad, yet they expressed Soviet modernity through distinctly regional, colonial, and local visual vocabularies (Bown, 1991). Paintings depicting industrialisation, collectivisation, socialist labour, and the transformation of everyday life were not neutral reflections of reality; they aimed to serve pedagogical purposes, teaching viewers how to interpret history, work, and society through a socialist lens. Museums provided the institutional framework within which these images were mobilised, contextualised, and interpreted.

This article examines Soviet-era paintings in Kazakhstan not merely as artworks, but as museum objects embedded within a broader system of ideological interpretation. Instead of seeing paintings as standalone aesthetic forms, the study regards them as part of a didactic exhibition environment where meaning was deliberately fixed through narration, chronological order, and interpretive framing. Drawing on Adam Jolles' (2005) concept of the Stalinist "talking museum", the article indicates that Soviet museums were highly wary of images that spoke for themselves. Visual ambiguity and aesthetic enjoyment were considered politically unsafe, prompting museums to depend heavily on labels, banners, timelines, and explanatory panels. Therefore, paintings were exhibited less as objects for contemplation and more as elements to be explained.

This research, focusing on paintings exhibited in Soviet Kazakhstan, examines how this logic shaped perceptions and understandings of the artworks. It explores the interplay between image and text, the place of paintings in historical narratives, and the subordination of aesthetic form to ideological instruction. By situating Soviet Kazakhstani painting within the broader context of Soviet museology, the study contributes to discussions of socialist visual culture, museum education, and the regulation of meaning under state socialism. Ultimately, it demonstrates that Soviet-era painting in Kazakhstan served not only as art but also as a disciplined visual language designed to educate, normalise, and make socialism visible. Research aim and questions:

Guided by an understanding of the Soviet Museum as a didactic and explanatory institution, this article addresses the following research question: how were Soviet-era paintings displayed in Kazakhstani museums during the Soviet period, and what curatorial strategies were used to stabilise their ideological meanings? The study pursues three interrelated aims. First, it examines how paintings depicting industrialisation, collectivisation, and socialist labour were incorporated into museum narratives in Soviet Kazakhstan. Second, it analyses the role of explanatory texts, labels, and exhibition sequencing in shaping the interpretation of these works. Third, it explores how visual ambiguity and aesthetic independence were managed through museological practices that prioritised ideological education over open-ended reflection. By exploring the interaction between images and curatorial narrative, this article seeks to deepen our understanding of Soviet-era painting as a controlled visual form operating within the broader system of socialist museum education.

Materials and Research Methods

This study employs a qualitative historical-interpretive approach rooted in critical museology and visual culture analysis. Focusing solely on the Soviet period, it examines how paintings created and displayed in Kazakhstan functioned within the Soviet museum and ideological framework. Rather than concentrating only on artistic style or authorial intent, the methodology highlights the exhibition conditions under which paintings were mediated, interpreted, and stabilised as ideological images.

The study employs a museum-based visual-discursive analysis, combining detailed visual examination with an analysis of curatorial structure. The study draws on conceptual insights from Adam Jolles's (2005) analysis of Stalinist "talking museums," which emphasises the central role of explanatory narrative in shaping visual meaning. This framework guides both the selection of analytical categories and the interpretation of museum practices, whilst the analysis is situated within the Soviet historical context.

The analysis draws on three main types of sources. First, it considers paintings created in Soviet-era Kazakhstan, particularly those depicting industrialisation, collectivisation, socialist labour, and changes in daily life. These paintings are viewed not only as individual artworks but also as museum objects within exhibition systems. Second, the study investigates archival and documentary materials related to Soviet museums in Kazakhstan, such as exhibition catalogues, museum guides, wall texts, and, where available, period photographs of exhibition arrangements. These sources provide insights into how paintings were presented, explained, and incorporated into museum displays. Third, the research utilises Soviet museological and cultural policy texts, including official directives, congress reports, and theoretical writings on museum work and socialist art. Collectively, these materials help establish the broader ideological and institutional framework that shaped exhibition practices across the Soviet Union.

The analysis unfolds across three interconnected stages. First, a visual examination

of the selected paintings concentrates on the subject matter, composition, figuration, and representational strategies associated with socialist realism and Soviet visual pedagogy. This stage establishes the ideological and emotional potential of the paintings as visual forms. Second, a discourse analysis investigates the explanatory materials accompanying these works in museum exhibitions. Labels, captions, banners, and chronological narratives are analysed to determine how meaning was fixed, framed, or constrained. Particular attention is given to how explanatory texts sometimes preceded or overshadowed visual interpretation, positioning the paintings as illustrations of predetermined historical and ideological narratives. Third, a spatial and narrative analysis explores how paintings were placed within exhibition sequences, including their position within chronological timelines, thematic sections, and broader narratives of socialist progress. This stage assesses how artworks were integrated into pedagogical structures designed to influence visitor understanding. Collectively, these stages allow for a comprehensive analysis of the relationship between image, text, and exhibition layout as a cohesive system of meaning-making.

The methodological focus intentionally concentrates on museum exhibition practices during the Soviet period. The study does not consider post-Soviet reinterpretations, contemporary museum politics, or current audience reception. Instead, it emphasises how paintings functioned within Soviet institutional and ideological frameworks at the time of their exhibition. By highlighting curatorial narration and exhibition design, the methodology views the museum as an active agent in shaping visual meaning. This approach facilitates a nuanced understanding of Soviet-era painting in Kazakhstan as a controlled visual form operating within a broader system of socialist pedagogy, rather than as an autonomous aesthetic practice.

Analysis

This study investigates Soviet-era painting in Kazakhstan from a critical museological perspective, recognising the museum not as a neutral space for aesthetic display but as an ideological and educational institution. It primarily draws on Adam Jolles's (2005) analysis of Stalinist "talking museums," which provides a theoretical framework for understanding how painting functioned within Soviet exhibition systems. This approach enables us to analyse how visual art was managed, interpreted, and stabilised through curatorial practice during the Soviet period.

Jolles argues that Soviet museums, particularly during the Stalinist period, were shaped by a profound mistrust of autonomous images. Paintings were viewed as ideologically unreliable due to their ability to evoke emotions, visual pleasure, or ambiguous meanings, which were considered politically dangerous. Consequently, Soviet museology focused more on explanation than reflection. Exhibitions relied heavily on textual narratives, labels, banners, slogans, chronological tables, and display sequences to ensure that artworks conveyed ideologically correct messages consistent with Marxist-Leninist principles (Kudaibergenova, 2017). Within this framework, the museum functioned less as a space for aesthetic experience than as an educational environment. Visitors were positioned as learners, and exhibitions were designed as educational texts, divided into clearly defined sections and arguments. Paintings were not expected to speak for themselves; instead, their meaning was predetermined by curatorial narratives explaining their social context, ideological significance, and historical importance. Thus, meaning was created institutionally rather than revealed through individual interpretation. Within Soviet cultural policy, painting was at the centre of ongoing tension. It was praised as a powerful way to visualise socialist ideals, labour, and collective life, yet its aesthetic openness also made it hard to control (Bown, 1991). Jolles' (2005) framework clarifies how this tension was managed by treating painting as a controlled visual form whose ideological authority relied on its placement within explanatory exhibition systems. Images of factories, collective farms, workers, and socialist transformation were therefore presented as visual proof of historical progress and class struggle (Malinovskaya, 2017). Labels and contextual panels guided interpretation, ensuring that aesthetic form remained secondary to ideological meaning. Painting was not meant to invite ambiguity or personal reflection, but to depict a designated narrative of socialist development.

Kazakhstan, as a constituent republic of the Soviet Union, was fully integrated into this system. Museums adhered to the same exhibition directives as elsewhere in the USSR, using painting as a key pedagogical tool (Robert, 1990). Simultaneously, Soviet painting in Kazakhstan expressed socialist

modernity through regional and colonial visual languages, incorporating local environments and social realities into a unified ideological narrative. Instead of viewing this art as peripheral, the study positions Kazakhstani Soviet painting as central to Soviet visual culture. Framed through Jolles' (2005) concept of the talking museum, the analysis demonstrates how ideological coherence was upheld across different republics through a common museological logic.

Rooted in this theoretical framework, the analysis investigates how paintings were framed and interpreted within Soviet-era exhibitions. It emphasises explanatory texts, exhibition sequencing, and the positioning of paintings within narratives of progress and labour. By tracing how paintings were made to "speak" through institutional storytelling, the study uncovers the mechanisms through which Soviet museums shaped aesthetic experience and controlled visual meaning. In doing so, it redefines painting not merely as an artistic object, but as a deliberate visual language used within the ideological education of Soviet socialism.

Results

This section presents and interprets the findings of a qualitative visual–discursive analysis of Soviet-era painting and museum practices in Kazakhstan. Drawing on detailed case studies of artists associated with the Sixties generation, alongside documented exhibition practices in Soviet Kazakhstan, the analysis shows how paintings that conveyed aesthetic ambiguity, historical violence, or emotional intensity were systematically managed through museum narration and exhibition design. These empirical findings are interpreted through three complementary theoretical perspectives: Adam Jolles' (2005) analysis of the Stalinist "talking museum", Kate Cowcher's (2020) conceptualisation of the museum as a protective or carceral institution, and de Tiesenhausen's (2024) distinction between art as a social actor and art as an institutional representative.

Across the material examined, one central pattern emerges: paintings were consistently considered ideologically unsafe unless subjected to explanatory and institutional control. This finding supports Jolles' (2005) argument that Soviet museums were shaped by a deep mistrust of autonomous images. As Jolles (2005) suggests, visual form was seen as politically risky because it could evoke emotion, pleasure, or interpretive openness beyond the limits of ideological regulation. In response, museums evolved into "talking" institutions that did more than just display images; they actively shaped their meanings in advance. The case of Soviet Kazakhstan shows that this logic was not limited to metropolitan centres of power but was also fully present within republican contexts (Zueva, 2016). Paintings by Kazakh artists, even those endorsed by official cultural policy, were never allowed to function independently as aesthetic or interpretive forces (Tlostanova, 2018). Their presence in exhibitions depended on being carefully contained within curatorial narratives. This institutional suspicion of images is evident not only in exhibition practices but also in the artworks themselves, many of which internalised pedagogical and ideological expectations. The result is a visual culture in which art anticipates its own regulation.

Abylkhan Kasteev's A Gift for Comrade Stalin (1950) provides a clear example of how Soviet painting in Kazakhstan already reflected the museum's explanatory logic at the time of its creation (Figure 1). The painting portrays a ceremonial scene in which Kazakh women present a woven portrait of Stalin to a Soviet official (Atanova, 2021). Importantly, the ideological emphasis is not on Stalin as an individual but on his image, which is visually isolated and emphasised within the composition (Bown, 1991). In this way, the painting actively guides the viewer towards a specific way of viewing. The figures are arranged hierarchically, the portrait is framed as untouchable and sacred, and the visible presence of Pravda reinforces the authority of text over visual interpretation (Abykayeva-Tiesenhausen, 2016). The image allows little room for reflection or ambiguity. Instead, it functions as a didactic tableau, demonstrating how images are intended to be viewed, revered, and understood. This is significant because it shows that the museum's role as an explanatory authority was not solely imposed through exhibitions but was already anticipated and reinforced within the artistic process itself. In de Tiesenhausen's (2024) terms, Kasteev's painting does not operate as an independent social actor. Rather, it acts as an institutional representative, reflecting and reinforcing ideological norms rather than challenging or reshaping them.

Makum Kisamedinov's Walking Makhambet (1973) presents a different kind of ideological

Fig. 1. Abylkhan Kasteev's A Gift for Comrade Stalin (1950)

risk, one rooted in historical violence and insurgent memory. Makhambet Otemisuly, the nineteenth-century rebel-poet, embodies a form of anti-imperial resistance that could easily destabilise Soviet historical narratives if left open to interpretation (Kopbosinova, 1972). As Bonin's (2021) analysis shows, Kisamedinov's portrayal emphasises physical strength, embodied presence, and symbolic attributes such as the book and the sword, all of which generate strong affective intensity. However, this affective charge was not allowed to remain politically open. Within Soviet exhibition discourse, Makhambet was recast as a proto-revolutionary figure compatible with Marxist–Leninist anti-colonial narratives. Through curatorial narration, his nationalist and insurgent specificity was stripped away, and his image was redirected towards a universalised revolutionary teleology. This process closely reflects Cowcher's (2020) conceptualisation of the museum as a protective or carceral institution. Rather than erasing Makhambet from cultural memory, the museum placed him under interpretive custody. His image was preserved, but its political volatility was neutralised. In this way, potential ideological danger was managed through reclassification rather than outright suppression.

The generation of Kazakh artists known as the Sixtiers offers a particularly rich empirical case for examining the limits of artistic agency under socialism. Artists such as Salikhitdin Aitbaev introduced flattened spatial structures, symbolic abstraction, and suspended temporality into Soviet painting, thereby unsettling the narrative clarity demanded by Socialist Realism (Kopbosinova, 1972). Works such as Young Kazakhs (1967) depict figures with closed eyes and immobilised bodies, evoking mythic or timeless states rather than linear

Fig. 2. Makum Kisamedinov's Walking Makhambet (1973)

historical progression (Abykayeva-Tiesenhausen, 2016). Happiness (1966) foregrounds affect without offering narrative resolution, while Zhibek (1972) combines epic subject matter with modernist abstraction, resisting immediate ideological legibility (Kopbosinova, 1972). What emerges from these cases is not the suppression of such works, but their discursive domestication. Museum texts and critical commentary reframed these paintings as expressions of national culture compatible with socialist modernity (Zueva, 2016). Formal ambiguity was acknowledged as aesthetic innovation, yet its political implications were neutralised through interpretation. In Jolles' (2005) terms, this confirms that visual openness was tolerated only when accompanied by narrative closure. The museum retained its role as the ultimate interpretive authority, ensuring that paintings functioned as symbolic representations rather than as active agents capable of generating meaning on their own.

Beyond individual artworks, Bonin (2021) highlights instances of direct institutional intervention that clearly demonstrate the mechanisms of museological governance. The renaming and reframing of the exhibition Campfire of the Great Nomads illustrate how exhibition titles and narrative structures were altered to reinforce linear models of historical progress and ideological coherence (Abykayeva-Tiesenhausen, 2016). These interventions show that ideological regulation operated not only through individual labels or explanatory texts but also at the structural level of exhibition design. Chronological organisation, thematic grouping, and interpretive sequencing functioned as control mechanisms, guiding visitors towards predetermined conclusions. This finding directly supports Jolles' (2005) argument that Soviet museums operated as pedagogical machines, positioning visitors as learners receiving authorised interpretations rather than as interpreters actively producing meaning.

Another finding concerns the contrasting treatment of Kazakh painting in international and domestic settings. Bonin (2021) points out that works by Kazakh artists circulated internationally at venues such as Expo '67 and Afro-Asian cultural congresses, where they could showcase cultural differences, symbolic otherness, and a degree of interpretive freedom. Within the Soviet Union, however, these same works were reintegrated into tightly controlled educational narratives (Suny and Martin, 2001). This contrast highlights the museum's role as a regulatory institution within the Soviet state. What served as a form of cultural ambassadorship abroad was domestically transformed into a controlled ideological image. In line with Cowcher's (2020) insights, this shows that museums govern not only objects but also the meanings associated with them: the same image may be temporarily free or strictly confined depending on its institutional context.

Viewed through de Tiesenhausen's (2024) framework, the empirical findings reveal a consistent pattern: Soviet museums in Kazakhstan systematically prevented paintings from functioning as social actors. Artistic agency was present in terms of form, symbolism, and historical reference, but it was limited during exhibition. Through curatorial framing, paintings were transformed into symbols of pre-arranged narratives. Cultural production did not cease; instead, it was redirected. The outcome was a visual culture rich in formal experimentation but restricted in its capacity to act. This synthesis clarifies that the museum's role is not as a neutral host of ideology but as an institution that completed

Fig. 3. Salikhitdin Aitbaev' Young Kazakhs (1967)

ideological work. Where a painting might otherwise act, the museum spoke.

Taken together, these findings demonstrate that Soviet-era museums in Kazakhstan acted as tools of visual control. They influenced emotional reactions, regulated ambiguity, and transformed potentially disruptive images into educational instruments. Jolles (2005) explains how this control was implemented through institutional storytelling; Cowcher (2020) clarifies why it depended on containment; and de Tiesenhausen (2024) highlights what was ultimately lost in the process, the ability of art to engage with social life rather than depict it.

This study shows that Soviet painting in Kazakhstan did not lose its cultural importance under socialism; it lost its independence. The museum took responsibility for maintaining ideological safety by assigning meaning, neutralising emotion, and transforming artistic expression into a representational function. Paintings were neither silenced nor destroyed, nor were they marginalised. Instead, they were made to speak correctly. Based on detailed analyses of artworks, exhibition practices, and institutional interventions, this study reveals that Kazakhstani Soviet museums were not peripheral imitations of metropolitan models, but active participants in a shared socialist exhibitionary regime. The museum did not simply display ideology, it created it, through images that were never allowed to act on their own terms.

Conclusion

This article explores how Soviet-era paintings were displayed in Kazakhstani museums during the Soviet period and highlights the curatorial strategies used to maintain their ideological significance. By viewing paintings not as standalone aesthetic objects but as museum artefacts within a didactic exhibition system, the study shows that Soviet museums in Kazakhstan served as active agents of

visual governance. Using multiple case studies and institutional practices, the analysis demonstrates that paintings were consistently presented within explanatory frameworks that prioritised ideological clarity over openness to interpretation.

Drawing on Adam Jolles's (2005) concept of the "talking museum," the study demonstrates that Soviet museology was rooted in a fundamental mistrust of images left to their own devices. Paintings were viewed as potentially unstable visual forms, capable of evoking emotions, ambiguities, or historical resonances beyond established narratives. To mitigate this risk, museums relied on explanatory texts, exhibition sequencing, thematic organisation, and narrative design to predetermine meaning. Consequently, paintings depicting socialist labour, historical figures, or national culture were understood through institutional narrative rather than through visual contemplation. The case studies discussed in this article demonstrate how this logic operated in practice. Abylkhan Kasteev's A Gift for Comrade Stalin shows how paintings could internalise pedagogical and ideological expectations at the moment of their creation, anticipating their later function within museum storytelling. Makum Kisamedinov's representations of Makhambet Otemisuly illustrate how historically and emotionally charged figures were reinterpreted and confined within acceptable revolutionary narratives. The works of the Sixtiers, particularly those of Salikhitdin Aitbaev, further reveal that even when Soviet painting embraced formal experimentation and symbolic ambiguity, interpretive autonomy remained constrained by curatorial discourse. Across these cases, the museum emerges not as a neutral space of display but as an institution that completed the ideological work of painting.

By drawing on Kate Cowcher's (2020) concept of the museum as a protective or imprisoning institution, the study further clarifies how Soviet museums managed potentially disruptive meanings. Instead of erasing problematic histories or suppressing artistic innovation, museums placed such materials under interpretative custody, preserving images while neutralising their political and emotional volatility. In this sense, Soviet museums in Kazakhstan functioned simultaneously as sites of preservation and containment, maintaining ideological coherence by regulating how the past could be viewed, interpreted, and experienced.

Through de Tiesenhausen's (2024) distinction between art as a social actor and art as a representative, the analysis reveals what was ultimately at stake in these museological practices. Soviet painting in Kazakhstan was neither erased nor marginalised, but its capacity to influence social life was carefully constrained. Artistic agency persisted in form and symbolism, yet it was redirected towards representational functions. The museum emerged as an authoritative voice, speaking on behalf of images and ensuring that they supported approved narratives rather than generating new meanings.

By addressing the research questions, this study significantly contributes to understanding Soviet visual culture, museum practices, and Central Asian art history. It demonstrates that Kazakhstani museums played a central role, rather than a peripheral one, within the Soviet exhibition system; that visual meaning was shaped as much through curatorial pedagogy as through censorship; and that the museum served as a key space where ideology, art, and historical memory came together. By conceptualising Soviet-era painting in Kazakhstan as a regulated visual language operating within an interpretative museum framework, the article illuminates how socialism was made visible, comprehensible, and stable through exhibition practices. Ultimately, it was not the silence of images that was most significant, but the manner in which they were taught to speak.

References

1. Abykayeva-Tiesenhausen, A. (2016). Central Asia in art: From Soviet Orientalism to the new republics. London: I.B. Tauris.

2. Atanova, S. A. (2021). "Borites za osvobozhdenie zhenshchiny Vostoka!" Sovetskie kovry i plakaty za emansipatsiyu zhenshchin Tsentral'noy Azii v 1920–1930-e gg. Siberian Historical Research, 3, 140–170. [E-source]. URL: https://doi.org/10.17223/2312461X/33/7 [in Russian]

3. Bezzubova, O. V. (2016). Muzey i politika pamyati [Museum and the politics of memory]. Mezhdunarodnyy zhurnal issledovaniy kul'tury, (3), 24–35. [E-source]. URL:https://cyberleninka.ru/article/n/muzey-i-politika-pamyati/viewer [in Russian]

4. Bonin, C. (2021). The art of the Sixtiers in Soviet Kazakhstan, or how to make a portrait from a skull. Central Asian Survey, 40(1), 34–56. [E-source]. URL: https://doi.org/10.1080/02634937.2020.1863912
5. Bown, M. C. (1991). Art under Stalin. Oxford: Oxford University Press
6. Cowcher, K. (2020). The museum as prison and other protective measures in socialist Ethiopia. International Journal of Heritage Studies, 26(12), 1166–1184. [E-source]. URL: https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1661270
7. de Tiesenhausen, A. (2024). The social role of art and culture in Central Asia. London: Routledge. [E-source]. URL: https://doi.org/10.4324/9781032195858
8. Jolles, A. (2005). Stalin's talking museums. Oxford Art Journal, 28(3), 429–455. [E-source]. URL: https://doi.org/10.1093/oxartj/kci036
9. Kopbosinova, R. (1972). Molodye khudozhniki Kazakhstana: Zhivopis', grafika, skul'ptura [Young artists of Kazakhstan: Painting, graphics, sculpture.]. Alma-Ata: Zhazushy. [in Russian]
10. Kudaibergenova, D. (2017). Rewriting the nation in modern Kazakh literature: Elites and narratives. Lanham, MD: Lexington Books.
11. Malinovskaya, E. G. (2017). Sociokulturnaya dinamika iskusstva Kazakhstana ot 1960-kh k 1990-m godam [Socio-cultural dynamics of Kazakhstan's art – from the 1960s to the 1990s]. Dom Burganova. Prostranstvo kul'tury, 1, 162–182. [in Russian]
12. Suny, R. G., & Martin, T. (Eds.). (2001). A state of nations: Empire and nation-making in the age of Lenin and Stalin. Oxford; New York: Oxford University Press.
13. Tlostanova, M. V. (2018). What does it mean to be post-Soviet? Decolonial art from the ruins of the Soviet empire. Durham, NC: Duke University Press.
14. Tucker, R. C. (1990). Stalin in power: The revolution from above, 1928–1941. New York: W. W. Norton & Company.
15. Zueva, A. S. (2016). Muzeefikatsiya sovetskogo na postsovetskom prostranstve: Kul'turnaya pamyat' ili ideologiya? [Museification of the Soviet Union in the post-Soviet space. Cultural memory or ideology?] // Etnokulturnoe razvitie regionov: molodezhnyi vzglyad (pp. 121–130). Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences. [in Russian]

***Оразкулова К. С. [1], Карибаева Г.А. [2]**
[1]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан
[2]Тәуелсіз зерттеуші
Дубай, БАЭ
*e-mail:orazkulova.ks@gmail.com

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МУЗЕЙЛЕР, КЕСКІНДЕМЕ ЖӘНЕ ИДЕОЛОГИЯ

Аңдатпа. Кеңес Одағында музейлер тек заттарды сақтау үшін ғана емес, сонымен қатар тарихты қалыптастыруда шешуші рөл атқарып, көрнекі әлемді идеологиялық тұрғыдан түсіндірді. Бұл жүйеде кескіндеме социалистік еңбекті, прогресті және ұжымдық тепе-теңдікті бейнелеу құралы ретінде қызмет етті.

Мақалада Кеңес Одағы кезінде салынған картиналардың Қазақстан музейлерінде қалай қойылғаны зерттеліп, олардың мағынасын бірізді түсіндіру үшін кураторлық стратегиялар талданады. Зерттеу сыни музеология және визуалды мәдениет талдауларына сүйеніп, сталиндік «сөйлейтін музей» тұжырымдамасын дамытады.

Сапалық тарихи-интерпретациялық тәсілді қолдана отырып, мақала сол кезеңдегі кескіндеме туындыларына визуалды талдау жүргізеді және көрме мәтіндеріне, экспозиция жазбаларына, этикеткаларға, каталогтерге, сондай-ақ көрме ұйымдастыру тәсілдеріне дискурсивті және кеңістіктік талдау жасайды. Мысал ретінде Ә. Қастеевтің, М. Қисамединовтің және алпысыншы жылдар буынына жататын суретшілердің

еңбектері қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кескіндеме туындылары қатаң бақылауға алынған шеңберге енгізілмеген жағдайда, идеологиялық тұрғыдан қауіпті нысандар ретінде қабылданған.

Мақалада Қазақстандағы кеңестік кезеңдегі кескіндеме дербес эстетика тәжірибесі ретінде емес, социалистік музей ағарту жүйесінің шеңберінде реттелген визуалды тіл ретінде қызмет еткенін дәлелдейді. Музейдің визуалды мағынаны қалыптастырудағы рөлін айқындай отырып, мақала кеңестік музеология, социалистік визуал мәдениет және Орталық Азия өнері тарихы саласындағы зерттеулерге үлес қосады және экспозиция тәжірибесі социализмді көрнекі, түсінікті және идеологиялық тұрғыдан қауіпсіз етіп көрсеткенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: өнертану, кеңестік музеология, кеңестік кескіндеме; «сөйлейтін» музей, идеологиялық көрмелер, музей педагогикасы.

Дәйексөз үшін: Оразкулова К. С., Карибаева Г.А. Кеңестік Қазақстандағы музейлер, кескіндеме және идеология // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 233-243 (ағылш.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.19

***Оразкулова К.С. [1], Карибаева Г.А. [2]**

[1]Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова
Алматы, Республика Казахстан

[2]Независимый исследователь
Дубай, ОАЭ

*orazkulova.ks@gmail.com

МУЗЕИ, ЖИВОПИСЬ И ИДЕОЛОГИЯ В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В Советском Союзе музеи не только хранили предметы, они играли ключевую роль в формировании истории и интерпретировали визуальный мир с идеологической позиции. В этой системе живопись была инструментом изображения социалистического труда, прогресса и коллективной идентичности.

В статье рассматривается, как произведения живописи, созданные в советский период, экспонировались в музеях Казахстана, а также анализируются кураторские стратегии, направленные на стабилизацию их смыслов. Исследование опирается на критическую музеологию и анализ визуальной культуры и развивает концепцию сталинского «говорящего музея».

Используя качественный историко-интерпретационный подход, статья сочетает визуальный анализ произведений живописи советского периода с дискурсивным и пространственным анализом выставочных текстов, этикеток, каталогов и методов экспонирования. В качестве примеров приводятся работы А.Кастеева, М.Кисамединова и художников-шестидесятников.

Результаты исследования показывают, что живописные произведения воспринимались как идеологически рискованные объекты, если они не были заключены в жёстко контролируемые рамки.

В статье утверждается, что живопись советского периода в Казахстане функционировала не как автономная эстетическая практика, а как регулируемый визуальный язык в рамках более широкой системы социалистического музейного просвещения. Подчёркивая роль музея в формировании визуального смысла, исследование вносит вклад в изучение советской музеологии, визуальной культуры и истории искусства Центральной Азии, демонстрируя, каким образом выставочные практики делали социализм наглядным, понятным и идеологически безопасным.

Ключевые слова: искусствоведение, советская музеология, советская живопись, «говорящий» музей, идеологические выставки, музейная педагогика.

Для цитирования: Оразкулова К.С., Карибаева Г.А. Музеи, живопись и идеология в советском Казахстане // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). С.233-243 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.19

Information about the authors:
Orazkulova Kaldykul, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0009-0007-7215-0672
Scopus ID: 57216620447
Karibayeva Gulzhan, Independent researcher, Dubai, UAE.
ORCID: 0009-0001-8518-8414

Информация об авторах:
Оразкулова Калдыкуль Серикбаевна, кандидат философских наук, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID: 0009-0007-7215-0672
Scopus ID: 57216620447
Карибаева Гульжан, Независимый исследователь, Дубай, ОАЭ.
ORCID: 0009-0001-8518-8414

Авторлар туралы мәлімет:
Оразкулова Калдыкуль Серикбаевна, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0009-0007-7215-067**2**
Scopus ID: 57216620447
Карибаева Гүлжан, Тәуелсіз зерттеуші, Дубай, БАӘ.
ORCID: 0009-0001-8518-8414

КОРРИГЕНДУМ

Н.В. Летунованың «КСРО үшінші басшысының қуғынға ұшырауы және өмірінің жаңа кезеңі: Г.М. Маленков және Қазақ АКСР-і» атты мақаласына корригендум. Мәдени мұра. 2025. № 4 (111). 87–101-бб. Мақаланың аңдатпасы мен мәтінінде түзетуді қажет ететін қате басылулар анықталды. «Қазақ АКСР-і» деген сөз тіркесін «Қазақ КСР-і» деп оқу қажет.

КОРРИГЕНДУМ

Корригендум к статье Летуновой Н.В. «Опала и новая глава жизни третьего вождя СССР: Г.М. Маленков и Казахская АССР». Мәдени мұра. 2025. № 4 (111). С. 87–101. В аннотации и в тексте статьи были замечены опечатки, требующие коррекции. Словосочетание «Казахская АССР» следует читать «Казахская ССР».

CORRIGENDUM

Corrigendum to the article of Letunova N.V. “Disgrace and a new chapter in the life of the third leader of the USSR: G.M. Malenkov and the KazakhASSR”. Madeni mura. 2025. № 4 (111). pp. 87–101. There were typos in the abstract and in the text of the article that require correction. The phrase “Kazakh ASSR” should be read “Kazakh SSR”.

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – **Абдукамалова Э.С.**
Жауапты редактор – **Султанова А.К.**
Редактор – **Байбосын Ә.М.**
Суретші-дизайнер – **Смайлова А.Б.**

Редакцияның мекенжайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: **https://madenimura-journal.kz**
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram парақшасына QR-кодЦ

Журналдың Facebook парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.